

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Johan van Meurs : een studie over een pionierend orgeladviseur
Brouwer, J.K.G.

Citation

Brouwer, J. K. G. (2016, June 8). *Johan van Meurs : een studie over een pionierend orgeladviseur*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/40120>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/40120>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/40120> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Brouwer, J.K.G.

Title: Johan van Meurs : een studie over een pionierend orgeladviseur

Issue Date: 2016-06-08

Johan van Meurs
Een studie over een pionierend orgeladviseur

Proefschrift

ter verkrijging van

de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden

op gezag van Rector Magnificus prof.mr. C.J.J.M. Stolker,

volgens besluit van het College voor Promoties

te verdedigen op 8 juni 2016

klokke 11.15 uur

door

Jacob Koenraad Geert Brouwer

geboren te 's-Gravenhage (NL)

in 1952

Promotores

Prof. Frans de Rooter 1° promotor

Prof. dr. Albert Clement 2° promotor UCR, Universiteit Utrecht

Promotiecommissie

Dr. Bart van Buitenen

Prof. dr. Arjan van Dixhoorn UCR, Universiteit Utrecht

Prof. dr. Wim van den Doel

Dr. Helle Hochscheid UCR, Universiteit Utrecht

Prof.dr. h.c. Ton Koopman

Prof. dr. Gerard Mulder

Disclaimer

The author has made every effort to trace the copyright and owners of the illustrations reproduced in this dissertation. Please contact the author if anyone has rights which have not been acknowledged

Aan Truus, mijn ogen en oren

INHOUDSOPGAVE

WOORD VOORAF	7
LEESWIJZER	9
ARCHIVALIA	10
BEGRIPPENLIJST	11
INLEIDING	15
I LEVEN EN LOOPBAAN	19
I.1 Korte biografische schets	20
I.2 Muziekopleiding	22
I.3 Organist en docent	25
I.4 De Der Aa-kerk	27
I.5 Umfeld	30
I.6 Orgelbouw	32
II ONTWIKKELINGEN IN DE ORGELBOUW IN NEDERLAND NA 1900 – EEN OVERZICHT	35
II.1 De Orgelreform	35
II.2 De Orgelbewegung	37
II.3 Neobarok	41
II.4 Historiserende orgelbouw in Nederland	45
II.5 Orgelmakers in Groningen bij aanvang van Van Meurs' adviseurschap	55
III ORGELADVISEURS	61
III.1 Individuele orgeladviseurs in Groningen en Drenthe	62
III.2 Institutionele adviesorganen in Groningen en Drenthe	67
III.3 De veranderende adviesomgeving van Van Meurs	74
IV VAN MEURS ALS ORGELDESKUNDIGE	77
IV.1 Contacten in de orgelwereld	77
IV.2 Advieswerk	84
IV.3 Acquisitiemethode	85
IV.4 Honorarium	89
IV.5 Zoektocht naar de oude orgelklank	90

V	VAN MEURS' WERKZAAMHEDEN IN DE PRAKTIJK: DE ORGELS	95
V.1	Daadwerkelijke adviesopdrachten	95
V.2	Niet-geëffectueerde adviezen	138
V.3	Ingebruiknemingen	148
V.4	Overige activiteiten	151
VI	ANALYSE VAN HET WERK VAN VAN MEURS ALS ADVISEUR	157
VI.1	Algemeen	158
VI.2	Van Meurs' advieswerk in fases verdeeld	161
VI.3	Van Meurs' ideale nieuwbouwconcept: Winsum en Engelbert	172
VI.4	Van Meurs en zijn opdrachtgevers	180
VI.5	Vergelijking met andere adviseurs	184
VII	VAN MEURS' DISPOSITIEVERZAMELING	193
VII.1	Algemeen	193
VII.2	Oude Nederlandse dispositieverzamelingen	195
VII.3	De dispositieverzameling van Van Meurs	200
VII.4	Vergelijking van de bovengenoemde verzamelingen op hoofdlijnen	202
VII.5	Het belang van dispositieverzamelingen	203
VII.6	Analyse van Van Meurs' dispositieverzameling	204
VII.7	Vergelijking tussen de verzamelingen van Van 't Kruijs en van Van Meurs	212
VII.8	Een dispositie-ontwerp	215
VII.9	Belang van de verzameling van Van Meurs	219
	SLOTBESCHOUWING	221
	APPENDICES	225
	SAMENVATTING	325
	SUMMARY	327
	BIBLIOGRAFIE	329
	CURRICULUM VITAE	333

WOORD VOORAF

Het begon allemaal in de Hervormde Nieuwe Badkapel in mijn toenmalige woonplaats Scheveningen. Als kind was ik zeer onder de indruk van het grote Van Dam-orgel dat een prominente plaats boven de preekstoel had. Niet alleen het front en de klank fascineerden me, ik vroeg me ook af hoe het bespeeld werd, soms zag ik immers wat geheimzinnige bewegingen achter het gordijntje aan de rechterzijde. Het werd me ook snel duidelijk dat een orgel een zeer kwetsbaar en kostbaar instrument was, want op de meeste geelkoperen collectebussen die in de kerk hingen, was de tekst ‘voor de armen’ op een later moment veranderd in ‘voor het orgel’, hetgeen door de zondagschooljeugd vervolgens werd verbasterd tot ‘voor het arme orgel’.

Waar mijn toenmalige klasgenoten postzegels gingen verzamelen, of suikerzakjes of sigarenbandjes, begon ik met een verzameling afbeeldingen van orgels. Gelukkig waren die in die jaren vaak te vinden in de NCRV-gids en in de toenmalige Nieuwe Haagsche Courant. Eigenlijk is er daarna niet veel meer veranderd. Mijn verzameling nam in omvang drastisch toe en ik ging mijn kennis over het fenomeen orgel verdiepen: ik raadpleegde archieven, bezocht tijdens mijn vakanties orgelmakers in binnen- en buitenland en op een gegeven moment assisteerde ik orgeladviseur Willem Talsma (1927-2005), die ik als organist geregeld verving in de Scheveningse Zorgvlietkerk, bij het opmeten van historisch pijpwerk.

Met mijn verhuizing naar Groningen in 1973 brak een andere periode aan. In deze provincie, niet voor niets genoemd als de Orgeltuin van Europa, trof ik in vergelijking tot Scheveningen en 's-Gravenhage een veelkleuriger palet aan van instrumenten uit allerlei stijlperiodes, instrumenten bovendien waar ik – zeker in vergelijking tot het westen – gemakkelijk toegang toe kreeg.

In die jaren was Johan van Meurs de nestor van het Groningse orgelleven en wie in Groningen met orgels bezig was, kwam hem vroeg of laat tegen. Dat overkwam ook mij: het eerste orgelconcert dat ik in Groningen bijwoonde, was een door hem gegeven concert op het orgel van de Der Aa-kerk. De eerste kerkdienst die ik begeleidde was op een instrument waarbij hij als adviseur betrokken was geweest en al snel werd ik lid van de orgelcommissie van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN, waarvan ook hij deel uitmaakte. Van Meurs bleek een zeer toegankelijke persoonlijkheid te zijn; hij was bovendien een wandelende encyclopedie die graag vertelde over de Groningse orgels en het Groningse orgelleven zoals hij dat in zijn lange, actieve leven als kerkmusicus had meegemaakt. Helaas trok hij zich een aantal jaren later in stilte uit deze commissie terug.

In de jaren negentig, toen ik betrokken was bij het orgelinventarisatieproject ‘Het Groninger Orgelbezit van Adorp tot Zijldijk’, stelde Van Meurs’ oudste zoon Hans de dispositieverzameling van zijn intussen overleden vader beschikbaar aan de samenstellers. Bij bestudering van deze verzameling bleek dat Van Meurs bij veel meer orgelprojecten betrokken was geweest dan mij voordien bekend was. Op dat moment ontstond bij mij het plan om ‘iets’ met Van Meurs’ adviseurschap en dispositieverzameling te gaan doen.

Dat 'iets' is uiteindelijk dit proefschrift geworden en binnen dit kader wil ik allereerst mijn promotores prof. Frans de Ruiter en prof. dr. Albert Clement danken voor de inspirerende samenwerking. Jullie betrokkenheid bij het 'Van Meurs-project' heb ik zeer op prijs gesteld.

Bij het opstellen van het proefschrift heb ik daarnaast dankbaar gebruik mogen maken van de hulp van velen. Ik noem hun namen hieronder. Het doet mij verdriet dat niet allen de afronding van dit project hebben kunnen meemaken.

- Allereerst de drie zonen van Van Meurs: Hans, Warnder en Bernard. Zij gaven mij toestemming om het archief van hun vader te raadplegen, ontvingen mij thuis, beantwoordden mijn vele vragen, zorgden voor heel wat aanvullende informatie die ik anders nergens had gevonden en liepen ook de biografie voor mij na.
- Van Meurs' oud-collega's, Wim van Beek, Evert Westra † en Charles de Wolff †.
- Melle Buruma, Bernhardt Edskes, Bram Edskes †, Hans Fidom, Gerard Hilbrants, Elly Kooiman, Ton Koopman, Harry Meek †, Dirk Molenaar, Victor Timmer, Stef Tuinstra, Peter Westerbrink en Herman Zandt †. Bernhardt Edskes gaf mij welwillend tal van waardevolle stukken van Van Meurs ter inzage, Victor Timmer en Dirk Molenaar liepen (delen van) de tekst kritisch voor mij na, waarvoor ik hen beiden bijzonder erkentelijk ben.
- Sicco Steendam gaf mij eveneens stukken van Van Meurs ter inzage. In zijn grote bibliotheek was ik altijd welkom, sommige van zijn boeken heeft hij maanden moeten missen.
- De orgelmakers Flentrop, Kaat & Tyhuis, Mense Ruiter en Verschueren.
- Medewerkers van het Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven, van het Nederlands Muziek Instituut te 's-Gravenhage en van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.
- Last but not least: mijn partner Truus, die mij jarenlang werk uit handen nam zodat ik deze studie kon afronden. Aan haar draag ik met grote dank mijn proefschrift op.

LEESWIJZER

Afkortingen

acoNOV	adviescommissie orgels Nederlandse Organisten Vereniging
KKOR	Katholieke Klokken- en Orgelraad
KVOK	Koninklijke Vereniging van Organisten en Kerkmusici
NCRV	Nederlandse Christelijke Radio Vereniging
NKO	Nederlandse Klokken- en Orgelraad
NMI	Nederlands Muziek Instituut
NNIO	Noordnederlandsch Instituut voor Orgelbouwkunde
NOV	Nederlandse Organisten Vereniging
NRU	Nederlandse Radio Unie
OKW	Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen
Wk	Westerkwartier

In het kader van archivalia gebruikte afkortingen:

GrA	Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven
Vente-arch.	Correspondentie tussen J.B. van Meurs en M.A. Vente, ondergebracht in het Vente-archief in het Nederlands Muziek Instituut, archiefnummer HGM 269.

Eigennamen zijn in beginsel bij een eerste vermelding met voorna(a)m(en) gegeven; waar voorletters staan zijn voornamen niet bekend

ARCHIVALIA

Van Meurs' archivalia zijn op diverse locaties bewaard gebleven:

- Het overgrote deel is ondergebracht bij het Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven onder archieftoegang 1618. Deze vindplaats is aangeduid met 'GrA, toegang 1618 gevolgd door het inventarisnummer'.
- Hij ordende programma's van zijn optredens, krantenartikelen, herinneringen aan collega's etc. in talrijke plakboeken. De plakboeken bevinden zich in familiebezit. Deze vindplaats is aangeduid met 'Van Meurs' plakboeken'.
- In familiebezit is een ordner met de titel 'Nota's, Quitanties, Correspondentie van 1 januari 1929 tot 1 januari 1933, J.B. v. Meurs'. Deze vindplaats is aangeduid met 'Van Meurs'ordner'.
- Van Meurs' dispositieverzameling bevindt zich in particulier beheer in Eenrum. Deze vindplaats is aangeduid met 'Dispositieverzameling Van Meurs'.
- Bij een oud-leerling in Middelstum bleven 3 postmappen bewaard met resp. de titels 'Muziek, Voordrachten, Registratievoorbeelden, Orgeldisposities, Orgelinwijdingen, orgelbezoeken Aakerk, Leerlingenavonden, Geschiedenis van div. orgels en disp.' 'Adviseurschap Groningen Pelster Aakerk' en 'Div. Orgelnieuws'. Deze vindplaatsen zijn aangeduid met 'Van Meurs' postmap Muziek etc.', 'Van Meurs' postmap Adviseurschap' en 'Van Meurs' postmap Orgelnieuws'.
- In familiebezit is een postmap zonder titel, met stukken van allerlei aard en ouderdom. Deze vindplaats is aangeduid met 'Van Meurs' postmap Algemeen'.
- De correspondentie tussen Vente en Van Meurs bleef bewaard in het Vente-archief van het Nederlands Muziek Instituut (NMI), archiefnummer HGM 269. Deze vindplaats is aangeduid met 'Vente-arch.'.

BEGRIPPENLIJST

Abstract	dun latje (qua maatvoering vergelijkbaar met een ijslollystokje) met aan uiteinden een metalen haak om de toetsbeweging over te brengen.
Abstractuur	de gezamenlijke abstracten.
Balg	windvoorzieningsinrichting van het orgel.
Beker	bovengedeelte van een tongpijp, dat de door de trillende tong ontstane toon draagkracht, het juiste timbre en sterkte geeft.
Borstwerk	windlade met pijpwerk en mechaniek, geregeerd door een apart klavier. Het is boven de klavieren geplaatst, een weinig hoger dan de borst van de bespeler.
Chamades	tongwerken die niet vertikaal maar horizontaal buiten de orgelkas zijn geplaatst.
Dempkist	geïsoleerde kist waarin de windmotor is geplaatst en die voorkomt dat het geluid van die motor hoorbaar wordt.
Dispositie	opsomming van de registers van een orgel.
Elektrische tractuur	elektrische verbinding tussen windladen, klavieren en registerknoppen. (i.p.v. abstracten)
Front	het vooraanzicht van een orgelkast.
Gedekte pijpen	labiaalpijpen die aan bovenzijde afgesloten zijn, waardoor de frequentie van de pijp gehalveerd wordt. Ze klinken een octaaf lager dan een open pijp van dezelfde lengte.
Generaal crescendo	een mechaniek waarbij, veelal d.m.v. een trede steeds meer en steeds sterkere stemmen worden ingeschakeld.
Hoed	afsluiting aan de bovenzijde van een gedekte pijp.
Hogedruk registers	registers die op een veel hogere winddruk zijn geïntoneerd dan de rest van het orgel.
Hoofdkanaal	het centrale windkanaal.
Inflatie-orgels	orgels die, dankzij de inflatie, goedkoop in Duitsland konden worden aangeschaft.
Kegellade	windlade waarbij de toevoer van de wind naar de pijp geschiedt door middel van het oplichten van een kegel.
Kegel	kegelvormig gedraaid stukje hout dat bij de kegellade dient tot afsluiting tussen de wind en de pijp.
Kern	liggend metalen plaatje of houtblokje tussen pijpvoet en -lichaam.
Kernfase	de mate van scherpte (gemeten in graden) die de kern aan voorzijde heeft.
Klaviatuur	de plek waar zich de klavieren en de registerknoppen bevinden.
Labium	gedeelte van de pijp waarin de toonvorming tot stand komt.
Labiumverloop	het breedteverloop van het labium in verhouding tot de diameter van de pijp.

Lade	zie windlade.
Ladebodem	de onderzijde van het cancellenraam.
Legering	mengsel van metalen, in de orgelbouw van lood en tin.
Magazijnbalg	balg met horizontaal oprijzend bovenblad.
Mechanische tractuur	mechanische verbinding tussen windladen, klavieren en registerknoppen.
Membraan	lederen zakje, dat onder druk van de orgelwind de kegel optilt.
Mensuur	maten waaraan pijpen moeten voldoen om een eigen karakteristieke klank voort te brengen.
Neobarok	Tussen 1950 en 1970 in Nederland gebruikte orgelstijl, geënt op de Deense orgelbouw.
Opbanken	het veelal om ruimtetechnische redenen op een verhoging plaatsen van een reeks pijpen.
Opsnede	De afstand tussen de bovenzijde van het onderlabium en onderzijde van het bovenlabium.
Orgelbeweging	Duitse vernieuwingsbeweging waarin het werk van Schnitger centraal staat.
Orgelreform	Vernieuwingsbeweging uit de Elzas, waarbij een synthese gezocht werd tussen de Franse barokke en romantische traditie.
Plein Jeu	Franse aanduiding voor plenum.
Plenum	vorm van registratie waarbij alle prestantregisters samen gebruikt worden.
Pneumatische tractuur	pneumatische verbinding tussen windladen, klavieren en registerknoppen.
Prestant	voornaamste labiaalstem met open, cilindrische pijpen.
Regeerwerk	de verbinding tussen klavieren, registerknoppen enerzijds en de windladen anderzijds.
Registertractuur	de soort mechaniek waarmee de registers worden bediend.
Sleep	schuif met gaten die de windtoevoer naar de pijpen aan respectievelijk uit zet.
Sleeplade	windlade waarin zich slepen bevinden. Trekt men een register uit, dan verschuift de sleep waardoor de wind bij geopend speelventiel door de gaten in de pijpen kan stromen.
Sleepconstructie	de soort toegepaste sleep.
Spaanbalg	wigvormige balg die qua uitvoering gelijkenis vertoont met vroegere smidsbalgen.
Stok	bovenste deel van de windlade waar de pijpen op staan.
Strijkende registers	open labiaalpijpen van smalle mensuur waardoor de hogere boventonen ten opzichte van de grondtoon zo ontwikkeld zijn dat ze een klank geven, enigszins verwant geacht aan de klank van strijkinstrumenten.
Suboctaafkoppel	koppel waardoor van iedere toets de toets één octaaf lager meespreekt.

Superoctaafkoppel	koppel waardoor van iedere toets de toets één octaaf hoger meespreekt.
Toetstractuur	de soort mechaniek waarmee de toetsen worden bediend.
Tongwerken	registers die door middel van een trillende tong spreken en waarbij de schalbekker de toon versterkt en karakter geeft.
Tractuur	totale regeerwerk van een orgel en de wijze van verbinding tussen windladen, klavieren en registerknoppen.
VeKa-lade	een soort windlade waarbij door nieuwe techniek is gepoogd een nog betere windvastheid te bereiken.
Verende slepen	een 20 ^e -eeuwse sleepconstructie waarbij een nog betere windvastheid kan worden bereikt.
Westaflex	flexibele windkanalen uit met metaal versterkt karton.
Windkanaal	houten koker waardoor de wind van de balgen naar de laden wordt vervoerd.
Windlade	hart van het orgel, de inrichting waar de door de windkanalen aangevoerde wind over de pijpen verdeeld wordt.
Wisselwind	een vorm van pneumatische tractuur die sneller is dan de reguliere Pneumatiek (ook wel uitlatend systeem genoemd).
Zwelkast	kast rondom een windlade, aangebracht om de klankuitstraling d.m.v. jaloezieën te kunnen regelen.
Zwelwerk	windlade met pijpwerk gebouwd in een zwelkast.
Zwemmerbalg	balgtype waarbij het bovenblad zweeft in een grote houten bak en daarmee door plooiend leder is verbonden.

INLEIDING

Hoewel vanaf de renaissance orgeladviseurs in Nederland aanwijsbaar zijn, is een studie naar het werk van een individuele orgeladviseur nog maar nauwelijks uitgevoerd. Aan adviseurs als Andreas Veldcamps¹, Gregorius van Dijk² en Jan Besselaar³ is enige aandacht besteed, maar het ging hier om publicaties van enkele documenten, dan wel waren die publicaties meer biografisch en inventariserend van aard en is nauwelijks ingegaan op het kader waarbinnen zij als adviseur opereerden. De inbreng en invloed van adviseurs is daarmee een onderbelicht facet van de orgelhistorie. Hoe is het orgeladviseurschap anno 2015 in Nederland geregeld?

Er is een vereniging van en voor in Nederland werkzame orgeladviseurs, het College van Orgeladviseurs Nederland. Deze vereniging werkt samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de kerkelijke orgelcommissies.⁴ Scholing van adviseurs geschiedt door de STICHTING LANDELIJKE OPLEIDING TOT ORGELADVISEUR, een initiatief van de Katholieke Klokken- en Orgelraad, de Commissie Orgelzaken voor de Protestantse Kerk in Nederland en het College van Orgeladviseurs Nederland.⁵ Momenteel loopt een initiatief om te komen tot een kwaliteitserkenning voor orgeladviseurs.⁶

Vóór de stichting van de Protestantse Kerk in Nederland was met name de Synodale Orgelcommissie van de Hervormde kerk actief.⁷ Bij restauraties van monumentale orgels was ook een rol weggelegd voor de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Een formele opleiding was er in die periode niet. Nieuwe adviseurs leerden het vak in de praktijk. Gaan we nog verder terug in de historie dan komt er een moment dat er op dit terrein kerkordelijk niets geregeld was: het orgeladviseurschap was het domein van degenen die zich als zodanig uitgaven.

Lange tijd is de orgelbouw in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw als dieptepunt in de vaderlandse orgelbouw beschouwd. Dat beeld raakt intussen wat bijgesteld. Juist in die periode werd door verschillende orgelmakers en adviseurs actief gezocht naar de ‘oude orgelklank’. W.J. Diepeveen, voorzitter van de invloedrijke Orgelcommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk, stelde in 1996 echter:⁸

¹ Andreas Egbertus Veldcamps (1868-1741). Maarten A. Vente, ‘Andreas Egbertus Veldcamps, drager van Oudhollandse orgeltradities’, *Het Orgel* 64/10 (1968), 257-259 en 64/11 (1968), 296-298.

² Gregorius van Dijk (1816-1894). Frans Jespers e.a. 1985, 35-51.

³ Jan Hermanus Besselaar jr. (1874-1952). Bart van Buitenen 2003, 159-162.

⁴ www.vcom.nl, geraadpleegd 1 mei 2015.

⁵ www.kkor.nl, geraadpleegd 1 mei 2015. In Duitsland bestaat een vergelijkbare opleiding bij de *Ver-einigung der Orgelsachverständigen Deutschlands* in Heidelberg en Ludwigsburg. Diverse Nederlandse adviseurs hebben voor deze opleiding gekozen.

⁶ www.hobeeon.nl, geraadpleegd 1 mei 2015.

⁷ Aangezien Van Meurs tot de Hervormde kerk behoorde, beperk ik mij in dit korte overzicht tot die richting.

⁸ †22 mei 2008, erelid van de vereniging van kerkvoogden.

In de jaren dertig – toen verantwoorde orgeladviezen nauwelijks verkrijgbaar waren – is veel minderwaardige nieuwbouw geleverd. Nog altijd is de kerk opgescheept met honderden onwelluidende, technisch ondermaatse maaksels, waar men nauwelijks nog een kant mee op kan.⁹

Ik vraag mij af of Diepeveens uitspraak ‘nauwelijks verkrijgbare verantwoorde orgeladviezen’ juist is, of dat toch enige nuance op zijn plaats is. Derhalve heb ik onderzoek gedaan naar het werk van de Groningse organist Johannes Bernardus van Meurs (1903-1986) in diens rol van orgeladviseur. Van Meurs had een grote reputatie als opleider en hoewel zelf geen toporganist, heeft hij vele groten in de orgelwereld les gegeven. Daarnaast dirigeerde hij koren en was hij als muziekdocent aan diverse onderwijsinstellingen verbonden. In hoge mate was hij het gezicht van de vele activiteiten die in de Der Aa-kerk plaatsvonden op orgelgebied, zoals de Schnitgerherdenking van 1969, een manifestatie die internationale aandacht trok. Het feit dat hij daarnaast een fors werkterrein als orgeladviseur had, is minder bekend. Hij praatte er weinig over maar kon er, indien hem een en ander op de man af gevraagd werd, enthousiast over vertellen. In het eerste hoofdstuk van dit boek wordt met name op de persoon van Van Meurs ingegaan.

Van Meurs was een van de eersten die zichzelf actief in de hoedanigheid van orgeldeskundige presenteerde: vanaf rond 1930 benaderde hij kerkbesturen om zich in deze rol aan te bieden. Door die aanpak en vanwege het feit dat hij een grote reputatie als opleider genoot en daardoor over veel contacten beschikte, was hij in de jaren 1920-1950 bij veel projecten als deskundige betrokken. Na de Tweede Wereldoorlog ontstonden er kerkelijke orgelcommissies en kreeg ook Monumentenzorg haar rol. In de vooroorlogse jaren was het adviseurschap, afgezien van dat uitgeoefend door de Nederlandse Kloeken- en Orgelraad, het domein van enkele individuen.

Van Meurs had veel contacten met collega's, niet alleen in de regio maar ook daar buiten. Uit gesprekken met oud-collega's uit de stad Groningen, blijkt dat contacten met Van Meurs vrijwel altijd over de gewone dagelijkse dingen gingen. Over zichzelf, zijn muzikale smaak, nieuwe uitvoeringspraktijken of zaken die met het beroep van musicus te doen hadden, liet hij niet veel los. Mogelijk dat hij op den duur toch het verschil in muzikale opleiding ging voelen en zich daarom op dit terrein bewust wat op de achtergrond hield. Uit interviews met deze collega's bleek, dat Van Meurs' werk als adviseur hen geheel onbekend was. Hij praatte er kennelijk niet over. Mogelijk ging hij er van uit dat zijn advieswerk uit de jaren dertig en veertig in de Neobaroktijd toch niet zou worden begrepen.

Zoals ik in het ‘Woord vooraf’ memoreerde, kreeg ik begin jaren negentig Van Meurs' orgelgegevensverzameling in handen. Veel over zijn orgeladvies-activiteiten bleek hij te hebben genoteerd in een aantal schoolschriften, waarin hij ook de disposities en andere informatie vastlegde van instrumenten die hij bij orgeltochten, excursies, in vakanties of bij het spelen van kerkdiensten tegenkwam. Zo voorzag hij voor zichzelf in een leemte, omdat het meest

⁹ Diverse auteurs, ‘Vijftig jaar Orgelcommissie der Nederlandse Hervormde kerk’. Teksten van de voordrachten, gehouden tijdens het symposium van de Orgelcommissie der Nederlandse Hervormde Kerk op 4 oktober 1996 in de Grote of St.-Michaelskerk te Zwolle.

recente boek met orgelbeschrijvingen dateerde uit 1885.¹⁰ Het bestuderen van deze verzameling en de andere door Van Meurs nagelaten stukken, hebben geleid tot dit proefschrift, waarin zijn orgeladviseurschap centraal staat.¹¹ Na een biografische schets komen voor wat betreft het adviseurschap de volgende onderzoeksvragen aan de orde:

- wat speelde er in zijn tijd op orgelgebied?
- wie waren zijn collega-adviseurs?
- hoe verwierf hij zijn opdrachten?
- bij welke orgels was hij betrokken?
- wat was hierbij zijn inspiratiebron?
- hoe ging hij te werk en met wie werkte hij samen?
- volgde hij een eigen koers en zo ja, waaruit blijkt dat?
- in hoeverre heeft hij als adviseur invloed gehad op bijvoorbeeld zijn leerling Klaas Bolt die eveneens orgeladviseur werd?
- tenslotte, is de boven aangehaalde uitspraak van Diepeveen ook van toepassing op Van Meurs?

Van Meurs' gegevensverzameling telt meer dan driehonderd beschrijvingen. Vanaf de achttiende eeuw zijn in Nederland dergelijke verzamelingen uitgegeven en zij vormen veelal een onmisbare schakel in het orgelhistorisch onderzoek. Dat zij van grote historische en muzikwetenschappelijke waarde zijn, blijkt wel uit het feit dat twee van deze verzamelingen door de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis zijn uitgegeven (in resp. 1906 en 1986) en daardoor beschikbaar zijn gekomen voor groter publiek en voor verder onderzoek.

Het tijdgat tussen de publicatie van Van 't Kruijs' boek in 1885 en de golf van publicaties op orgelterrein die na de Tweede Wereldoorlog op gang kwam, wordt overbrugd door een aantal niet uitgegeven twintigste-eeuwse dispositieverzamelingen zoals bijvoorbeeld die van Van Meurs, van Arie Bouman en van Maarten Albert Vente. Het bestuderen van Van Meurs' dispositieverzameling leverde de volgende onderzoeksvragen op:

- wat is haar plaats binnen de overige gepubliceerde dispositieverzamelingen?
- hoe stelde Van Meurs zijn verzameling samen?
- Van Meurs gaf aan op het gebied van verzamelen een volgeling van Van 't Kruijs te zijn. Kan dat beeld bevestigd worden?

Tenslotte wordt de dispositieverzameling, die ook informatie over een aantal niet meer bestaande orgels bevat, geannoteerd toegankelijk gemaakt. Waar in deze studie wordt verwezen naar een paginanummer tussen blokhaken, betreft dit de paginering binnen Van Meurs' dispositieverzameling (separaat als Bijlage aangeboden).

¹⁰ Marinus H. van 't Kruijs 1885.

¹¹ Deze keuze impliceert dat de vele andere terreinen waarop Van Meurs actief was, in deze studie niet aan de orde komen.

Bij mijn onderzoek heb ik zo veel mogelijk geprobeerd ‘in de huid’ van Van Meurs te kruipen. Als uitgangspunt hiervoor zijn dan ook primair diens eigen aantekeningen genomen. Deze zijn terug te vinden in het Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven, bij familie en bij een aantal orgelmakers. Aanvullend onderzoek in andere archieven is alleen uitgevoerd als daar aanleiding toe was.

Figuur I.1 Van Meurs achter het orgel van de Der Aa-kerk te Groningen, april 1973.
Bron: collectie Hans van Meurs.

Hoofdstuk I

LEVEN EN LOOPBAAN

In dit hoofdstuk worden leven en loopbaan van de hoofdpersoon van deze dissertatie, Johan van Meurs, beknopt beschreven. Naast een korte biografische schets, informatie over zijn muziekopleiding en het organist zijn van het door hem zo bewonderde Der Aa-kerkorgel, komen alleen die zaken aan de orde die in directe relatie staan tot zijn werk als orgeladviseur. Een uitzondering is gemaakt voor wat betreft zijn werk als docent omdat zijn manier van lesgeven ons veel leert over hem als persoon.

I.1 Korte biografische schets

Johannes Bernardus van Meurs werd op 7 november 1903 in Groningen geboren. Hij was het enige kind van Meske van Meurs (Groningen, 1872 - Groningen, 1955) en Berendina de Boer (Appingedam, 1866 - Groningen, 1962). Vader Van Meurs had het timmermansgezin waarin hij opgroeide de rug toegekeerd, ging een opleiding volgen en trad toe tot de (orthodoxe tak van de) Nederlands Hervormde kerk. Hij werkte uiteindelijk als procuratiehouder bij Scholten aardappelmeel in Groningen, het bedrijf van Nederlands eerste industrieel multinational Willem Albert Scholten (1819-1892). Daarnaast was hij als kerkvoogd en diaken aan de Martinikerk in Groningen verbonden.¹²

Op 3 februari 1930 huwde Johan van Meurs met schippersdochter Aaffien Kramer (geboren 23 januari 1903). Zij had muziekles van één van zijn collega's. Toen deze docente haar lespraktijk beëindigde, ging Van Meurs bij al haar leerlingen langs met de vraag of zij hun lessen mogelijk bij hem zouden willen voortzetten. Zo werd zij eerst één van zijn eerste leerlingen en later zijn vrouw. Het echtpaar kreeg drie zoons, Johannes (Hans) (*1932), Warnder (*1935) en Bernard (*1936). Vanaf 1937 tot zijn dood woonde Van Meurs op het adres Prinsesseweg 7 te Groningen.

Muziek was Van Meurs' lust en leven en om ook in de vakanties te kunnen blijven spelen, liet hij in zijn vakantiehuisje in het Drentse Doldersum een harmonium plaatsen. In 1976 verving hij dit instrument zelfs door een kistorgel. Iedere kans om met muzikaal nieuws in aanraking te komen, pakte hij met beide handen aan. Ook in de schaarse vrije tijd ging het muzikale leven gewoon door en op zijn vakantiebestemmingen bezocht hij collega's en bespeelde hij orgels. Dat laatste blijkt ook uit zijn verzameling orgelgegevens, waarin dan ineens een aantal 'niet noordelijke' instrumenten vermeld wordt.¹³ Tijdens zijn huwelijksreis naar Zeeland bespeelde hij niet alleen het kerkorgel van de Jacobskerk te Vlissingen, maar

¹² Mededeling Hans van Meurs, 26 mei 2010.

¹³ Bijvoorbeeld Vlissingen, Dispositieverzameling Van Meurs, [36] of diverse instrumenten uit Overijssel, [56-57].

ook het theaterorgel in het Alhambratheater in die stad.¹⁴ In 1969, tijdens een reis naar Parijs, bezocht hij de Nôtre Dame een aantal keren om concerten van de titularis Pierre Cochereau (1924-1984) bij te kunnen wonen.

De sluiting van de Der Aa-kerk (waarover verder in dit hoofdstuk meer) had er bij Van Meurs fors ingehakt en hij maakte zich grote zorgen over de veranderde akoestiek na de kerkrestauratie.¹⁵

Van Meurs was zeer bedroefd over het zwijgen van zijn orgel [...] en meende dat hij het orgel nooit meer horen zou. Zijn omgeving trachtte hem te troosten door te wijzen op zijn uitstekende gezondheid en op de snelle voortgang van de restauratie van het gebouw. Daarna zou immers niets meer in de weg staan om het orgel in zijn volle luister te herstellen. Hij schudde afwijzend zijn hoofd. Hij geloofde er niet in. De tijd leerde dat hij gelijk kreeg.¹⁶

Aan het eind van de jaren zeventig begon hij zijn activiteiten langzaam af te bouwen. Ook de verslechterde gezondheid van zijn echtgenote bezorgde hem een klap. Op 16 maart 1983 overleed zij na een lang ziekbed.¹⁷ Toen ook zijn gezondheid begon af te nemen, werd op 19 oktober 1985 in de St.-Benedictusabdij te Vaals, een plek waar hij altijd een gewaardeerd gast was, voor hem – vrij vertaald – het volgende gebed uitgesproken:

God, door wiens geest wij bestuurd worden,
Kom de kerk in nood te hulp,
Bescherm de zwangere vrouwen,
Verlicht de journalisten,
Sterk uw dienaar Johan van Meurs.¹⁸

In zijn laatste levensjaar ‘was zijn gezichtsvermogen sterk afgenomen en de laatste maanden ging ook zijn geestelijke conditie achteruit, maar als het op spelen of muziek beluisteren aankwam, heeft hij dat tot vrijwel het laatst toe op zijn aloude enthousiaste wijze gekund’.¹⁹ Op 21 april 1986, na een verblijf van twee maanden in het verzorgingshuis ’t Blauwbörgje te Groningen, overleed Johan van Meurs, 82 jaar oud. Met hem ging ‘één van de meest stabiliserende krachten in de woelige wereld van de na-oorlogse orgelbeweging heen’.²⁰ Zijn afscheidsdienst, drie dagen later, vond plaats in de Nieuwe kerk te Groningen, waarna hij werd bijgezet op het kerkhof van Dorkwerd.²¹ Op zijn overlijdensadvertentie werd de door hem zo

¹⁴ Over het instrument van het Alhambratheater legde hij in zijn dispositiecahiers niets vast. Mogelijk vond hij het theaterorgel uiteindelijk meer theater dan orgel.

¹⁵ Mededeling Hans van Meurs, 26 mei 2010.

¹⁶ Ynskje Penning-van Staalduinen 1986, 163.

¹⁷ Zij werd na een dienst in de Groninger Nieuwe kerk op het kerkhof van Dorkwerd begraven in het graf, dat zij beiden begin jaren zeventig hadden gekocht.

¹⁸ Mededeling Hans van Meurs, 26 mei 2010.

¹⁹ Stef Tuinstra 1986, 401.

²⁰ Paul Bollen 1985, 29.

²¹ Op dit kerkhof rusten intussen ook zijn collega-organist Evert Westra en orgelhersteller Jan Jans Harkema.

gewaardeerde tekst van Lied 352 afgedrukt: ‘U geeft zich mijn harte over gans en al, schoon het uwe grootheid nimmer vatten zal’.²² Deze tekst is later ook op zijn grafsteen aangebracht. In zijn testament liet hij f 10.000,- na ten behoeve van de restauratie van zijn geliefd Der Aa-kerkorgel. In de lange rij van vaste bespelers van dit instrument was hij de laatste organist van de Hervormde Der Aa-kerk.

Publicist Gerard Verloop omschreef Van Meurs in *De Mixtuur* als:

[...] iemand [...] die niet heeft willen schitteren als virtuoos op het concertpodium, noch op goedkope manier zijn luisteraars wilde behagen, maar die met gestage werkkraft, geduld en grote liefde velen op het goede spoor van de echte kerkmuziek heeft gezet. Als zodanig was hij [...] in eenvoud één van de allergrootsten.²³

Figuur I.2 Het graf van Van Meurs op het kerkhof van Dorkwerd, 15 augustus 2010.
Bron: beeldopname van de auteur.

²² Liedboek voor de kerken 1973.

²³ Gerard Verloop, *Kroniek, De Mixtuur*, nr. 54 (1986), 201.

I.2 Muziekopleiding

Leermeesters

Meske van Meurs, die enkele jaren voorzanger in de Martinikerk te Groningen was, gaf zijn zoon diens eerste orgellessen op het harmonium thuis. Omdat vader Van Meurs voor zijn zoon een muziekopleiding niet zag zitten, stuurde hij hem naar de handels-HBS. Na het behalen van het diploma werkte de jonge Johan op het kantoor van een transportbedrijf en vervolgens als administratief medewerker bij een boekhandel.

Na de muzieklessen van zijn vader, kreeg Johan van 1918-1923 in de Martinikerk orgellessen van de toenmalige organist Hendrik Pieter Steenhuis.²⁴ Deze liet zijn leerling af en toe studeren op instrumenten die in de etalage stonden van diens in 1898 opgerichte piano- en orgelhandel aan de Oude Boteringestraat / hoek Broerstraat.²⁵ Een enkele keer mocht de jonge Van Meurs zijn leermeester vervangen op het Martinikerk-orgel. Van 1923-1932 nam hij aan de Groninger Muziekschool les bij Cor Batenburg en Frieso Moolenaar, respectievelijk organisten van de Der Aa-kerk en de Doopsgezinde kerk in Groningen.²⁶ Jac. Koning, cornettist bij de Groningse Orkestvereniging, gaf hem cornetles.²⁷

De muzieklessen resulteerden in getuigschriften voor orgel, piano, theorie, koördirectie en blaasinstrumenten. Op die wijze had hij het maximale opleidingsniveau behaald dat in de regio verkregen kon worden. Later verwierf hij ook het getuigschrift B van de Nederlandse Organisten Vereniging.²⁸ In 1930 en 1931 nam hij als vervolgopleiding maandelijks orgellessen bij Jan Zwart in Amsterdam.²⁹ Uiteindelijk zocht en vond Johan zijn eigen weg in de muziek, een heel andere richting dan zijn ouders voor ogen hadden gehad. Hij zag kans dat doel te bereiken met behoud van een goede relatie met zijn ouders. Van Meurs was zich er terdege van bewust dat hij achteraf gezien maar beperkt was opgeleid, zeker in vergelijking tot zijn latere collega-organisten van de andere hoofdkerken in de stad Groningen.³⁰ Zijn beperkte opleiding was vermoedelijk niet alleen een gevolg van de beperkte mogelijkheden daartoe in Groningen, maar ook van het feit dat hij een late starter was. Hij maakte van die beperkte opleiding geen geheim. Het verbaasde hem wel dat er in de loop der tijd steeds meer organisten met een afgeronde conservatoriumopleiding naar Groningen kwamen. Mogelijk was

²⁴ In Hoofdstuk III wordt nader op Steenhuis ingegaan.

²⁵ Dit bedrijf is sinds 1988 gevestigd aan de Rijksweg in Glimmen.

²⁶ In Hoofdstuk III wordt nader op Batenburg en Moolenaar ingegaan.

²⁷ Zijn oorspronkelijke lesinstrument is verloren gegaan. De muziek waaruit hij les kreeg, de methode van Jean Baptiste Arban (1825-1889) is bewaard gebleven, vol met aanwijzingen en aantekeningen van zowel Koning als van Van Meurs zelf.

²⁸ Naast de reguliere conservatoriumdiploma's bestond de mogelijkheid om bij de NOV (sinds 12 december 2008 Koninklijke Vereniging van Organisten en Kerkmusici), niet wettelijk erkende diploma's te verwerven. Het A-diploma was voor Kerk- en Concertspel; het B-diploma voor Kerk-, Concertspel en Onderwijs. Voor Protestantse en Katholieke kandidaten waren aparte eisen geformuleerd.

²⁹ Jan Zwart (1877-1937), was organist en publicist.

³⁰ Dit gold overigens voor meer tijdgenoten, bijvoorbeeld zijn leermeester Jan Zwart en voor Feike Asma.

die beperkte opleiding voor hem juist reden om zijn werk als kerkorganist een extra dimensie te geven door een hoge mate van gedrevenheid op didactisch en organisatorisch terrein.

Van Meurs' inspiratiebronnen

Pas in 1968, in een interview ter gelegenheid van zijn afscheid als muziekdocent aan de Hervormde Kweekschool (de latere Pedagogische Academie) in Assen, gaf Van Meurs aan wie zijn grote voorbeelden in de muziek waren geweest.³¹ Dat waren in volgorde van belangrijkheid: Albert Schweitzer³² (voor wat betreft diens manier van registreren en de zoektocht naar de oude orgelklank), Jan Zwart (diens invloed als docent) en Gerardus van der Leeuw³³ (op het gebied van liturgische vernieuwing).

Van Meurs leerde deze personen korte tijd na elkaar kennen in de tijd dat hij net als zelfstandige in de muziek was begonnen. Met Schweitzer maakte hij kennis tijdens diens eerste concert in de Der Aa-kerk in 1928, met Zwart tijdens zijn orgellessen in 1930-1931 en met Van der Leeuw in ieder geval in 1931, maar vermoedelijk al eerder. Mogelijk leren juist de door Van Meurs genoemde voorbeelden ons meer over de op eerste gezicht tegenstrijdigheid tussen enerzijds zijn optreden als organist en anderzijds dat als dirigent. Qua orgelspel was en bleef hij als het ware verankerd in het begin van de twintigste eeuw. Hoewel hij in de naoorlogse jaren door intensieve studie zijn repertoire had uitgebreid, bleef hij spelen zoals hij dat bij Jan Zwart had geleerd, al had vooral Schweitzer invloed gehad op zijn wijze van registreren en was hij later minder legato gaan spelen.

Op het gebied van liturgische vernieuwing en met name de kerkzang ging hij evenwel met zijn tijd mee en bezocht hij de bijeenkomsten in het Stift in Weerselo en van 'Kerk en Wereld'. Vaak kwam hij daar enthousiast van terug.³⁴ Schweitzers Leitmotiv, de 'zoektocht naar de oude orgelklank' werd door Van Meurs op lokaal terrein voortgezet.³⁵ Trots vertelde Van Meurs dat Schweitzer over de hele wereld rondbazuinde, dat het Der Aa-kerkorgel het mooiste orgel was dat hij kende.³⁶ Schweitzer had zich bij zijn eerste concert in de Der Aa-kerk negatief uitgelaten over de door Van Meurs aangereikte registratievoorstellen. Kenmerkend voor Van Meurs is dat dit geen rancune opleverde, in tegendeel: Van Meurs kreeg bij Schweitzers registraties juist het gevoel dat 'Bach uit de dood was opgestaan'.³⁷ Hij bleef niet

³¹ Sjouke B. Dekker, 'Interview met Johan van Meurs', *Dwarsligger* (onafhankelijk maandblad voor de Hervormde kweekschool te Assen), febr. 1968, 27.

³² Albert Schweitzer (1875-1965), arts, filosoof en musicus.

³³ Gerardus van der Leeuw (1890-1950), theoloog en minister.

³⁴ Ook bezocht hij vergelijkbare bijeenkomsten van de Lutherse kerk, omdat kerkmuziek en vooral die van Bach daar een voor zijn gevoel centralere rol speelde. Hij beschouwde muziek in de eredienst als een belangrijk middel om dichter bij het geloof te kunnen komen.

³⁵ In dit proefschrift richt ik mij op de invloed van Schweitzer op Van Meurs' adviseurschap en laat ik de invloed van Van der Leeuw en Zwart buiten beschouwing.

³⁶ Paul Bollen, 'Organist Johan van Meurs overleden', *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 april 1986, 18.

³⁷ Paul Bollen 1985, 29.

hangen in de geuite kritiek, maar was vol lof. ‘Het was net of ik het orgel nog nooit eerder op die manier gehoord had’, vertelde hij enthousiast in 1985, 57 jaar na Schweitzers optreden.³⁸

Van Meurs bleef onvermoeibaar doorstuderen en maakte zich op latere leeftijd onder meer het oeuvre van Dieterich Buxtehude en nog later dat van Johann Ludwig Krebs eigen, componisten die hij leerde kennen mede dankzij zijn na-oorlogse contacten met Duitse collega’s. Zijn leven als musicus stond in het teken van opnemen en vervolgens doorgeven.

Figuur I.3 Van Meurs achter het orgel van de Protestantse Stephanuskerk te Oldeholtpade, 26 april 1970. Bron: collectie Hans van Meurs.

³⁸ Ibid. Helaas is met betrekking tot de wijze waarop Van Meurs registreerde voorafgaand aan zijn ontmoetingen met Schweitzer niets overgeleverd.

Figuur I.4 Van Meurs achter het orgel van de Protestantse Petrus- en Pauluskerk te Loppersum, 12 mei 1973. Bron: Foto Venhuis, Groningen.

I.3 Organist en docent

Gebrek aan ambitie kan Van Meurs niet worden verweten: al in 1923 solliciteerde hij naar de functie van organist van de Der Aa-kerk.³⁹ Deze functie was vrijgekomen door het onverwachte vertrek van Bernard ten Cate.⁴⁰ Aangesteld werd echter Cor Batenburg.⁴¹

In 1925 stapte de nog maar net aangestelde Friedrich Schmidt-Marlissa op als organist van de Hervormde kerk van Eenrum en werd Van Meurs na proefspel tot diens opvolger benoemd.⁴² In zijn Eenrumse tijd maakte Van Meurs ook kennis met het Schnitger-orgel in het nabijgelegen Mensingeweer. Hoewel dit instrument voor een andere kerk gemaakt was en

³⁹ Peter Westerbrink 2011, 212.

⁴⁰ Op Ten Cate wordt in Hoofdstuk III nader ingegaan.

⁴¹ Op Batenburg wordt in Hoofdstuk III nader ingegaan.

⁴² Op Schmidt-Marlissa wordt in Hoofdstuk III eveneens nader ingegaan.

voor de kerk van Mensingeweer feitelijk te groot is, kon Van Meurs daar doorheen luisteren. Hij beschouwde het als een ‘machtig instrument’. Met de toenmalige pastor loci had hij intensief contact.⁴³ Van Meurs keek na een paar jaar al verder dan Eenrum: in 1931 solliciteerde hij tevergeefs naar de functie van organist van de Jacobijnerkerk in Leeuwarden. Hij had deze vacature, ontstaan door het overlijden van Jan Paardekoper, gevonden in het tijdschrift van de Nederlandse Organisten Vereniging (NOV), *Het Orgel*.⁴⁴

Het was al bekend dat Van Meurs in zijn Eenrumse tijd besloot om beroepsmusicus te worden. Gezien het feit dat in een bewaard gebleven ordner met onder meer financiële stukken over de jaren 1929-1932 niets aanwezig is dat duidt op een inkomstenbron buiten de muziek, moet dit moment vóór 1929 hebben plaatsgevonden; het precieze moment blijft echter onduidelijk.⁴⁵

Pedagoog

In zijn lange loopbaan als organist- en pianodocent heeft Van Meurs zo’n duizend leerlingen gehad.⁴⁶ Onder de vele leerlingen die later bekende vakorganisten, orgeladviseur of zelfs orgelmaker zouden worden, bevinden zich de namen van de gebroeders Edskes⁴⁷, Klaas Bolt,⁴⁸ Folkert Grondsma (1944-2000), Piet Wiersma,⁴⁹ Jan Zuidema (1912-1974) en Stef Tuinstra (*1954).

Centraal in Van Meurs’ manier van lesgeven stond zijn liefde voor het orgel. Hij beschouwde het orgel-zelf als de eerste docent en zichzelf als de tweede. Bij de eerste orgelles ging hij met zijn leerling het orgel in en liet zoveel mogelijk van het inwendige zien. Vervolgens liet hij de verschillende registers en registergroepen horen. In de tweede les liet hij de leerling vanuit de kerk luisteren en noteren welke klanken deze dacht te horen. Zo leerde hij hen luisteren en te werken vanuit de klank. Ook adviseerde hij hen elders orgels te gaan beluisteren.⁵⁰ Het plezier in musiceren vond hij belangrijk. Hoewel hij zelf nauwelijks eigentijdse muziek speelde, was het voor hem geen enkel probleem als een leerling daar mee aan de slag wilde. Net als zijn leerling Bolt later, was hij evenwel van mening dat ‘hoe

⁴³ Mededeling Hans van Meurs, 25 mei 2010.

⁴⁴ Op Paardekoper wordt in Hoofdstuk III nader ingegaan.

⁴⁵ Van Meurs’ ordner. Uit de vele sollicitatiebrieven in deze ordner blijkt hoe moeilijk het ook toen al was om als musicus de kost te verdienen, aan de andere kant illustreren de brieven Van Meurs’ grote gedrevenheid om zijn doel, dat van beroepsmusicus, vast te houden. De bewaard gebleven fiscale overzichten, illustreren dat hij als musicus – ondanks de crisistijd – een redelijk constante bron van inkomsten had verworven.

⁴⁶ Renske Koning 1974/1, 10.

⁴⁷ Cornelius (1925-2015), Herman (*1927), Hilbrand (1932-2013) en Bernhardt (*1940).

⁴⁸ Klaas Bolt (1927-1990), was van 1946-1952 organist van de Herv. kerk te Noordlaren en vanaf 1952 tot zijn dood van de Grote of St.-Bavokerk in Haarlem. Hij kreeg vanaf 1941 les van Van Meurs en zette zijn studie later bij Cor Batenburg (1887-1955) en George Stam (1905-1995) voort.

⁴⁹ Piet Wiersma (1946-2003), organist van achtereenvolgens de Oosterkerk, de Goede Herderkerk en de Remonstrantse kerk in Groningen en daarna van de Nicolaaskerk te Monnickendam.

⁵⁰ Mededeling Bernhardt H. Edskes, 25 juni 2012.

klassieker en mooier een instrument is, hoe minder je er moderne muziek op kunt spelen'.⁵¹ Hij wist te motiveren en de liefde voor de muziek warm te houden. De capaciteiten van de leerling stonden daarbij centraal.

Als hij zich realiseerde dat een leerling meer in zijn mars had, dan deed hij zijn uiterste best om die te motiveren om de juiste keuzes te maken. Zo zette hij destijds bijvoorbeeld enige druk op Bolt, toen deze er aan twijfelde of hij wel naar de functie van organist van de Grote of St.-Bavokerk in Haarlem zou solliciteren. Bolt vond die functie op dat moment boven zijn niveau.⁵² Bolt solliciteerde toch, werd aangenomen en zou deze prestigieuze functie van 1953 tot zijn dood vervullen. Over de relatie tussen Bolt en zijn vroegere leermeester werd na Bolts overlijden het volgende geschreven:

Deze connectie is voor hem van beslissende betekenis geweest. Van Meurs bracht hem in aanraking met de goede kerkmuziek en met een voortreffelijk orgel, dat hij altijd is blijven beschouwen als een bakken waarop kon worden gekoerst en bovendien als een bron van inspiratie om de oude kerkmuziek beter te kunnen begrijpen.⁵³

Het enthousiasme dat Van Meurs kenmerkte als gedreven docent, was feitelijk ook zijn valkuil: hij kon maar moeilijk met het tanend enthousiasme van anderen omgaan en begreep het bijvoorbeeld niet dat een in zijn ogen talentvolle leerling met lessen stopte op het moment dat deze bijvoorbeeld een universitaire studie begon.

I.4 De Der Aa-kerk

Organist

De positie van organist van de Der Aa-kerk was niet alleen als prestigieus te beschouwen vanwege het aldaar aanwezige Schnitger-orgel, maar ook door de bekendheid van de organisten die er in het verleden gespeeld hadden. Daarnaast was de Der Aa-kerk belangrijk omdat het gebouw gebruikt werd voor officiële gelegenheden.⁵⁴ Als kind bewonderde Van Meurs het Der Aa-kerkorgel al:

Ik herinner me [...] dat ik als een jongetje van een jaar of zes in de Der Aa-kerk, onder een van de preken die toen nog zo lang duurden, zat te draaien en telkens vol bewondering en ontzag naar het orgel keek, waar een oude man in een zwart pak op speelde.⁵⁵

⁵¹ Willem van Twillert, 'Klaas Bolt: Het zou niet best zijn als we allemaal gelijk zouden spelen'. www.klaasbolt.nl, geraadpleegd 23 maart 2013.

⁵² Mededeling Melle Buruma, 4 oktober 2010.

⁵³ Gerard Verloop, 'Over een vriend die van ons heenging', *De Mixtuur*, nr. 71 (1992), 614-615.

⁵⁴ Zo ontving Tjarda van Starckenborgh Stachouwer (1888-1978) op 20 maart 1957 van de Rijksuniversiteit Groningen in deze kerk zijn eredoctoraat in de letteren en wijsbegeerte. Van Meurs woonde deze plechtigheid bij.

⁵⁵ Renske Koning 1974/1, 10.

Zeker in de naoorlogse jaren kon het Der Aa-kerkorgel prominenter in beeld komen omdat het resultaat van de restauratie van het Martiniker-orgel in 1939 tegengevallen was en het orgel van de Nieuwe Kerk als gevolg van de kerkrestauratie lange tijd niet te beluisteren was.

Steenhuis, organist van de Martinikerk, overleed op 8 januari 1934. Batenburg, op dat moment de vaste bespeler van het orgel van de Der Aa-kerk, volgde hem als organist van de Martinikerk op en in het *Groninger Kerkblad* van 14 april 1934 riepen de Kerkvoogden van de Nederlands Hervormde Gemeente te Groningen sollicitanten op voor de functie van organist van de Der Aa-kerk. Rembertus Jakob Zandt, de rechterhand van Steenhuis, raadde Van Meurs aan om te solliciteren.⁵⁶ Het is opvallend dat Van Meurs, die immers al in 1923 naar deze functie solliciteerde en die in 1931 had gesolliciteerd naar de functie van organist van de Jacobijnerkerk in Leeuwarden, in 1934 toch eerst een zetje nodig had om weer te solliciteren naar het organistschap van de Der Aa-kerk. Mogelijk had jeugdige overmoed plaats gemaakt voor een gevoel van bewustwording. Na een vergelijkend examen werd Van Meurs met ingang van 1 augustus als organist van de Der Aa-kerk aangesteld.⁵⁷ De eervolle benoeming tot organist van deze kerk zou voor hem tot aan zijn dood een levensvervulling blijken te zijn.⁵⁸ Van 1946 tot 1951 was hij daarnaast ook de vaste organist van de Groninger Orkest-vereniging en in die hoedanigheid vaste bespeler van het concertorgel in de zaal De Harmonie.

Dat de waardering voor het Der Aa-kerkorgel internationaal hoog is, blijkt uit het volgende. Toen het *North German Organ Research Project* van het *Göteborg Organ Art Center* besloot een nieuw orgel in Schnitger-stijl te laten vervaardigen, werd in eerste instantie overwogen hiervoor het Der Aa-kerkorgel als voorbeeld te gebruiken.⁵⁹ De Amerikaanse orgelbouwer John Brombaugh (1937) uit Middleton (Ohio), die het Groningse en Oost-Friese orgelpatri-monium goed kende uit zijn opleidingstijd bij de orgelbouwer Von Beckerath in Hamburg, kwam, als hij in Europa was geregeld in Groningen langs. Brombaugh vond het als Amerikaan altijd heel bijzonder om in de Martinikerk pijpwerk te kunnen bekijken van vóór Columbus' ontdekking van Amerika. Naar de Der Aa-kerk kwam hij speciaal voor de tongwerken. Hij zou de metingen van het Der Aa-kerkorgel gedurende zijn gehele loopbaan blijven gebruiken.⁶⁰

⁵⁶ Rembertus Jakob Zandt (1904-1993), vader van organist-publicist Herman Sicco Jan Zandt (1935-2012).

⁵⁷ *De Harp* 29/7 (1934), 54.

⁵⁸ Vanaf het begin was hij trots op zijn instrument. In een exemplaar van Arie Bouman's boek over het Martiniker-orgel, streepte hij nadrukkelijk alle passages aan die (ook) op het Der Aa-kerkorgel van toepassing waren, dan wel plaatste hij toevoegingen in de kantlijn. Dit boek bevindt zich thans in de collectie van Sicco Steendam in Roodeschool.

⁵⁹ Hans Davidsson, 'Arp Schnitger: erflater van een orgelbouwtraditie zonder weerga', *Het Orgel* 128/1 (2012), 14-25.

⁶⁰ Bruce Shull, 'Het Der Aa-kerk-orgel en zijn invloed op de Amerikaanse orgelbouw', *Het Orgel* 128/1 (2012), 28.

Der Aa-kerk als podium, het orgel en Van Meurs' lespraktijk

Van Meurs creëerde in de Der Aa-kerk in de naoorlogse jaren een internationaal podium waarin nationale en internationale organisten toegang kregen tot een top-instrument en waar bij collega's, leerlingen en liefhebbers dankzij de concertserie op de hoogte konden blijven van nieuwe ontwikkelingen. Wie een goed idee had om iets muzikaals in de Der Aa-kerk te doen, kon altijd op zijn enthousiasme rekenen en werd aangemoedigd om het voorstel verder uit te werken. Hoe een en ander uiteindelijk gefinancierd moest worden, was van later zorg. Stimuleren lag hem beter dan organiseren, maar enkel al door zijn enthousiasme kreeg hij veel van de grond.⁶¹ Dankzij zijn uitstekende relatie met de respectievelijke predikanten en de kerkvoogdij, heeft het kerkbestuur zich altijd heel inschikkelijk getoond.

Van Meurs had 'ongeevenaarde kennis omtrent de klankkleuren van het Der Aa-kerkorgel, wat tot uitdrukking kwam in fraaie registraties'.⁶² Hij hielp zijn leerlingen met het ontwikkelen van smaak en zette hen op het spoor van de orgelmaker Schnitger, andere orgelmakers en hun instrumenten. Ze gingen weer bij hem vandaan met een 'fundamentele liefde voor het orgel als historisch muziekinstrument en met het bewustzijn dat een bepaalde klank en dito orgelmuziek bij elkaar horen'.⁶³ Die extra dimensie werd door veel leerlingen als zodanig ervaren.⁶⁴ Hij betrok bij zijn interpretatielessen van koraalvoorspelen de volledige koraaltekst en de religieuze context ervan.⁶⁵ Een door Van Meurs in 1966 gemaakte grammofoonplaat werd op de universiteit van Honolulu gebruikt om orgelstudenten daar te instrueren over de klank van het Noordelijk barokorgel.⁶⁶

Sluiting van de kerk, restauratie van gebouw en orgel

In 1970 werd de Der Aa-kerk voor kerkelijk gebruik gesloten wegens vallend gesteente. De laatste grote manifestatie in de kerk was het 40-jarige jubileum van Van Meurs als organist van de Der Aa-kerk op 31 augustus 1974.⁶⁷ Bij die gelegenheid werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.⁶⁸ Ook kreeg hij van de Vereniging van Kerkvoogden in de Nederlandse Hervormde Kerk het Insigne in goud. Concerten, lessen en radio-opnamen konden nog tot eind 1977 doorgaan, tot Van Meurs tijdens het lesgeven halsoverkop met zijn

⁶¹ Mededeling Elly Kooiman, 29 april 2010.

⁶² Ynskje Penning-van Staalduinen 1986, 163.

⁶³ Stef Tuinstra 1986, 402.

⁶⁴ Door veel van hen werd dit in de ter voorbereiding van dit boek gehouden interviews vrijwel steeds als eerste gememoreerd.

⁶⁵ Van Meurs' postmap Muziek etc. Van Meurs haakte hier mogelijk in op de door Schweitzer ingezette weg. Schweitzer werd geconfronteerd met Franse organisten die de Duitse koraalteksten niet kenden. Door bij zijn Bachuitgaven de volledige koraaltekst af te drukken, hielp hij zijn Franse collega met de relatie tussen de tekst en de muziek. Vgl. Harald Schützeichel, 'Albert Schweitzers visie op Bach', *Het Orgel* 116/4 [2000], 7-14.

⁶⁶ Renske Koning, 'Nieuwe lp van Aa-kerkorgel', *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 augustus 1974, 29.

⁶⁷ Ab Gramsbergen en Herman Edskes, 'Het Comité Orgelconcerten Der Aa-kerk. De "Groninger orgelbeweging"', in: Jan Luth 2011, 236.

⁶⁸ *Nieuwsblad van het Noorden*, 2 september 1974, 10.

leerling het kerkgebouw moest verlaten in verband met acuut instortingsgevaar.⁶⁹ Van het orgel werd het materiaal van Schnitger en diens voorgangers snel gedemonteerd en opgeslagen in de Martinikerk. De orgelkasten en de achterblijvende componenten werden omtimmerd. Hoe Van Meurs tegen deze selectieve demontage aankeek is niet overgeleverd. De Der Aa-kerk bezocht hij niet meer omdat hij het gebouw door het gedeeltelijk gedemonteerde en omtimmerde orgel als ontzield zag. Sluiting van zijn kerk betekende helaas ook dat de kring muzikliefhebbers die hij rond zich had, spoedig kleiner werd.⁷⁰

De restauratie van zowel kerk als orgel werd er uiteindelijk een van lange adem. De restauratie van het kerkgebouw werd pas in 2006 afgerond. De plannen rond het orgel daarentegen moesten zelfs voor de rechter uitgevochten worden en een conserverende restauratie ervan is pas in 2011 voltooid.⁷¹ Ondanks de sluiting van de Der Aa-kerk en de demontage van het orgel heeft Van Meurs nooit formeel ontslag gekregen en is hij tot zijn overlijden de vaste organist van die kerk gebleven. Na sluiting van zijn kerk speelde hij op vele andere plaatsen kerkdiensten, doch vooral in de Petruskerk te Usquert, in de Antoniuskerk in Kantens (tot 1977)⁷² en in de kapel in het Stadspark in de stad Groningen.

I.5 Umfeld

Als gevolg van de Tweede Wereldoorlog was er nog maar weinig contact tussen de provincies Groningen en Drenthe enerzijds en Oost-Friesland en Emsland anderzijds. Vooral predikanten namen het voortouw om dit contact weer te herstellen. Eén van hen was Menno Gaaikema (1909-2003).⁷³ Zijn volkshogeschool 't Oldörp te Uithuizen ging contacten leggen met de Duits-Nederlandse Volkshogeschool te Aurich.⁷⁴ De fakkel van de predikanten werd op kerkmuzikaal terrein door Van Meurs overgenomen. Zo traden begin jaren vijftig Duitse muziekgezelschappen op in de Der Aa-kerk en ging Van Meurs met zijn koren naar Duitsland.

⁶⁹ Leni Otte, 'In gesprek met ...', 't *Lougnijs* (maandelijkse informatiekraant voor de dorpen Kantens, Rottum en Stitswerd), 34 (oktober 2013), 10-11. Van Meurs nam Sprenger vervolgens mee naar de Doopsgezinde kerk en maakte daar het lesuur af.

⁷⁰ Mededeling Melle Buruma, 4 oktober 2010.

⁷¹ Over de vraag wat het uitgangspunt van de restauratie zou moeten worden, bestond geen overeenstemming. Hoewel in eerste instantie conserverend herstel uitgevoerd zou worden, besloot de eigenaresse (de STICHTING DER AA-KERK) in een later stadium (op basis van een geconstateerd gebrek aan samenhang van de orgelkast na 1857) van dit plan af te wijken en alsnog de Schnitgersituatie te gaan reconstrueren. Tegen dit besluit kwamen liefhebbers, verenigd in de STICHTING TOT BESCHERMING VAN HET HOOFDORGEL VAN DE DER AA-KERK, in verweer. Na een lange procedure bleven de uiteindelijke werkzaamheden tot conservering beperkt.

⁷² *Bedumer Courant*, mei 1977 (ontleend aan Van Meurs' plakboeken).

⁷³ Doopsgezind predikant in achtereenvolgens Uithuizen en Zeerijp-Zijldijk, vader van de cabaretier Seth Gaaikema.

⁷⁴ www.duitslandweb.nl, geraadpleegd 9 juni 2011.

BEGEGNUNG MIT DEN NIEDERLANDEN

Sonntag, 28. Oktober 1973, 20 Uhr, Martin-Luther-Kirche,
Bollwerkstraße

Geistliche Abendmusik

Johan van Meurs, Organist der Der Aa-Kerk in Groningen:

J. S. Bach, Praeludium und Fuge e-Moll

Antoni van Noordt, Psalm 38 (5 Variationen)

Dietrich Buxtehude, Ciacona e-Moll

2 Orgelchoräle:

„Ich ruf zu dir, Herr Jesu Christ“ (Buxtehude)

„Wer nur den lieben Gott läßt walten“ (J. S. Bach)

Evangelische Kantorei, Emden; Leitung Kurt Klose:

„Nun lob, mein Seel, den Herrn“

Motette für zwei zweistimmige Chöre von Michael Praetorius

„Herr, auf dich traue ich“

Motette von Heinrich Schütz

Eintrittsfrei

Kollekte am Ausgang

Figuur I.5 Programma van een optreden van Van Meurs in Duitsland op 28 oktober 1973.

Bron: collectie Hans van Meurs.

Om Eenrum, zijn eerste standplaats als organist, te kunnen bereiken, stapte Van Meurs in Baflo uit de trein en wandelde vervolgens in drie kwartier over binnenwegen naar Eenrum. Zo raakte hij in de ban van de schoonheid van het Groninger land. Alles wat daar mee te maken had bleef hem boeien en in 1969 was hij betrokken bij de oprichting van zowel de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN⁷⁵ als van de STICHTING GRONINGEN ORGELLAND. Binnen het bestuur van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN behartigde hij vanaf het stichtingsmoment de orgelzaken en werd hij in 1977 voorzitter van de toen opgerichte orgelcommissie. Rond 1980 trok hij zich in verband met zijn gevorderde leeftijd en de gezondheidstoestand van zijn echtgenote in stilte uit die commissie terug.

Van Meurs werd in de jaren twintig al lid van de Nederlandse Organisten Vereniging en zou 62 jaar lid blijven, waarvan 48 jaar districtsbestuurslid, de meeste tijd als penningmeester. Bij lokale dan wel landelijke NOV-bijeenkomsten was Van Meurs aanwezig. Als gevolg daarvan was hij beter op de hoogte van nieuwe ontwikkelingen dan bijvoorbeeld de toenmalige toezichthouder op de ‘Hervormde’ orgels in de stad Groningen, Batenburg.⁷⁶ Van Meurs bezocht in 1931 het NOV-congres, ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de vereniging.⁷⁷ Dit congres heeft op hem grote indruk gemaakt. Hij deed er nieuwe contacten op en kwam in aanraking met de nieuwste ontwikkelingen op orgelbouwgebied.⁷⁸

I.6 Orgelbouw

Van Meurs verzamelde alles wat hij op orgelgebied kon vinden en ordende dat vervolgens. In zijn exemplaar van de dispositieverzameling van Van 't Kruijs wijzigde hij waar nodig niet alleen de disposities, maar voegde ook nieuwe informatie toe.⁷⁹ Bij het Groningse Martiniker-orgel verwees hij naar de publicaties van Hess⁸⁰ en Meijer⁸¹ en voegde vervolgens ook toe: “Volgens de laatste uit het geslacht ‘v. Oeckelen’ moeten er \pm 3 stemmen van R. Agricola aanwezig zijn”. Aan de beschrijving van het orgel van de Groningse Pelstergasthuiskerk voegde hij toe: ‘Dit orgel was volgens Paul Rubardt Leipzig een van de eerste orgels waaraan Schnitger (Arp) gewerkt heeft. (Zie bericht, *Bericht über die dritte Tagung für deutsche*

⁷⁵ Deze stichting, eerste in zijn soort, probeert de erfenis van eeuwen kerkbouw in de provincie Groningen voor het nageslacht te redden. Hiertoe neemt zij kerkgebouwen (en intussen ook kerkhoven) over van de vroegere eigenaar en probeert deze in stand te houden. Voorwaarde voor overname is evenwel, dat de betreffende kerk een monumentale status heeft. Hoewel het merendeel van de door haar overgenomen kerken oorspronkelijk dateert uit de twaalfde en dertiende eeuw, zijn intussen ook kerkgebouwen uit de 19^e en 20^e eeuw overgenomen. Met dit Groninger initiatief werd een trend gezet en al snel werden in andere provincies vergelijkbare stichtingen opgericht.

⁷⁶ Mededeling Berhardt H. Edskes, 25 juni 2012.

⁷⁷ Gehouden te Amsterdam van 3-5 september 1931.

⁷⁸ Hier wordt in Hoofdstuk II verder op ingegaan.

⁷⁹ Marinus van 't Kruijs 1885.

⁸⁰ Joachim Hess, de oudste Nederlandse dispositieverzameling.

⁸¹ Siwert Meijer (1817-1877), schreef in 1853-1854 in *Caecilia, Algemeen Muzikaal Tijdschrift Van Nederland* over Arp Schnitger.

Orgelkunst)'.⁸² In een aantal schoolschriften legde hij gegevens vast van orgels die hij had bezocht. Deze verzameling geeft een uitstekende schets van het Groningse orgelpatrimonium in het interbellum.⁸³

In de jaren twintig hadden de orgelmakers Jan en Klaas Doornbos Van Meurs gestimuleerd om zich ook met het inwendige van de orgels bezig te gaan houden. Samen met zijn vrouw trok hij per fiets door de provincie om daar waar dat mogelijk was de orgels te bespelen. Zijn vrouw kreeg bij die gelegenheden de rol van orgeltrapper toebedeeld, omdat windmachines op het platteland nog maar beperkt voorhanden waren.⁸⁴ Uit zijn orgelgegevensverzameling en zijn correspondentie, bijvoorbeeld met orgeldeskundige Bouman, blijkt dat Van Meurs zich vanaf de jaren dertig ook met pijpmensuren bezighield. Hij schreef brieven aan kerkvoogden en predikanten en bood daarin zijn diensten als orgeldeskundige aan.⁸⁵ Met die aanpak was hij mogelijk de eerste in ons land en zo raakte hij bij een fors aantal projecten betrokken. In 1978, toen het herstel van het orgel van de voormalige Hervormde kerk van Saaxumhuizen een uitzichtloos traject dreigde te worden, greep hij in. Samen met een liefhebber verving hij de afgebroken metalen haken van de abstracten en maakte het instrument zo weer provisorisch bespeelbaar.⁸⁶

Johan van Meurs heeft op orgelgebied een brede staat van dienst. Als bestuurslid was hij veelal trekker. Hij was een netwerker, hij stelde echter niet zichzelf maar juist de muziek centraal. Vanuit zijn netwerk bundelde hij de juiste krachten om nieuwe ontwikkelingen van de grond te krijgen. Dankzij die bestuurlijke activiteiten was hij goed op de hoogte van wat er op nationaal terrein op orgelgebied speelde en hij deelde die kennis met zijn leerlingen.

De kennismaking met Albert Schweitzer moet een dusdanige omslag in Van Meurs' orgelspel teweeg gebracht hebben, dat zelfs tientallen jaren later andere vernieuwingen op het op het gebied van de uitvoeringspraktijk op hem geen vat kregen.

Als docent stond bij hem het plezier hebben in musiceren centraal, daarnaast zette hij fors in op het ontwikkelen van muzikale smaak. Aan het nationale orgelleven in het algemeen en het Groninger orgelleven in het bijzonder, heeft hij gezien het zeer grote aantal leerlingen dat hij heeft gehad en de door hem georganiseerde concerten een forse bijdrage geleverd.

Zelf heb ik Van Meurs binnen de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN ervaren als een buitengewoon vriendelijke, toegankelijke man met grote parate kennis van het Groninger orgel- en muziekleven. Als binnen vergaderingen van de orgelcommissie zaken met een mogelijk controversieel karakter aan de orde kwamen, wist hij veelal direct de angel uit het gesprek te halen en droeg daardoor in hoge mate bij aan de kwaliteit van de besluitvorming.

⁸² Paul Rubardt (1892-1971), musicoloog en orgeldeskundige.

⁸³ Hier wordt in Hoofdstuk VII verder op ingegaan.

⁸⁴ Renske Koning 1974/1, 10.

⁸⁵ In Hoofdstuk IV wordt hier nader op ingegaan.

⁸⁶ Vooralsnog betrof dit slechts het Hoofdwerk. Later zijn door Wim Modderkolk van de Gebr. van Vulpen Orgelmakers de overige abstracten hersteld.

Het verbaast mij dan ook niet dat Van Meurs de enige organist van zijn generatie is, die in de ‘Groninger Encyclopedie’ van Kornelis ter Laan staat vermeld.⁸⁷

Om Van Meurs’ ideeën in het juiste perspectief te kunnen plaatsen, wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan op de ontwikkelingen in de orgelbouw in Nederland na 1900.

⁸⁷ Kornelis ter Laan, *Groninger Encyclopedie* (Groningen 1954/1955), 486.

Hoofdstuk II

ONTWIKKELINGEN IN DE ORGELBOUW IN NEDERLAND NA 1900 – EEN OVERZICHT

In de twintigste eeuw vonden niet alleen nieuwe ontwikkelingen in de orgelbouw plaats, maar ook in de denkwijze daarover, waarbij de felheid in de discussies en de mate waarin men zich afzette tegen voorgaande perioden groter leken dan ooit. De belangrijkste stroming in dit verband en in het kader van dit onderzoek is de zo geheten *Orgelbewegung*. Dit was naast de (Elzasser) Orgelreform één van de grote vernieuwingsbewegingen uit het begin van de twintigste eeuw; beide bewegingen ontstonden uit ongenoegen over de wijze van orgelbouw, zoals die in de loop van de negentiende eeuw was ontwikkeld. Omdat Van Meurs met name door de Orgelbewegung werd geïnspireerd, zal het accent van dit hoofdstuk op die stroming liggen.

II.1 De Orgelreform

Deze stroming werd in zekere zin ingeluid met het artikel ‘Hochdruck’ van de invloedrijke Emile Rupp (1872-1948),⁸⁸ gepubliceerd in het *Zeitschrift für Instrumentenbau*. Rupp schreef het in 1899 naar aanleiding van het nieuwe orgel van de firma Weigle in de Katholieke Garnizoenskerk te Straatsburg, een drieklaviers-instrument met 42 stemmen, waaronder vier hogedrukstemmen.⁸⁹ Adolphe Gessner (1864-1919), organist van die kerk en docent aan het conservatorium aldaar, reageerde op dit artikel en er ontstond een fel schriftelijk steekspel, door Rupp voorzien van het motto ‘Ad fontes’.⁹⁰ De Orgelreform zette zich scherp af tegen het zogenaamde fabrieksorgel, instrumenten die door orgelmakers werden samengesteld uit bij toeleveringsbedrijven aangeschafte componenten. Al spoedig sloten andere organisten zich bij de mening van Rupp aan, eerst Franz-Xaver Mathias (1871-1939), organist van de Straatsburgse kathedraal, en enkele jaren later Albert Schweitzer. Schweitzer publiceerde in 1906 zijn boek *Deutsche und französische Orgelbaukunst und Orgelkunde*, dat al spoedig het handvest van deze beweging werd. Schweitzer meende dat geen verantwoordelijk kerkbestuur zijn boek ongelezen kon laten als het om een nieuw of te wijzigen orgel ging.⁹¹ Een eerste succes van deze beweging op Europees niveau was de oprichting van een sectie Orgelbau tijdens het

⁸⁸ Rupp gaf meer dan 2000 orgelconcerten, waarvan 1400 in de (protestantse) Garnizoenskerk, waar hij organist was.

⁸⁹ Toen de Elzas na de Eerste Wereldoorlog weer Frans grondgebied was geworden, werd deze kerk in 1919 door het bisdom overgenomen en kreeg het gebouw haar huidige naam: St.-Maurice.

⁹⁰ Los van de feitelijke inhoud van de polemiek was er mogelijk ook sprake van enige collegiale rivaliteit tussen beide heren: de een was immers organist van een protestantse kerk en de ander van een Rooms-Katholieke, beide in Straatsburg.

⁹¹ Emil Lind, *Albert Schweitzer: Leven en Werk* (Naarden 1950), 121.

congres van de INTERNATIONALE MUSIKGESELLSCHAFT te Wenen in 1909. Onder leiding van Schweitzer en Mathias werd daar een INTERNATIONALES REGULATIV FÜR ORGELBAU opgesteld, dat afrekende met blinde bewondering voor zuiver technische verworvenheden en de eis van gedegen klankrijke instrumenten stelde.⁹²

De Orgelreform herontdekte de orgels van Andreas Silbermann (1678-1734) met hun heldere Plein Jeu en bracht daarnaast de theorieën van orgelkenner Dom F. Bédos de Celles (1709-1779) opnieuw onder de aandacht.⁹³ Een andere inspiratiebron van de Orgelreform was het Franse symfonische orgeltype van Aristide Cavallé-Coll (1811-1899) met zijn grote diversiteit aan klankkleuren. Van beide grootheden wilde men een synthese maken, met behoud van een aantal moderne technische verworvenheden als zwelkast, generaal-crescendo, vaste en vrije combinaties en sub- en superoctaafkoppels. Wat de toetstraktuur betreft had de Orgelreform een voorkeur voor het aloude mechanische systeem; voor de registertraktuur koos men voor pneumatische of elektrische overbrenging. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de opkomst van de Orgelbewegung verloor de Orgelreform in de jaren twintig aan betekenis, maar bleef in de Elzas tussen de beide Wereldoorlogen nog maatgevend bij nieuwbouw en restauratieprojecten.⁹⁴

Ondanks propaganda door Jan Willem Enschedé (1865-1926) in zijn brochure *Moderne Orgelbouw* uit 1917, had de Orgelreform in Nederland maar beperkte invloed. Voorbeelden hiervan zijn:

- het orgel in de Nieuwe Waalse kerk te Amsterdam,⁹⁵ gebouwd door Dalstein & Haerpfers (Boulay) in 1912,⁹⁶ een opdracht die tot stand kwam omdat de plaatselijke predikant een studievriend van Schweitzer was;⁹⁷
- het orgel in de Gereformeerde Nieuwe Zuiderkerk te Rotterdam, gebouwd door Walcker (Ludwigsburg) in 1916;⁹⁸
- de wijziging in 1915 van het nog recente orgel van de Nieuwe Westerkerk te Rotterdam, gebouwd door Bakker & Timmenga in 1892. De bestaande Cornet III disc. van dit instrument werd dat jaar vervangen door een doorlopende Cornet Silbermann III-IV-V.⁹⁹

⁹² Branko Schuurman, *Albert Schweitzer over Johann Sebastian Bach* (Vught 2008), 36.

⁹³ In 1893-1897, vlak voor de ontstaan van de Orgelreform, had de orgelmaker Koulen het Silbermann-orgel van de Kathedraal van Straatsburg radicaal verbouwd. In dezelfde tijd herontdekte men de Silbermann-orgels van Marmoutier en Ebersmunster. Deze laatste instrumenten waren ongewijzigd bewaard gebleven.

⁹⁴ Peter van Dijk, *Orgels in de Elzas* (Kampen 1992), 166 ev.

⁹⁵ In 2011 herplaatst in Budel, Rooms-Katholieke kerk O.L.V. Visitatie, nadat het vanaf 1989 bij de gebr. Reil in opslag had gelegen.

⁹⁶ De firma Dalstein & Haerpfers was de favoriete orgelmaker van Schweitzer.

⁹⁷ Paul Peeters, 'Die "Nederlandse Organisten Vereniging" und die Orgelreformbewegungen des 20. Jahrhunderts', in: Alfred Reichling (red.), *Aspekte der Orgelbewegung* (Kassel 1995), 139-182.

⁹⁸ Sinds 1972 in de Martinikerk te Doesburg.

⁹⁹ Jan van Bommel 1965, 103-104.

In de jaren dertig ontstond in Frankrijk een nieuw orgeltype, verwant aan de instrumenten die onder invloed van de Orgelreform ontstonden. Het betreft het Orgue neo-classique, waarin een synthese tussen het werk van de orgelmakersfamilie Cliquot (17e en 18e eeuw) en Cavail-lé-Coll centraal stond. Het klassieke Franse orgel kwam in die periode hernieuwd in de belangstelling en het lijkt erop dat de Fransen na de Eerste Wereldoorlog hun eigen weg gingen zoeken, dit keer zonder beïnvloeding door de Duitsers. Deze nieuwe stroming werd gepropageerd door de orgelmaker Victor Gonzales (1877-1956), de organist André Marchal (1894-1980) en een leerling van de laatste, de musicoloog Norbert Dufourcq (1904-1990).¹⁰⁰

II.2 De Orgelbeweging

De bijna uitgedoofde fakkel van de Orgelreform werd in Noord-Duitsland overgenomen en nieuw leven ingeblazen, zodat er in de wereld van de orgelbouw een echte heroriëntatie tot stand kwam. In 1925 organiseerde de schrijver/orgelkenner Hans Henny Jahnn (1894-1959) de eerste Orgeltagung, gekenmerkt door lezingen en concerten waarin orgels in de stijl van Arp Schnitger (1648-1719) tot uitgangspunt werden genomen en verheerlijkt. Op welke periode binnen Schnitgers werk men zich richtte, is onduidelijk. Ook binnen diens oeuvre was immers sprake van ontwikkeling.¹⁰¹ Wellicht betrof het hier niet zozeer directe beïnvloeding door het werk van Schnitger, als wel – op een hoger abstractieniveau – het beschouwen van diens school als kapstok voor de nieuwe richting. Kortom, zachte versus harde criteria.

Kennelijk werkte Jahnn's enthousiasme aanstekelijk: in 1926 en 1927 werden opnieuw Tagungen georganiseerd, respectievelijk door de musicoloog Wilibald Gurlitt (1889-1963) en de theoloog/musicoloog Christhard Mahrenholz (1900-1980).¹⁰² Orgeldeskundige Hans Fidom stelt: 'Eerst achteraf zijn de Tagungen en hetgeen er het gevolg van is geweest, samengevat in de term Orgelbeweging'.¹⁰³ Vanuit Nederland was de jurist/orgelkenner Arie Bouman (1911-1999) bij enkele Tagungen aanwezig, waarbij hij actief aan discussies deelnam.

De grote aardverschuiving die de Orgelbeweging teweeg bracht, wordt mogelijk het best geïllustreerd aan de hand van de plannen met betrekking tot het nieuwe Marcussen-orgel van de St. Nikolajkirke in Kopenhagen in relatie tot de daadwerkelijke uitvoering ervan in 1931.¹⁰⁴ In de begintijd van de Orgelbeweging ontstonden instrumenten die zich qua stijl in het overgangsgebied tussen romantiek en de Beweging bevonden. Zo kreeg het orgel in de grote zaal van het Grassi Museum te Leipzig een volledig op barokke leest geschoeide dispositie, doch werd het ook van alle speelhulpen uit de romantiek voorzien.¹⁰⁵ Al snel kwam hier

¹⁰⁰ Claude N. de Crauzat, *l'Orgue français* (Paris 1986), 218 ev.

¹⁰¹ Zo onderscheidt de orgelmaker Bernhardt H. Edskes vier ontwikkelingsstadia in de door Schnitger vervaardigde windladen (persoonlijke mededeling).

¹⁰² Mahrenholz was als hulpgeestelijke verbonden aan de Marienkirche te Göttingen.

¹⁰³ Hans Fidom, *Het Nederlandse orgelfront in de eerste helft van de twintigste eeuw* (Houwerzijl, 1993), 20.

¹⁰⁴ Niels Friis, *Marcussen & Søn 1806-1956* (Åbenrå 1956), 68.

¹⁰⁵ Martin Moree, 'Karl Straube en zijn rol in de Leipziger Orgelbeweging', *Het Orgel* 107/3 (2011), 20-31.

oppositie tegen en werd een zuiverder type nagestreefd. Zo werd het paradepaard van de Orgelbewegung, het instrument van de Marienkirche te Göttingen, dat in eerste instantie opgesteld werd in de bestaande neogotische kast uit 1865, vlak na de Tagungen alsnog van een nieuwe kast voorzien zodat nu de werkindeling zichtbaar was.¹⁰⁶ Ook werd de dispositie aangepast.¹⁰⁷

Stromingen binnen de Orgelbewegung

Op basis van de disposities kunnen binnen de Orgelbewegung twee stromingen onderscheiden worden: een modernistische en een behoudende stroming. In de modernistische stroming komen registers voor ontleend aan de Renaissance en de vroege Barok. Voorbeelden hiervan zijn de orgels van:

- Amsterdam, Jeruzalemkerk met Siffluit, Kromhoorn, Zink, Zimbel en Regaal;
- Delft, St.-Hippolytuskerk met Koppelfluit en Cymbel;¹⁰⁸
- 's-Gravenhage, Duinzichtkerk met Kromhoorn en Kopregaal;¹⁰⁹
- Rotterdam, Gereformeerde Bergwegsingelkerk met Cymbaal en Dulciaanregaal;¹¹⁰
- Rotterdam, Mathenesserkerk met Kromhoorn en Sifflet,¹¹¹ en tot slot
- Veendam, Grote kerk met Sifflet, Kromhoorn en Ranket.

Mogelijk kwam het disponeren van dergelijke registers mede in zwang door de bouw van het Praetoriusorgel en de herontdekking van het Compeniusorgel.¹¹²

Het kenmerkende van de behoudende stroming is dat men met succes op zoek ging naar het reguliere registerpalet uit de achttiende en negentiende eeuw. Het valt niet uit te sluiten dat orgels uit de behoudende stroming als toegankelijker gezien werden dan instrumenten gebouwd in de stijl van de modernistische stroming.

¹⁰⁶ Bespreking van een cd gespeeld op dit orgel, *De Orgelvriend* 50/4 (2008), 41.

¹⁰⁷ Hans Kriek e.a. 1964, 60.

¹⁰⁸ Na sluiting van deze kerk kon in Nederland geen bestemming voor dit orgel gevonden worden. In 1974 werd het opgesteld in de Cathédrale te Evreux [Fr] en nadat hier een nieuw orgel kwam, werd het in 2005 geplaatst in de Kathedraal Santa Maria in het Spaanse Castro Urdiales.

¹⁰⁹ In *Het Vaderland* van 12 juli 1935, 2, wordt nadrukkelijk vermeld: 'De dispositie grijpt terug op het antieke'.

¹¹⁰ Brief (datum onbekend, eind 1935) van Bouman aan Van Meurs (GrA, toegang 1618, inv. nr. 1).

¹¹¹ De Koff, 1932. Dit orgel staat intussen in de Wilhelminakerk te Haarlem.

¹¹² Het 'Praetorius-orgel' werd in 1921 door Gurlitt en de orgelmaker Oscar Walcker (1869-1948) gebouwd aan de hand van een beschrijving in het tweede deel van Praetorius' *Syntagma Musicum* (1619). De bijzondere klank van het Praetoriusorgel herinnerde aan het flamboyante kamerorgel dat Esaias Compenius (1566-1617) onder advies van Michael Praetorius (1571-1621) in 1610 bouwde voor hertog Heinrich Julius von Braunschweig en dat werd geplaatst in de kapel van Schloss Hessen [D]. De hertog overleed echter al in 1613, waarna diens weduwe (prinses Elisabeth van Denemarken) het instrument schonk aan haar broer, de kunstminnende Deense koning Christian IV. Deze liet het in 1616 door Compenius plaatsen in een feestzaal van zijn slot Frederiksborg in Hillerød [DK]. Pas later zou dit instrument in de kapel aldaar een plaats vinden.

Dat er binnen de modernistische stroming meer barokke registers werden aangebracht, betekende overigens nog niet dat er nu ook barok kon worden geregistreerd. De vlag dekte de lading niet altijd. Een op papier meer barokke dispositie resulteert immers á priori nog niet in een barokorgel. Zo heeft de Cymbel in het orgel van de vroegere Hervormde Mathenesserkerk te Rotterdam een voor dit registertype veel te lage samenstelling en klinkt de in Veendam gedisponeerde Ranket anders dan zijn oudere voorbeelden.¹¹³ Hoewel ieder orgel anders is en een organist mede door middel van zijn gekozen registratie feitelijk altijd een eigen interpretatie geeft, zal deze bij het registreren op instrumenten uit de Orgelbewegung nogal eens verrast zijn door de onverwachte klank van bepaalde registers. Deze registers illustreren veeleer de intentie om te komen tot een ander, nieuw geluid, dan dat ze de intentie hadden zuivere stijlkopieën te zijn; het echte reconstrueren kwam pas tientallen jaren later op gang. Bovendien maakten nog maar weinig orgelmakers hun eigen pijpwerk; pijpenmakers kregen bij hun opdrachten vermoedelijk niet veel meer dat de gewenste buitendiameters. ‘Langzamerhand drong echter het besef door, dat het herwinnen van het waarachtige orgel niet alleen bereikt kon worden door het disponeren van helderder en oude registers’.¹¹⁴ De publicatie van Christhardt Mahrenholz’ studie ‘Die Berechnung der Orgelpfeifenmessungen vom Mittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts’ (Kassel 1938) was dan ook baanbrekend.

Van Retrospectie tot Bach-revival

De Orgelbewegung is belangrijk geweest door de herontdekking van en de eerste stap in de heroriëntatie op oude orgelbouwprincipes. Men realiseerde zich niet alleen dat de tot toen toe ingeslagen weg ‘onjuist’ was, maar ging actief op zoek naar een betere weg – een pad dat vol voetangels en klemmen bleek te zijn. In de desbetreffende literatuur over orgelbouw en orgelhistorie blijkt maar beperkt te worden ingegaan op het groeipad dat tot het ontstaan van de Orgelreform en de Orgelbewegung leidde. Veelal staan hierin Rupps artikel en de eerste Tagung centraal. In vele kunstuitingen oriënteerde men zich op vroeger gebruikte kunstvormen. Deze werden niet slaafs gekopieerd, maar leidden tot heroriëntatie.¹¹⁵ Door het combineren van stijlvormen werd feitelijk weer een nieuwe kunstvorm geschapen, het eclecticisme.

De Bachherleving, zoals die onder leiding van Felix Mendelssohn Bartholdy (1809-1847) ontstond vanuit het door hem opgerichte conservatorium in Leipzig, past dan ook goed in de periode van omkijken. In Nederland waren bijvoorbeeld de Haarlemse organisten Johannes Gijsbertus Bastiaans (1812-1875) en Wilhelm Heinrich Christoph Schmölling (1828-1908) bekende Bach-promotoren. Beiden hadden hun opleiding in Leipzig genoten. Toen Schmölling overleed werd hij door publicist Jan Enschedé in een in memoriam uitgebreid

¹¹³ Gerard Verloop, bespreking van het in Haarlem herplaatste Rotterdamse orgel in ‘Kroniek’, *De Mixtuur*, nr. 46 (1984), 663-665. Het orgel van Veendam bezocht ik in 1995.

¹¹⁴ Meindert van der Galiën, ‘Christhard Mahrenholz’, *De Mixtuur*, nr. 35 (1981), 162-163.

¹¹⁵ Arjen Looyenga, ‘Van tempel tot syrinx, architectuur en orgelfront in Nederland in de negentiende en vroege twintigste eeuw’, in: Ton van Eck en Herman de Kler (red.), *Orgelkunst rond 1900* (Alphen aan den Rijn 1995), 57-122.

geprezen voor de wijze waarop hij zijn leerlingen met de muziek van Bach in aanraking had gebracht.¹¹⁶

De Bachherleving ging echter niet samen met de herleving van een op Bach-spel georiënteerd orgeltype. De ontwikkeling van het romantische orgeltype, zoals in Duitsland en Frankrijk, ging geheel los van de Bachherleving gewoon door. Liet Bastiaans zijn Müller-orgel van de Haarlemse Grote of St.-Bavokerk in 1866 nog door Witte aanpassen aan de moderne tijd,¹¹⁷ onder advies van Schmölling werd in 1883 in de Lutherse kerk in Haarlem een afwijkende weg ingeslagen. De orgelbouwer Julius Strobel (Frankenhausen [D]) bouwde voor die kerk een neo-Bach-orgel; een Bach-orgel weliswaar met enkele moderne geluiden, maar – voor zover ik kan nagaan – het eerste en mogelijk enige orgel in Nederland in de zin van de Bachherleving.¹¹⁸ Uiteraard was de weg terug nog niet integraal gevonden; de intonatie van dit laatste orgel was nog op Duits-romantische leest geschoeid en de prestanten hadden nog geen variabele mensuren. In dat kader is het interessant wat Schweitzer in 1907 aan de muziekcriticus Gustav von Lüpke in Katowice schreef over het pneumatische orgel van de Erlöserkirche (nu Saint-Sauveur) in Straatsburg-Kronenburg: ‘Ein Bachorgel wie ich seit Jahren erträume’. Schweitzer was als adviseur bij de bouw van dit orgel betrokken.¹¹⁹ De ideeën van de Orgelreform ten spijt had het instrument een aantal hogedruk-tongwerken. Bij vergelijking van de dispositie van het Straatsburgse orgel met dat van de Lutherse kerk in Haarlem, moet geconstateerd worden dat het Haarlemse orgel aanzienlijk dichter bij Bach staat dan dat van Straatsburg.

De voortschrijdende ontwikkeling van het romantische orgel enerzijds en de herontdekking van oude meesters anderzijds met in het verlengde daarvan de zoektocht naar daartoe passende instrumenten liepen niet synchroon, waardoor – in de vorm van de Orgelreform en Orgelbewegung – een botsing moest volgen. Ondanks een snelle evolutie is de Orgelbewegung maar beperkt tot wasdom gekomen: al spoedig moest deze wijken voor de ‘Neobarok’ (waarover hieronder meer) om vervolgens als ‘achterhaald’ te worden beschouwd. Binnen de stroming van de Neobarok heeft met name het modernistische orgeltype weerstanden opgeroepen omdat de aan de Renaissance en vroege barok ontleende stemmen geen stijlzuivere kopieën waren. Orgels die in de geest van behoudende stroming werden gebouwd werden daarentegen binnen de Neobarok wellicht niet eens als exponent van de Orgelbewegung herkend.

¹¹⁶ Jan W. Enschedé, ‘Wilhelm Heinrich Christoph Schmölling, Geboren 1 januari 1828 - Overleden 29 november 1908’, *Jaarboek van de stad Haarlem* (Haarlem 1909), 18-21. Enschedé, de eerste persoon die zich in Nederland serieus met organologie bezig hield, was één van de vele leerlingen van Schmölling.

¹¹⁷ Hans van Nieuwkoop 1988, 246-263. Vgl. Gerben Gritter, *Christian Müller. Orgelmaker in Amsterdam* (proefschrift Utrecht 2014), Hoofdstuk 6.

¹¹⁸ Jaap Brouwer, *Julius Strobel und seine Orgel in der Evangelisch Lutherse kerk in Haarlem* (Roodeschool 2004), 75.

¹¹⁹ Harald Schützeichel, ‘Der Intonateur wird wahnsinnig, aber die Orgel herrlich...’, *Albert Schweitzer und die Orgel in Strassburg-Kronenburg*, *Ars Organi* 36/1 (1988), 38-41.

II.3 Neobarok

Enthousiast geworden door de ideeën van Jahnn besloten drie medewerkers van de Deense orgelmaker Marcussen zich te heroriënteren.¹²⁰ Dit drietal bestond uit Sybrand Alexander Zachariassen, Adolf Wehding en Poul-Gerhard Andersen.¹²¹ In het laatste jubileumboek van de firma Marcussen wordt het type orgel dat zij propageerden als volgt omschreven:

(...) overtonerig intonation, brystværk i steder for svelleværk, spanske trompeter, ingen strygestemmer, og ren mekanisk traktur
[(...) boventoonrijke intonatie, borstwerk in plaats van zwelwerk, Spaanse trompetten, geen strijkende registers en puur-mechanische traktuur].¹²²

Het nieuwe Deense orgeltype, dat later als het ‘Neobarokke orgel’ zou worden aangeduid, was van grote invloed op de orgelbouw na de Tweede Wereldoorlog. Het werd in Nederland geïntroduceerd door de organist/orgelmaker Johannes G. Legêne (1915-1996), die Deense wortels had.¹²³ Zijn initiatief werd opgepakt door organist/orgeladviseur Lambert Erné. Enthousiast gemaakt door Erné’s publicaties gingen Nederlandse orgelmakers en organisten naar Denemarken om met het nieuwe orgeltype kennis te maken. In het keuringsrapport van Marcussens orgel uit 1956 voor de Utrechtse Nicolaïkerk, het paradepaardje van deze nieuwe richting, stelden de organisten Adriaan Engels (1906-2003) en Willem Hülsmann (1911-1989) dat orgelmakers zich op dit instrument zouden moeten gaan oriënteren. Het Deense type werd vervolgens met name door de Hervormde Orgelcommissie gepropageerd en was enige decennia het enig toegestane orgeltype. Organist Gerben Mourik stelde hierover in 2011 het volgende:

De militante manier waarop iemand als Lambert Erné te werk ging, heeft geen goed gedaan. Hij wilde te veel dingen niet. Geen strijkers op het orgel bijvoorbeeld, terwijl de orgels van Marcussen in Denemarken regelmatig een zwelwerk hebben. Aan de andere kant denk ik dat zonder Erné de vernieuwing in de orgelbouw na de Tweede Wereldoorlog minder van de grond zou zijn gekomen.¹²⁴

De invloed van het Utrechtse orgel was zodanig groot, dat bij een nieuw Van Leeuwenbinnenwerk voor de Grote kerk te Almelo (1963) de Utrechtse Marcussen-dispositie integraal

¹²⁰ Roman Summereder 1995, 334-335.

¹²¹ Sybrand Zachariassen (1900-1960) was in 1922 directeur van Marcussen geworden; Adolf Wehding (1903-1994) was intonateur bij Marcussen (na zijn pensionering deed hij research bij fa. Bruhn); Poul-Gerhard Andersen (1904-1980) was bedrijfsleider van het Marcussen-filiaal in Kopenhagen (in 1963 begon hij een eigen bedrijf; dit werd in 1995 met dat van de fa. Bruhn samengevoegd tot Andersen & Bruhn).

¹²² Svend Prip, ‘1956-1981’ in: S.I. Mikkelsen, H. Nyholm, H. Fibiger Nørfelt, K. Olesen en S. Prip, *Marcussen & Søn Orgelbyggeri 1806-2006* (Åbenrå 2006), 18.

¹²³ Zie voor uitgebreide informatie hierover Hans Fidom (red.), *Orgels van de wederopbouw* (Zutphen 2006).

¹²⁴ Jaco van der Knijff 2011.

werd overgenomen. Iets vergelijkbaars gebeurde in de huisorgelbouw: de dispositie van opus 2 van de Deense orgelmaker Bruno Christensen (1918-2011), een riant drieklaviers huisorgel uit 1966 voor een particulier in Epe, werd door Leeftang in 1973 integraal overgenomen ten behoeve van een huisorgel voor een particulier in Waddinxveen.¹²⁵ Chronologisch merkwaardig is de overeenkomst tussen het front van het Flentrop-orgel van de Oude Callixtuskerk van Groenlo uit 1951 en dat van het Nicolaïorgel. De bij het Groenlose orgel betrokken adviseur Legêne had echter kennis genomen van het Utrechtse frontontwerp van Andersen en had er Flentrop details van laten overnemen.¹²⁶

Nomenclatuur

Hoewel de term ‘Neobarok’ in de orgelbouw veelvuldig gebruikt wordt, is het feitelijk een foute aanduiding omdat hier in tegenstelling tot andere neostijlen geen sprake is van daadwerkelijk teruggrijpen op de barok. Musicoloog en organist Bart van Buitenen merkt hierover op:

Er is helaas geen andere die de lading dekt. Maar het ging deze orgelbouwers helemaal niet om het namaken van barokorgels. Men wilde een nieuw orgeltype ontwikkelen, met als kenmerk eenvoud en eenheid. En daarmee kwam men qua uitgangspunten uit bij de orgels van de Noord-Duitse barok. Maar het werden wel degelijk eigentijdse instrumenten.¹²⁷

Ik denk dat Van Buitenens visie juist is. Bij nadere beschouwing lijkt het als ‘Neobarok’ aangeduide type te zijn gebaseerd op aan diverse stijlperiodes ontleende uitgangspunten en elementen van uiteenlopende geografische oorsprong. In Denemarken, de bakermat van wat men later het Neobarokke orgel is gaan noemen, lijkt er minder behoefte te bestaan om die separate stijlperiodes te labelen. Onder het begrip ‘Orgelbevægelse’ wordt daar de gehele periode 1930 tot begin jaren zeventig verstaan. Men ziet er het begrip ‘Orgelbewegung’ als een ruimer begrip, als een periode waarbinnen verschillende vernieuwingsbewegingen (Orgelreform, Orgelbewegung en de periode die in Nederland als Neobarok wordt aangeduid) onder één noemer kunnen vallen, in het kader van een groeiproces.¹²⁸ Ook de internationaal zeer goed georiënteerde landbouwkundige/orgelkenner Willem Knapp, die bekend was met het nieuwe Deense orgeltype, gebruikte de aanduiding ‘Neobarok’ niet.¹²⁹

¹²⁵ Jan Jongepier, ‘Het huisorgel van Arie J. Keijzer te Waddinxveen’, *Het Orgel* 69/9 (1973), 237-238. Het Christensen-orgel bevindt zich momenteel in particulier bezit in Beilen. Met dank aan Henk van der Luyt die mij op de overeenkomst tussen beide huisorgels attendeerde.

¹²⁶ Herman S.J. Zandt, ‘Rechtgezet & aangevuld’, *Het Orgel* 103/3 (2007), 42.

¹²⁷ Jaco van der Knijff 2011.

¹²⁸ Ole Olesen, ‘Den hellige, almindelige orgelbevægelse’; www.natmus.dk, geraadpleegd 20 februari 2013, aangevuld met mededelingen van de Deense orgelmaker Troels Krohn en van theoloog Frans Brouwer.

¹²⁹ Willem Knapp, 155. Hoewel zijn boek *Het Orgel* op het moment van verschijnen in 1952 sterk gedateerd was, was Willem Hendrik Christaan Knapp (1897-1962) op de hoogte van de nieuwste ontwikkelingen. Hij vertelde mij begin jaren zestig enthousiast over zijn kennismaking in Denemarken met nieuwe instrumenten van Marcussen. Hij prees de tracturen, maar vond het klinkend resultaat soms aan de scherpe kant. Knapp is één van de meest onderbelichte figuren uit de naoorlogse

Andersen stelde: ‘The entire organ history of Europe has been our inspiration’.¹³⁰ Aan deze uitgangspunten werd een aantal eigentijdse technische elementen toegevoegd. Ik geef een niet-limitatieve opsomming van uitgangspunten:

- de vlakke fronten werden ontleend aan de late gotiek (bijv. het in 1942 verwoeste zgn. Totentanz-orgel van de Marienkirche te Lübeck); de disposities zijn een versimpelde interpretatie van de Noord-Duitse barok;
- aan de Noord-Duitse barok werden weliswaar de buitendiameters en opsneden ontleend, de (veelal dunnere) kerns en kernfasen werden echter aangepast aan de smaak, waardoor feitelijk een eigentijds mensuurbeeld ontstond;¹³¹
- de chamadetongwerken zijn ontleend aan de Spaanse en Portugese renaissance en barok.¹³²

Als eigentijdse technische elementen, eveneens niet-limitatief, noem ik:

- een ‘eigen’ windladeconstructie ontworpen door Marcussen;¹³³
- eigentijdse legeringen, waardoor ‘harder’ en soms dikker pijpwerk ontstond, dit om doorzakken van pijpwerk te voorkomen;
- eigentijdse windvoorziening, die met name bij de kleinere orgels bestond uit zgn. beweegbare ladenbodems, zodat de wind zo dicht mogelijk bij het pijpwerk was. Grote balgen werden niet meer nodig geacht vanwege het gebruik van een orgelmotor;
- een zo beperkt mogelijk gehouden kastdiepte;
- daar waar men in Denemarken voor grotere orgels de voorkeur gaf aan elektrische registertraktuur, zijn reminiscenties aan de Orgelbewegung aanwezig;
- een streven naar eenvoud en zakelijkheid;
- voortreffelijk meubelmakerwerk. Nooit eerder in de orgelhistorie werd ook het inwendige met zo veel zorg afgewerkt en veelal geheel in eiken.

Deze uitgangspunten zijn niet alle terug te voeren op de barok, waardoor de aanduiding ‘Neobarok’ minder op zijn plaats is. Hoe zou dit orgeltype dan wel aangeduid moeten wor-

orgelhistorie. Hij was internationaal goed georiënteerd en persoonlijk bevriend met Albert Schweitzer, Johannes Klais en anderen. Publicitair was hij op een scala van terreinen actief.

¹³⁰ Poul-Gerhard Andersen, *Orgelbogen* (København 1956/1969), 307.

¹³¹ Voeg hierbij een afwijkende legering en een nieuw soort windvoorziening (waarover verder in de tekst) en het wordt duidelijk waarom het klinkend resultaat ver af stond van het historische voorbeeld.

¹³² Hierin was deze richting trouwens niet vernieuwend; ook in de Engelse en Franse orgelbouw in de negentiende eeuw werden chamadetongwerken toegepast, bv. Usk, Priory church of St. Mary, gebouwd door Gray & Davison in 1861, en Rouen hoofdorgel Cathédrale St. Ouen, gebouwd door Cavallé-Coll in 1890.

¹³³ Ook Nederlandse orgelmakers waren in dat kader vernieuwend bezig zoals Flentrop (verende slepen), Van Leeuwen (VeKa-laden) en Ruiters (een sleepconstructie waarbij de slepen voorzien waren van plastic zakjes die zich vulden met lucht zodra de slepen in rust waren, zodat geen wind tussen sleep en stok kon ontsnappen).

den? Juist door die combinatie van uitgangspunten, als het ware de versmelting van stijlen en herkomst, gelardeerd met eigentijds elementen, is het naar mijn mening stilistisch gezien zuiverder om eerder te spreken van een *Eclectisch retro-orgel*.¹³⁴

Reacties op de Neobarok en de positie van Van Meurs

De Neobarok betekende, zoals opgemerkt, een breuk met Orgelbeweging: beide stromingen hadden totaal afwijkende uitgangspunten. Ik geef een en ander hier vergelijkend weer:

- Disposities: op het gebied van disposities vindt men binnen de Orgelbeweging een synthese van registers uit de barok en de romantiek, terwijl binnen de Nederlandse Neobarok uitsluitend prestanten, fluiten en tongwerken werden gebruikt; de enige toegestane strijker was een Spitsgamba.
- Tracturen: binnen de Orgelbeweging werden alle tracturen toegestaan. Binnen de Nederlandse Neobarok was alleen mechanische toets- en registertraktuur toegestaan.
- Volumeregeling: hoewel het volume van Neobarokke borstwerken door luiken of door jaloezieën kon worden gevarieerd, waren in Nederland zwelwerken zoals in de Romantiek uit den boze;
- Windvoorziening: binnen de Neobarok werd de windvoorziening veelal uitgevoerd in de vorm van zgn. beweegbare ladebodems; op die wijze bevond de windvoorziening zich zo dicht mogelijk bij het pijpwerk. In de Orgelbeweging was een dergelijke windvoorziening onbekend.
- Kast en klank: kenmerkend voor de Neobarok is de eenheid tussen front en klinkend instrument. Binnen de Orgelbeweging is daar veelal geen sprake van.

Het aanvankelijk bejubelde Neobarokke orgel kreeg op den duur forse kritiek: ‘een puriteinse uniformiteit [...] met een scherpe en weinig dragende klank’.¹³⁵ De orgels uit de decennia na de Tweede Wereldoorlog werden als ‘scherp’ en prikkerig ervaren; het ontbreken van voldoende breedte in de klank werd steeds meer gevoeld. Orgeladviseur Henk Kooiker verwoordde die verschuiving treffend als volgt: ‘eerst ervoer men het type als verfrissend, helder en sprankelend, later verschoof dit beeld naar scherp’.¹³⁶ Als gevolg van die verschuiving in waardering ontstond gaandeweg een nieuwe stroming: de historiserende richting.¹³⁷

Hoe stond Van Meurs binnen deze stromingen? Hij had weinig met het Neobarokke orgel, niet alleen vond hij de klank ervan te scherp en te dun, vooral miste hij er warmte in. Het Marcussen-orgel in de Utrechtse Nicolaïkerk, dat hij in het kader van NOV-bijeen-

¹³⁴ Met dank aan Victor Timmer voor zijn ondersteuning in de zoektocht naar een passender aanduiding voor deze periode.

¹³⁵ Harald Vogel, ‘Een nieuw orgeltype in Roodeschool’. Bijdrage in de folder t.g.v. de ingebruikneming van het vernieuwde binnenwerk van het orgel van de Gereformeerde kerk vrijgemaakt, te Roodeschool, 30 maart 2001.

¹³⁶ Henk Kooiker, ‘Beknopte geschiedenis van het pijporgel in Noord-Brabant tussen 1900 en heden in relatie tot de twee excursies’, *Brabants Orgelrijkdom 2013*, 6-11.

¹³⁷ Verder in dit hoofdstuk wordt op deze richting ingegaan.

komsten geregeld beluisterde, beschouwde hij vooral als een bijzonder instrument; hij vond het niet mooi. Het Marcussen-orgel van de Doopsgezinde kerk in Groningen kon hij daarentegen wel waarderen, na sluiting van de Der Aa-kerk organiseerde hij er zelfs leerlingenconcerten. Waarschijnlijk kwam die waardering door het feit dat bij de bouw van dit orgel bewust voor een minder starre windvoorziening is gekozen dan bij de andere instrumenten uit het huis Marcussen. Van Meurs volgde niet blindelings de nieuwe ontwikkelingen, maar had groot vertrouwen in zijn eigen waarneming. Hij verzamelde en bewaarde veel documentatie over de ingebruikneming van het Utrechtse Marcussen-orgel. Opvallend is dat hij ook een krantenknipsel bewaarde met betrekking tot de demontage en verplaatsing naar Maasland van het vroegere Witte-orgel van de Nicolaïkerk.¹³⁸

Wie Van Meurs kende, wist hoe hij over de Neobarok dacht. Hijzelf voelde niet de behoefte de confrontatie aan te gaan. Binnen zijn advieswerk lijkt hij slechts éénmaal de Neobarok te omarmen, nl. bij zijn nieuwbouwplannen voor de Groninger Pepergasthuiskerk. Hij nam daarbij echter nadrukkelijk het historiserende klankbeeld van Ahrend & Brunzema als voorbeeld.

II.4 Historiserende orgelbouw in Nederland

In de Nederlandse orgelbouw maakten Neobarokke principes in de jaren zestig van de vorige eeuw plaats voor historiserende ideeën. De aanleiding werd gevormd door onvrede met de restauratie van het orgel van Loppersum (1959-1965). Adviseurs als Klaas Bolt en Willem Talsma waren van mening dat bij deze restauratie de oude klank verloren was gegaan.¹³⁹ Zij waren tot de overtuiging gekomen dat in Nederland het kennis- en ervaringsniveau voor stijlzuivere reconstructies nog onvoldoende ontwikkeld was.¹⁴⁰ Hun oriëntering op oude klank was onder meer geïnspireerd door het werk van de orgelmakers Ahrend & Brunzema en Bernhardt Edskes. In Nederland werd deze wijze van bouwen door Blank, De Graaf en Reil in gang gezet. Het Blank-orgel in de Hervormde Agnus Dei-kerk van Aalst had bijvoorbeeld dikwandig pijpwerk met een hoog loodgehalte. De gedekte pijpen waren aan bovenzijde dicht gesoldeerd.¹⁴¹ Erné stelde dat moderne orgelmakers uit het niets iets tot stand konden brengen, terwijl de ‘oude’ orgelmakers op traditie konden steunen.¹⁴² Talsma was juist van mening dat oude instrumenten veel leerden over hoe je het musiceren en de orgelbouw kon verbeteren.¹⁴³ In 1969 werden de verschillende standpunten tijdens twee conferenties nader uiteen-

¹³⁸ Van Meurs' postmap Muziek etc.

¹³⁹ Ook de kast en de gaanderij van dit orgel zijn bij deze restauratie fors gewijzigd.

¹⁴⁰ Peter van Dijk 2012, 6-13.

¹⁴¹ *Het Orgel* 66/11 (1970), 298.

¹⁴² Peter van Dijk 1999, 30.

¹⁴³ Toch zocht ook hij op dat moment kennelijk nog naar de ‘knip’ tussen ‘ambachtelijk’ en ‘industrieel’ en werden onder zijn advies in 1968 wijzigingen aangebracht in het Van Gelder-orgel (1896) van de Hervormde kerk van Leidschendam. In 1972 was hij als adviseur betrokken bij de Hervormde kerk van Coevorden. Hier werd het binnenwerk van Proper (1897) vrijwel geheel geruimd ten faveure van een nieuw.

gezet: de Schnitger-herdenking in Groningen en het congres van de Nederlandse Organistenvereniging in Utrecht, een ware strijd tussen ‘survival’ en ‘revival’.¹⁴⁴

De Schnitger-herdenking als uitgangspunt voor een nieuwe lijn

Het initiatief tot de Schnitger-herdenking werd genomen door de organist/orgeldeskundige Harald Vogel en orgelmaker Bernhardt Edskes. Als locatie werd de stad Groningen gekozen. Niet alleen waren de Nederlandse Schnitgerorgels beter bewaard gebleven dan de doorgaans zwaar gerestaureerde Duitse exemplaren, maar Groningen was daarnaast ook de enige stad met meer dan één instrument waaraan Schnitger gewerkt had.¹⁴⁵ Van Meurs werd voorzitter van het organiserend comité en had een grote rol in het bijeenbrengen van de juiste deelnemers, waaronder orgelbouwers en experts van diverse nationaliteiten. De Schnitger-herdenking was de eerste openbare presentatie van de op 22 april van dat jaar opgerichte STICHTING GRONINGEN ORGELLAND.¹⁴⁶ De manifestatie bestond uit concerten op Schnitger-orgels (Der Aa-kerk Groningen, Uithuizen, Nieuw-Scheemda en Noordbroek), lezingen en excursies naar historische orgels in het Groningerland. Van Meurs gaf samen met Klaas Bolt op 20 augustus een orgelconcert op het Der Aa-kerkorgel en was één van de excursieleiders. Belangrijk onderwerp binnen de manifestatie was ook de wijze waarop recent het orgel van Nieuw-Scheemda was gerestaureerd. Als uitvloeisel van de herdenking werd een boek uitgegeven met de titel ‘*Arp Schnitger (1648-1719) en zijn werk in het Groningerland*’, waarin uitgebreid op de historiserende restauratie van dit orgel werd ingegaan.¹⁴⁷

In het verleden had Van Meurs in de Der Aa-kerk een Praetorius- en een Schützherdenking georganiseerd. Doel van deze herdenkingen was het uitvoeren en propageren van muziek van deze componisten. De Schnitger-herdenking had een totaal ander doel: een nieuwe lijn in de orgelbouw en de orgelrestauratie uitzetten. De herontdekking van de klank van oude orgels en de werkwijze van hun makers stonden hierin centraal. Deze historiserende richting zou zich vanaf 1971 verder ontplooiën, soms na felle strijd.¹⁴⁸ Bolt werd – in het verlengde van de herdenking – groot voorstander van ‘niet-ingevoerde klassiek gemaakte me-

¹⁴⁴ Peter van Dijk 1999, 35.

¹⁴⁵ Mededeling Bernhardt H. Edskes, 25 juni 2012. Het adagium ‘zwaar gerestaureerd’ geldt niet voor het Schnitger-orgel (1688) in de St. Peter und Paul in Cappel.

¹⁴⁶ Deze stichting beoogt het bevorderen van de belangstelling voor en het streven naar herstel en behoud van waardevolle orgels, met name in de provincie Groningen.

¹⁴⁷ Dit boek werd in hoofdzaak door Bernhardt Edskes geschreven. Vooruitlopend op de excursies heeft hij alle te bezoeken orgels - voor zover nodig - gereinigd en speelklaar gemaakt. Hij werd voor deze forse inspanning door zowel Vogel als Van Meurs schriftelijk bedankt. Van Meurs stuurde Edskes een exemplaar van het boek met de volgende opdracht: ‘In dankbarer Erinnerung an die Internationale Arp-Schnitger Tagung von 18-23 August 1969 zu Groningen’. Ook maakte hij een kaartje voor Edskes met de tekst ‘Arp Schnitger der 2.’ Afgezien van de beschrijving van de restauratie van het Haarlemse Bavo-orgel in ‘Nederlandse Orgelpracht’ (Haarlem 1961), was nog geen enkele orgelrestauratie zo gedetailleerd toegelicht.

¹⁴⁸ Peter van Dijk, ‘Van “neobarok” tot “historiserend”’: een koersverandering in de Nederlandse orgelbouw’, in Hans Fidom (red.), *Het orgel een historisch instrument. Vier lezingen over historiserende orgelbouw* (Groningen 1999), 19-38.

chanieken, niet-starre windvoorzieningen, vermijding van kunststoffen, pijpen met hoger loodgehalte en oude stemmingen'.¹⁴⁹ Hij werd de trekker van de nieuwe beweging. Van Meurs was intussen de 65 al gepasseerd en Talsma emigreerde in 1973 naar het Spaanse Marbella.

Een aantal orgelmakers pakte de nieuwe ontwikkeling direct op. De mensuren van het orgel dat Albert de Graaf bouwde voor het Hervormd centrum De Ark in Baarn, ontleende hij aan het paradepaardje van de Schnitger-herdenking, het orgel van Nieuw-Scheemda. Toen het nieuwe pijpwerk ten behoeve van het orgel van Baarn klaar was, nam hij dat eerst mee naar Nieuw-Scheemda om daar de klank te kunnen controleren.¹⁵⁰

De firma Reil gooide na het Schnitger-congres het roer radicaal om en ging zich voortaan oriënteren op de grote namen uit de bloeitijd van de orgelbouw van de zestiende tot de achttiende eeuw.¹⁵¹ Het eerste Reil-orgel dat vanuit een wezenlijk ander concept tot stand kwam, was het instrument dat in 1970, onder advies van Bolt, werd gebouwd voor de Ontmoetingskerk in Dieren.¹⁵² Het trok sterk de aandacht en maakte veel reacties los, positief en negatief. Een echte doorbraak was het besluit om voor een nieuw te bouwen orgel in de Prinses Julianakerk in Scheveningen een historisch instrument als voorbeeld te nemen. De keuze viel op het Schnitger-orgel van de Jacobikerk in Uithuizen. De kopie werd opgeleverd in 1973.¹⁵³ Helaas is het Scheveningse orgel door een zinloze wijziging in 2000 fors aangetast.¹⁵⁴

Een ander voorbeeld is het orgel dat door Verschuieren in 1979 in de Hervormde kerk van Vierpolders werd geplaatst. Dit instrument is een kopie van dat van de Hervormde kerk van Oisterwijk, een achttiende-eeuws orgel van de hand van een onbekende bouwer.¹⁵⁵ Het kopiëren bleef niet beperkt tot de 18^e eeuw: later kopieerde Steendam het Witte-orgel (1855) van de Hervormde Pelgrimskerk te Rotterdam-Delfshaven. In tegenstelling tot orgels gebouwd volgens de uitgangspunten van de Orgelbewegung en de Neobarok, werden nu instrumenten in hun geheel gekopieerd.¹⁵⁶

Het behoud (bij restauraties) dan wel het zo dicht mogelijk benaderen (bij nieuwbouw) van oude klank werd een hoofd-doelstelling.¹⁵⁷ Met zijn zoektocht naar de oude orgelklank sprak de historiserende richting Van Meurs zeer aan, hij beschouwde de uitgangspunten van

¹⁴⁹ Hans van Os, 'Het orgelarchief van Klaas Bolt, de evolutie van de kunst van het restaureren van orgels sinds 1965', *Het Orgel* 92/12 (1996), 14-20.

¹⁵⁰ Gerco Schaap, 'In memoriam Albert Hendrik de Graaf (1928-2014)', *De Orgelvriend*, 56/3 (2014), 32.

¹⁵¹ www.reil.nl, geraadpleegd 10 november 2011.

¹⁵² In Hoofdstuk VI wordt op dit instrument teruggekomen.

¹⁵³ Brochure ingebruikneming orgel St.-Georgiuskerk te Spiedijk (2010).

¹⁵⁴ N.N., 'Reil-orgel Scheveningen wordt "verzaagd"', *De Orgelkrant* 5/3 (2000), 1.

¹⁵⁵ Peter van Dijk, 'Het orgel in de N.H.kerk te Vierpolders (bij Brielle)', *Het Orgel* 76/3 (1980), 78. Begin 2015 is het orgel van Vierpolders overgeplaatst naar de bijzaal van de Christelijke Gereformeerde kerk van Middelharnis.

¹⁵⁶ Tijdens de Neobarok kwam het voor dat losstaande elementen werden gekopieerd, elementen die vervolgens ook nog eens elders in een afwijkende context werden ingepast.

¹⁵⁷ Peter van Dijk 2012, 6-13.

deze richting mogelijk als een nieuwe logische fase in die zoektocht. Omdat hij na 1950 nog maar nauwelijks een rol als adviseur had, zou hij zelf die ideeën slechts één keer kunnen toepassen, namelijk bij het nieuwe orgel in de Groningse kerkzaal De Trefkoel in 1974.¹⁵⁸

De Orgelbewegung in Nederland

In Nederland werden al vrij snel na het ontstaan van de Orgelbewegung door Duitse orgelmakers grote orgels conform deze stijl gebouwd, zoals voor de Grote kerk te Veendam, in 1928 gebouwd door Faber & Dienes uit Selzhemmendorf [D] en de Jeruzalemkerk te Amsterdam-Sloterdijk, in 1930 gebouwd door Furtwängler & Hammer uit Hannover [D]. In de periode daarna werd de fakkel ook door Nederlandse orgelmakers overgenomen, waarbij met name de firma Flentrop uit Zaandam het voortouw nam.¹⁵⁹

Omdat Van Meurs alleen bij kleine nieuwbouwprojecten betrokken was, worden in Appendix 1 – in tegenstelling tot in de gangbare literatuur – als voorbeelden juist de disposities van enige kleine instrumenten in de geest van de Orgelbewegung vermeld, eerst een aantal uit het buitenland, daarna enkele uit Nederland. Bij de selectie van de buitenlandse instrumenten is naast de grootte vooral gekeken naar creativiteit bij het disponeren: waar is getracht met een zo klein mogelijk aantal stemmen een zo veelzijdig mogelijk instrument te ontwerpen, passend in het beeld van deze stijlperiode.¹⁶⁰ Bij de selectie van de Nederlandse instrumenten is, omdat hier vrijwel alleen de behoudende stroming opgeld deed, primair gekeken naar het aantal stemmen.

De Orgelbewegung had ook in Nederland een inspiratieve herontdekkingtocht kunnen worden naar het orgeltype zoals dat bijvoorbeeld door Arp Schnitger gemaakt was. Helaas viel de doorbraak van deze beweging in Nederland grotendeels samen met de crisistijd. Geldgebrek en moordende concurrentie, kenmerkend voor de jaren dertig, hebben geresulteerd in een segment orgels dat opgetrokken werd uit bedenkelijk materiaal, waardoor men deze periode later de verval tijd is gaan noemen. Ten onrechte is in de belevingswereld van na de Tweede Wereldoorlog een koppeling gelegd tussen de begrippen ‘vernieuwingsbeweging’ en ‘tijd van verval’, waardoor alle door de vernieuwingsbewegingen geïnspireerde instrumenten bij voorbaat gediskwalificeerd werden. De grootste criticaster van de orgelbouw uit die jaren was Erné, die het type niet op zijn merites beoordeelde, maar slechts toetste aan Neobarokke uitgangsprincipes.¹⁶¹ In de verval tijd zijn veel orgels gebouwd naar de ideeën van

¹⁵⁸ In Hoofdstuk V en VI wordt op dit instrument teruggekomen.

¹⁵⁹ In tegenstelling tot sommige auteurs ben ik van mening dat de Orgelbewegung en de Neobarok aparte bewegingen zijn. De laatste staat zodanig ver af van de voorgaande periode dat deze als nieuwe stijlperiode moet worden beschouwd.

¹⁶⁰ Bij zijn ontwerp voor het orgel van Engelbert (zie de Hoofdstukken V en VI) blijkt Van Meurs’ eigen creativiteit. Door registerdelingen op een 1-klaviers orgel streefde hij daar ‘eene imitatie van een 2 klaviersorgel’ na.

¹⁶¹ Bart van Buitenen 2003, 176. Erné zag het Rotterdamse Walcker-orgel het liefst bewaard samen met het gebouw waarvoor het gemaakt was, de Rotterdamse Nieuwe Zuiderkerk. Toen plaatsing in Doesburg in beeld kwam werd zijn toon feller: ‘In Doesburgs historische kerk behoort een voor deze kerk passend orgel naar de geest van de orgel “vernieuwingsbeweging” te worden geplaatst. Voor een dergelijk groots historisch monument mag men zich op kerkmuzikaal niveau niet aan liefhebberijen

de Orgelbewegung, maar dat impliceert niet dat alle naar de ideeën van de Orgelbewegung gebouwde orgels á priori representanten zijn van die verval tijd.

Binnen de Orgelbewegung werd, net als bij de Orgelreform, niet voor onvoorwaardelijke heroriëntatie gekozen, maar uiteindelijk voor synthese. Het was kennelijk nog te vroeg om negentiende-eeuwse verworvenheden te laten schieten. Er was daardoor slechts sprake van een gedeeltelijke heroriëntatie omdat men zich beperkte tot de dispositie. De samenhang tussen kast, traktuur, mensuren en de rol van de windvoorziening werd nog niet gezien. Daarnaast was er op dat moment te weinig kennis van oude orgelbouw voorhanden. Zo had Bouman in 1939 voor het Groningse Martini-orgel tongwerken naar oude mensuren ontworpen en die door de Duitse pijpenmaker Giesecke laten maken.¹⁶² Cor Edskes, adviseur bij de reconstructie in 1977/1984, deed deze tongwerken later af als ‘het waren gewoon Duitse fabriekstoeters, niks meer’.¹⁶³

Over het nieuwe orgel in de Gereformeerde kerk van Oegstgeest (thans de Protestantse Regenboogkerk) werd in het programma van de ingebruikneming op 29 november 1939 het volgende gesteld:

Het [...] verenigt in zich de beste tradities van den orgelbouw aller tijden en de resultaten der moderne techniek. Het is nl. gebouwd volgens het meer dan vier eeuwen beproefde en verbeterde sleepladen-system, en bevat weer verscheidene registers (als Nachthoorn, Baarpijp, Koppelfluit, Scherp, Zwegel) die, in den laatste tijd verwaarloosd, toch van beteekenis zijn voor de begeleiding van den gemeentezang en voor concertspel. Ook de maten van de pijpen, de zgn. mensuren, zijn volgens principes uit den bloeitijd van den Nederlandschen orgelbouw door de adviseurs speciaal in verband met de eischen van eeredienst en kerkgebouw vastgesteld. Aan den anderen kant heeft men voor de bespeling van het orgel gebruik gemaakt van de electricische overbrenging van de windlade naar den toets.¹⁶⁴

Uniek was het begin van heroriëntatie: het ging voor het eerst niet meer om vooruit werken, maar om terugploegen, op zoek naar datgene wat verloren was gegaan. De barok heeft in dit kader slechts als richting gefungeerd.

Zoals opgemerkt dekte de vlag niet altijd de lading binnen de disposities uit de Orgelbewegung. Er waren echter nog meer discrepanties. Het orgel van de Vrijzinnig Hervormde Houtrustkerk in 's-Gravenhage bijvoorbeeld (Klais, met medewerking van Flentrop, 1938), is een typische exponent van de Orgelbewegung. Bij nadere beschouwing bleek echter dat vooral de dispositie, traktuur en vormgeving vernieuwend waren, maar dat het instrument vanwege de intonatie door de bespeler nog op Duits-romantische wijze benaderd moest

prijsgewezen, doch dient men zich – gelijk de kerk heeft vastgesteld – op hoog deskundig niveau te laten voorlichten’.

¹⁶² Boumans opponent Hennie Schouten meldde enkele jaren later hierover het volgende: ‘De leiding der firma Giesecke schreef terug, dat zij er weinig voor voelde de tongwerken volgens deze aanwijzingen te bouwen, omdat zij van tevoren wel wist wat het resultaat zou zijn’ (*Nieuwsblad van het Noorden*, 11 september 1943, 2).

¹⁶³ Paul Bollen 1984, 26.

¹⁶⁴ De combinatie van oud en nieuw gold in 1921 ook voor het ‘Praetoriusorgel’; dit orgel had een renaissance-dispositie en pneumatische traktuur.

worden.¹⁶⁵ Zo was de Prestant 8' van het Hoofdwerk net als bij Duits-romantische orgels zeer luid en duidelijk geïntoneerd ten behoeve van een andere plenumopbouw. De visuele en auditiële elementen liepen die jaren kennelijk nog lang niet synchroon.¹⁶⁶

De vraag dringt zich op hoe op het nieuwe orgeltype Bach en andere oude meesters gespeeld werden. Bleef men die componisten vertolken naar negentiende-eeuwse inzichten, of gaf het nieuwe type uitvoerende musici aanleiding om ook de oude uitvoeringspraktijken te gaan onderzoeken? Het laatste lijkt niet het geval. Zoals we al zagen werd tijdens de Orgelbeweging te weinig research verricht naar juiste mensuren. Daarnaast ontbrak het nog aan instrumenten met mechanische traktuur, juist die traktuur waarbinnen voor de bespeler optimale frasering en articulatie mogelijk was. De tijdens de Bewegung toegepaste tracturen (pneumatisch, elektrisch, elektropneumatisch) nodigden niet uit tot een andere dan de gebonden stijl. Mechanische traktuur werd ruwweg pas weer na de Tweede Wereldoorlog toegepast.¹⁶⁷ Als illustratie blijven we bij het hierboven gememoreerde orgel van de Haagse Houtrustkerk. De eerste bespeler ervan was Aart Smink, die een zeer drukke concertpraktijk had.¹⁶⁸ Smink, die dit orgel bespeelde van 1937 tot zijn overlijden in 1971, was opgegroeid in de romantische school en kreeg orgelles van Johannes Andries de Zwaan aan het Koninklijk Conservatorium.¹⁶⁹ Hij zou altijd in de gebonden stijl blijven spelen zoals De Zwaan hem geleerd had.¹⁷⁰ Er was met betrekking tot oude uitvoeringspraktijken wel degelijk een en ander bekend, maar men vond het vooral interessant om te weten. Met deze kennis werd op de conservatoria in de praktijk niets gedaan;¹⁷¹ men beschouwde ze kennelijk als muziekarcheologische artefacten die slechts museale waarde hadden.

¹⁶⁵ Het was mijn lesorgel begin jaren zeventig. Bij een herintonatie in 1972, noodzakelijk geworden door renovatie en herinrichting van het kerkgebouw (met ingrijpende gevolgen voor de akoestiek), is één en ander van de Duits-romantische invalshoek gewist.

¹⁶⁶ Frans Brouwer 1981, 40.

¹⁶⁷ Bij een bericht rond de plaatsing van een gebruikt orgel in de Doopsgezinde kerk van Wormer in *De Harp* 28/6 (1933), 46 wordt voor wat betreft de mechanische traktuur vermeld: 'een systeem, dat tegenwoordig bijna geheel in onbruik is geraakt, maar waarvan Prof. Dr. Albert Schweitzer o.a. zegt, dat het wat toonkwaliteit betreft, verreweg het beste systeem is.'

¹⁶⁸ Aart Abraham Smink (1906-1971), studeerde in 1931 af aan het Koninklijk Conservatorium en was daar later docent bijvak piano. Hij was daarnaast actief als koordirigent, concertorganisator en (op bescheiden schaal) als orgeladviseur.

¹⁶⁹ Herman de Kler, 'Carel Pleijsier over zijn vereerde leraar De Zwaan', in Ton van Eck en Herman de Kler (red.), *Orgelkunst rond 1900* (Alphen aan den Rijn 1995), 215-223; alsmede informatie verstrekt door Sminks opvolger in de Houtrustkerk Ben Fey. Johannes Andries de Zwaan (1861-1932), organist van achtereenvolgens de Kloosterkerk en de Grote Kerk te 's-Gravenhage, had een uitgebreid repertoire en zette bij concerten een veelvoud van componisten op het programma, niet alleen Bach, Franck en Reger, maar bijvoorbeeld ook Sweelinck, Pachelbel, Tunder en Buxtehude.

¹⁷⁰ Schrijver dezes woonde in de jaren vijftig en zestig veel orgelconcerten van Smink bij.

¹⁷¹ Christiaan Ingelse over zijn docent Andriaan Engels in: Gerco Schaap, 'Christiaan Ingelse: "Ik zal me altijd voor het klassieke kerklied blijven inzetten" '. *De Orgelvriend* 55/6 (juni 2013), 8-14.

Van Meurs en de Orgelbewegung

Het is niet met zekerheid vast te stellen op welke manier Van Meurs kennis heeft genomen van de ideeën van de vernieuwingsbewegingen. Ongetwijfeld heeft hij er het nodige over kunnen vinden in de vakliteratuur. Vast staat dat hij als trouw NOV-lid in november 1931 het verenigingscongres heeft bijgewoond, waar Christhard Mahrenholz zijn veel geciteerde referaat ‘Der heutige Stand des Orgelbaus’ hield.¹⁷² In het gedenkboek van het congres vinden we op de presentielijst de naam van Van Meurs, samen met die van een aantal andere collega’s die eveneens als adviseur werkzaam waren zoals Crevecoeur, Luijten en Timmermans.¹⁷³ Daarnaast bestaat de mogelijkheid dat hij informatie over de vernieuwingsbewegingen uit de eerste hand heeft gekregen, namelijk van Albert Schweitzer. Schweitzer was een onvermoeibare ambassadeur van de vernieuwingsbewegingen en zette zich overal in om er bekendheid aan te geven.¹⁷⁴ Uit aantekeningen in het boek van Van ’t Kruijs blijkt dat Van Meurs de beschikking had, dan wel toegang had, tot Duitstalige literatuur over de Orgelbewegung. Ook valt niet uit te sluiten dat hij kennis heeft genomen van het orgel van Veendam waar zijn Eenrummer voorganger Friedrich Schmidt-Marlissa organist geworden was. Zoals we nog zullen zien paste Van Meurs de ideeën van de Orgelbewegung na circa 1934 consequent toe en behoorde hij tot de behoudende tak van de Bewegung.¹⁷⁵ Zijn permanente zoektocht naar de oude orgelklank past perfect in de ideeënwereld van de Bewegung, waarin het werk van Arp Schnitger centraal stond.¹⁷⁶

Waardering voor de vernieuwingsbewegingen

De steeds verder uitdijende hoeveelheid Nederlandse literatuur over orgelbouw en -historie is vrijwel geheel gewijd aan afgegrensde onderwerpen en slechts Bouman heeft zich gewaagd aan een tweetal boeken over de gehele Nederlandse orgelbouw. De verschuiving in de naamgeving van de hoofdstukken in die boeken illustreert hoe hij in de loop van redelijk korte tijd anders is gaan denken over de instrumenten uit de periode 1850-1950. In zijn eerste boek

¹⁷² Abraham Brom Jr. e.a. 1932, 123-155. In dit gedenkboek wordt Mahrenholz uitgebreid geprezen. De toenmalige voorzitter van de NOV Willem de Vries schreef over hem: ‘ik ben er verbaasd van geweest, hoeveel Dr. Mahrenholz onder een glaasje bier al kon vertellen, dat ik niet wist’.

¹⁷³ Ibid, 12-13. Collega-adviseur Reinhart Gerrit Crevecoeur (1864-1934) was leerling van Van ’t Kruijs, van 1888-1890 organist van de Prinsenkerk te Rotterdam en van 1890-1934 van de Westerkerk te Enkhuizen. Hij was als adviseur actief in Enkhuizen en omstreken en propagandist van de orgelmaker Steenkuyt. Crevecoeur was bevriend met Albert Schweitzer (Jan Jongepier, ‘Het orgel in de Zuider- of St. Pancraskerk te Enkhuizen’ [Enkhuizen 1991], 101-104).

¹⁷⁴ Schweitzer drukte in de jaren twintig onder meer een stempel op de Deense orgelbouw, bv. bij de verbouwing van het hoefdorgel van de Skt. Klemens-Domkirke te Århus. In Nederland wordt hij jaren later als ‘geestelijk vader’ beschouwd van het orgel van de Leeuwenberghkerk te Utrecht (1954, Flentrop), een orgel waarbij het tweede klavier niet zoals toen gebruikelijk als rugwerk of borstwerk was uitgevoerd, maar als bovenwerk (*Trouw*, 4 oktober 1986).

¹⁷⁵ In de Hoofdstukken V en VI passeren orgels de revue waar Van Meurs in de ruimste zin des woords mee te maken had. Ook wordt nader ingegaan op de fases die binnen het advieswerk van Van Meurs te onderscheiden zijn.

¹⁷⁶ Hetzelfde zou gaan gelden voor de richting van de historiserende orgelbouw.

Orgels in Nederland (1943) onderscheidde Bouman de hoofdstukken ‘1800-1875, Nabloei’; ‘1875-1930, Ontaarding’; ‘sinds 1930, Herleving’.¹⁷⁷ In zijn tweede boek *Nederland Orgelland* (1964), heeft hij de hoofdstukindeling en de daarbij behorende kwalificaties flink aangepast: ‘1830-1890, Classicisme’; ‘1890-1930, Romantiek’; ‘1930-1950, Synthese’; ‘1950, Neobarok’.¹⁷⁸

Hoewel naar huidig inzicht ook op de tweede hoofdstukindeling nog wel wat af te dingen valt, differentieert Bouman nu meer en houdt hij afstand. Door de nieuwe indeling gaf hij aan intussen anders naar de historie te kijken. Erné volgde een statischer denkpatroon en herkende een dergelijk groeipad kennelijk in het geheel niet. Hij viel Bouman bij de bespreking van diens tweede boek zwaar aan op de verschuiving van het beeld: ‘Het behoeft ons niet te interesseren. Het past de auteur uitsluitend zelf goed’.¹⁷⁹ Muziekdocent/auteur Marius Hoving richtte zijn boek in naar het bouwjaar van de individuele orgels en gaf zijn hoofdstukken geen specifieke benaming, dan wel andere kwalificatie, mee.¹⁸⁰ De Belgische organist Flor Peeters en Maarten Albert Vente lieten hun lijvige publicatie *De orgelkunst in de Nederlanden* (Antwerpen 1971) rond 1800 stoppen en waagden zich al helemaal niet aan de negentiende, laat staan de twintigste eeuw.

In de monografie over het orgel in Doesburg, dat in 1991 monumentale status kreeg, geeft de organist/orgeladviseur Jan Jongepier – met het daar geplaatste Walcker-instrument als voorbeeld – op uitstekende wijze de drastische verschuiving van verguisd naar waardering weer.¹⁸¹ Het vroegere foeteren op een veelvoud van overbodig geachte 8'-registers heeft plaats gemaakt voor de herontdekking van een palet met talloze kleurmogelijkheden. Mogelijk heeft de import van een groot aantal kwalitatief hoogwaardige negentiende-eeuwse Engelse orgels vanaf de jaren tachtig het waarderingsproces versneld. Fidom heeft in diverse publicaties gewezen op waardevolle orgels uit de jaren dertig zoals dat van de Pelikaankerk in Leeuwarden en het hoofdorgel van de Abdij Rolduc in Kerkrade.¹⁸² Illustratief voor het veranderende beeld is dat het pneumatische inflatieorgel van de voormalige Hervormde kerk van Zuurdijk (Rohlfing 1923) intussen zelfs monumentale status geniet.¹⁸³ Enkele jaren geleden zou men dat voor onmogelijk hebben gehouden.

¹⁷⁷ Arie Bouman 1943, 5.

¹⁷⁸ Arie Bouman, *Nederland Orgelland* (Leiden 1964), 165.

¹⁷⁹ Lambert Erné, ‘Spieghel der waerheit’, *Het Orgel* 60/5 (1964), 93-98. In zijn overige kritiek, in hoofdzaak gericht op door Bouman beschreven orgels, had Erné overigens wel gelijk.

¹⁸⁰ Marius Hoving, *Het orgel in Nederland* (Amsterdam 1966).

¹⁸¹ Jan Jongepier, ‘De receptie van het Walcker-orgel vanaf 1968’, in: Willem J. Cevaal (red.), *Orgelreform in Nederland* (Zutphen 2003), 9-14.

¹⁸² Hans Fidom, *Miskend, verguisd & afgedankt. Nederlandse orgels uit de vroege 20ste eeuw* (Zaltbommel 2006), 88-93.

¹⁸³ Ten tijde van de inflatie van de Duitse mark in 1923 konden Duitse orgelmakers hun instrumenten hier voor Nederlandse begrippen goedkoop afzetten.

Overzicht: Nieuwbouwinstrumenten in de twintigste eeuw

Ten behoeve van onderstaand overzicht heb ik het orgel ontleed in de volgende componenten:

1. Kast;
2. Dispositie;
3. Pijpwerk;
4. Regeerwerk en speelhulpen;
5. Windvoorziening.

Op het gebied van stijperiodes is de twintigste eeuw zoals hierboven aangegeven onder te verdelen in:

- a. Orgelreform;
- b. Orgelbewegung;
- c. Neobarok;
- d. Historiserende richting.

Confrontatie van deze elementen met elkaar levert het volgende beeld op:

- 1 en a: Door kerkarchitecten ontworpen fronten, dan wel open opstelling.
- 1 en b: Door kerkarchitecten ontworpen fronten, dan wel open opstelling.
- 1 en c: Altijd een kast aanwezig, werkindeling strak zichtbaar.
- 1 en d: Altijd een kast aanwezig, werkindeling – afhankelijk van de gekozen referentieperiode – zichtbaar.

- 2 en a: Hoewel het werk van Silbermann werd nagestreefd, in de praktijk een synthese tussen ruwweg de barok en de negentiende eeuw.
- 2 en b: Hoewel het werk van Arp Schnitger werd nagestreefd, in de praktijk een synthese tussen ruwweg de barok en de negentiende eeuw.
- 2 en c: Op de vereenvoudigde Noord-Duitse barok geïnspireerd.
- 2 en d: Vrije keuzemogelijkheid, afhankelijk van de gekozen referentieperiode.

- 3 en a: In hoofdzaak fabriekspijpwerk. Er wordt een begin gemaakt met variabele mensuren.
- 3 en b: In hoofdzaak fabriekspijpwerk. Er wordt een begin gemaakt met variabele mensuren.
- 3 en c: Mensuren op hoofdlijnen ontleend aan de Noord-Duitse barok. Begin van het ontstaan van eigen pijpenmakerijen.
- 3 en d: Afhankelijk van de gekozen referentieperiode. Veel meer orgelmakers dan voorheen maken hun eigen pijpwerk.

- 4 en a: Pneumatische of elektropneumatische traktuur, toepassing van unisono-, suboc-
taaf- en superoc-
taafkoppels.

- 4 en b: Pneumatische of elektropneumatische traktuur, toepassing van unisono-, suboc-
taaf- en superoc- en superoc-afkoppels.
 - 4 en c: Mechanische traktuur, uitsluitend unisonokoppels (veel meer dan bij
historische voorbeelden), uitgevoerd als registertrekker dan wel trede.
 - 4 en d: Mechanische traktuur, uitsluitend unisonokoppels.

 - 5 en a: Magazijnbalgen.
 - 5 en b: Magazijn- of zwemmerbalgen.
 - 5 en c: Magazijn- of zwemmerbalgen, beweegbare ladenbodems.
 - 5 en d: Magazijn- of spaanbalgen.
-

Overzicht: Orgelrestauratiebeleid in de twintigste eeuw

Onder invloed van de Orgelbeweging werden bestaande instrumenten veelal aangepast aan de heersende smaak waarbij de toepassing van eigentijdse tracturen niet werd geschuwd. Bij veel organisten bestond de wens om op ieder orgel literatuur uit alle stijlperiodes te kunnen spelen. Hoewel veelal de term restauratie werd gebruikt, is actualisatie wellicht een veel passender begrip voor de binnen deze periode uitgevoerde ingrepen.

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond een tweesporenbeleid: Het orgelbezit werd *grosso modo* gesplitst in 'waardevol' en 'niet waardevol'. Waardevol betekende dat bij restauratie het adagium gold 'terug naar de oorspronkelijke toestand'.¹⁸⁴ Als een orgel gold als niet waardevol (ruwweg tweede helft negentiende eeuw en vroege twintigste eeuw), dan werd het instrument aangepast aan de geldende smaak, waardoor veelal weer een synthese-instrument ontstond; deze praktijk komt overeen met de algemene lijn van voor de Tweede Wereldoorlog met dien verstande dat handhaving van mechanische traktuur nu wel degelijk een issue was.

Bij het uitgangspunt 'terug naar de oorspronkelijke toestand' moeten evenwel enkele kanttekeningen gemaakt worden. Hoewel er in de pers veelal op geattendeerd werd dat de oorspronkelijke dispositie was hersteld, gingen ook deze activiteiten (uitzonderingen daargelaten) gepaard met eigentijdse elementen als moderne windvoorziening, eigentijdse sleepladeconstructies, toegeklopte pijpvoeten, nieuw pijpwerk vervaardigd uit eigentijds legering, soms zelfs vervanging van de kernen van het bestaande historische pijpwerk, toevoeging van een vrij pedaal met Neobarokke dispositie. Opvallende positieve uitschieter in deze periode is de restauratie van het Robustelly-hoofdorgel van de St.-Lambertuskerk in Helmond in 1954. Aan de ene kant werd hier weliswaar een nieuwe niet oorspronkelijke Neobarokke dispositie ontworpen, maar aan de andere kant werden negentiende-eeuwse toevoegingen gerespecteerd.

Pas na de introductie van de historiserende richting ontstond eerbied voor het orgelpatrimonium in de volle breedte, niet alleen de late negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse orgels kregen waardering (en bescherming), ook werd niet iedere later doorgevoerde

¹⁸⁴ Een enkele keer betrof dat overigens niet de oorspronkelijke toestand, maar de laatste 'aanvaardbare' toestand.

wijziging zondermeer teniet gedaan. Dat laatste wordt intussen ook door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gepropageerd. Het tweesporenbeleid verviel. De eerste voorbeelden van anders omgaan met latere toevoegingen waren de orgelrestauraties van Kampen en Krewerd, beide in 1975. Bij de restauratie van het hoofdorgel van de Bovenkerk te Kampen bleef negentiende-eeuws materiaal bewaard, weliswaar niet op de op dat moment aangetroffen plek, maar het werd op een andere plek binnen de kast in een nieuwe setting herplaatst.¹⁸⁵ In Krewerd waren in 1857 twee registers door andere vervangen. Bij de laatste restauratie werd niet, zoals tot dusver gangbaar, overgegaan tot integrale reconstructie, maar bleef één van deze stemmen gehandhaafd.¹⁸⁶ Grosso modo kan worden gesteld dat binnen de historiserende richting in vergelijking met voorgaande perioden meer research wordt verricht en met meer terughoudendheid wordt gerestaureerd. Orgelmaker Albert de Graaf, één van de trekkers van de historiserende richting, beschouwde de opmerking over het door hem gerestaureerd orgel van Krewerd, ‘je kunt niet horen dat het gerestaureerd is’, als het grootste compliment dat men hem konden geven.¹⁸⁷

II.5 Orgelmakers in Groningen bij aanvang van Van Meurs’ adviseurschap

In de negentiende eeuw had de orgelbouw in Groningen een eigen gezicht, dat gedomineerd werd door het bedrijf van de Van Oeckelens in Harendermolen. Daarnaast waren er enkele kleinere bedrijven gevestigd, bijvoorbeeld Timpe, Freytag en Dik in Groningen en Meijer in Veendam. Na het overlijden in 1918 van de laatste Van Oeckelen-telg, Antonius van Oeckelen, waren in de provincie Groningen geen toonaangevende bedrijven meer aanwezig en ontstond er een leegte die pas in de jaren na de Tweede Wereldoorlog weer opgevuld zou worden.¹⁸⁸ Wel bestond er een bont gezelschap van kleinere bedrijven in de orgelbouw, waarvan hieronder een overzicht volgt.

WOLTER KLAASSENS BEUKEMA (Groningen, 1853 - Groningen, 1944), voorheen knecht bij Meijer. Hij vestigde zich in 1887 in Groningen als harmoniumhandelaar en orgel- en pianoreparateur. Zijn werkplaats was gevestigd aan de Westerbinnensingel 29.

JAN WILLEM DEKKER (Kampen, 1880 - Uithuizermeeden, 1941), organist van de Mariakerk van Uithuizermeeden en daarnaast, veelal in samenwerking eerst met Jan Doornbos en later met Leon Verschueren, orgelhersteller. Hij was ook werkzaam als orgeladviseur.

¹⁸⁵ Jan Jongepier, ‘Het orgel in de Bovenkerk te Kampen’, *Het Orgel* 72/5 (1976), 173-176.

¹⁸⁶ Renske Koning, ‘Orgel van Krewerd: verwant met het zingen in de Middeleeuwen’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 mei 1976, 10.

¹⁸⁷ Victor Timmer, ‘Bij het overlijden van Albert Hendrik de Graaf, 24 september 1928 - 8 januari 2014’, *Het Orgel* 110/2 (2014), 18-21.

¹⁸⁸ Omdat Van Meurs’ meest actieve periode als adviseur voor 1950 valt (zie Hoofdstuk VI), ligt het accent in dit overzicht op de eerste helft van de twintigste eeuw. De informatie is deels ontleend aan Jaap Brouwer, ‘Alfabetische lijst van orgelmakers’, bijlage in Jaap Brouwer e.a. 1994-1998 en 2009, deel V, 190-200.

Op de diverse telgen van de orgelmakersfamilie DOORNBOS wordt in Appendix 2 nader ingegaan.

MARTEN EERTMAN (Usquert, 1863 - Zuidwolde, 1940), ‘Agent en Repareteur van muziek-instrumenten’ te Noordwolde. Hij was autodidact en werkte in de periode 1897-1923. Hij vervaardigde een aantal bijzondere fronten in archaische stijl, ongetwijfeld een vereenvoudigde vertaling van het front van het orgel van de Hervormde kerk van Noordwolde [Gr], waar hij zelf lange tijd organist was.¹⁸⁹

HOLTMAN & LEEMHUIS, Klaas Holtman (Zuidbroek, 1891 - Sappemeer, 1966) en Frederik Leemhuis (Midwolda, 1889 - Groningen, 1942) namen de orderportefeuille van Eertman over. Zij waren vertegenwoordigers voor Nederland van de firma Rohlfing uit Osnabrück. Hun bedrijf bestond tot 1960.

KLAAS MATEBOER (1917-1994), werkte beurtelings als werknemer, dan wel als zelfstandige in de orgelbouw. Zijn bedrijf bestond tot circa 1955.

DERK MULDER (Uithuizen, 1900 - Uithuizen, 1976), had gewerkt bij A. Doornbos en Thys en vestigde zich in 1929 in Uithuizen. Hij was tot 1969 actief als orgelhersteller en -stemmer.

DIRK NAUTA (Groningen, 1897 - Groningen, 1974), pianohandelaar, had een bedrijf aan de Visserstraat 29 in Groningen. Zijn zoon Cornelis (Cees) (Groningen, 1927 - 2012) volgde hem op. Later verkocht Cees de zaak en werd eerst bedrijfsleider en later directeur van de pianohandel Steenhuis. Vader en zoon voerden klein onderhoud uit aan kerkorgels.

LUCAS RINKEMA (1906-1966), werkte eerst bij Thys en begon rond 1933 voor zichzelf. Hij was als orgelhersteller achtereenvolgens gevestigd te Groningen, Aduard en Woldendorp. Hij werkte samen met Spiering en was actief tot circa 1960.

MENSE RUITER (Enschede, 1908 - Groningen, 1993), werkte kort bij A. Doornbos en begon rond 1930 een harmoniumhandel en orgelmakerij in Groningen. 1931 schreef hij zich in de registers van de Kamer van Koophandel in. Na de Tweede Wereldoorlog bouwde hij zijn eerste nieuwbouwinstrument, voor een particulier in Minnertsga.¹⁹⁰ Zijn eerste kerkorgel maakte hij in 1952 voor de Hervormde kerk van Woldendorp. In 1977 werd de werkplaats overgebracht naar Zuidwolde [Gr].

HENDRIK PIETER STEENHUIS (Appingedam, 1850 - Groningen, 1934), organist en klokkenist, stichtte in 1898 in Groningen een pianozaak aan de Oude Boteringestraat te Groningen en leverde harmoniums aan tal van kerken in de provincie Groningen, zoals aan de Hervormde kerken van Feerwerd, Kiel-Winneweer, Oldenzijl, Stitswerd en Woldendorp. Hij was ooit van

¹⁸⁹ Jaap Brouwer, ‘De orgelmaker Marten Eertman, een vervolg’. *Groninger Kerken* 14/1 (1997), 15-17. Orgelmaker Sicco Steendam merkte bij demontage van het Eertman-orgel van de Nederlands Gereformeerde kerk van Ten Post de overeenkomst op tussen het Eertman-front en dat van de kerk van Noordwolde.

¹⁹⁰ Dit orgel staat sinds 1952 in de Hervormde kerk van Overschild.

plan om samen met Hendrik Vegter een kerkorgel te bouwen, maar dat is er niet van gekomen.¹⁹¹

HERMANNUS THYS (Glimmen, 1862 - 1943), werkte aanvankelijk net als zijn vader Hilbrand Thys bij Van Oeckelen en zette in 1918 dat bedrijf voort, maar kon het niveau ervan niet evenaren. Kort na 1920 ging hij als onderaannemer voor de firma Spiering uit Dordrecht werken. Rond 1933 beëindigde hij zijn activiteiten.

JAN TROMP (Winsum [Gr], 1867 - Sappemeer, 1934), had aan de Noorderstraat in Sappemeer een zaak in kerkorgels, piano's, harmoniums en radio's. Hij was vertegenwoordiger van G. Adam piano's en Köhler harmoniums¹⁹². Mogelijk was hij op orgelterrain meer een tussenpersoon. Zo was hij vertegenwoordiger van Orgelbau-Anstalt W.F. Stegerhoff (Paderborn [D]). Stegerhoff leverde via hem in 1923 een nieuw orgel voor de Protestantse kerk van Hoogkerk en in 1924 een nieuw binnenwerk voor de Stephanuskerk van Holwierde.¹⁹³ Tromp was ook als organist actief. Zo verzorgde hij in 1924 de inspelings van het nieuwe Stegerhoff-orgel in de Gereformeerde Gemeente van Steenwijk.¹⁹⁴ In 1934 solliciteerde hij, net als Van Meurs, naar de functie van organist van de Der Aa-kerk.¹⁹⁵

HENDRIK VEGTER (Noordwolde [Gr], 1892 - Usquert, 1967), organist en orgelhersteller, kreeg zijn opleiding bij Eertman en A.S.J. Dekker. In 1922 vestigde hij zich te Noordwolde [Gr]. In het jaar erop behaalde hij het B-diploma van de NOV en vestigde een muziekhandel in Usquert.¹⁹⁶ Er is maar één nieuwbouwinstrument van zijn hand, dat van de Walfriduskerk van Bedum. De invloed van zijn vroegere leermeester Dekker op dit orgel is groot.¹⁹⁷ Vegter

¹⁹¹ Jaap Brouwer, 'Hendrik Vegter, orgelbouwer te Usquert', *De Mixtuur* 38 (1982), 306-309.

¹⁹² Getuige het briefhoofd van een brief van 11 december 1925. In dat briefhoofd stonden ook de woorden 'import' en 'export'. Wat hij importeerde is duidelijk. Wat hij exporteerde blijft een vraag.

¹⁹³ Geert L. Smid e.a. 1972. In deze publicatie wordt als woonplaats van Tromp abusievelijk Hoogeveen genoemd. Vermoedelijk bedoelden de schrijvers Hoogezand-(Sappemeer)?

¹⁹⁴ *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 januari 1924, 6.

¹⁹⁵ Peter Westerbrink 2011, 212.

¹⁹⁶ *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 27 juli 1923, 2. Van Meurs had grote waardering voor Vegter als musicus. Als een soort muzikale clown demonstreerde hij mij in 1979 het toen net herstelde orgel van de Petruskerk in Usquert en deed daar de manier van het begeleiden van de gemeentezang van een aantal collega's na, om vervolgens weer serieus door te gaan en mij te laten horen hoe Hendrik Vegter daar destijds de diensten begeleidde. 'Vegter', zo zei hij, 'wist tenminste hoe je de Eredienst op een Van Oeckelen-orgel moest begeleiden'. De komische noot aan het begin van zijn orgelspel, ging moeiteloos over in dat andere wat Van Meurs kenmerkte: het delen van kennis. Vegters wijze van begeleiden vertoont overigens grote overeenkomsten met de wijze waarop Bolt dat later placht te doen: sterke cantus firmus, begeleid door volgrepige akkoorden in de linker hand en een krachtig pedaal.

¹⁹⁷ Zo is de kast van Bedum identiek aan Dekkers kast 'model 23', zoals ondermeer toegepast in de Protestantse kerk van Haamstede (1920), zie *De Mixtuur*, nr. 65 (1990), 288-290. Of ook het binnenwerk zijn oorsprong in Goes heeft gevonden laat zich na een forse verbouwing niet meer eenduidig vaststellen. 'Vegter' noch 'Bedum' komt voor in de nagelaten archivalia van Dekker, maar het instrument kan destijds ook afwijkend zijn geboekt omdat het geen levering aan een kerk betrof,

voorzag daarnaast diverse kerken van harmoniums, zoals de voormalige Hervormde kerk van Nuis in 1929. Hij was ook als adviseur actief, o.m. ten behoeve van de Hervormde kerk van Hoogkerk in 1923.¹⁹⁸

Tussen deze bedrijven bestonden forse verschillen, van bedrijven met personeel tot eenmansbedrijven en van gevestigde bedrijven tot starters op de markt. Enkele leverden nieuwe instrumenten, anderen hielden zich meer met onderhoud bezig, dan wel fungeerden vooral als tussenpersoon.¹⁹⁹ Alle leunden zwaar op veelal Duitse toeleveringsbedrijven. Opvallend is dat bij een aantal van deze bedrijven de grens tussen orgelbouw en aanverwante activiteiten niet altijd even scherp is. Steenhuis leverde niet alleen instrumenten, maar was ook als adviseur en inspeler actief. Vegter was orgelmaker, maar adviseerde eveneens. Hetzelfde geldt voor Eertman, al trad deze pas als adviseur op nadat hij als actief orgelmaker was gestopt.

In geval van potentiële opdrachten zal tussen bedrijven sprake zijn geweest van rivaliteit. Een enkele keer resulteerde dat ook in een ongezonde vorm daarvan. Zo dagvaardde Tromp in 1925 zijn collega Leemhuis, omdat hij zich door een door Leemhuis geplaatste advertentie benadeeld voelde. De rechter achtte het ‘wettig en overtuigend bewijs’ geleverd dat de goede trouw van Tromp in de advertentie werd aangevallen en veroordeelde Leemhuis tot f 1,- boete of één dag hechtenis.²⁰⁰ Van Meurs kende deze orgelmakers bijna allemaal persoonlijk.²⁰¹

Buitenlandse invloed was er nauwelijks: alleen Rohlfing (Osnabrück[D]) en Stegerhoff plaatsten de nodige instrumenten (veelal door tussenkomst van hun agenten resp. Holtman & Leemhuis en Tromp), Faber & Dienes (Salshemmendorf[D]) twee orgels, Walcker (Ludwigsburg [D]) één instrument,²⁰² en Faust (Barmen [D]) eveneens één.²⁰³

Een toonaangevend bedrijf dat tussen de wereldoorlogen nieuwe ontwikkelingen als de Orgelbewegung kon implementeren ontbrak. Een en ander werd ook nog eens versterkt door de crisisjaren, waarin veelal van grote investeringen moest worden afgezien. In Drenthe speelde hetzelfde. Daar waren slechts twee herstelbedrijven werkzaam. In de naoorlogse jaren zouden er in Groningen een aantal firma's en éénmansbedrijfjes bijkomen zoals: Van Dellen

waardoor details ontbreken. (met dank aan Victor Timmer die e.e.a. heeft nagetrokken in de bewaard gebleven archivalia van A.S. J. Dekker).

¹⁹⁸ Geert L. Smid e.a. 1972, 23-29.

¹⁹⁹ Naast de genoemde pianohandels waren in de stad Groningen ook andere piano- en orgelhandelaars actief zoals bijvoorbeeld Groeneveld (Ebbingestraat) en Le Clerq (Oosterstraat). Of ook zij actief zijn geweest op kerkorgelgebied, is mij onbekend.

²⁰⁰ *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 september 1925, 4.

²⁰¹ Alleen van Beukema en Tromp is niet met zekerheid bekend of zij contacten met Van Meurs onderhielden.

²⁰² Wildervank, Gereformeerde kerk (nu Protestantse Grote Kerk) een orgel met nog maar beperkte ‘Reform-elementen’. Zie Hans Fidom, ‘Herhaalt de geschiedenis zich? De betekenis van vroeg 20ste eeuwse orgels’, *Het Orgel* 98/4 (2002), 24-39.

²⁰³ Veendam, Gereformeerde kerk (later Protestantse Kandelaarkerk, nu Chr. Geref. kerk). Dit orgel werd in 1965 onherkenbaar verbouwd en is intussen gesloopt. Het door de Gereformeerde Kerk (thans Protestantse Poststraatkerk) in Stadskanaal bestelde Faust-orgel is ten gevolge van deviezenproblemen nooit geleverd.

(Ten Boer), Feenstra (vanaf 1988, Grootegast), Harkema (vanaf midden jaren vijftig tot 1994, eerst in Wyckel, later in Zuidhorn), de Noord Nederlandse Orgelmakers Coöperatie, Opten (vanaf 1952, eerst in Groningen, thans in Annen), Steendam (vanaf 1986, eerst in Warffum, thans in Roodeschool), Veger & Van der Putten (later alleen Van der Putten, vanaf 1989, eerst in Winschoten, vervolgens in Finsterwolde en thans in Weener-Stapelmoor[D]), Venema (eerst in Ten Boer, thans in Kampen) en Vos (Groningen).

In tegenstelling tot de vooroorlogse jaren werken in onze tijd Groninger orgelmakers (Feenstra, Van der Putten, Ruiters en Steendam) soms tot ver buiten de regio en treffen we door hen gebouwde en gerestaureerde orgels ook aan in landen als Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Japan, Noorwegen en de Verenigde Staten.

Buiten Groningen mogen hier twee orgelherstellers uit Drenthe niet onvermeld blijven: JOHANNES MEEK (zie Appendix 3) en EMIL NEUHÄUSER (zie Appendix 4), beide werkzaam in het interbellum en gevestigd in Assen. Ook in de naoorlogse jaren telde Drenthe slechts een beperkt aantal bedrijven dat zich met pijporgels bezighield: Heideveld (Beilen, vanaf 2013), Opten (hij verplaatste zijn werkplaats in 1991 naar Annen), Ottes (Roden, 1965-1967, daarna vertrok hij naar het buitenland) en Wimmenhove (Hoogeveen). Voorts deed Van Meurs in het begin van zijn werkzaamheden als adviseur graag zaken met de firma SPIERING uit Dordrecht (zie Appendix 5).

Uit dit hoofdstuk blijkt dat de eeuw waarin Van Meurs als orgeladviseur werkzaam was, een buitengewoon gecompliceerde periode was waarin op orgelgebied internationaal en nationaal veel gebeurde. Ontwikkelingen als de Orgelreform, Orgelbewegung, Neobarok en de historiserende richting volgden elkaar niet alleen snel op dan wel overlaptten elkaar, maar over die ontwikkelingen werd na relatief korte tijd heel anders geoordeeld. Deze complexiteit had niet alleen gevolgen voor de orgelmakers maar ook voor de bij nieuwbouw en restauratie betrokken orgeladviseurs. Aan het fenomeen orgeladviseurs is het volgende hoofdstuk gewijd.

Hoofdstuk III

ORGELADVISEURS

In dit hoofdstuk wordt beoogd, een indruk te geven van het landschap van orgeladviseurs in de directe omgeving van Van Meurs: wie waren zij, wat waren hun achtergronden en welke instanties speelden in dit landschap verder een rol? Teneinde enig inzicht in mogelijke antwoorden op deze vragen te krijgen, zal hieronder eerst kort worden ingegaan op het fenomeen ‘orgeladviseur’. Vervolgens zal worden nagegaan wie onder deze noemer actief zijn geweest in Groningen en Drenthe. Daarna zal een aantal adviesorganen de revue passeren. Tot slot zal worden stilgestaan bij het veranderende landschap van orgeladviseurs ten tijde van Van Meurs.

Als een kerkbestuur besluit om een orgeladviseur aan te trekken, betreft dat het inhuren van niet structureel aanwezige personele capaciteit en deskundigheid. Voor de deskundige die vanuit zijn discipline activiteiten op het terrein van de orgelbouw begeleidt, worden in de literatuur diverse benamingen gehanteerd: orgeladviseur, orgelbouwadviser, orgelbouwkundig adviseur, orgeldeskundige, etc. In het kader van dit onderzoek wordt de meest gangbare term gehanteerd: orgeladviseur.

De enige omvangrijke publicatie over het fenomeen orgeladviseur, ‘Orgeladviseur in wisselend perspectief’, is van de hand van organist/orgeldeskundige Jan Jongepier.²⁰⁴ Hij noemt hierin de buitensporige grootte en gecompliceerdheid van een orgel en/of het gegeven dat de opdrachtgever (overheid of kerkgenootschap) verantwoording moet kunnen afleggen als mogelijke argumenten voor het aanzoeken van een adviseur.²⁰⁵ Een orgeladviseur moet voorts in ieder geval beschikken over:

- kennis van subsidiemogelijkheden;
- kennis van (al dan niet Europese) aanbestedingstrajecten;
- muziekhistorische kennis;
- kennis van de uitvoeringspraktijk;
- vaardigheid in het kunnen documenteren van orgels

Een orgeladviseur moet zich dus op het gebied van diverse disciplines begeven en ook kennis hebben van orgeltechniek, akoestiek, binnenhuisarchitectuur, meubelkunst en materiaal; daarnaast moet hij over een kritisch gehoor beschikken. Ook orgeldeskundige Arend Jan Gierveld (1932 -2006) heeft zich in het fenomeen orgeladviseur verdiept. Een bijdrage in voorbereiding ten behoeve van de orgelencyclopedie bleef door zijn overlijden beperkt tot de periode tot ca.

²⁰⁴ In *Het Orgel* 100/1 (2004), 22-28.

²⁰⁵ Zelfs indien sprake was van een mæcenas, werd de behoefte gevoeld om een vorm van ‘controle’ te hebben op de betreffende investering.

1800.²⁰⁶ Wellicht zal deze bijdrage in de toekomst door een andere auteur alsnog worden voltooid en gepubliceerd.²⁰⁷

Jongepier vermeldt in zijn artikel onder meer de adviseur jhr. mr. Samuel Wolther Trip (1804-1886). Bekend is dat hij bij veel Groningse Van Oeckelen-orgels betrokken was.²⁰⁸ In die gevallen waarbij een kerkvoogdij zelf geen adviseur aantrok, speelde het ‘Provinciaal College van Toezicht op de goederen en fondsen van de Nederlandsche Hervormde Gemeenten in de provincie Groningen’ offertes van orgelmakers ter visie door aan Trip: feitelijk was dit een vorm van getrappt adviseurschap.²⁰⁹ De handelwijze van het college illustreert dat dit toezichtsorgaan grote waarde hechtte aan adequate begeleiding van orgelprojecten. Ook Trips tijdgenoot Jan Worp (1821-1891) trad als adviseur op, onder meer in 1865 bij het Van Oeckelen-orgel in de Hervormde kerk van Oude Pekela.²¹⁰

Aan de door Jongepier genoemde adviseurs kunnen nog een aantal anderen worden toegevoegd. Voor Noord-Brabant is dat bijvoorbeeld de in de negentiende eeuw actieve Gregorius van Dijk.²¹¹ In Friesland was in de eerste helft van de negentiende eeuw Steven Wijnands Velds (1798-1862), organist te Sneek, actief als adviseur. De werkzaamheden van de Groningse organist-beiaardier Johannes Tammen (1733-1809) uit als orgeladviseur vonden vooral plaats in de tweede helft van de achttiende eeuw.²¹²

III.1. Individuele orgeladviseurs in Groningen en Drenthe

Johan van Meurs was niet de enige die in Groningen en Drenthe als adviseur werkzaam was. Tot het moment waarop institutionele advieslichamen dit werk grotendeels overnamen, waren daar veel meer adviseurs actief. Per slot was (en is) dit een ‘vrij’ beroep. Een aantal van hen was ook als organist in de stad Groningen werkzaam. Hieronder volgt in alfabetische volgorde een overzicht van tijdgenoten van Van Meurs.

CORNELIS TEUNIS BATENBURG (’s-Gravenhage, 1887 - Groningen, 1955) kreeg zijn eerste orgellessen van Gerrit van der Vlies (1867-1956) op het orgel van de Oude Kerk in Scheveningen en behaalde in 1908 zijn eindexamen op het Koninklijk Conservatorium voor Muziek in ’s-Gravenhage. Hij was van 1909-1924 organist van de Grote kerk in

²⁰⁶ Boekenserie *Het Historische Orgel in Nederland* (Amsterdam 1997-2010), deel 1-15.

²⁰⁷ Mededeling Peter van Dijk, 10 april 2010.

²⁰⁸ Lex Gunnink 1990, passim.

²⁰⁹ Deze wijze van handelen is gedocumenteerd in het archief van het dit College. Mededeling Victor Timmer, 22 augustus 2010.

²¹⁰ Dit orgel heeft in vergelijking van andere instrumenten uit het huis Van Oeckelen een ruime pedaalbezetting; Trip had in plaats hiervan liever een uitgebreidere dispositie op het Bovenwerk gezien, zie Frans Talstra in Jaap Brouwer e.a. 1994-1998 en 2009, dl III, 117.

²¹¹ Frans Jespers e.a. 1985, 35-51.

²¹² Victor Timmer, ‘Rond Johannes Tammen “beroemd Organist en Klokkenist te Groningen”’, dl. 1, *Het Orgel* 109/5 (2013), 19-29; en dl. 2, *Het Orgel* 109/6 (2013), 4-15.

Veendam, van 1925-1934 van de Der Aa-kerk in Groningen en vanaf 1934 tot zijn overlijden organist van de Martinikerk in Groningen.

Als adviseur was hij o.m. betrokken bij het orgel van de Gereformeerde Vennekerk in Winschoten (1945). Hoewel de Nederlandse Klokken en Orgelraad in 1939 de restauratie van zijn Martini-orgel begeleidde, heeft Batenburg ook daar zijn stempel op gedrukt.²¹³ Hij wilde een universeel orgel om er literatuur uit alle stijlperiodes op te kunnen spelen.²¹⁴ De plaatsing van de vrijstaande speeltafel op een galerij terzijde volgde eveneens op zijn verzoek.

JAN HERMANUS BESSELAAR JR. (Rotterdam , 1874 - Rotterdam, 1952), studeerde orgel, piano en trompet aan het Koninklijk Conservatorium te 's-Gravenhage. Hij was docent aan het Rotterdams Conservatorium en organist van o.m. de Nieuwe Zuiderkerk (1916-1929) en van de Laurenskerk (1929-1940) te Rotterdam. Nadat zijn kerk en orgel op 14 mei 1940 als gevolg van het Duitse bombardement op Rotterdam verwoest waren, kwam hij al het jaar erop met een plan tot herbouw van dit orgel.²¹⁵ Hij was in 1937 als adviseur betrokken bij de bouw van het Walcker-orgel van de Gereformeerde kerk van Meppel.

BERNARD JAN TEN CATE (Hoogezand, 1879 - Deventer, 1964). Hij studeerde aan het Amsterdams Conservatorium en aan het Conservatoire Royal te Brussel. In 1915 werd hij organist van de Der Aa-kerk.²¹⁶ Daarnaast was hij docent aan de Groninger Muziekschool.²¹⁷ In 1923 nam hij naar aanleiding van familieomstandigheden ontslag als organist van de Der Aa-kerk en vertrok hij naar Duitsland waar hij organist werd van de Christuskerke in Wilhelmshaven [D]. Later, na zijn op grond van zijn nationaliteit gedwongen vertrek uit Duitsland, was hij ondermeer organist/beiaardier van de Jacobskerk van Vlissingen.

Hij was in zijn Brusselse periode al actief als inspeler, o.m. bij het orgel van de Gereformeerde Kerk in Hoozevee (1905)²¹⁸, de Grote of St.-Bavokerk in Haarlem (1905)²¹⁹ en dat van de Hofpleinkerke te Rotterdam-Kralingen (1911)²²⁰. Als adviseur was hij in de provincie Groningen o.m. betrokken bij het orgel van de Hervormde kerk van Nieuwolda (1918)²²¹ en bij de verbouwing van het orgel van de Hervormde kerk van Zuidhorn (1924).²²² In 1916 speelde hij het nieuwe orgel van de Doopsgezinde kerk van Uithuizen in.²²³

²¹³ Op dit adviesorgaan wordt verderop in dit hoofdstuk nader ingegaan.

²¹⁴ Paul Bollen 1984, 26.

²¹⁵ Het zou overigens tot 1973 duren voor deze kerk weer een hoofdorgel kreeg, zie: Jan Jongepier, 'Het nieuwe hoofdorgel van de Sint Laurenskerk', *Het Orgel* 70/2 (1974), 47-52.

²¹⁶ Peter Westerbrink 2011, 208.

²¹⁷ Emil Clemens Schröner †, 'Geschiedenis van de Muziekschool te Groningen', *Groninger Volksalmanak* 1950, 145.

²¹⁸ *Het Nieuws van den Dag*, 23 augustus 1905, 2.

²¹⁹ Hans van Nieuwkoop 1988, 284.

²²⁰ *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 27 december 1911, 1.

²²¹ Anonymus, *Rapport betreffende het orgel in de Hervormde kerk van Nieuwolda (Gn.)*, (typoscript 1976). De stijl van het rapport wijst duidelijk in de richting van Klaas Bolt, echter op de inventarisatie van diens nagelaten acta komt dit rapport niet voor.

²²² Kees Kugel, *Zyne werken wyzen zynde kunde aan. Over het Snitger/Freijtagorgel van de Hervormde kerk te Zuidhorn* (Noordhorn 2012), 62.

²²³ *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 december 1916, 2.

JAN WILLEM DEKKER (Kampen, 1880 - Uithuizermeeden, 1941). Hij was vanaf 1905 organist van de Mariakerk in Uithuizermeeden. Daarnaast was hij werkzaam als orgelhersteller, aanvankelijk in samenwerking met de orgelmaker Jan Doornbos, later met Leon Verschueren. Dekker was enige decennia dé orgeldocent in Noord-Groningen. In zijn woonplaats was hij jarenlang dirigent van de muziekvereniging 'Soli Deo Gloria'. In 1931 was hij als adviseur betrokken bij zijn eigen orgel in Uithuizermeeden.

JACOB EVERTS (1907 - Groningen, 1968), organist van de Pelstergasthuiskerk in Groningen, koordirigent en in de jaren 1929-1968 stadsbeiaardier. Hij was als adviseur betrokken bij de restauratie van zijn eigen orgel in 1931.

HENDRIK KAREL WILLEM FRENKEL (1910-1990), onderwijzer, dirigent, orgeldocent en organist van de Gereformeerde kerk van Rinsumageest. Hij had zijn opleiding van de organist George Stam gekregen en was in Friesland op diverse plekken als orgeladviseur werkzaam. Frenkel was ook bestuurlijk actief ondermeer bij de 'Gereformeerde Organisten Vereniging' en de 'Christelijke Bond van Koren en Korpsen'.²²⁴ In Groningen was hij als adviseur betrokken bij het orgel van de Gereformeerde kerk van De Wilp (1950).

KARDINUS MARINUS LUIJTEN (Rotterdam, 1900-?), behaalde in 1921 het NOV-A-diploma,²²⁵ was van 1922-1929 organist/beiaardier in Oudewater, van 1929-1936 organist van de Lazonderkerk in Enschede²²⁶ en van 1936-1945 organist van de Hervormde Oude Blasiuskerk van Delden.²²⁷ Hoewel werkzaam in Twente, handhaafde hij zijn adres in Rotterdam.²²⁸ In de jaren dertig was hij als 'technisch orgelbouwkundig adviseur van de afdeling Gelderland en Drenthe van de Vereeniging van kerkvoogden' werkzaam. Hij pleitte in dat kader om één orgelstemmer voor alle kerkorgels in heel Drenthe aan te stellen, ongetwijfeld om in de crisisjaren tot kostenreductie te kunnen komen.²²⁹ In Groningen was hij als adviseur betrokken bij restauraties van de orgels van de Hervormde kerk van Hoogezand (1934)²³⁰ en de Doopsgezinde kerk van Sappemeer (1935).²³¹ In Drenthe probeerde hij – evenals Van Meurs – in 1936 adviseur te worden bij de restauratie van het orgel van de Magnuskerk in Anloo. In 1939 stelde hij een rapport op met betrekking tot het orgel van de Hervormde kerk van Coevorden.²³² Luijten wordt in de Nieuwe Leidsche Courant van 17 maart 1947 adviseur genoemd van de Vereeniging van Kerkvoogden. In de jaren daarna komt hij in het kader van orgelgerelateerde activiteiten niet meer in beeld.

²²⁴ Dirk Milo, 'Twee voorzitters'. *Organist & Eredienst*, maart 1991, nr. 3, 75-77.

²²⁵ *De Tijd*, 27 juli 1921, 2.

²²⁶ *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 oktober 1935, 5. Bijdrage met betrekking tot de restauratie van het orgel van de Doopsgezinde kerk van Sappemeer.

²²⁷ Matthijs ten Thije e.a. 1996, 50.

²²⁸ Getuige een brief van 6 mei 1942 aan de kerkvoogdij van de Hervormde kerk van Rotterdam-IJsselmonde (met dank aan Bart van Buitenen die mij op deze brief attendeerde).

²²⁹ *Nieuwsblad van het Noorden*, 15 september 1938, 5.

²³⁰ *Nieuwsblad van het Noorden*, 26 november 1934, 3.

²³¹ *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 oktober 1935, 5.

²³² www.orgelsindrenthe.nl, geraadpleegd 8 april 2013.

JOHANNES MEEK (Assen, 1875-1970), organist van de Zuiderkerk in Assen, was o.m. als mede-adviseur betrokken bij het orgel van de Kandelaarkerk in Assen. In Appendix 3 wordt dieper op zijn persoon en zijn bedrijf ingegaan.

MINNE MOLENAAR (Franeker, 1910 - Ede, 1972),²³³ in diverse functies werkzaam in het onderwijs, was aanvankelijk tweede organist in Bolsward en vanaf 1936 organist van de Dorpskerk van Haren.²³⁴ Hij was in 1937 betrokken bij de restauratie van zijn eigen orgel in Haren en was adviseur bij de uiteindelijk niet uitgevoerde verbouwing van het Schnitger-orgel van Uithuizen.²³⁵

FRIESO MOOLENAAR (Groningen, 1881 - Groningen, 1965), organist van de Doopsgezinde kerk in Groningen en docent aan de Groninger Muziekschool. In Groningen was hij als adviseur betrokken bij zijn eigen orgel in de Doopsgezinde kerk (1942). Hij werd bekend door zijn muziekuitsgaven als de *Harmoniumschool* en de serie *Oude meesters*.

CAREL OPTEN (Groningen, 1883 - Groningen, 1974) was leerling van Hendrik Steenhuis. Hij was werkzaam als bloemist en was als organist verbonden aan achtereenvolgens de Pepergasthuiskerk, de Pelstergasthuiskerk (1915-1919) en de Evangelisch Lutherse kerk in Groningen (vanaf 1919). Hij solliciteerde tevergeefs naar de functies van organist van de Nieuwe kerk (1915)²³⁶ en van de Der Aa-kerk (1934).²³⁷ Als adviseur was hij onder meer betrokken bij de plaatsing van een gebruikt orgel in de Hervormde kerk van Niebert (1941) en bij het herstel van het orgel van de Gereformeerde kerk van Roden (1949).

JAN PAARDEKOPER (Purmer, 1875 - Leeuwarden, 1931), dirigent, componist en organist; studeerde aan het Conservatorium van Amsterdam, werd in 1915 dirigent van het Stedelijk Muziekkorps van Leeuwarden en in 1920 organist van de Jacobijnerkerk aldaar. Ook was hij oprichter van het Symphonie Orkest Leeuwarden. In de provincie Groningen was hij als adviseur betrokken bij de herstelwerkzaamheden aan het orgel van de Hervormde kerk van Bellingwolde (1931).

FRIEDRICH SCHMIDT-MARLISSA (Berlijn, 1894 - Workum, 1946), leerling van onder meer Karl Straube en Max Reger. Na eerst organist in Berlijn geweest te zijn, emigreerde hij in 1923 naar Nederland. Hij was van 1924-1925 organist van de Hervormde kerk in Eenrum en van 1925-1946 van de Grote kerk van Veendam. Daarnaast was hij directeur van de Veendamse muziekschool en dirigent van het lokale Oratoriumkoor. In 1928 was hij als adviseur betrokken bij zijn eigen orgel in Veendam.

²³³ Zijn naam wordt in diverse publicaties (zoals in beide volgende) ten onrechte als **Moolenaar** gespeld.

²³⁴ Stef Tuinstra, 'Het orgel van de Dorpskerk door de eeuwen heen', in: Dirk Molenaar (red.), *Het Hinsz-orgel in de Dorpskerk te Haren* (Leens 2002), 31.

²³⁵ Stef Tuinstra, 'Orgelhistorie van de Hervormde Dionysiuskerk te Uithuizen', in Peter van Dijk (red.), *Een pronkjuweel op het Hogeland* (Zutphen 2004), 67.

²³⁶ Evert Westra 1983, 207.

²³⁷ Mededeling Evert Westra †, 22 mei 2010.

GEORGE STAM (Rotterdam, 1905 - Rotterdam, 1995), organist, componist en publicist. Hij was leerling van onder meer de organisten Cornelis Bute en Cornelis de Wolf. In de periode 1931-1949 was hij als organist verbonden aan de Jacobijnerkerk te Leeuwarden. In Groningen was hij als adviseur betrokken bij het orgel van de Gereformeerde kerk van Warffum (1949). Stam kreeg in brede kring bekendheid door zijn koraalboek bij de Psalmen. Hij was directeur van het conservatorium in Rotterdam en leermeester van o.a. Charles de Wolff.

HENDRIK PIETER STEENHUIS (Appingedam, 1850 - Groningen, 1934), organist/klokker. Als organist was hij werkzaam in Sappemeer (Hervormde kerk) en Groningen (Nieuwe kerk en vanaf 1901 Martinikerk).²³⁸ In 1898 stichtte hij in Groningen een pianozaak aan de Oude Boteringestraat. In 1910 werd hij door de kerkvoogdij van de Hervormde gemeente Groningen aangesteld tot 'opzichter' over de orgels van de Martinikerk, de Der Aa-kerk en de Nieuwe kerk.²³⁹ In Groningen was hij als adviseur betrokken bij onder meer de restauratie van het orgel van de Hervormde kerk van Nieuwolda (1911) en verrichtte hij op hoge leeftijd nog in 1932 de eindkeuring van de restauratie van het orgel van de Hervormde kerk van Farmsum.²⁴⁰ In 1925, bij zijn 50-jarige jubileum als organist, werd gememoreerd dat 'door zijn advies bij het herstel van het Martini-orgel f 5000 kon worden bespaard'.²⁴¹

SIMON STRATING (Winschoten, 1907 - Emmen, 1996) was van 1925-1933 als hulporganist verbonden aan de Gereformeerde kerk van Winschoten.²⁴² In 1932 adviseerde hij de Christelijke Gereformeerde kerk te Dokkum bij de bouw van nieuw Spiering-binnenwerk in de bestaande Kruse-kast.²⁴³ Het volgende jaar vestigde hij zich in Emmen als piano- en orgelleraar. Jaren lang dirigeerde hij het plaatselijke mannenkoor 'Dubbel Vier'. In 1942 was hij betrokken bij de oprichting van de (toenmalige) 'Kring Salland' van de Gereformeerde Organisten Vereniging. Hij bleef er dertig jaar voorzitter van.²⁴⁴ Vanuit zijn woning ontstond in 1940 de eerste muziekschool van Emmen.²⁴⁵ Dit instituut ging in de jaren zestig op in de Gemeentelijke Muziekschool.

CORNELIS DE WOLF (Amsterdam, 1880 - Arnhem, 1935), organist en componist. Hij was van 1918-1935 organist van de Eusebiuskerk te Arnhem en doceerde van 1925-1932 aan het Conservatorium van Amsterdam en van 1932-1935 aan dat van 's-Gravenhage. Hij was docent van o.m. George Stam. In Groningen was hij als adviseur betrokken bij de bouw van het orgel

²³⁸ Hij was overigens al vanaf 1890 beiaardier van de Martinikerk, zie: N.N., 'H.P. Steenhuis †', *Algemeen Handelsblad*, 9 januari 1934, 1.

²³⁹ Evert Westra 1983, 206.

²⁴⁰ *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 augustus 1932, 11.

²⁴¹ *Nieuwsblad van het Noorden*, 31 augustus 1925, 3. Helaas blijft onduidelijk hoe dit bedrag is samengesteld. In de periode 1901-1925 werd in 1904, 1907, 1912, 1914, 1921, 1922 en in 1923 aan het Martinikerk-orgel gewerkt.

²⁴² De huidige Protestantse Vennekerk.

²⁴³ *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 juni 1932, 3. De Kruse-kast van dit orgel bevindt zich momenteel, intussen voorzien van een derde binnenwerk, in de Protestantse kerk van Engelum.

²⁴⁴ N.N., 'Verenigingsnieuws', *Organist & Eredienst*, april 1990, nr. 4, 102.

²⁴⁵ Sis Hoek-Beugeling, *Emmen, het groote vreugdeoord. Het culturele leven in Zuidoost-Drenthe van 1850 tot 1945* (Leeuwarden 2008), 109; aangevuld met mededelingen van de schrijfster.

in de voormalige concertzaal De Harmonie (1929), het eerste concertzaalorgel in het noorden van Nederland.

Uit dit overzicht blijkt dat Groningers en Drenten deskundigheid graag dicht bij huis zochten. Zoals in het overzicht van orgelmakers ziet men ook in het overzicht van adviseurs een gemêleerd gezelschap van beroepsmusici en anderen, en van personen die slechts een enkele adviesopdracht uitvoerden. Sommigen beperkten hun werkterrein tot het noorden, anderen waren in het gehele land actief.

III.2. Institutionele adviesorganen in Groningen en Drenthe

In Groningen en Drenthe zijn naast individuele adviseurs ook institutionele orgeladviesorganen werkzaam (geweest); van de voor dit onderzoek relevante instanties volgt nu een chronologisch overzicht.²⁴⁶

RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG²⁴⁷

Met de oprichting van de afdeling Kunsten en Wetenschappen bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken begon in 1875 de bescherming van monumenten door de Nederlandse rijksoverheid. Doel van de afdeling was het verstrekken van subsidies voor het restaureren van monumenten. In 1903 werd een rijkscommissie ingesteld om een inventaris en beschrijving te maken van de monumenten in Nederland. In 1918 werd deze commissie het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. In 1946 werd die naam veranderd in Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

In 1936 was de NKO adviseur geworden van Monumentenzorg. In 1946, tijdens zijn korte ambtsperiode, richtte Gerardus van der Leeuw, de toenmalige minister voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waaronder het bureau ressorteerde, de ‘Rijkscommissie van Advies voor Kerkorgels’ op. In die commissie namen ook enkele NKO-leden zitting. Deze commissie stelde onder meer een lijst van beschermde monumentale orgels op.²⁴⁸ Op 3 augustus 1956 werd de commissie ontbonden en werd een ‘Rijksadviseur voor orgels’ aangesteld.²⁴⁹ De eerste rijksorgeladviseur was docent/orgelkenner Hendrik Leendert Oussoren (1912-1974) die al snel een assistent kreeg in de persoon van Cornelius H. Edskes.

Monumentenzorg was feitelijk geen advieslichaam zoals hierboven bedoeld. Grosso modo toetste zij de bij het Rijk ingediende restauratieplannen inhoudelijk en adviseerde zij de Minister met betrekking tot subsidiëring. Lange tijd had de dienst beschikking over een eigen orgelbudget en bepaalde daardoor ook in hoge mate de planning van orgelrestauraties. In 1988, toen decentralisatie een politiek hot item werd, werd de budgettering en prioritering een rol van de gemeenten.

²⁴⁶ Ik beperk me in dit kader tot de hoofdzaken. Voor diepgaandere informatie verwijs ik naar Paul Peeters, ‘Die Nederlandse Organisten Vereniging und die Orgelreformbewegungen des 20. Jahrhunderts’, in: Alfred Reichling (red.), *Aspekte der Orgelbewegung* (Kassel 1995), 139-182.

²⁴⁷ Vanaf 11 mei 2009 heet deze dienst de RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED.

²⁴⁸ Gerco Schaap, Het Utrechts Orgelarchief Maarten Albert Vente, *De Orgelvriend* 56/4 (april 2014), 28-34. Verderop in dit hoofdstuk wordt op deze commissie ingegaan.

²⁴⁹ Frans Talstra 1972-1974, dl. 6, *Het Orgel* 69/1 (1973), 9-14.

DE NEDERLANDSCHE KLOKKEN- EN ORGELRAAD (NKO)

De grootste institutionele orgeladviesinstantie in het begin van Van Meurs' werkperiode als orgeldeskundige, was de Nederlandsche Klokken- en Orgelraad. In een brochure met de statuten en het reglement staat over de raad het volgende:

De N.K.O. is een lichaam, dat adviezen geeft, plannen maakt, toezicht houdt op en keuringen verricht bij aanschaffing of restauratie van luidklokken en klokkenspelen eenerzijds en bij bouw of restauratie van pijporgels anderzijds, in Nederland en zijn koloniën.

Hij werd op 12 Januari 1917 opgericht als sub-commissie van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, doch groeide al spoedig uit tot een zelfstandige vereniging, die bij Koninklijk Besluit van 9 November 1917 (No. 62) werd goedgekeurd.

Door de omstandigheid, dat in de N.K.O. vertegenwoordigers van deze Bond, van de Regering en van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg zitting hebben, alsmede door de vereischte publiciteit van het N.K.O.-werk in de jaarverslagen, zijn waarborgen geschapen voor een voortdurende controle op zijn werkzaamheden.

[...] Sinds 1936 is de N.K.O. de adviseur geworden van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg (en daarmee van de regeering), en sinds 1940 mede van de Vereniging van kerkvoogdijen in de Ned. Hervormde kerk.²⁵⁰

In navolging van de Orgelbeweging stelde de raad zich op het standpunt 'dat men de beste resultaten van de orgelbouw uit vroeger eeuwen met de gegevens van de moderne techniek tot een rijker ontwikkeling had te brengen, in de richting van het klankideaal van deze tijd'.²⁵¹ Met trots vroeg de raad ter gelegenheid van haar 25-jarige bestaan dan ook de aandacht voor 'de nieuwere inzichten op klokken- en orgelgebied, gelijk deze in ons land door den raad zijn geïntroduceerd'.²⁵² In 1940 bestond het bestuur van de orgelsectie van de NKO uit pater-Franciscaan T.J.H. (kloosternaam Caecilianus) Huigens (1878-1966), Willem Petri (1865-1950), Arie Bouman en Ferdinand Timmermans (1891-1967). Dat de NKO een veel gevraagde instantie was, blijkt wel uit een overzicht van de door haar uitgevoerde werkzaamheden.²⁵³ 179 in de periode 1917-1939 en 68 in de periode 1940-1949.

Door een aantal als achterhaald beschouwde restauraties raakte de NKO in opspraak.²⁵⁴ Vervolgens openden Lambert Erné en organist/orgelmaker Johannes Legêne in 1947-1948 in het tijdschrift *Het Orgel* de aanval op de NKO met ondermeer als onderwerp de rapportage die de raad had opgesteld met betrekking tot het orgel van de Hervormde kerk van Meeden. Ik ga daar hier niet verder op in; in de orgelliteratuur is voldoende over deze

²⁵⁰ Brochure 'Nederlandsche Klokken- en Orgelraad, doel en werkwijze, statuten en reglement' (Amsterdam 1940, met op een inlegvel aanvullingen met betrekking tot de periode 1940-1949), 3.

²⁵¹ Teus den Toom, 'In memoriam mr. A. Bouman', *De Orgelvriend* 41/3 (maart 1999), 9.

²⁵² *De Standaard*, 10 januari 1942, 3.

²⁵³ In de genoemde brochure verdeelt de NKO deze werkzaamheden onder in de volgende rubrieken: 'Nieuwe orgels, Orgelrestauraties en/of -uitbreidingen, Advies en keuring, Advies, Keuring'.

²⁵⁴ Groningen, Martinikerk en Amsterdam, Westerkerk (beide in 1939). In het *Nieuwsblad van het Noorden* van 11 september 1943, 2 werd de Leidse organist/publicist Hennie Schouten aangehaald die grote kritiek had op de restauratie van het Groningse orgel. Een week later slaagde de vaste bespeler van het Martini-orgel Batenburg er niet in die kritiek overtuigend te weerleggen.

polemieek geschreven.²⁵⁵ De rol van de raad raakte begin jaren vijftig uitgespeeld en na het overlijden van Timmermans in 1967 werd de raad formeel opgeheven.

De NKO was voor haar tijd een bijzondere organisatie, zeker gezien haar zuiloverstijgende bestuurssamenstelling. Wat intrigerend blijft, is hoe een organisatie – die toch door monumentenzorg én de Hervormde kerk werd gesteund – op restauratiegebied inschattingfouten heeft kunnen maken. Eén van de oorzaken zou kunnen zijn dat de raad als advieslichaam volkomen alleen stond en zich nergens aan heeft kunnen spiegelen. Een andere oorzaak kan zijn dat de dominant aanwezige Bouman vooral zijn eigen, op de Orgelbeweging geënte ideeën, centraal stelde. De NKO werd hierdoor synoniem voor het beeld dat in de jaren vijftig en zestig werd geschetst van de orgelbouw in de jaren twintig en dertig, een periode die men nadrukkelijk achter zich wilde laten. Nu de belangstelling voor instrumenten uit de jaren twintig en dertig herleeft, is het – tachtig jaar later – mogelijk tijd om ook genuanceerder naar de NKO te kijken, zeker voor wat betreft haar nieuwbouworgels, zoals dat van de Adventkerk te Alphen aan den Rijn – dat inmiddels monumentale status heeft – en dat van de Nassaukerk te Amsterdam.

Het optreden van de NKO laat enkele inconsequenties zien. In 1922 en 1923 had de raad in Hilversum en Alphen aan den Rijn succesvolle projecten afgerond met de Duitse orgelmaker Steinmeyer, terwijl zij in 1925 bij de zoektocht naar een geschikte bouwer voor het orgel van de Nieuwe Badkapel in Scheveningen de betreffende kerkvoogdij evenwel meldde de keuze voor een buitenlandse orgelmaker niet aan te durven.²⁵⁶

De NKO was in eerste instantie maar beperkt in het noorden actief. Uit haar brochure uit 1940 en een latere aanvulling hierop, blijkt de inzet per provincie zoals weergegeven in de hieronder volgende TABEL.²⁵⁷

Een indeling naar opdrachtgever levert een opmerkelijk beeld op. In het NKO-overzicht komt slechts achttienmaal een Rooms-Katholieke kerk voor en zestienmaal een publiek gebouw; in alle overige gevallen ging het om kerken van protestantse signatuur. Ondanks het feit dat de raad gedurende een periode een katholieke geestelijke als voorzitter had, resulteerde dat kennelijk maar beperkt in opdrachten uit katholieke kring. Tot 1940 was de NKO in Groningen en Drenthe bij de hieronder volgende projecten betrokken.

Nieuwbouw: 1928, Groningen, Oosterkerk; 1929, Groningen, Harmonie; 1935, Groningen, Sionskerk; 1939, Groningen, Martinikerk-koororgel;²⁵⁸ 1939, Marum, Hervormde kerk.²⁵⁹

²⁵⁵ Bijvoorbeeld: Peter van Dijk en Jan Jongepier ‘Vernieuwing versus voortzetting, de Nederlandse orgelbouw van 1940 tot 1965’ in Hans Fidom, *Orgels van de Wederopbouw* (Zutphen 2006), 31-100. Ondanks het feit dat Bouman oude mensuren vastlegde, was bij orgelmakers en -adviseurs de kennis van de oude orgelbouw nog onvoldoende.

²⁵⁶ Brief NKO van 11 april 1925 aan de kerkvoogden te Scheveningen. Begin jaren zestig lag deze brief in het Kerkelijk Bureau van de Hervormde Gemeente Scheveningen in de archiefmap ‘Orgel Nieuwe Badkapel’. Mogelijk doelde de NKO op de Duitse hyperinflatie van 1922-23, maar dat staat als zodanig niet in de betreffende brief vermeld.

²⁵⁷ Hierbij is naar *alle* activiteiten gekeken: nieuwbouw, restauratie en/of uitbreiding, advies en/of keuring.

²⁵⁸ Dit orgel is door de NKO in een onjuiste rubriek gezet, het ging hier om de plaatsing van een historisch orgel.

Restauratie: 1939, Groningen, Martinikerk-hoofdorgel; 1940, Havelte, Hervormde kerk
Advies: 1921, Klazinaveen, Henricuskerk; 1939, Niebert, Hervormde kerk.

provincie ²⁶⁰	periode t/m 1940		Periode 1940-1949 ²⁶¹		Totaal t/m 1949	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Groningen	9	5	11	16	20	8
Friesland	12	7	3	4	15	6
Drenthe	2	1	6	9	8	3
Overijssel	15	8	1	0	16	6
Gelderland	25	14	11	16	36	15
Utrecht	23	13	7	10	30	12
Noord-Holland	33	19	10	14	43	18
Zuid-Holland	33	19	10	14	43	18
Zeeland	15	9	7	10	22	9
Noord-Brabant	7	4	5	7	12	5
Limburg	1	1	0	0	1	0
Totaal	175	100	71	100	246	100

KERKORGELRAAD VOOR NEDERLAND EN KOLONIËN

Naast de NKO was vanaf 1927 de Kerkorgelraad voor Nederland en Koloniën actief op het terrein van orgeladvies; hierin participeerden de organisten François Bernardus Martinus Hasselaar (1883-1950), S.P. Visser, A. Alt (1881-1941), Teunis Telman (1897-1970) en Jan Zwart.²⁶² Een jaar later bleek het bestuur uit drie personen te bestaan. Om de zuiverstijgende bestuursamenstelling te illustreren werd nadrukkelijk gememoreerd dat twee leden Protestant waren en één Katholiek.²⁶³ In een brief aan kerkbesturen introduceerde de raad zich als ‘een adviesbureau voor het bouwen en restaureeren van kerkorgels’. De adviezen waren ‘belangeloos’. De NKO was not amused met de oprichting van dit nieuwe advieslichaam.²⁶⁴

ADVIESBUREAU VOOR ORGELBOUW ORGANUM²⁶⁵

Fokke Riemersma (1906-1972) was onderwijzer in Sexbierum en werd in 1933 hoofd der school in Ferwerd. Hij werd toen tevens organist en beheerder van de Hervormde kerk aldaar. Rond 1934 richtte hij het ‘Adviesbureau voor Orgelbouw Organum’ op. Hij was op dit terrein

²⁵⁹ Ook de vermelding van het orgel van Marum onder de rubriek nieuwbouw is curieus; het betrof hier eveneens de plaatsing van een historisch orgel.

²⁶⁰ De activiteiten in voormalig Nederlands Oost-Indië zijn in dit overzicht buiten beschouwing gelaten.

²⁶¹ In de NKO-publicatie ligt de knik tussen beide overzichten kennelijk ‘ergens’ in 1940.

²⁶² Informatie ontleend aan de site www.digibron.nl, geraadpleegd 25 maart 2013.

²⁶³ Limburger Koerier, 25 augustus 1928, 7.

²⁶⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1 november 1927, 2.

²⁶⁵ Aangezien het hier een ‘adviesbureau’ betreft, heb ik dit gerangschikt onder de institutionele adviesorganen. Het betrof echter een eenmanszaak.

autodidact.²⁶⁶ In zijn werk komen een aantal door groot enthousiasme ontstane, enigszins megalomane projecten voor, bijvoorbeeld de verbouwing van zijn eigen orgel in Ferwerd in 1940²⁶⁷ en zijn plannen met betrekking tot het Paradijs-orgel van de Hervormde kerk van Barneveld in 1946.²⁶⁸ In dat laatste jaar stelde hij ook een rapport op met betrekking tot het toenmalige orgel van de Doopsgezinde kerk van Groningen.²⁶⁹ In 1947 was hij betrokken bij de geplande wijziging van het orgel van de Hervormde kerk van Oostwold²⁷⁰ en in 1948 bij de restauratie van het orgel van de Hervormde kerk van Burgwerd.²⁷¹ Rond 1960 werd zijn adviesbureau opgeheven.

NOORDNEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR ORGELBOUWKUNDE

Het NNIO was een samenwerkingsverband tussen de organisten Antonie P. Oosterhof (1896-1970),²⁷² George Stam en Willem Zonderland (1884-1974).²⁷³ Oosterhof publiceerde in 1934 het boek *Orgelbouwkunde* (een boek voor ‘organisten en orgelliefhebbers’) en gaf in eigen beheer, samen met publicist Engelke Jan Penning, een aantal orgel-gerelateerde manuscripten uit zoals de dispositieverzameling van Van Eem²⁷⁴ en ‘Het kerkelijk orgelgebruik’ van N.A. Kist (1840). Het NNIO was in het Groningerland ondermeer betrokken bij het weer op gang trekken van de bouw van het orgel in de Gereformeerde kerk van Oostwold, een project dat als gevolg van de Tweede Wereldoorlog stil was komen te liggen. In Friesland begeleidde dit instituut in 1941 de restauratie van het orgel van de Grote kerk in Leeuwarden.²⁷⁵

BOUW- EN RESTAURATIECOMMISSIE VAN DE HERVORMDE KERK

Na de tweede wereldoorlog werden beschadigde orgels namens deze commissie door ing. Arie Menso de Boom (1919- 2007) in kaart gebracht.²⁷⁶ Boom was ‘raadgevend orgelbouwer, verbonden aan de sectie ‘Orgelbouw’ van de ‘Technisch-Physische Dienst T.N.O. en T.H. en het laboratorium voor technische physica der Technische Hogeschool te Delft’.²⁷⁷

ADVIESCOMMISSIE VOOR ORGELBOUW VAN DE NOV (ACONOV)

De Nederlandse Organisten Vereniging werd in 1890 opgericht. Hoewel leden ervan nu en dan zelfstandig adviserend optraden, werd in 1946 een eigen adviescommissie opgericht. Deze commissie werd na heftige verenigingstroebelen in 1958 opgeheven.

²⁶⁶ Mondelinge mededeling van diens zoon, 26 januari 2010.

²⁶⁷ Jan Jongepier, ‘Een tijd om te bouwen en een tijd om het gebouwde weer af te breken’, *Het Orgel* 84/3 (1988), 113-132.

²⁶⁸ Victor Timmer, ‘Paradisiana, Enige onderzoekingen naar het werk van een Amsterdams orgelmaker’, *De Mixtuur*, nr. 36/37 (1981), 246-251.

²⁶⁹ Hans van Os 1998, 140.

²⁷⁰ Koos Tiggelaar, *Het orgel van Oostwold*, (1987, uitg. STICHTING GRONINGEN ORGELLAND nr. 13), 18.

²⁷¹ Bespreking van het gerestaureerde orgel van Burgwerd in *Het Orgel* 108/5 (2012), 42.

²⁷² Dirk Milo, ‘A.P. Oosterhof opgeroepen tot hoger dienst’, *Organist & Eredienst*, december 1970, nr. 12, 125.

²⁷³ Henk de Vries, ‘Orgelbouwnieuws’, *Het Orgel* 107/3 (2011), 32.

²⁷⁴ Zie Hoofdstuk VII.

²⁷⁵ *Leeuwarder Courant*, 22 maart 1941, 2.

²⁷⁶ N.N., ‘Ing. De Boom overleden’, *De Orgelvriend* 49/9 (2007), 4-5.

²⁷⁷ Willem Knapp 1952, IX.

Juli 1946 richtte de Generale Synode van de Nederlands Hervormde kerk de ‘Synodale Orgelcommissie der Nederlandsche Hervormde kerk’ op. In de wandeling werd zij de ‘Hervormde Orgelcommissie’ genoemd.²⁷⁸ Bij aanvang had de commissie de volgende leden: de organisten Lambert Erné, Dolf Hendrikse, Adriaan Engels (lid en secretaris) en Hendrik L. Oussoren.

Door invoering van de nieuwe kerkorde in 1951 kreeg de commissie veel macht en zag door haar prerogatieve positie kans nadrukkelijk haar stempel op de naoorlogse orgelbouw te drukken. Het lukte maar een enkele keer om de hegemonie van de commissie te doorbreken, bijvoorbeeld in Doesburg²⁷⁹ en in Rotterdam-Schiebroek.²⁸⁰ Bij het merendeel der nieuwbouw- en restauratieopdrachten binnen de Hervormde kerk (en daarbuiten) was zij betrokken en bepaalde daardoor in grote mate de richting van de orgelbouw in de jaren vijftig. Het klankideaal dat de Hervormde Orgelcommissie nastreefde, was dat van de Noord-Duitse barok. In ogen van de commissie benaderde de Deense orgelbouw, en in het bijzonder de orgelmaker Marcussen, dit ideaal het meest en werd daarom ten voorbeeld gesteld aan de Nederlandse.²⁸¹

Het is niet eenvoudig een eensluidend oordeel over deze commissie te vellen. Enerzijds is het juist aan deze commissie te danken dat de naoorlogse orgelbouw zich in positieve zin ontwikkelde (overigens in vrij egalitaire zin), anderzijds maakte de commissie door de eenzijdige idealisering van een bepaald orgeltype, gepaard gaande met een diepe bewondering voor het werk van de firma Marcussen, vele vijanden, temeer omdat zij de hele negentiende eeuw achteloos terzijde schoof.²⁸² De commissie werd ‘ontactisch optreden en dictatoriaal uitoefenen van autoriteit’ verweten.²⁸³ In haar polariserende houding beschouwde zij liefhebbers van een ander orgeltype als ‘mensen die ergens [...] een afslag hadden gemist en sindsdien leken rond te dolen in een parallel universum’.²⁸⁴

Een illustratief voorbeeld van het door de commissie terzijde schuiven van negentiende-eeuwse orgelbouw is de gang van zaken met betrekking tot de advisering van de Oude Stephanuskerk te Borne (Holtgräve 1841, later iets gewijzigd), begin jaren zestig. In een

²⁷⁸ In dit proefschrift wordt deze laatste aanduiding verder aangehouden.

²⁷⁹ In 1968 werd het uit de Rotterdamse Nieuwe Zuiderkerk afkomstige Walcker-orgel (1916, opus 1855), dankzij goede contacten tussen de Doesburgse kerkvoogdij en de rayonarchitect van de bouwafdeling van Monumentenzorg, aangekocht t.b.v. de Martinikerk. De Hervormde Orgelcommissie en de Rijksorgeladviseur waren niet gelukkig met deze aankoop, maar grepen niet in. Op 31 augustus 1972 werd het orgel in gebruik genomen.

²⁸⁰ In 1986 werd het Van Leeuwen-orgel (1961) fors uitgebreid. Publicist Gerard Verloop stelde bij zijn bespreking van deze in zijn ogen ongewenste uitbreiding in *De Mixtuur*, nr. 59 (1988), 423: ‘Ongetwijfeld zal men bij deze orgelombouw wel met opzet de landelijke Orgelcommissie der Ned. Herv. Kerk angstvallig buiten de deur gehouden hebben’.

²⁸¹ Overigens werd de Deense orgelcultuur in de Nederlandse orgelbladen wel wat ‘gekleurd’ weergegeven en werd voorbij gegaan aan de kritiek die in dat land zelf ontstond ten aanzien van het bij ons zo gewilde orgeltype.

²⁸² Tegengeluid kwam ondermeer vanuit de STICHTING ORGELCENTRUM, opgericht na de Jan Zwartherdenking van 1957. Deze stichting gaf tot 1973 een eigen periodiek uit: *Het Orgelblad*.

²⁸³ Hans van Nieuwkoop 1988, 301.

²⁸⁴ Binnert de Beaufort, *Blauw Bloed* (Amsterdam 2005), 189-191. In deze bron ging het over hoe in de jaren vijftig tegen de adel werd aangekeken.

brief aan de Orgelcommissie deed de kerkvoogdij verslag van het bezoek van twee leden van de commissie:

Op zekere middag vervoegden zich twee heren bij de kerk, die zeiden dat ze naar het orgel wilden kijken. Zonder zich voor te stellen gingen ze de kerk binnen. De één is de orgelgalerij op gegaan, de ander is beneden gebleven. Na vijf minuten stonden de mannen weer buiten. Bij de kerkdeur zeiden de bezoekers tegen de kerkvoogdij: 'maak er maar brandhout van'. Ze zijn daarop haastig vertrokken omdat ze nog verder moesten.

Een rapport kreeg de kerkvoogdij nooit, wel kwam er een declaratie. Over deze kwestie is tot in 1967 gecorrespondeerd.²⁸⁵

RIJKSCOMMISSIE VAN ADVIES VOOR MONUMENTALE KERKORGELS

In 1946 werd door het ministerie van OKW een Rijkscmissie van Advies voor Kerkorgels ingesteld. Deze commissie, die de adviestaak overnam van de NKO, bestond uit de volgende leden: geestelijke/musicoloog Albertus A. Smijers (1888-1957) (voorzitter), theoloog-orgeldeskundige Huigens, organist/componist Cor Kee (1900-1997), ingenieur W. Kok, geestelijke/kunsthistoricus John Baptist Knipping (1899-1973), organist Oosterhof en orgeldeskundige Vente (secretaris). De commissie moest adviseren over de restauratie van orgels die als monument waren aangemerkt en over de bouw van nieuwe orgels in monumentale gebouwen. Over orgels die door oorlogsgeweld beschadigd of geheel vernield waren, gaf de commissie adviezen zowel aan het ministerie van Financiën (de Schade-enquêtecommissie) als aan het ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw (vanaf 1947 ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting). In de jaren 1937-1939 had het ministerie van OKW door de reeds genoemde NKO laten inventariseren aan welke orgels monumentale waarde kon worden toegekend. Ruim vierhonderd orgels werden toen op een voorlopige lijst van te beschermen orgels geplaatst. Voor deze orgels kon vanaf 1947 in principe een restauratiesubsidie bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg worden aangevraagd. Aan de hand van een advies van de commissie zorgde de Rijksdienst dan voor formele goedkeuring van restauratieplannen en subsidiebeschikkingen. De inhoudelijke begeleiding van de orgelrestauraties berustte bij een aantal leden van de commissie. De commissie werd in 1956 opgeheven.²⁸⁶

ADVIESWERK NAMENS DE VERENIGING VAN ORGANISTEN BIJ DE GEREFORMEERDE KERKEN (VANAF 1946: GEREFORMEERDE ORGANISTEN VERENIGING)

Tot 1955 had het advieswerk namens deze vereniging een incidenteel karakter. Indien er een verzoek om advies binnenkwam werden adviseurs ingeschakeld als organist J.J. de Vos (Rotterdam), organist/muziekhandelaar Willem A. Houtman (1886-1968), Bouman (op dat moment nog woonachtig te Rotterdam), Oosterhof (Leeuwarden) of J.M. Vetter ('s-Gravenhage). In 1955 kreeg het advieswerk een formeler karakter en werd een Orgel Advies Commissie (OAC) in het leven geroepen, waarvan de leden verantwoording schuldig waren aan het verenigingsbestuur. In 1997 werd besloten deze commissie verder te laten werken

²⁸⁵ Albert Slijkhuis 1996, 12-16.

²⁸⁶ Onno Wiersma in het *Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed. Rijksdienst voor de monumentenzorg* (Zeist 1997).

onder de verantwoordelijkheid van het Deputaatschap Gemeente-opbouw van de Gereformeerde Kerken in Nederland.²⁸⁷

III.3. De veranderende adviesomgeving van Van Meurs

De oprichting van de Hervormde Orgelcommissie veroorzaakte nogal wat veranderingen voor vrijwel alle in dit hoofdstuk aangehaalde individuele orgeladviseurs. Binnen de Hervormde kerken, de plek waar vandaan Van Meurs tot dusver vrijwel al zijn opdrachten had gekregen, werden kerkvoogdijen na oprichting van deze commissie kerkordelijk gedwongen zaken te doen met haar eigen landelijke orgelcommissie en kwam aan de tot dat moment geldende keuzevrijheid op orgeladviesterrein een einde. Van Meurs maakt geen deel uit van de landelijke commissie hetgeen betekende dat voor hem het aantal opdrachten vanuit de Hervormde kerk snel opdroogde. Hoe hij zich daaronder voelde is niet bekend, maar ik denk dat hij er vrede mee had. Had hij toch deel uitgemaakt van de commissie, dan had hij een orgeltype moeten adviseren waar hij niet achter stond, immers het door de Hervormde Orgelcommissie gedicteerde orgeltype lag hem niet.

Gevolg van de prerogatieve positie van de Hervormde Orgelcommissie was evenwel dat in de stad Groningen een enigszins bizarre situatie ontstond, waarbij de centrale kerkvoogdij in de persoon van Van Meurs de beschikking had over een door haar zelf aangestelde orgeldeskundige, maar deze deskundige kerkordelijk niet als adviseur mocht inzetten. In 1966 bijvoorbeeld, bij de bouw van het orgel van de Hervormde Immanuelkerk aan het Overwinningplein, speelde haar eigen deskundige hierdoor geen enkele rol. Uit de schaarse informatie die hierover bekend is, moeten we concluderen dat Van Meurs na oprichting van de Hervormde Orgelcommissie binnen Hervormd Groningen door collega-organisten slechts als eerste werd geconsulteerd indien er met instrumenten problemen waren. Hij ging er vervolgens langs en nam indien nodig contact op met de betreffende orgelmaker. Zijn rol van deskundige was gedevalueerd tot iets wat met heden ten dage zou noemen medewerker eerste lijnszorg.

Op het protestantse kerkerf vond het initiatief van de Hervormde kerk breed navolging en werden ook door kleinere denominaties orgeladviescommissies ingesteld. Slechts sporadisch kwam er nog maar een project tot stand zonder inschakeling van een al dan niet erkende orgeladviseur. In de vakpers werd dat dan nadrukkelijk vermeld, bijvoorbeeld Dwingelo, Protestantse Brug-Eskerk (1991).²⁸⁸ De inbreng van adviseurs ter voorkoming van misstappen werd doorgaans kennelijk als positief ervaren. Toch kan niet gesteld worden dat iedereen er even gelukkig mee was, zo sloeg de Deense orgelbouwer Poul-Gerhard Andersen opdrachten in Nederland af, omdat hij niet met een adviseur wenste samen te werken.²⁸⁹

²⁸⁷ Rijk Jansen, 'Afscheid van de OAC', *Organist & Eredienst*, november 1997, 229-230.

²⁸⁸ Dit orgel is besproken in *Organist & Eredienst*, januari 1992, nr. 1, 11-14 en *De Mixtuur* 76 (1994), 837-839

²⁸⁹ Hugo Bakker, 'Orgelbouw als weerspiegeling van Gods scheppingsorde', *Kerk & Muziek* 62/1 (2013), 18-23.

In Groningen en Drenthe waren met name in de vooroorlogse jaren veel orgeladviseurs werkzaam. Het betrof zowel individuele adviseurs, Van Meurs' collega-organisten, als institutionele adviesorganen. Een opleiding op dit terrein bestond niet: men moest het vak in de praktijk leren. De belangrijkste institutionele spelers op dit terrein waren voor de Tweede Wereldoorlog de Nederlandse Klokken- en Orgelraad en in de periode daarna de Hervormde Orgelcommissie. Waren kerkbesturen voor de oorlog vrij in hun keuze voor een adviseur, na de oorlog was met name op het Hervormde kerkerf sprake van gedwongen beroep op de eigen commissie. Dit laatste had gevolgen voor het aantal door Van Meurs uitgebrachte adviezen.

Naar het werk van individuele orgeladviseurs is nog nauwelijks onderzoek uitgevoerd. De archieven van twee belangrijke adviseurs, Lambert Erné en Klaas Bolt, zijn weliswaar door de Universiteit van Utrecht in excerpt-vorm digitaal ontsloten, maar een analyse van hun werk ontbreekt vooralsnog. Via de ontsluiting kan duidelijk worden, wie bij welke projecten betrokken is geweest en/of welke informatie zij interessant genoeg vonden om te bewaren. In het volgende hoofdstuk zal worden ingegaan op Van Meurs' acquisitie.

Hoofdstuk IV

JOHAN VAN MEURS ALS ORGELDESKUNDIGE

In dit hoofdstuk staat de rol van Van Meurs als orgeldeskundige centraal. Hoe vergaarde hij kennis op orgelgebied en met wie had hij over deze materie contact. Daarnaast wordt ingegaan op de door hem gehanteerde acquisitiemethode, ofwel de wijze waarop hij aan opdrachten kwam, hoe hij zijn potentiële opdrachtgevers benaderde en welke diensten hij in dat kader aanbood. Globaal komt ook zijn tariefstelling aan de orde. Tot slot wordt gekeken of het beeld dat men in de vooroorlogse jaren had van de oude orgelklank en de invulling die Albert Schweitzer en Van Meurs daar aan gaven, concreet gemaakt kan worden.

Kerkelijke adviescommissies waren er in het begin van de twintigste eeuw niet en de NKO werd pas in 1940 adviseur van de Vereeniging van Kerkvoogdijen in de Nederlands Hervormde kerk. Het orgeladviseurschap was dan ook vooral een particuliere aangelegenheid.

Van Meurs bood zich vanaf de jaren twintig door middel van brieven als deskundige aan bij kerkvoogdijen. Gezien zijn vele contacten in de orgelwereld, zal hij met collega-adviseurs acquisitie-ervaringen uitgewisseld hebben. Bij nadere bestudering van zijn werkzaamheden blijkt een grote mate van betrokkenheid en precisie, die in flagrante tegenstelling is met het negatieve beeld zoals dat in Hoofdstuk II is geschetst rond orgelbouw en orgeldeskundigen in de jaren 1920-1945. Hoewel er zoals reeds bleek wel degelijk sprake was van concurrentie, was hij in de periode 1920-1945 de enige in Groningen die op zo'n grote schaal als individuele deskundige bij werkzaamheden werd betrokken.

Van Meurs was zich terdege bewust van de mogelijkheden en onmogelijkheden van het advieswerk en dat er een altijd relatie is tussen prijs en kwaliteit. 'Een orgel', zo stelde hij, 'wordt nooit beter dat de betrokken orgelmaker kan'. Hij moest roeien met de riemen die er waren. Die riemen waren in dit geval veelal beperkte financiële middelen en de afwezigheid van een belangrijke orgelmaker in de regio.²⁹⁰

IV.1 Contacten in de orgelwereld

Van Meurs verwierf zijn kennis op orgelgebied door zelfstudie. Hij beschikte over zowel Nederlandse als Duitstalige literatuur op orgelgebied, bezocht veel instrumenten en kon met technische vragen ongetwijfeld terecht bij de orgelmakers in de eigen regio, primair bij Doornbos en Vegter, maar mogelijk ook bij andere. Daarnaast breidde hij zijn kennis zowel in de breedte als in de diepte uit door contacten met iedereen die zich met de bestudering van het orgel bezighield, zoals ondermeer (in alfabetische volgorde), Bouman, Erné, Fischer, Fock, Luijten, Peeters, Telman, Vente en Zwart. Hij gaf betrokkenen informatie over het Groningse orgelbezit, ging met hen indien gewenst in Groningen op orgeltocht en vernam op zijn beurt

²⁹⁰ Mededeling Bernhardt H. Edskes, 25 juni 2012.

van scribenten wat er elders in den lande speelde. Over de aard van die contacten kan het volgende worden gemeld:

BOUMAN.²⁹¹ Toen in de loop van de jaren dertig van rijkswege een lijst opgesteld moest worden van orgels die in oorlogstijd moesten worden gevrijwaard van de (in toenmalige ogen) meest dreigende vijand: metaalversmelting, legde Arie Bouman als één van de samenstellers, die lijst voor wat betreft de Groningse orgels aan Van Meurs voor.²⁹² Door Van Meurs' kennis van het Groninger orgelbezit werden nog twaalf instrumenten aan de lijst toegevoegd.²⁹³ Voor de oorlog had hij veel contact met Bouman, na de oorlog minder. Dit komt vermoedelijk niet alleen omdat Van Meurs na de oorlog minder actief als adviseur was, maar ook omdat hij wat afstand wilde nemen. 'Bouman', zo stelde hij, 'is een moeilijke man. Hij weet veel, maar doet het niet goed'.²⁹⁴

De relatie tussen Lambert ERNÉ²⁹⁵ en Van Meurs laat zich wat moeilijker omschrijven. In de jaren vijftig, toen Erné als klankregisseur bij de Nederlandse Radio Unie werkzaam was, zette hij Van Meurs op het spoor van minder bekende oude meesters.²⁹⁶ Erné concerteerde geregeld in de Der Aa-kerk. Ongetwijfeld zullen zij contact gehad hebben over zaken die een relatie hadden tot de NOV, zoals de rechtspositie van kerkmusici. Misschien wist Erné van Van Meurs' vroegere advieswerk en beschouwde hij hem als exponent van een voorbije periode, vandaar dat orgelbouw tijdens hun gesprekken nauwelijks aan de orde kwam. Met betrekking tot de naoorlogse orgelbouw leefden beide heren in verschillende werelden; Erné propageerde als geen ander het in Denemarken ontwikkelde orgeltype, terwijl Van Meurs zich daar minder in kon vinden. Erné had in een gesprek met Van Meurs ooit gesteld: 'wat heeft het oude van

²⁹¹ Arie Bouman PBzn (Rotterdam, 16 januari 1911 – Eelde, 13 januari 1999) was als jurist werkzaam op maatschappelijk en sociaal terrein. Als organoloog was hij autodidact; zijn kennis van de orgelbouw had hij opgedaan in de werkplaatsen van de Rotterdamse orgelbouwers van de gebr. Van der Kleij. Bouman schreef een aantal boeken over orgels in Nederland en was hij co-auteur van een standaardwerk over (en ook zo getiteld) Orgelbouwkunde. Zoals aangegeven, was hij in de jaren twintig aanwezig bij de *Tagungen* in Duitsland en had hij daar ook het woord gevoerd. Sinds 1936 was Bouman verbonden aan de NKO. In die positie was hij betrokken bij diverse restauraties die al snel omstreden waren. Eind jaren veertig raakte zijn rol op het gebied van orgelrestauratie uitgespeeld. Nadat hij stopte met zijn advieswerk voor de Gereformeerde Organisten Vereniging, ontstond er een wat wonderlijke situatie waarbij hij enerzijds door de orgeladvieswereld werd genegeerd, maar hij anderzijds in toenemende mate door orgelonderzoekers werd geraadpleegd, omdat hij alles wat hij op orgelgebied was tegengekomen, had bewaard en geordend. Zo had hij bijvoorbeeld ooit archivalia van de orgelmakers de Gebr. Smits en van Witte veilig weten te stellen.

²⁹² Bouman 1941, 119.

²⁹³ Op deze lijst wordt verder in dit hoofdstuk ingegaan.

²⁹⁴ Van Meurs doelde hierbij op de restauratie van het Martiniker-orgel (mededeling Hans van Meurs, 26 mei 2010). Ook de organist van deze kerk, Batenburg, was niet tevreden over het resultaat van die restauratie, maar hield zich publiekelijk op de vlakte (mededeling Berhardt H. Edskes, 25 juni 2012).

²⁹⁵ Lambert Erné, van 1940-1942 organist van de Julianakerk te Utrecht en van 1942-1971 van de Nicolaïkerk te Utrecht, was de meest prominente speler in de naoorlogse orgelbouw. Hij maakte deel uit van de Hervormde Orgelcommissie (zie Hoofdstuk III) en was actief binnen de NOV.

²⁹⁶ De NRU ging in 1969 samen met DE NEDERLANDSE TELEVISIE STICHTING op in de NEDERLANDSE OMROEP STICHTING.

waarde, als het nieuwe beter is'. Voor Van Meurs, met zijn permanente zoektocht naar de oude orgelklank, was deze uitspraak een stap te ver.²⁹⁷ Eén van de weinige keren dat zij het over orgelbouw hadden (de in 1965 afgeronde restauratie van het orgel van Loppersum), resulteerde dat in een breuk.²⁹⁸ Van Meurs beschouwde die restauratie als volkomen mislukt en stak zijn mening daarover niet onder stoelen of banken. Hij kon zaken evenwel in proportie zien en realiseerde zich de waarde van Erné's inzet op andere gebieden ter dege. Over hem stelde hij ooit: Erné is 'een vechtjas', maar voegde daar meteen vergoelijkend aan toe dat vechtjassen helaas nodig zijn.

Van Meurs correspondeerde al met Pieter FISCHER²⁹⁹ toen deze nog als novice in de St.-Paulusabdij te Oosterhout [NB] verbleef.³⁰⁰ Na zijn kloosterperiode studeerde Fischer eerst orgel aan het Amsterdamsch Conservatorium³⁰¹ en daarna musicologie en kunstgeschiedenis. Van Meurs kreeg van hem niet alleen veel informatie over het vroege Brabantse werk van de orgelmaker Petrus van Oeckelen, maar Fischer stelde hem ook op de hoogte van belangrijke andere vondsten. Daardoor was Van Meurs bijvoorbeeld al in 1952 op de hoogte van het bestaan van het bijzondere historische orgel in de Katholieke St.-Martinuskerk te Schijf.³⁰²

Van Meurs berichtte Vente in 1938 dat Gustav FOCK³⁰³ het orgel van de Der Aa-kerk had bezocht en dat hij had vastgesteld dat zich in het rugpositief twee Schnitgerstemmen m er bevonden dan tot dusver was aangenomen.³⁰⁴ Van Meurs was onder de indruk van hetgeen Fock op het gebied van Arp Schnitger had onderzocht.

De aard van het contact tussen Kardien LUIJTEN³⁰⁵ en Van Meurs is onduidelijk. Beiden waren in het noorden als adviseur werkzaam. Op een vakantie in Overijssel bezocht Van Meurs, getuige zijn gegevensverzameling, orgels waar Luijten als organist bij betrokken was: de Lasonderkerk te Enschede³⁰⁶ en de Blasiuskerk te Delden.³⁰⁷ Van Meurs' zoons kunnen zich de naam Luijten evenwel niet herinneren. Getuige de gedetailleerdheid van de beschrijving in zijn gegevensverzameling van het onder advies van Luijten verbouwde orgel van de Damkerk van Hoogezand, is het niet ondenkbaar dat Van Meurs deze ingebruikneming heeft bijgewoond.³⁰⁸

²⁹⁷ Mondelinge mededeling Hans van Meurs, 26 mei 2010.

²⁹⁸ Mondelinge mededeling Melle Buruma, 4 oktober 2010.

²⁹⁹ Pieter M. Fischer (1921-2002), expert op het gebied van de achttiende-eeuwse Nederlandse beeldhouwkunst.

³⁰⁰ Van Meurs' postmap Muziek etc.

³⁰¹ Thans: Conservatorium van Amsterdam.

³⁰² Dit orgel is omstreeks 1710 voor een tot nu toe onbekende Belgische kerk gebouwd door Jacobus van den Eynde uit Ieper [B] en het kwam in de tweede helft van de negentiende eeuw naar Nederland.

³⁰³ Gustav Fock, 1893-1974, muziekhistoricus, uitgever van oude muziek en organoloog. Hij geldt als de belangrijkste Schnitger-onderzoeker.

³⁰⁴ Brief van Van Meurs aan Vente van 2 september 1938 (Vente-arch.).

³⁰⁵ Op Luijten is in Hoofdstuk III ingegaan.

³⁰⁶ Dispositieverzameling Van Meurs, [56].

³⁰⁷ Ibid., [57].

³⁰⁸ Ibid., [72-73].

Hoe het contact tussen Flor PEETERS³⁰⁹ en Van Meurs tot stand is gekomen, is eveneens onduidelijk. Peeters was in Groningen geen onbekende. In de vooroorlogse jaren trad hij samen met de Groningse Orkest Vereniging op in concertzaal ‘De Harmonie’.³¹⁰ Tijdens één van die optredens moet hij kennis gemaakt hebben met Van Meurs. Over hun onderwerpen van gesprek is niets overgeleverd, wel mogen we er van uit gaan dat het contact tussen beiden meer dan slechts oppervlakkig is geweest, want hij stuurde Van Meurs een uitnodiging om op 16 mei 1938 in Mechelen de ingebruikneming van zijn nieuwe Steevens-huisorgel bij te wonen.³¹¹ Peeters zou bij die gelegenheid samen met zijn orgeldocent Charles Tournemire (1870-1939) een concert geven. Of Van Meurs van die uitnodiging gebruik heeft gemaakt, is niet overgeleverd. Helaas is noch in de nagelaten stukken van Van Meurs, noch in die van Peeters, iets tastbaars over de aard van hun contact bewaard gebleven.³¹²

TEUNIS TELMAN³¹³ maakte deel uit van de redactie van het tijdschrift *De Harp*³¹⁴ en was auteur van het boek ‘Het orgel: een hand- en leerboek der orgelbouwkunst: uitgegeven ten dienste van organisten: leeraren en belangstellenden in den ontwikkelingsgang van het orgel’ (Enschede 1925). Van Meurs zocht begin jaren dertig met hem contact rond de restauratieplannen van het orgel van Eenrum. Telman bood zich getuige een advertentie aan voor ‘Adviezen bij bouw en restauratie van Kerk- en Concertorgels in elk systeem’.³¹⁵

MAARTEN ALBERT VENTE³¹⁶ kwam in de jaren rond de Tweede Wereldoorlog geregeld bij Van Meurs langs en maakte dan meteen van de gelegenheid gebruik om een uurtje te studeren

³⁰⁹ Franciscus Florentinus Peeters (1903-1986), Belgisch organist en muziekpedagoog. Hij was lange tijd organist van de St.-Romboutskathedraal in Mechelen.

³¹⁰ Concertaankondigingen in het *Nieuwsblad van het Noorden* van bijvoorbeeld 11 september 1933, 4; 9 maart 1936, 13 en 11 december 1939, 10.

³¹¹ Getuige de bewaard gebleven uitnodiging in Van Meurs’ postmap Algemeen.

³¹² Mededeling vanuit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, waar Peeters’ correspondentie momenteel geordend wordt.

³¹³ Teunis Telman, muzikdocent, organist, publicist en onder meer administrateur van het Overijssels Philharmonisch Orkest. In zijn hoedanigheid van orgeladviseur was hij in heel Nederland actief, bijvoorbeeld in Oldenzaal, Hofkerk (1933); Rottevalle-Witveen, Doopsgezinde kerk (1933) en Hilversum, Nieuwe kerk (1935).

³¹⁴ ‘Een maandelijks christelijk muziektijdschrift ter bevordering van de Toonkunst onder de Christenen in Nederland’.

³¹⁵ Bijvoorbeeld *De Harp* 26/3 (1931), 24.

³¹⁶ Maarten Albert Vente (Nieuwerkerk aan den IJssel 7 juni 1915 – Utrecht 13 juli 1989) geldt als de grondlegger van de organologie. Hij was aanvankelijk docent geschiedenis. In 1942 promoveerde hij in Utrecht bij prof dr A.A. Smijers tot doctor in de letteren op het proefschrift *Bouwstoffen tot de geschiedenis van het orgel in de zestiende eeuw*. Hij was de eerste landgenoot die deze graad met een onderwerp op orgelgebied verkreeg. In 1958 werd hij wetenschappelijk hoofdbibliothecaris aan de Universiteit Utrecht en in 1965 lector in de instrumentenkunde, in het bijzonder de orgelkunde. Hierdoor werd het voor het eerst mogelijk Orgelkunde als verplicht onderdeel in de studie der Muziekwetenschap in Utrecht op te nemen. In 1980 werd hij er hoogleraar. Bij hem promoveerden in resp. 1975, 1977 en 1988 Gert Oost (1942-2009), Arend-Jan Gierveld (1932-2008) en Hans van Nieuwkoop (*1948). Na zijn pensionering verviel zijn persoonlijke leerstoel. Per 1 mei 2004 herstelde

op het Der Aa-kerkorgel. Op zijn verzoek gaf Van Meurs hem een gedegen overzicht van oude Groningse orgels, met daarop zelfs gegevens over een oud huisorgel in een recente kast.³¹⁷ In dit overzicht vermeldde Van Meurs slechts drie negentiende-eeuwse orgels, nl de Lohman-orgels van Eenrum (1817), Siddeburen (1821) en Oterdum (1852). Nieuwbouw van de hand van Van Oeckelen, Meijer en Doornbos kwam in het overzicht niet voor. Naast de informatie met betrekking tot oude orgels attendeerde hij Vente ook op andere onderzoekers: ‘In Emden moet een zekere Prof. Kaufmann zitten, die speciaal oude orgels uitvorscht.’³¹⁸ Hier in Groningerland komen vele Duitschers de A.S. orgels bestudeeren, omdat men ze daar opgeruimd heeft.’ Van Meurs had Vente in de oorlogsjaren geraadpleegd met betrekking tot de plaatsing van een vulstem op het bovenwerk van het Der Aa-kerkorgel. In 1949 vroeg Vente aan Van Meurs om ook bij eventuele nieuwe werkzaamheden aan dit orgel betrokken te mogen worden: ‘Het zou voor mij, ook al om studieredenen, zeer prettig zijn bij de restauratie van een goed oud orgel betrokken te worden’.³¹⁹

Bij JAN ZWART thuis maakte Van Meurs kennis met het manuscript-Broekhuizen, een grote negentiende-eeuwse verzameling orgelgegevens die Zwart in 1922 in één van de boekenstalletjes in de Amsterdamse Oudemanspoort gekocht had. Van Meurs kreeg op zijn verzoek van Zwart gegevens uit dit manuscript om beschrijvingen in zijn zelf aangelegde orgelgegevensverzameling te completeren, onder meer de beschrijving van het voormalige Winsumer orgel en dat van Anloo.³²⁰

Ook met minder bekende personen uit de orgelwereld had Van Meurs contact. Zo schreef een zekere J.F.D. VAN JOOLEN uit Zeist hem op 16 april 1947 over Lambert Erné: ‘Ik kwam met hem in connectie, doordat hij eenigen tijd geleden hier kwam over het orgel in Uithuizen. Je weet zeker, dat hij samen met Legene uit Lochem ook al bezig was en nog is over het orgel in Zwolle. Hun streven is, om al die oude orgels te herstellen zooveel mogelijk in den ouden toestand, dus vooral niet electrisch.’³²¹

Bij gebrek aan relevante literatuur hielpen onderzoekers elkaar op weg. Dankzij zijn netwerk van correspondenten  n zijn trouwe bezoeken aan NOV- en andere bijeenkomsten, was Van Meurs goed op de hoogte van wat zich in de orgelwereld afspeelde, beter dan de gemiddelde tijdgenoot. Het feit dat hij over informanten buiten de protestants-christelijke kring beschikte, maakte zijn blikveld nog ruimer.

de Univerisiteit Utrecht de aandacht voor de orgelkunde door deze onder te brengen bij de (toenmalige) leeropdracht van Albert Clement.

³¹⁷ Brief van Van Meurs aan Vente van 16 april 1937 (Vente-arch.).

³¹⁸ Walter Hans Kaufmann (1901-1977), Duits onderzoeker en publicist op orgelgebied, met name over het noordwestelijk deel van Duitsland.

³¹⁹ Brief van Vente aan Van Meurs van 21 november 1949 (Vente-arch.).

³²⁰ Jan Zwart gaf de informatie over het Winsumse orgel aan Van Meurs in een ongedateerde brief. Deze brief bevindt zich in Van Meurs’ correspondentie tussen twee andere brieven van Zwart uit resp. december 1930 en mei 1932 (Van Meurs’ ordner).

³²¹ Van Meurs’ postmap Adviseurschap.

Van Meurs' deskundigheid in ogen van anderen

Bouman achtte de orgelkennis van Van Meurs groot. In zijn brief van 15 november 1935 vroeg hij aan Van Meurs om voor hem metingen op te nemen van het Schnitger-pijpwerk in de Der Aa-kerk. Hij had die nodig voor een nieuw boek. Uit zijn brief blijkt overigens dat Bouman uitstekend op de hoogte was van de ouderdom van de registers van het orgel in deze kerk. Kort hierna (het bovenste deel van de bewuste brief ontbreekt), herhaalde hij zijn vraag om metingen en benadrukte: 'andere organisten acht ik niet capabel genoeg om mij die gegevens juist te verschaffen'.

In zijn brief van 10 juni 1937 aan Van Meurs schreef Bouman, dat hij in opdracht van de NKO werkte aan een overzicht van instrumenten die in oorlogstijd bescherming verdienen.³²² Voor wat betreft Groningen stonden de volgende instrumenten op de concept-lijst: Leens, Eenrum, Groningen-Martinikerk, Groningen-Der Aa-kerk, Groningen-Nieuwe kerk, Groningen-Pelstergasthuiskerk, Midwolde, Noordwolde, Uithuizen, Uithuizermeeden, Noordbroek en Zuidbroek. Op het overzicht voor Drenthe stonden slechts twee orgels vermeld: Peize en Meppel.

Bouman vroeg Van Meurs of deze lijst volledig was en zo nee, welke instrumenten er aan toegevoegd moesten worden. Onderaan deze brief vermeldde Van Meurs maar liefst 21 instrumenten: Ulrum, Haren, Loppersum, Warffum, Oostwold, Zeerijp, Zandweer, Kantens, 't Zandt, Eenrum, Bierum, Eexta, Krewerd, Appingedam, Nieuwolda, Hellum, Termunten, Oterdum, Midwolde [Wk], Godlinze en Nieuw-Scheemda. Deze toevoeging illustreert Van Meurs' grote kennis van het Groninger orgelbezit. Op 25 juni 1937 reageerde Bouman op die aanvulling.³²³ Hij wilde Ulrum, Haren, Warffum, Oostwold, Zandweer, Bierum, Oterdum en Bellingwolde niet opnemen op grond van 'duplicaten in andere provincies of teveel gemoderniseerd'. Van een aantal andere instrumenten vroeg hij zich af of die niet teveel veranderd waren; 'dus bv. geen vulstemmen of tongwerken vervangen door strijkers e.dgl'. Hij ronderde zijn overwegingen af met: 'Aan de andere kant mag o.i. niet één Arp Schnitger-instrument, dat in hoofdzaak zijn pijpwerk bezit, worden veronachtzaamd'.³²⁴ Beide heren wisselden ook mixtuursamenstellingen van Hinsz-orgels uit.³²⁵

Bouman meldde op 8 juli 1937 dat hij op de NKO-lijst ook de volgende orgels had geplaatst: Loppersum, Kantens, 't Zandt, Eexta, Krewerd, Appingedam, Nieuwolda, Hellum, Termunten, Midwolde [Wk], Godlinze en Nieuw-Scheemda. Kennelijk had hij zelf ook nog aanvullend onderzoek gedaan, dan wel heeft hij zijn conceptlijst ook bij anderen uitgezet, want nu stonden ook ineens de niet eerder genoemde orgels van Finsterwolde en Stedum op de lijst.

Bouman probeerde Van Meurs ook in te zetten als aangever van adviesopdrachten voor de NKO. Zo schreef hij Van Meurs op 29 augustus 1942:

³²² GrA, toegang 1618, inv. nr. 1.

³²³ GrA, toegang 1618, inv. nr. 14.

³²⁴ Uit de verwijzing naar Schnitger blijkt de invloed die de ideeën van de eerste Tagung hebben gehad op de inrichting van dit overzicht.

³²⁵ Brief van Bouman aan Van Meurs van 10 juni 1937 (GrA, toegang 1618, inv. nr. 1).

Kunt u in Garmerwolde en Anlo niet bevorderen dat men den NK&O-Raad om advies vraagt? Wij bieden nl. niet ongevraagd onze diensten aan, daar wij niet op winstbejag uit zijn. Met uw inzichten over die orgels ben ik het eens. Met genoegen zullen wij bij voorkomende gelegenheden van Uw intermediair gebruikmaken. Wat zijn echter uw condities?³²⁶

Na de oorlog hadden Bouman en Van Meurs alleen nog contacten over muziek, in die jaren verwees Bouman Duitse muziekgezelschappen naar Van Meurs.³²⁷

Vente nam Van Meurs in vertrouwen en gaf aan hoe hij zich voelde rond de naoorlogse ontwikkelingen in de orgelbouw.³²⁸

Er is de laatste jaren een afschuwelijk geharrewar op het gebied van de orgelbouw. U weet er natuurlijk heel veel van. Die strijd heeft me van het begin af aan tegengestaan; ik heb er ook niet actief aan meegedaan, hoewel mijn naam er verschillende malen bij gemoeid was. Tengevolge daarvan zijn er vele onverdiende smetten geworpen, terwijl ook sommige fouten (ik zal de laatste zijn om ze te ontkennen) aan critiek werden onderworpen.

In dezelfde brief ventileerde Vente een opvallend genuanceerde mening over de restauratie van het orgel in de Martinikerk. Hij was tegenstander van de aangebrachte tractuur, maar '[...] beken [...] dadelijk, dat daar toch ook zeer veel goeds werd bereikt'. Helaas ging hij hierbij niet op details in.

Ook orgelmakers benaderden Van Meurs. Zo kreeg hij diverse malen door Steinmann & Vierdag instrumenten aangeboden, die in verband met plaatsgebrek in de verkoop gingen.³²⁹ Valckx & van Kouteren hielden hem op de hoogte van de door hen geleverde nieuwe orgels in het noorden.³³⁰ Op zijn beurt attendeerde Van Meurs hen ook op potentieel werk.³³¹ Toen Steinmann & Vierdag hadden vernomen dat Van Meurs hun nieuwe orgel in Rijssen³³² had bespeeld, vroegen zij hem zijn mening bekend te maken en beloofden daar slechts bescheiden gebruik van te maken.³³³

Ook later had Van Meurs' orgelkennis binnen de STICHTING GRONINGEN ORGELLAND een belangrijke rol. Bij één van de eerste publicaties van deze stichting bleek hij een kritische

³²⁶ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13. Van Meurs noteerde op deze briefkaart: 2/9 f 2.50 per uur + reiskosten + minimum f 5,- verpl. te stellen.

³²⁷ Bouman vertelde schrijver dezes in 1974 dat hij feitelijk niet meer over contacten in de orgelwereld beschikte, behoudens onderzoekers die voor interviews langskwamen, oude boeken wilden overnemen of zijn omvangrijke gegevensverzameling wilden raadplegen

³²⁸ Brief van Vente aan Van Meurs van 21 november 1949 (Vente-arch.).

³²⁹ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

³³⁰ Folder en brief bevinden zich in Van Meurs' ordner.

³³¹ Brief Valckx & van Kouteren over het orgel van de Gereformeerde kerk van Grijskerk, waarin zij bedankten voor de tip met betrekking tot Nes (GrA, toegang 1618, inv. nr. 15).

³³² Bedoeld wordt het orgel van de Gereformeerde Ontmoetingskerk. Dit instrument is in 1983 gesloopt. Het vrijgekomen materiaal is gebruikt voor het orgel van de Christelijke Gereformeerde Immanuelkerk in Dedemsvaart.

³³³ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

meelezer die, bescheiden als hij was, niet op zijn eigen rol bij het betrokken instrument attendeerde.³³⁴

IV.2 Advieswerk

Waarom Van Meurs besloot als orgeladviseur op te gaan treden, is niet overgeleverd. Ongetwijfeld was er behoefte aan deskundige begeleiding van orgelwerkzaamheden, daarnaast valt niet uit te sluiten dat hij niet altijd tevreden was met de resultaten die hij zag en hoorde bij restauraties, en dat hij daarom besloot in zijn zoektocht naar de oude orgelklank zelf het stuur in handen te nemen. Mogelijk heeft zijn begeleiding van de wijzigingen in 1926 aan het orgel van Eenrum hem op een idee gebracht. Er zijn geen aanwijzingen dat Van Meurs het orgeladviseursvak elders leerde. Zijn leraar Zwart was weliswaar als adviseur bij een aantal projecten betrokken, maar over mogelijke kennisoverdracht op dit terrein is niets bekend.³³⁵ Hetzelfde geldt voor Steenhuis. Mogelijk was wel sprake van inspiratie door Zwart of Steenhuis.

Voor Van Meurs was het advieswerk financieel bijzaak, en in zijn liefde voor het orgel zette hij zich er altijd volledig voor in.³³⁶ Gezien het feit dat hij de ideeën van de Orgelbeweging omarmde, wilde hij zich ook binnen het Groningerland inzetten voor de bouw van een beter orgeltype. In zijn aanbiedingsbrief aan de kerkvoogdij te Niebert stelt hij dan ook: ‘Daar ik persoonlijk veel voor orgelbouw gevoel en het kerkorgel in het algemeen, zal het mijn streven zijn U in alle opzichten het beste werk te kunnen opleveren’.³³⁷ Daarnaast moest hij bij een adviestraject een goed gevoel hebben. Met betrekking tot het orgel van Pieterburen schreef hij daarom: ‘met half werk is U niet gebaat en ik heb er zelf geen plezier in’.³³⁸ Zijn drijfveer was dan ook vooral intrinsiek. Omdat hij overtuigd was van de meer-waarde van zijn inbreng en daarmee van het onder zijn advies geleverde product, gaf hij 15 jaar garantie op zijn werk.³³⁹

Van Meurs was niet alleen als zelfstandig orgeladviseur werkzaam, hij voerde in dat kader ook activiteiten uit voor de Hervormde kerkvoogdij van de stad Groningen. De laatste

³³⁴ Van Meurs liep in 1980 het concept van mijn monografie over het orgel van Saaxumhuizen na (Jaap Brouwer, ‘Het orgel in de Hervormde kerk te Saaxumhuizen’, Publicatie STICHTING GRONINGEN ORGELLAND, september 1980), maar attendeerde niet op de forse herstelactiviteiten die hij daar noodgedwongen zelf had moeten uitvoeren.

³³⁵ Bijvoorbeeld in Middelburg, Evangelisch Lutherse kerk (1927, een door het Koninklijk Huis ondersteunde restauratie) en Hattem, Hervormde Andreaskerk (1933, nieuwbouw)

³³⁶ Hij had voor die ‘bijzaak’ overigens een speciale stempel waarop de aanduiding ‘orgelbouwkundig adviseur’ prijkte boven zijn functie van ‘organist Der Aa-Kerk’.

³³⁷ GrA, toegang 280 (archieff Herv. kerk Nuis-Niebert), met dank aan Victor Timmer die mij op deze brief attendeerde.

³³⁸ Brief van 2 oktober 1939 van Van Meurs aan kerkvoogd Rietema van Pieterburen (GrA, toegang 1618, inv. nr. 13).

³³⁹ Overigens is niets terug te vinden over wat die garantie precies inhield. Ik neem aan dat hij hiermee bedoelde dat een opdrachtgever bij geconstateerde problemen of storingen (zoals in Engelbert en in Schemda) altijd weer een beroep op hem kon doen.

positie heeft enige toelichting nodig. In 1892 kreeg Steenhuis van de Groningse kerkvoogdij het verzoek om een onderzoek in te stellen naar de staat van de kerkorgels in de drie hoofdkerken in de stad Groningen. Na diens minutieus verslag werd hem het toezicht over deze orgels opgedragen.³⁴⁰ Later werd deze rol eerst door Batenburg en daarna door Van Meurs overgenomen. Deze taak was overigens intussen omvangrijker geworden want Steenhuis en Batenburg hielden slechts toezicht op de orgels van de drie grote Hervormde kerken in het centrum van de stad, terwijl Van Meurs niet alleen toezicht moest gaan houden op alle ‘Hervormde’ orgels in de stad, maar ook op die in een aantal omringende dorpen.³⁴¹ Er zijn helaas geen archivalia voorhanden die inzicht geven in hoe Van Meurs deze taak daadwerkelijk vervulde.

IV.3 Acquisitiemethode

Op het moment dat Van Meurs zich als adviseur ging presenteren, bestond er nog geen kerkrechtelijk voorschrift dat lokale kerkgemeenschappen bijvoorbeeld verplichtte om gebruik te maken van een strikt begrensde groep orgeladviseurs. De orgeladviesmarkt was open. Om opdrachten te kunnen verwerven moest hij daarom zelf achter potentiële adviesopdrachten aan gaan. Omdat hij op dat moment over onvoldoende naamsbekendheid beschikte, was het koud acquireren – het zelf actief benaderen van potentiële klanten – de enige optie. Mogelijk heeft in het prille begin Steenhuis direct of indirect enige hulp geboden, de harmoniums van Oldenzijl en Stitswerd werden immers door Steenhuis’ bedrijf geleverd.

Er zijn geen aanwijzingen gevonden waaruit blijkt dat Van Meurs van te voren een strategie heeft bepaald met betrekking tot de doelgroep waarop hij zich als orgeldeskundige wilde gaan richten.³⁴² Al de potentiële opdrachtgevers in de protestants-christelijke en burgerlijke hoek werden door hem benaderd. In de praktijk is zich ongetwijfeld als gevolg van de toenmalige verzuiling wel een duidelijke richting – als het ware een eigen marktsegment – gaan ontwikkelen, maar in het begin lagen deze grenzen in principe open. Hij moest met vallen en opstaan bij nul beginnen en pakte het vak van orgeladviseur in de volle breedte op: nieuwbouw, restauratie, aanpassing, onderhoud, demontage en herbouw na kerkrestauraties.

De wijze waarop hij verder met die potentiële opdrachten omging, laat zich uit zijn nagelaten papieren reconstrueren. Op hoofdlijnen volgde hij hierin de volgende route:

³⁴⁰ Johannes B. van Meurs, ‘In memoriam: H.P. Steenhuis’, *De Harp* 29/2 (1934), 10.

³⁴¹ Voor zover deze plaatsen ressorteerden onder de Hervormde gemeente van de stad Groningen, zoals bijvoorbeeld Dorkwerd.

³⁴² Methoden om van tevoren onderbouwd een succesvol marktsegment te kunnen bepalen, zoals heden ten dage bijvoorbeeld met behulp van een SWOT-analyse (het confronteren van de acquisitieselectie-elementen sterkte (strong), zwakte (weak), kansen (opportunities) en dreigingen (threats)), waren op dat moment nog niet in zwang. Van Meurs had een commerciële achtergrond, maar of op de toenmalige handels-HBS al aandacht gegeven werd aan een vorm van marketing en/of acquisitie is onbekend. Groot is die kans niet, want dat vakterrein kwam pas na de Tweede Wereldoorlog tot ontwikkeling.

- Allereerst moest hij achterhalen waar potentiële opdrachten zouden kunnen liggen. Als start waren in dit kader dan ook alle berichten over nieuwbouw of restauraties van gebouwen waar een orgel stond, zou kunnen staan of zelfs naar zijn mening zou moeten staan.³⁴³ Die berichten konden zowel schriftelijke bronnen zijn (krantenberichten), dan wel zaken die hij mondeling opving in contact met derden;
- Om zicht op de potentiële opdrachtgevers te kunnen houden, noteerde hij de betreffende locaties vervolgens op foliovellen;
- De volgende stap bestond uit het versturen van een brief. Op plekken waar hij geen connecties had, was de plaatselijke predikant dan wel de betrokken (restauratie-) architect veelal het eerste aanspreekpunt. Kende hij ter plekke de organist, dan benaderde hij eerst deze functionaris. Kwam er op de brief aan deze personen geen reactie, dan nam hij telefonisch contact op. Het benaderen van de kerkvoogdij kwam pas in een latere fase aan de orde;³⁴⁴
- Als een potentieel project niets werd, schreef hij soms een korte reactie op deze foliovellen, vaker echter kraste hij de betreffende locatie gewoon door;
- In geval er wel mogelijkheden voor een daadwerkelijke opdracht waren, pakte hij het project verder op en vinden we over zijn inbreng informatie terug in zijn eigen nagelaten stukken en/of in de betreffende kerkarchivalia.

Een drietal foliovallen met potentiële opdrachtgevers bleef bewaard (zie Appendix 6).³⁴⁵

Uit de overzichten in hun overgeleverde vorm blijkt een divers aanbod aan potentiële opdrachten. Van Meurs bereidde zich goed voor en blijkt uitstekend ingelicht blijkt. In de Gereformeerde kerk van Zuidlaren bijvoorbeeld, werd het Proper-orgel uit 1905 in 1937 inderdaad van een nieuw front en een nieuwe Trompet voorzien.³⁴⁶ Na de Tweede Wereldoorlog werd achter dat front en met gebruik van die Trompet een nieuw instrument gebouwd.³⁴⁷

In het maandblad *Het Orgel* liet hij een advertentie plaatsen met de volgende inhoud.³⁴⁸

³⁴³ Zo bewaarde hij bijvoorbeeld een knipsel uit een onbekende krant van 21 september 1938 met daarin een overzicht van toegezegde rijksbijdragen aan kerkrestauraties en kwam op die wijze te weten dat er op korte termijn mogelijk ‘iets’ ging spelen in Anloo, Beilen, Hantumhuizen, Stedum en zelfs in Wouw (Noord-Brabant). ‘Iets’ zou een grote opdracht kunnen zijn, adviseur bij nieuwbouw of restauratie, of kleiner, bijvoorbeeld toezicht op het inkisten van een orgel tijdens kerkrestauratie. Andere triggers waren krantenberichten over de bouw van een ziekenhuis, bejaardenhuizen etc.

³⁴⁴ Hij communiceerde kennelijk het liefst met het soort functionarissen waar hij in zijn reguliere organistentaak ook direct mee te maken had: predikanten en collega-organisten.

³⁴⁵ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

³⁴⁶ Thans Protestantse Laarkerk.

³⁴⁷ Tjeerd Bosklopper, *Kleine orgelgeschiedenis van de Laarkerk aan de Stationsstraat te Zuidlaren*, (Zuidlaren 2011), publicatie op www.orgelsindrenthe.nl, geraadpleegd 28 september 2015. Over een mogelijke rol van Van Meurs is in deze publicatie niets vermeld.

³⁴⁸ December 1939 en april 1940.

Joh. B. van Meurs
Orgelbouwkundig Adviseur
Geeft adviezen inzake orgel-
bouw aan alle kerkbesturen
in het gehele land.
Attesten ter inzage
Prinsesseweg 7 – Groningen

Een vergelijkbare advertentie liet hij plaatsen in het *Jaarboekje 1938 van de Vereniging Kerkvoogdijen Nederland*:

Joh. B. VAN MEURS
Deskundig adviseur bij kerk-
orgelbouw en orgelrestauraties
Gunstige attesten
Organist der Aa-kerk
Prinsesseweg 7 – Groningen

Ook in plaatselijke periodieken plaatste hij advertenties waarin hij zich als deskundige aanbood.³⁴⁹

Een voorbeeld hoe Van Meurs zijn acquisitie daadwerkelijk oppakte, is zijn aanbod als adviseur bij de Gereformeerde kerk van Zuidhorn. In een krant van 4 maart 1940 vond hij een bericht met de volgende inhoud:

Zuidhorn. Daar volgens deskundigen het orgel in de Geref. Kerk alhier te klein is naar de grootte der Kerk, is een commissie benoemd, bestaande uit 11 personen om hierin verbetering aan te brengen. Een en ander zal ongeveer f 6000 moeten kosten wil de verbouwing van het orgel aan de eischen voldoen. Deze commissie hoopt voor 7 Juli klaar te zijn, daar op dien dag de kerkdienst zal worden uitgezonden door de N.C.R.V.

Van Meurs reageerde 1 april 1940 op dit bericht met de volgende (concept-)brief:³⁵⁰

Bij dezen ben ik zoo vrij mij ~~beleefd~~ als orgelbouwk. adviseur bij de geachte cie aan te bevelen.

Daar verschillende ~~mogelijkheden~~ plannen inzake restauratie of nieuwbouw van uw orgel mogelijk zijn ben ik zo vrij ~~van~~ eenige mogelijkheden op te geven in welke u

A Betreffende het bestaande kerkorgel.

a. opnemen de tegenw. toestand alsmede het opmaken van een eenvoudig plan tot restauratie v/h bestaande

f 25 30,-

b. als boven benevens het houden van toezicht gedurende de restauratie en het bepalen van het juiste inhoud en sterkte der stemmen, keuring

f 60,-

³⁴⁹ *Hunsingo*, 2 en 9 juli 1938 (Van Meurs' plakboeken).

³⁵⁰ GrA, toegang 1618 inv. nr. 13. Om de groei van de brief te illustreren, zijn ook de doorhalingen weergegeven.

- B het opmaken van een plan betr. een nieuw 1 klaviers orgel met vrij pedaal (~~met gebruikmaking van~~ samenstelling dispositie (mede in verband met het bestaande pijpwerk).
 Indeeling speeltafel ~~Bij de~~ Bij het intoneeren bepalen het karakter en sterkte der stemmen
 mede in verband met het kerkgebouw f 75,=
- b als boven benevens het houden van toezicht gedurende de bouw f 100,=
- C het opmaken van een plan betr. nieuw 2 klaviers orgel met vrij pedaal. Samenstelling van de meer uitgebreide dispositie (ook in verband met best. pijpwerk) alsmede de inrichting speeltafel. Aanwezigheid gedurende de intonatie van het pijpwerk teneinde karakter en sterkte bepalen f 90,=

Een wat ouder voorbeeld is zijn brief aan de predikant van Niebert van 27 januari 1939, waarin Van Meurs ook wat meer informatie verstrekt over vroegere projecten en de samenstelling van zijn tarief.³⁵¹

Bij dezen bevestig ik mijn bezoek van 20 jan. j.l. en ben zo vrij U nogmaals op mijn adres als orgelbouwkundig adviseur te attendeeren, terwijl het mij aangenaam zal zijn de Herv. Gemeente te Niebert van advies te mogen dienen.

Mag ik U o.a. nog even mededeelen welke orgels onder mijn advies en toezicht zijn gebouwd en gerestaureerd:

Eenrum (rest), Saaxum (nieuwbouw), Zuidlaren (rest), Winsum, Engelbert (beide nieuwbouw), Grijpskerk (Ger. Kerk rest), terwijl momenteel belast met Scheemda (hetwelk a.s. Zondag wordt ingewijd door mij).

De Kerkvoogden verzochten mij prijsopgave van kosten te maken, hetwelk ik U ook bij deze mededeel.

Hiervoor heb ik een getrapt tarief:

voor de eerste f 1000 5%

„ de daaropvolgende f 1500 4%

(zoodat bijv. bij een orgel van f 1800 de kosten zijn $f 50 + f 32 = f 82,-$)

Deze prijs is met inbegrip van alle onkosten van den adviseur zoals reiskosten porti enz. zodat geen kosten bijkomen.

Tot de werkzaamheden van den adviseur behooren: o.a. opmaken van bestek en overeenkomst, besprekingen met het Kerkbestuur en den aangewezen orgelbouwer, houden van gedurig toezicht gedurende de bouw, keuring van het instrument, alsmede overdracht aan de Kerkvoogdij. Tevens kan het instrument bij de inwijding door mij worden bespeeld.

Zou u de Kerkvoogden bij gelegenheid nog op mijn adres willen attent maken, een opgave van kosten bereikt hen tezelfder tijd.

Daar ik persoonlijk veel voor orgelbouw gevoel en het kerkorgel in het algemeen, zal het mijn streven zijn U in alle opzichten het beste werk te kunnen opleveren.³⁵²

Als een object echt zijn aandacht had, zoals dat van Anloo, dan bleef hij – ondanks een afwijzing – toch de ontwikkelingen volgen. Mogelijk hoopte hij in een later stadium toch weer aan

³⁵¹ Met dank aan Victor Timmer die mij een kopie van deze brief ter hand stelde.

³⁵² Opvallend is dat Van Meurs het orgel van Saaxum als ‘nieuwbouw’ zag, terwijl het hier om de plaatsing van een gebruikt orgel ging.

te kunnen haken, al is dat niet gedocumenteerd.³⁵³ Zijn pogingen om als adviseur aan de slag te kunnen laten een zelfde enthousiasme en vasthoudendheid zien als tien jaar eerder, toen hij als beginnend musicus naarstig op zoek was naar leerlingen, koren en orkesten. Een enkele maal was in de periode voor 1950 al sprake van warme acquisitie, toen de predikant van Engelbert reclame voor hem maakte.³⁵⁴ Pas na rond 1950 kon hij als adviseur profiteren van zijn naamsbekendheid en van het feit dat hij dankzij zijn vele (oud-)leerlingen op veel plekken een ingang had.

IV.4 Honorarium

Ondanks het feit dat in bovenstaande offertes concrete bedragen genoemd worden, hebben deze aanbiedingen het karakter van een beperkt aanbod op hoofdlijnen. Waar zijn hulp in praktische zin uit bestond was duidelijk, op de stilistische kant van zijn inzet gaat hij echter in het geheel niet in. Wel blijkt zijn ervaring bij het begeleiden van orgelbouwtrajecten. Mogelijk hield hij zich bewust op de vlakte, omdat hij op dat moment nog niet precies kon inschatten waaraan de opdrachtgever precies behoefte had. Bij zijn aanbod ging hij mogelijk ook op voorhand uit van een opdracht aan een regionale orgelmaker. De reiskosten verbonden aan het toezicht houden tijdens de bouw, zouden bij de keuze van een orgelmaker buiten de regio immers fors uit kunnen vallen. In het geval van Niebert maakt hij fors reclame voor zichzelf door te attenderen op recent werk, de latere offerte voor Zuidhorn is in dat kader een stuk soberder. Grosso modo zijn er twee mogelijkheden om een honorarium te berekenen:

- *uurtarief*: Bij een uurtarief zonder duidelijk urenbesteding komt er een financieel risico bij de opdrachtgever te liggen. Professioneel opdrachtgeverschap door de opdrachtgever is dan een vereiste;
- *vaste totaalprijs*: Bij een vaste totaalprijs heeft de opdrachtgever budgetzekerheid. Zijn focus ligt tijdens het opdrachttraject niet meer op de prijs en kan derhalve liggen op de optimalisering van de oplossing. Mocht er echter bijgestuurd moeten worden, dan geeft dit discussies rond meerwerk.

Van Meurs stelde de Gereformeerde kerk van Zuidhorn een eigen variant op de vaste totaalprijs voor, waarbij hij zijn activiteiten modulair indeelde.³⁵⁵ Hij dacht in die benadering ook in financiële zin mee met zijn opdrachtgever. Er is verder maar weinig informatie gevonden over het tarief dat hij hanteerde, maar het lijkt er op dat hij een en ander situationeel invulde. Een uitgebreid voorbeeld van een getrapte tariefstelling is de offerte ten behoeve van de Gereformeerde kerk te Zuidhorn (1940) (zie hierboven). Andere voorbeelden zijn:

³⁵³ Zie Hoofdstuk V.

³⁵⁴ Ibid.

³⁵⁵ Ibid.

- Saaxum (1933): ‘die voor 10 gldn en vrij reizen genegen is, om mee te gaan om het orgel te bezien’.
- Bemiddelingskosten t.b.v. de NKO (1942), ‘f 2.50 per uur + reiskosten + minimum f 5,- verpl. te stellen’.

Afgezien van het uitgebreide aanbod t.b.v. Zuidhorn, is de overige informatie op dit gebied te fragmentarisch. Een systeem in zijn tariefstelling is op basis van de tot dit moment beschikbare informatie niet te vinden. In het geval van Pieterburen bood hij zich vrijblijvend aan en ging op dat moment nog niet op een mogelijke vergoeding in.³⁵⁶

Van Meurs werd in zijn rol van orgeladviseur niet alleen door kerkbesturen, maar ook door orgelmakers benaderd. Een enkele keer kreeg hij van een orgelmaker een provisie aangeboden voor het binnenhalen van een mogelijke opdracht. Voorbeelden hiervan zijn:³⁵⁷

- 1939, Bergmeijer (Beilen, Stephanuskerk), 10%;
- 1944, Pels (Assen, Christelijke Gereformeerde kerk), 5%;
- 1947, De particuliere verkoper van een huisorgel te Barneveld bood hem een provisie van 10% aan.³⁵⁸

Of hij ooit dergelijke bemiddelingskosten uitbetaald heeft gekregen, is onbekend. In hoeverre Van Meurs’ prijsstelling zich verhiel tot die van collega-adviseurs is evenmin na te gaan omdat noch bij Van Meurs, noch bij zijn collega’s duidelijk is welke activiteiten binnen het totale spectrum van advieswerkzaamheden werden uitgevoerd.

IV.5 Zoektocht naar de oude orgelklank

Schweitzers Leitmotiv, de zoektocht naar de oude orgelklank, werd door Van Meurs op lokaal terrein voortgezet. In het kader van dit proefschrift proberen we achtereenvolgens te achterhalen wat men binnen de Orgelbeweging onder oude orgelklank verstond en wat het beeld was, dat respectievelijk Schweitzer en Van Meurs daar van hadden. Was er binnen de Orgelbeweging überhaupt sprake van een concreet en gedeeld beeld bij het begrip oude orgelklank?

Binnen de Orgelbeweging lijkt het begrip oude orgelklank meer een subjectief dan objectief gegeven. Het klankideaal van Schnitger werd nagestreefd, maar of en in hoeverre orgelmakers instrumenten van Schnitger gingen opmeten om die na te kunnen volgen is onduidelijk. Het begrip oude orgelklank moet dan ook meer als containerbegrip gezien worden: in het kader van een gevoel van onbehagen bij de klank van de instrumenten direct voorafgaand aan de Orgelbeweging, moesten nieuwe orgels vooral anders gaan klinken.

Wat Schweitzer verstond onder oude orgelklank is evenmin concreet te maken. Schweitzer vond zijn klankideaal in twee oude Silbermann-orgels in de Elzas: die in de Bene-

³⁵⁶ Ibid.

³⁵⁷ Zie Hoofdstuk VI.

³⁵⁸ Zie Hoofdstuk V onder Kropswolde.

dictijner abdij van Marmoutier (1710) en in de St.-Landelin in Ebersmünster (1732), instrumenten die beide als gevolg van geldgebrek nooit waren aangepast en die in de jaren voorafgaand aan de vernieuwingsbewegingen herontdekt waren. Wat hij er mooi aan vond, bv. de tongwerken, de mixturen of mogelijk juist het geheel, is niet overgeleverd. So wie so moeten vraagtekens geplaatst worden bij Schweitzers beeld van een goed orgel. Hij beschouwde de boven aangehaalde instrumenten als goede Bach-orgels, maar het zijn in feite juist exponenten van de Franse barok en niet van de Duitse. Daarnaast vond Schweitzer het orgel van de Londense kerk ‘All Hallows by the Tower’, een vroeg-twintigste-eeuws pneumatisch instrument uit de Engelse romantische school, ideaal om Bachs orgelwerken op de plaat vast te leggen.³⁵⁹ Er is al eens geattendeerd op zijn inconsequenties op dit terrein.³⁶⁰ We moeten hierbij wel in acht nemen dat het in het Schweitzers begintijd moeilijk was om relevante kennis te vergaren. Op latere leeftijd heeft ook hij de juiste richting gevonden en spreekt hij over de ‘noodzakelijke pyramide-opbouw van het klavier’. Bij het orgel van het Amsterdamse Concertgebouw (eveneens een orgel uit de romantische school) stelt hij in dat kader ‘ik vind het [...] mooi - als het maar goed bespeeld wordt.’³⁶¹

Helaas heeft ook Van Meurs zich maar beperkt uitgelaten over wat hij nu precies verstond onder de oude orgelklank. Hij dacht bij dit begrip onder meer aan de klank van het Martini-orgel, niet alleen van vóór de restauratie van 1939, maar zelfs uit de periode dat het orgel nog geen elektrische windvoorziening had.³⁶² Daarnaast roemde hij de ‘zilveren’ Mixtuur van Loppersum³⁶³ uit de periode van voor de laatste restauratie, terwijl hij enthousiast was over de orgels van Noordwolde [Gr] en Noordbroek.³⁶⁴ De door hem gehanteerde scheidslijn tussen oud en niet oud blijkt daarnaast uit zijn beoordeling van de individuele stemmen van het orgel van Uithuizen: bij de Van Oeckelen-trompet geeft hij als oordeel ‘zeer dik, blatende toon’ en niet passend in het Schnitger-concept. Het is in dit kader opvallend dat het orgel van Zeerijp kennelijk niet meer aan zijn kwalificatie van oude orgelklank voldeed, ongetwijfeld een gevolg van de grote verbouwing in 1881.³⁶⁵ Daarnaast blijkt uit de corres-

³⁵⁹ Een orgel uit 1909, gebouwd door Harrison & Harrison, in december 1940 ten gevolge van een Duits bombardement verwoest. Nicholas M. Plumley, *The organs of the city of London from the Restoration to the Present* (Oxford 1996), 34-36. Schweitzer wilde hier een aantal grammofoonplaten met Bach-werken gaan opnemen. Het bleef er uiteindelijk bij één.

³⁶⁰ Een voorbeeld: *Inconsequent en dus invloedrijk: Albert Schweitzer en de orgelgeschiedenis van de 20ste eeuw*, lezing van Hans Fidom in het Orgelpark in Amsterdam, 20 oktober 2007.

³⁶¹ Johan Winkler, *Naar het land van Brazza en Albert Schweitzer* ('s-Gravenhage 1951), 168-169.

³⁶² De eerste elektrische ventilator werd in 1921/22 aangebracht. De jonge Van Meurs moet – in verband met de vele functies van zijn vader in de Martinikerk – het ‘getrapte’ orgel vaak gehoord hebben. Hij heeft bij tal van orgels de plaatsing van ventilatoren meegemaakt, blijkbaar is hem het resultaat van de plaatsing ervan bij het Martini-orgel tegengevallen.

³⁶³ Frans Talstra 1972-1974. Van Meurs beschouwde de restauratie als mislukt. Hij vond de klank na die ingreep teleurstellend en kon – zoals velen met hem – de kaalslag van de kast niet waarderen.

³⁶⁴ Het orgel van Noordwolde [Gr] was in 1802 weliswaar fors door Freytag verbouwd, maar deze had hierbij – evenals in Noordbroek – het oorspronkelijke intonatiebeeld gerespecteerd.

³⁶⁵ De wijziging van 1881 moet dan ook niet alleen fors ingegrepen hebben in de technische opzet van het orgel, maar ook op de intonatie ervan.

pondentie rond zijn adviesactiviteiten welk type instrumenten hij als waardevol zag, zoals het Schnitger/van Oeckelen-orgel in de Der Aa-kerk, het Garrels/Radeker-orgel van Anloo en het Hinsz-orgel van Zandeweer.³⁶⁶

Binnen Van Meurs' zoektocht was het orgel van de Der Aa-kerk veelal een ijkpunt. Slechts een enkele keer werd hij bij een nieuw orgel geraakt door de klank: bij een bezoek aan de St.-Benedictusabdij 'De Achelse Kluis' in Valkenswaard bijvoorbeeld, vond hij het toenmalige orgel (Verschueren, 1940) een openbaring en goed op weg naar de oude orgelklank. Van Meurs volgde de ontwikkelingen in de naoorlogse orgelbouw op de voet en waardeerde in het bijzonder de instrumenten van de hand van Ahrend & Brunzema.³⁶⁷ Hun werkplaats in Leer-Loga [D] bezocht hij diverse malen.

Van Meurs' ideaalbeeld lijkt dat van de warme vocale klank van een achttiende-eeuws instrument dat forse aanpassingen in dispositie en intonatie bespaard is gebleven. Een soort klank waarvan hij kon genieten en waarover hij zijn enthousiasme ook op zijn leerlingen probeerde over te brengen. Die warme klank miste hij in de orgelbouw van de negentiende en de vroege twintigste eeuw. Het vocale stond bij hem centraal. Een kenmerkende uitspraak van hem in dit kader is: 'Als een orgel niet zingt, dan zingt de gemeente ook niet'.³⁶⁸ Het beeld van de oude orgelklank, het in zijn ogen ideale klankbeeld, zat als het ware in zijn geheugen gegrift en hij beschouwde dat als het ware als referentiepunt bij zijn vergelijking met andere instrumenten. Hij moet hierin een groot vertrouwen in zowel zijn geheugen als zijn oren hebben gehad.

Van Meurs attendeerde zowel Bouman als Vente op talrijke oude orgels in Groningen. Opvallend is dat hij in zijn correspondentie met beide heren het orgel van Oterdum noemde (Lohman, 1852), een instrument dat een stuk jonger was dan de andere door hem aangehaalde orgels.³⁶⁹ Was hij hier getroffen door een voor de bouwtijd klassiek klankbeeld?³⁷⁰ In zijn brief van 16 april 1937 aan Vente noemde hij het een 'fraai' orgel.

Hoe de laatste slag, het vertalen van Van Meurs' ideaalbeeld naar een daadwerkelijk instrument, uitgevoerd werd, blijft eveneens onduidelijk. Datzelfde geldt trouwens ook voor zijn tijdgenoten. Zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, toog hij in de jaren dertig in het kader van zijn wijzigingsplannen van het orgel van de Der Aa-kerk naar het net geplaatste instrument van de Tuindorpkerk te Utrecht om een register te beluisteren. Omdat het resultaat

³⁶⁶ Op deze instrumenten en Van Meurs' betrokkenheid erbij wordt in Hoofdstuk V ingegaan.

³⁶⁷ Hun historiserende wijze van bouwen sprak hem zeer aan, zie: Günter Lade, *40 Jahre Orgelbau Jürgend Ahrend 1954-1994* (Leer 1994), 3-7.

³⁶⁸ Mededeling Bernhardt H. Edskes, 25 juni 2012.

³⁶⁹ Omdat het dorp Oterdum ten faveure van uitbreidingsplannen van de haven van Delfzijl van de kaart werd geveegd, moest voor dit orgel een nieuwe bestemming worden gezocht. Het werd herplaatst in de Hervormde kerk van Heinenoord. Of we het klankbeeld dat Van Meurs in Oterdum aantrof nu nog kunnen waarnemen, is onduidelijk. Niet alleen staat het instrument nu in een andere ruimte, daarnaast werden de laden bij de restauratie aan de bovenzijde van trekvrije platen voorzien, zie: Jan Jongepier, 'Het orgel in de Hervormde Kerk te Heinenoord', *Het Orgel* 73/4 (1977), 109-112.

³⁷⁰ In een brief van 22 maart 1968 van de Hervormde Orgelcommissie aan de Hervormde Gemeente van Oterdum wordt slechts ingegaan op de technische staat van het orgel. Over het klankbeeld wordt hierin niets vermeld.

hem tegenviel, werd de aanpassing niet doorgezet. Mogelijk nam Van Meurs orgelmakers die zijn ideaalbeeld niet kenden mee naar historische voorbeelden om zo zijn wensen te illustreren, maar er is op dat terrein niets overgeleverd. Wel weten we uit zijn aantekeningen (onder meer met betrekking tot de plannen rond het orgel van Stedum³⁷¹) en zijn correspondentie met Bouman en Vente, dat hij zich bezighield met zaken die direct met klank te maken hebben zoals pijpmensuren, terwijl uit zijn dispositieverzameling blijkt dat de aard van de windvoorziening hem kennelijk steeds meer ging interesseren.³⁷²

Bij het zoeken naar de oude orgelklank ging het bij Van Meurs dan ook niet zo zeer om objectief reconstrueren, maar veeleer om het subjectief zoeken naar iets wat dicht bij zijn referentiepunt kwam en hem daarom ging boeien.³⁷³

In dit hoofdstuk zijn een groot aantal personen genoemd met wie Van Meurs in zijn rol als orgeldeskundige in contact stond. Zij hielpen hem de voor het advieswerk benodigde informatie te vergaren; dat waren personen uit Nederland, België en Duitsland. Aan de hand van nagelaten stukken is te reconstrueren op welke systematische wijze hij mogelijke opdrachtgevers benaderde en ook hoe anderen zijn deskundigheid beoordeelden. Tot slot werd ingegaan op het begrip oude orgelklank. Valt het beeld dat Schweitzer en Van Meurs hiervan hadden concreet te maken? Dat laatste lijkt niet het geval. Opvallend is dat bij Schweitzer een verschuiving lijkt in diens beeld van de oude orgelklank. Een dergelijk veranderend beeld lijkt niet op te gaan voor Van Meurs.

In het volgende hoofdstuk zullen de orgels waar Van Meurs als adviseur (of beoogd adviseur) bij betrokken was worden besproken.

³⁷¹ Zie de gegevens over dit orgel in Hoofdstuk V.

³⁷² In Hoofdstuk VII wordt hier nader op ingegaan.

³⁷³ Mededeling Bernhardt H. Edskes, 25 juni 2012.

Hoofdstuk V

VAN MEURS' WERKZAAMHEDEN IN DE PRAKTIJK: DE ORGELS

Van Meurs' betrokkenheid bij individuele orgels wordt in dit hoofdstuk in ruime zin geïnterpreteerd: daadwerkelijke opdrachten, plannen daartoe, losse aantekeningen, het off-the-record benaderd zijn door derden etc. Op hoofdlijnen kunnen we zijn activiteiten in vier aandachtsgebieden indelen:

- daadwerkelijke adviesopdrachten (er zijn archivalia voorhanden waaruit blijkt dat van een adviesopdracht sprake was);
- niet-geëffectueerde adviezen (er zijn archivalia voorhanden waaruit blijkt dat Van Meurs zich in welke vorm dan ook met een instrument bezig heeft gehouden; deze activiteiten hebben echter niet in een aantoonbare opdracht geresulteerd);
- ingebruiknemingen (voor zover van toepassing werd hierbij het advies door een collega verzorgd, dan wel was bij het project in het geheel geen adviseur betrokken);
- overige activiteiten.

Binnen deze aandachtsgebieden zijn de activiteiten chronologisch geordend. Bij deze indeling in aandachtsgebieden gelden de volgende restricties:

- daar waar sprake is van meer dan één aandachtsgebied, zijn Van Meurs' activiteiten gerangschikt onder het aandachtsgebied dat hem de meeste inspanning heeft gekost;
- daar waar hij bij een instrument meer dan eens was betrokken, heb ik er ten behoeve van de overzichtelijkheid voor gekozen om die activiteiten te bundelen in één beschrijving en te ordenen onder het eerste moment waarop hij chronologisch bij dat instrument betrokken was.

V.1 Daadwerkelijke adviesopdrachten

De in deze paragraaf aangeboden opsomming, die grotendeels gereconstrueerd is aan de hand van Van Meurs' eigen aantekeningen, gesprekken met zijn zoons, met oud-leerlingen, uit literatuur en uit rapporten van orgeladviseurs, heeft niet de pretentie volledig te zijn, maar is bedoeld om ons een beeld te geven van Van Meurs' orgeladviesactiviteiten.

Stitswerd, voormalige Hervormde Georgiuskerk, 1921

In zijn dispositiecahier meldt Van Meurs met betrekking tot dit harmonium:

Stitswerd Herv. Kerk : drukwind
2 klaviers Hinkel ped. harmonium
6 spel (met ped.koppel) Ingewijd in
nov. 1921 door mij.

Tijdens de eerste bijeenkomst van de in 1977 opgerichte orgelcommissie van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN, vertelde Van Meurs dat hij bij de aankoop van dit harmonium als adviseur was betrokken. Mogelijk bestond het advies uit toezicht bij de plaatsing. Het harmonium is nog steeds aanwezig en wordt door de huidige eigenaresse van het gebouw de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN in goede staat gehouden.

Eenrum, voormalige Protestantse Laurentiuskerk, 1926/1932

In 1926, een jaar na Van Meurs' aantreden als organist van Eenrum, werd het pijpwerk van dit orgel door Thijs schoongemaakt. Ook wijzigde de laatste de Violon 16' disc. van het Hoofdwerk in een doorlopende Viola di Gamba 8'. Kennelijk bleef er wat onvrede met het instrument, want in 1932 werkten Thijs en Van Meurs in eerste instantie de volgende plannen uit:³⁷⁴

Nazien van de drie tongwerken;³⁷⁵

Twee nieuwe windkanalen ten behoeve van het Hoofdwerk dat te weinig wind krijgt.

Uitbreiding Hoofdwerk met een Voix Celeste 8' (af c klein) op eigen pneumatische lade.

Aanbevolen wordt om het pijpwerk van de Gamba van het Hoofdwerk te vervangen door nieuw.

Na overleg met het kerkbestuur mocht Van Meurs Spiering slechts benaderen voor het uitvoeren van een fors uitgekleden versie van die plannen:³⁷⁶

een generale stemming;

verbetering intonatie der tongwerken;

herstellen van kleine gebreken.

Uiteindelijk werden de volgende werkzaamheden uitgevoerd:³⁷⁷

Slijtage en andere gebreken werden verholpen;

de klaviatuur werd 10 cm hoger aangebracht;

twee extra windkanalen toegevoegd;

twee Tremulanten aangebracht;

de Cornet III werd op een verhoogde pijpstok geplaatst en uitgebreid tot 5 sterk;³⁷⁸

³⁷⁴ Ongedateerde memo's in Van Meurs' ordner.

³⁷⁵ Bedoeld wordt: nazien van drie van de vijf tongwerken, nl. de Hobo, de Trompet en de Trombone.

³⁷⁶ Brief van Van Meurs aan Spiering van 16 april 1932 (Van Meurs' ordner).

³⁷⁷ Dirk Molenaar, *Het orgel in de hervormde kerk te Eenrum*, publicatie STICHTING GRONINGEN ORGELLAND, nr. 6, oktober 1982, 14.

herintonatie van de Trompet en de Hautbois van het hoofdwerk.

Met betrekking tot de samenstelling van de Cornet had Van Meurs informatie opgevraagd bij Teunis Telman, muziekleraar, organist en orgelbouwkundige te Enschede. Van Meurs hield toezicht op de uitvoering en bespeelde het gerestaureerde orgel tijdens de ingebruikneming op Eerste Kerstdag 1932.³⁷⁹ In een ongedateerd attest betuigde de kerkvoogdij haar tevredenheid over het orgel:

Door dezen erkennen wij dat de orgelverbouwing in de Nederl. Herv. Kerk te Eenrum in 1933, uitgevoerd door de firma Spiering, onder toezicht van den orgelbouwkundigen Adviseur den Heer J.B. van Meurs te Groningen onze tevredenheid heeft weggedragen.³⁸⁰

Toen Van Meurs in 1964 vernam dat het orgel in verband met de ophanden zijnde kerkrestauratie gedemonteerd zou worden, kwam hij speciaal naar Eenrum om een paneel in veiligheid te stellen, waarop Van Oeckelen in 1874 aantekeningen had gemaakt en waarvan alleen hij het bestaan wist. Dit paneel is thans in bezit van de huidige organist van de kerk van Eenrum, Dirk Molenaar.³⁸¹

Uithuizermeeden, Protestantse Mariakerk, 1931

In een brief van 12 januari 1937 aan de predikant van Anloo gaf Van Meurs aan adviseur geweest te zijn bij de restauratie van het orgel van Uithuizermeeden. Hij was daar in 1931 adviseur samen met de toenmalige organist Jan Dekker. Het Hinsz-orgel had al in 1868 en 1905 wijzigingen ondergaan. In 1931 vonden de volgende werkzaamheden plaats:

op het Hoofdwerk werden de Spitsfluit 2' en de Nasard 3' vervangen door een Violine 8' en een Aeoline 8', de Octaaf 2' van het Rugwerk werd op het Hoofdwerk geplaatst, de Cornet werd op de plaats van de Mixtuur gezet, in de bas aangevuld met een nieuwe Quint 3', de doorslaande Trompet verhuisde naar het Pedaal, en de opslaande Trompet van het Pedaal werd op het Hoofdwerk gezet, aangevuld met een nieuwe discant. Op het Rugwerk werden een Quintadeen 8' en een Gamba 8' ingezet in plaats van de Gedekt 4' en Quint 3', een nieuwe Woudfluit 2' kwam de plaats van de Octaaf 2' innemen. Op het Pedaal vond, behalve de trompetruiling, nog het vervangen van de Nachthoorn 2' door een Cello 8' plaats.³⁸²

Bij de heringebruikneming van het gerestaureerde orgel op 9 september 1931 werd het door Van Meurs bespeeld.³⁸³

³⁷⁸ In het kerkarchief bevindt zich een afschrift van een brief van Van Meurs aan Spiering, waarin hij precies uittekende hoe hij deze plaatsing van de Cornet uitgevoerd wilde zien.

³⁷⁹ In zijn annotatie op Van 't Kruijs spreekt Van Meurs over 'reparatie'.

³⁸⁰ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

³⁸¹ Met dank aan Dirk Molenaar, die mij hierop attendeerde.

³⁸² Jan Jongepier, 'Historie en herstel van het orgel in de Hervormde kerk te Uithuizermeeden', *Het Orgel* 67/3 (1971), 104-108.

³⁸³ Johan van Meurs, 'Het gerestaureerde orgel in de Ned. Herv. Kerk te Uithuizermeeden', *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 september 1931, 13.

Ter gelegenheid van deze heringebruikneming schreef Van Meurs een bijdrage in het *Nieuwsblad van het Noorden*, waaruit zijn kennis op orgelhistorisch terrein blijkt. Hij citeerde niet alleen uit Hess, maar plaatste daarnaast de bouw van het orgel in de veranderende kerkmuzikale context van het eind van de achttiende eeuw. Uit dat artikel blijkt ook zijn enthousiasme over de (naar onze huidige maatstaven) ingrijpende verbouwing: ‘Hulde aan [...] de firma Verschueren voor de voortreffelijke wijze waarop zij zich van haar taak heeft gekwetend’.³⁸⁴

Saaksum, Protestantse kerk, 1933

In de jaren dertig was de aanschaf van een orgel al diverse malen onderwerp van gesprek geweest.³⁸⁵ Een en ander kwam in een stroomversnelling toen ds. Albertus Blink Kramer in *De Nederlander* een advertentie van Standaard uit Schiedam aantrof, waarin deze firma een gebruikt pijporgel aanbood. Nadat hij deze orgelmaker een briefkaart had gestuurd, stond onverwacht Standaard jr. op de stoep. Na kort overleg werd besloten het aangeboden instrument in Schiedam te gaan bekijken. ‘Een deskundige werd opgescharreld n.l. den heer J.B. v. Meurs, organist te Gron. die voor 10 gldn en vrij reizen genegen is, om mee te gaan om het orgel te bezien’. Het verslag van de op 9 februari 1933 gemaakte orgelreis geeft op gemakkelijke wijze aan hoe Standaard zijn potentiële klanten inpakte. De opsteller vervolgt: ‘Zoo arriveeren we om half een in de fabriek. De Heer v. Meurs zet zich voor de speeltafel, de motor werd aangezet en de muziek weerklinkt door de fabriek. De heer v. Meurs zegt dat het orgel behoudens eenige kleine aanmerkingen goed is. Mooie klank. De heer Reinders vindt dat het orgel goed is en ’t valt hem mee. Om kort te gaan het orgel werd gekocht[...]’. Al vier dagen later werd de aankoop ervan in het *Nieuwsblad van het Noorden* aangekondigd.³⁸⁶

Na plaatsing werd het orgel op 4 maart door Van Meurs nagelopen en ‘behoudens enkele kleinigheden werd het goedgekeurd’. De dag erop bespeelde hij het bij de ingebruikneming. Bijzonder aan dit orgel is, dat het in opzet een mechanisch kegellade-orgel was, een tractuur die in de provincie Groningen maar beperkt is toegepast.³⁸⁷ Welke aanmerking Van Meurs bij zijn eerste kennismaking in Schiedam had, is niet overgeleverd. Mogelijk had hij problemen met de aangetroffen Mixtuursamenstelling. Bij zijn beschrijving van het orgel van Saaksum in zijn dispositieverzameling noteerde hij bij de Mixtuur: ‘bij plaatsing 1 1/3’.³⁸⁸

Zoals bekend bleef Van Meurs zijn instrumenten trouw. Toen het orgel van Saaksum in 1972 als gevolg van de restauratie van de kerk onbespeelbaar werd, waren de toenmalige

³⁸⁴ Ibid.

³⁸⁵ Dit hoofdstuk is grotendeels ontleend aan het rapport dat Klaas Bolt t.b.v. de restauratie van dit orgel opstelde (met dank aan Victor Timmer, die mij op dit rapport attendeerde en een kopie verstrekte).

³⁸⁶ *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 februari 1933, 10.

³⁸⁷ In het *Nieuwsblad van het Noorden* van 2 maart 1933, 11 wordt overigens abusievelijk over een mechanisch-pneumatisch orgel gesproken. Anno 2013 zijn er in de provincie Groningen nog maar twee orgels met mechanische kegelladen: Uithuizen, Protestantse Zionskerk (Walcker 1878, aldaar geplaatst 1908) en Den Ham, voormalige Hervormde kerk (Doornbos 1898).

³⁸⁸ Dispositieverzameling Van Meurs, [51].

organist Herman Poort en hij onvermoeibare promotors om tot restauratie te komen.³⁸⁹ Na restauratie door Albert de Graaf in 1983 werd het orgel bij de heringebruikneming op 6 juni bespeeld door de adviseur Klaas Bolt en – net als in 1933 – door Van Meurs. Opmerkelijk is dat in dit kader van restauratie gesproken werd, immers in 1983 vonden forse ingrepen plaats: de kegellade werd vervangen door een gebruikte sleeplade, de tractuur werd vernieuwd en een aantal registers werd geheel of gedeeltelijk door historisch materiaal van elders vervangen.³⁹⁰

Zeerijp, voormalige Protestantse Jacobuskerk, 1933

Dit orgel werd in 1651 door Theodorus Faber uit Groningen gemaakt. Het instrument werd o.m. gekeurd door mr. Hendrik Harmens (van Loon), de toenmalige organist van de Der Akerk. In 1881 vond een grote modernisering plaats door Jan Doornbos. Hierbij ging veel oud materiaal verloren. Pijpwerk werd vervangen door gebruikt materiaal van elders. Bernard ten Cate gaf in 1918 evenwel nadrukkelijk aan dat het hier om een belangrijk orgel ging. Mogelijk was hij vooral onder de indruk van het exterieur van het instrument. Onvoldoende onderhoud in de beginjaren van de twintigste eeuw maakten tenslotte opnieuw een grote beurt nodig. Na een herstelling in 1922 door Doornbos, vond in 1933 in een periode van amper vijf maanden een drastische vernieuwing plaats door Thys en Spiering.³⁹¹ Van Meurs was hierbij als adviseur betrokken. Vrijwel al het bestaande pijpwerk werd vervangen door nieuw of door vroeg negentiende-eeuws materiaal.³⁹² In een krantenbericht staat hierover vermeld: ‘Het was dringend noodzakelijk het in oorsprong uit 1651 daterende orgel te herstellen’.³⁹³ De heringebruikneming vond plaats op ‘18 juni 1933, 9 uur (oude tijd)’ met een concert door Van Meurs.³⁹⁴ Er bleken zich al tijdens de inwijding mankementen voor te doen.³⁹⁵ Mogelijk dat hij daarom vaker langs is gegaan. In zijn dispositieverzameling schreef hij onder meer ‘Nogeens bespeeld op Zondag 16 juli ’33 9 uur o.t.’

In tegenstelling tot bijvoorbeeld de vernieuwing van het binnenwerk van de Janskerk in Schiedam in 1920 leidden de activiteiten in Zeerijp niet tot openlijke discussie.³⁹⁶ Dit is misschien ook een gevolg van het feit dat het bestaan van het plaatsje Zeerijp en het bijzondere orgel aldaar maar weinigen bekend was. In tegenstelling tot dat van Schiedam wordt het slechts in het werk van Knock (1788) genoemd.³⁹⁷ In later jaren werd Van Meurs

³⁸⁹ Herman Poort (1917-1989) was organist van zowel de Hervormde kerk van Saaksum als van de Gereformeerde kerk van Winsum, wat hem als Gereformeerd lidmaat door sommige geloofsgenoten zeer kwalijk werd genomen. Ondanks dat bleef hij het orgel van Saaksum tot zijn dood trouw.

³⁹⁰ *De Mixtuur*, nr. 44 (1983), 570-572.

³⁹¹ Stef Tuinstra, *Beknopte geschiedenis van het Faber orgel van de Jacobuskerk te Zeerijp*, uitgave Orgelcommissie Jacobskerk Zeerijp (typescript z.j.).

³⁹² Tekst op achterzijde fotokaart, uitg. *De Mixtuur*, nr. N2.

³⁹³ *Nieuwblad van het Noorden*, 12 juni 1933, 10.

³⁹⁴ Dispositieverzameling Van Meurs, [51-54].

³⁹⁵ Stef Tuinstra, *Beknopte geschiedenis van het Faber orgel van de Jacobuskerk te Zeerijp*, uitgave STICHTING GRONINGEN ORGELLAND (typescript z.j.).

³⁹⁶ Abraham Brom jr. en Standaard discussieerden in onder meer de *Nieuwe Rotterdamse Courant* en het *Algemeen Handelsblad* over de noodzaak van vervanging van het Schiedamse binnenwerk.

³⁹⁷ Op de dispositieverzameling van Knock wordt in Hoofdstuk VII dieper ingegaan.

nogal eens aangesproken op zijn adviseurschap in Zeerijp. Hij riposteerde dan altijd met de mededeling ‘dat aan dit orgel al aardig wat was afgeprutst voor ik er bij geroepen werd’.³⁹⁸ Het kan niet anders dan dat hij hiermee doelde op de grote ingreep in 1881.

Na de verbouwing van 1933 had het orgel de volgende dispositie:³⁹⁹

Hoofdwerk (C-c ³)	Rugwerk ⁴⁰⁰	Pedaal ⁴⁰¹
Prestant 8'	Prestant 4'	Bourdon 16'
Holpijp 8'	Gamba 8' (af f ^o)	
Octaaf 4'	Vox Celeste 8' (af f ^o)	Nevenregisters
Bourdon 16' disc (af c ¹)	Holpijp 8' B/D	Pedaalkoppel
Mixtuur B/D	Fluit 4'	Manuaalkoppel
Trompet 8'	Woudfluit 2'	Tremulant
		2 Sterren
		Ventiel

Met betrekking tot de grote verbouwing van het orgel van Zeerijp is de rol van Van Meurs door publicisten uit respect buiten de vakpers gehouden.⁴⁰² Zelf dacht hij er op dat moment anders over, want in een brief van 12 januari 1937 aan de predikant van Anloo meldde hij adviseur geweest te zijn geweest bij de restauratie.

De verbouwing geldt als zeer omstreden, niet alleen naar hedendaagse maatstaven, maar kennelijk ook al vrij snel na de oplevering. Arie Bouman eindigde zijn brief aan Van Meurs van 8 juli 1937 met de volgende passage: ‘Zoudt U de N.K.O. op de hoogte willen houden als men aan een oud Groningsch orgel denkt te moderniseren? Alles moet in het werk gesteld, om afslachtingen als bv Zeerijp, Roden, Pelstergasthuiskerk te voorkomen.’⁴⁰³ Kennelijk was hij niet op de hoogte van Van Meurs’ bemoeienissen met het orgel van Zeerijp. Van Meurs geeft in zijn brief van 16 april 1937 aan Vente dit orgel de volgende kwalificatie mee ‘niet erg origineel meer’. Hierbij moet evenwel opgemerkt worden dat het doel van die brief was om Vente op diens verzoek op de hoogte te stellen van oude orgels.

Zoals bij vele kerken waar hij bij betrokken was, bleef ook Van Meurs’ band met Zeerijp lang. Bij de heringebruikneming van de gerestaureerde kerk op 6 maart 1966 speelde hij op het provisorisch bespeelbaar gemaakte rugwerk.⁴⁰⁴ Zijn zoon Bernard zorgde voor een bijdrage op trompet. Voorafgaande aan de ingebruikneming na de reconstructie van 1979 werd hij uitgenodigd om het resultaat te komen beluisteren. Hij was ontroerd en gaf aan dat

³⁹⁸ Mededeling Bernard van Meurs, 24 februari 2010.

³⁹⁹ Dispositieverzameling Van Meurs, [51-54].

⁴⁰⁰ Bij het Rugwerk heeft Van Meurs geen manuaalomvang vermeld. Na afronding van de kerkrestauratie werd het rugwerk in 1966 provisorisch door Fama & Raadgever bespeelbaar gemaakt. De Vox Celeste is toen niet meer herplaatst.

⁴⁰¹ Op de tekst van de fotokaart van *De Mixtuur* staat vermeld dat het orgel na 1933 een *aangehangen* pedaal had. Van Meurs vermeldt echter nadrukkelijk een Bourdon 16' in het Pedaal.

⁴⁰² Mededeling Stef Tuinstra, 10 december 2009.

⁴⁰³ GrA, toegang 1618, inv. nr. 1.

⁴⁰⁴ Er werden slechts vijf stemmen speelbaar gemaakt.

dàt resultaat destijds niet te behalen zou zijn geweest. Op 24 juni 1979 complimenteerde hij Bernhardt Edskes schriftelijk met het bereikte resultaat.⁴⁰⁵

Beste Bernhardt. Nog even een schriftelijke nabetrachting betr. de feestdag te Zeerijp. Persoonlijk wil ik je meedelen dat de gehele revisie een groot succes is geworden. De klank is uniek en kunnen wij deze alleen te Zeerijp horen. Intonatie en stemming is te loven. In ons Groninger Orgelland hebben wij dus nu een klinkend 17^e eeuws instrument. En dan nog dat schitterend front. [...] Veel lof nogmaals voor de beide orgelbouwers, zoals ik reeds op de kansel uitte.[...] Met vr. Groeten, je oud leermeester Johan v. Meurs.

Mensingeweer, voormalige Doopsgezinde kerk, 1936

In 1899 kreeg deze kerk haar eerste orgel. Het werd geleverd door Jan Doornbos.⁴⁰⁶ In een brief van 12 januari 1937 aan de predikant van Anloo geeft Van Meurs aan bij de Doopsgezinden in Mensingeweer adviseur te zijn geweest bij de plaatsing van een gebruikt orgel door Spiering in 1936. De ingebruikneming vond op 29 maart van dat jaar plaats.⁴⁰⁷ Dit orgel is na sluiting van de kerk in 1959 aan orgelhersteller Jan Harkema verkocht.⁴⁰⁸ De verdere lotgevallen ervan zijn niet bekend; in de orgelliteratuur wordt het instrument niet meer genoemd en Harkema heeft helaas geen noemenswaardig archief nagelaten.⁴⁰⁹

Zuidlaren, Protestantse Dorpskerk, 1936

Al in het begin van de jaren dertig werd een orgelfonds gesticht omdat het orgel herstel behoefde. Van Meurs gaf ten behoeve van dit fonds in december 1933 belangeloos een concert.⁴¹⁰ In 1936 vereiste de toestand van het orgel ingrijpende maatregelen.⁴¹¹ In een bijdrage in de *Zuidlaarder Courant* gaf Van Meurs aan dat beide laden ernstige doorspraak vertoonden, er de nodige wormschade was en dat de toevoegingen van 1845 in slechte staat waren, slechter dan het oorspronkelijke materiaal uit 1787.⁴¹²

In Van Meurs' archief bevinden zich diverse getypte plannen met betrekking tot dit orgel, enkele zeer gedetailleerd. Welke plannen van de hand van Van Meurs zijn en welke van Spiering, is niet met zekerheid vast te stellen. In grote lijnen kwam de onder zijn advies uitgevoerde restauratie neer op het integraal vervangen van de laden en klaviatuur. Ook werd de opstelling van de beide werken veranderd. Uit een bewaard gebleven grondplan blijkt dat

⁴⁰⁵ Van Meurs' postmap Orgelnieuws.

⁴⁰⁶ *Het Nieuws van den Dag*, 19 augustus 1899, 6.

⁴⁰⁷ *Hunsingo*, 21 maart 1936 (Van Meurs' plakboeken).

⁴⁰⁸ In 1957 werd een nieuwe kerk in Eenrum betrokken en in 1959 is het kerkgebouw in Mensingeweer gesloopt. In Eenrum is nauwelijks ruimte voor een orgel gereserveerd. De diensten werden jarenlang op een 'pedalion' begeleid, dat op een klein balkon boven de ingang stond. Momenteel staat er een elektronisch orgel.

⁴⁰⁹ Mededeling Sicco Steendam, die het materiaal uit de werkplaats van Harkema heeft overgenomen.

⁴¹⁰ *Nieuwsblad van het Noorden*, 11 december 1933, 15.

⁴¹¹ www.orgelsindrenthe.nl, geraadpleegd 27 december 2002.

⁴¹² Johan van Meurs, 'Het gerestaureerde Orgel in de Herv. Kerk te Zuidlaren', *Zuidlaarder Courant*, 19 december 1936, 11. In deze bijdrage ging Van Meurs uitgebreid in op de historie van het orgel, de geconstateerde gebreken en op de onder zijn advies uitgevoerde restauratie.

beide werken, zoals gebruikelijk in die tijd, achter elkaar opgesteld zouden worden. Een offerte van Bakker & Timmenga, waarin de mechanische tractuur behouden zou blijven, werd om kostentechnische redenen terzijde gelegd. Met betrekking tot de nieuwe dispositie werd tot de volgende besloten:

Prestant 8'
Bourdon 16' vermoldde voeten vervangen
Holpijp 8' »
Octaaf 4'
Quint 2 2/3' intoneren als Nasard, dus zachter
Octaaf 2'
Mixtuur 3-4 als bestaand
Trompet 8' nieuw, 12 zink, rest 40% tin
Roerfluit 8' vermoldde voeten vervangen
Viola di Gamba 8' nieuw, 50% tin, C-H in Roerfluit)
Vox Celeste 8' is bestaande Gamba
Prestant 4' grootste 12 nieuw, zink
Fluit 4'
Woudfluit 2'

Het instrument kreeg pneumatische kegelladen. De manuaalomvang werd vergroot tot g³ en de speeltafel werd tegen de zijwand geplaatst 'waardoor beter contact met kansel en gemeente bereikt wordt'.⁴¹³ In krantenberichten werden de uit te voeren werkzaamheden eerst beschreven als 'nieuw kerkorgel'⁴¹⁴ en later als 'restauratie en ombouw'.⁴¹⁵ Net als bij Zeerijp werden beide kwalificaties door elkaar gebruikt. Tegenwoordig zou men hier mogelijk spreken over nieuwbouw in oude kast met gebruik van bestaand pijpwerk.

Kennelijk verliepen de activiteiten voortvarend. Vermeldde het *Nieuwsblad van het Noorden* eind september 1936 dat 'nog deze week met de werkzaamheden [kon] worden begonnen', al op 21 december van dat jaar werd het orgel na restauratie in gebruik genomen met een bespeling door Van Meurs.⁴¹⁶ In zijn brief van 12 januari 1937 aan de predikant van Anloo schreef Van Meurs over dit orgel:

In december j.l. werd het orgel in der Herv. Kerk te Zuidlaren onder mijn toezicht omgebouwd en naar ik meen tot genoegen van de gemeente en zal de predikant Ds. Dikboom gaarne bereid zijn U inlichtingen te verstrekken.

Een paar dagen later, op 15 januari, betuigden de kerkvoogden hun tevredenheid met het bereikte resultaat:

Attest als deskundig Orgeladviseur voor den heer Joh. B. van Meurs.

⁴¹³ Ibid.

⁴¹⁴ *Nieuwsblad van het Noorden*, 11 augustus 1936, 16.

⁴¹⁵ *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 september 1936, 3.

⁴¹⁶ Ibid.

Kerkvoogden en Orgelfonds Commissie van de Ned. Herv. Gem. Zuidlaren geven bij dezen gaarne kennis van hunne grootte tevredenheid aan de heer Joh. B. van Meurs muzikleeraar en Organist te Groningen voor zijn deskundig advies en toezicht voor en bij den geheelen ombouw van het Orgel in de h.g. Kerk gedaan. Wij kunnen den heer van Meurs met alle vertrouwen aanbevelen.⁴¹⁷

Uiteraard is men later in de twintigste eeuw de verwijdering van laden en tractuur gaan betreuren.⁴¹⁸ De tevredenheid die uit het afgegeven attest blijkt, lijkt in tegenstelling met de brief die collega-adviseur Luijten in 1940 aan de kerkvoogden van Anloo schreef en waarin hij zichzelf opnieuw als deskundige aanpreeft. Hij attendeerde de kerkvoogden er op dat men in Laren ongunstige ervaringen hadden opgedaan met een zogenaamd deskundige.⁴¹⁹ Was hier sprake van een vorm van jalousie de métier?

Winsum, Protestantse Torenkerk, 1937

Kennelijk was er onvrede over de toestand van het in 1840 geplaatste huisorgel⁴²⁰ en hoewel dat instrument op de voorlopige monumentenlijst stond, blijkt niets van enig overleg met Monumentenzorg.⁴²¹ Het zou uiteindelijk zelfs geruisloos worden vervangen. Wanneer de eerste contacten tussen Van Meurs en de Winsumer kerkvoogdij zijn gelegd, is niet bekend. Vermoedelijk is dat begin jaren dertig geweest, want – zoals eerder aangegeven – er is een ongedateerde brief van Jan Zwart bewaard gebleven waarin deze Van Meurs gegevens uit *Broekhuizen* verstrekke over dit orgel.⁴²²

In Van Meurs' archief bevindt zich een aantal gedetailleerde plannen (Appendix 7).⁴²³ Uiteindelijk werd geen van deze plannen nagevolgd en het definitieve ontwerp resulteerde in een andere balans tussen oud en nieuw materiaal. Er werd aanzienlijk minder oud pijpwerk hergebruikt. Het binnenwerk was geplaatst op twee membraanladen. Het front van het orgel werd 'aangepast aan de typische stijl der oude kerk, voorts in massief eiken uitvoering'.⁴²⁴ Het vlakke eiken front ervan bestond uit drie velden, waarvan het middelste hoger was dan de flankerende. Het middelste veld was daarnaast ook breder dan de zijvelden. Het labiumverloop in de drie velden was flauw v-vormig. Het front, dat goed aansloot op het negentiende-eeuwse interieur van de kerk, was een uiterst simpele vertaling van neo-renaissance fronten

⁴¹⁷ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

⁴¹⁸ Zie o.m., Jaap Homan, 'Hervormde kerk Zuidlaren neemt centrale plaats in', *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 januari 1988, 10; *Organist & Eredienst*, september 1988, nr. 9, 228 en *De Mixtuur*, nr. 39 (1982), 353, rubriek 'Kroniek'.

⁴¹⁹ Luijten bedoelde hier ongetwijfeld Zuidlaren.

⁴²⁰ Een huisorgel dat visueel vergroot was.

⁴²¹ Frans Talsta, 'Het Groninger orgelbezit van de reformatie tot de romantiek, deel. II', *Oude Groninger Kerken*, publicatie 27, april 1982, 162.

⁴²² Deze brief bevindt zich in Van Meurs' ordner tussen twee andere brieven van Zwart van resp. december 1930 en mei 1932.

⁴²³ Dit plan bevindt zich in geschreven en getypte vorm in GrA, toegang 1618, inv. nr. 10. Het geschreven exemplaar is niet van de hand van Van Meurs.

⁴²⁴ *De Banier*, 8 april 1937, 3.

die aan het eind van de negentiende eeuw in Duitsland⁴²⁵ en Denemarken⁴²⁶ populair waren en die in Nederland bijvoorbeeld door de orgelmakers Johan F. Witte (1840-1902),⁴²⁷ Michael Maarschalkerweerd (1838-1915) en Nicolaas A. van Dam (1873-1967),⁴²⁸ leerling van de laatste, werden toegepast. Voor zover er sprake was versiering, dan zal die weinig uitbundig zijn geweest, want op de beschikbare foto's is er niets van waarneembaar. Aangezien Spiering in die tijd de voorkeur gaf aan open opstellingen, is het Winsumer front binnen diens oeuvre als opmerkelijk te beschouwen.

Bij de ingebruikneming op vrijdagavond 14 mei 1937 bespeelde Van Meurs het orgel. Hij speelde muziek van Bonset, Händel, Boëllmann, Guilman, Dubois, Zwart (drie koraalbewerkingen) en eindigde met een eigen bewerking van het Pelgrimskoor van Wagners Tannhäuser.⁴²⁹ Ook de vaste organist Luppoo Oosterveld en het Hervormd kerkkoor verleenden hun medewerking.⁴³⁰ De kerkvoogdij betuigde op 21 december 1937 haar tevredenheid met het resultaat:

Ondergetekenden Aldert Smit, Hero van Weerden en Reint Pieter Brons, samen vormende het college van kerkvoogden der Ned.Herv.Gemeente Winsum-Bellingeweerd, betuigen door dezen hun groote voldoening over de adviezen door de Heer J.B. van Meurs uitgebracht bij de vernieuwing van het orgel in de Ned.Herv.Kerk te Winsum als orgelbouwkundig adviseur.⁴³¹

Net als op andere locaties bleef ook hier een goede relatie met de opdrachtgever en trad Van Meurs ook in latere jaren in deze kerk op.⁴³²

Het instrument werd in 1975, bij aanvang van de kerkrestauratie, in eigen beheer gesloopt. De Hervormde Orgelcommissie had al in 1961 geadviseerd geen geld meer aan dit orgel te besteden, de orgelmakers Ruiters en Reil onderschreven dit advies in resp. 1967 en 1974. Van het historische materiaal zijn de houten Holpijp 8' en Fluit 4' bas (beide huisorgelmensuur) verkocht aan Klaas Bolt. Reil verwerkte dit materiaal in 1977 in Bolts huisorgel.⁴³³ Het bovenste 1½ octaaf van de Prestant 8', historisch pijpwerk uit begin 19^e eeuw, is verkocht

⁴²⁵ De Duitse orgelmaker Albert Hollenbach (1850-1904) uit Neuruppin [D] bijvoorbeeld, paste dit type (in rijker uitgevoerde vorm) veelvuldig toe bij zijn instrumenten in Brandenburg en bij zijn export-instrumenten voor Noorwegen.

⁴²⁶ 'Roerslev Mangaards Pianoforte og Orgelfabrik' uit Nørre Åby [DK], paste dit type niet alleen in deze vorm toe, maar soms ook in een variant met gedeeld tussenveld.

⁴²⁷ Bijvoorbeeld: Haarlem, Remonstrantse kerk (1901).

⁴²⁸ Bijvoorbeeld het orgel dat deze in 1922 voor een tot dusver onbekende locatie vervaardigde en dat sinds 2001 in de Protestantse kerk van Beuningen [Gdl] staat. Dekker paste het model zelfs nog in 1930 toe ten behoeve van de Gereformeerde kerk (thans de Protestantse Rehobothkerk) te Nieuweroord.

⁴²⁹ GrA, toegang 333, inv. nr. 133.

⁴³⁰ *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 mei 1937, 10.

⁴³¹ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

⁴³² Zoals bij een jubileumconcert van het 'Kerkkoor der Ned. Herv. Gemeente', *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 maart 1939, 6.

⁴³³ Dit Reil-orgel werd opgesteld in de Hervormde kerk van Haarlem-Overveen en is in 1991 overgenomen door de Hochschule für Künste in Bremen [D].

ten behoeve van een ander huisorgel. Het resterende pijpwerk is deels per pijp verkocht ten behoeve van de aanschaf van het nieuwe orgel. De resterende exemplaren werden opgeslagen op de zolder van de Obergumer kerk.

Van Meurs was onthutst toen hij van de sloop hoorde. Vermoedelijk heeft hij zich, met het orgel van Engelbert in gedachten (dat er in de jaren zeventig nog prima bijstond), niet gerealiseerd hoe slecht het Winsumer orgel intussen was geworden. Toch was hij aanwezig bij de ingebruikneming van het nieuwe Ruiters-orgel op 13 mei 1977.

Figuur V.1 Het vroegere orgel van de Torenkerk te Winsum, 1961. Bron: Collectie van het Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed van de Rijksuniversiteit Groningen, nr. Pu 22602.

Engelbert, voormalige Hervormde kerk, 1938

In 1874 werd in de Hervormde kerk van Engelbert voor *f* 300 een klein orgel geplaatst.⁴³⁴ Het feit dat Van Meurs in zijn dispositieverzameling spreekt over ‘gedraaide’ pijpen in het front (geciseleerde frontpijpen), duidt op een instrument van hoge leeftijd. Van Meurs’ verzameling is tot dusver de enige bron met betrekking tot de dispositie van dit instrument. De door hem vermelde dispositie, doet vermoeden dat het een fors verbouwd instrument was.

In de jaren dertig werd – in verband de slechte toestand van dit orgel – de aanschaf van een harmonium overwogen,⁴³⁵ echter door onteigening van kerkgrond in verband met de aanleg van de Woldjer-spoorlijn⁴³⁶ kwam een fors geldbedrag beschikbaar, dat door de Hervormde gemeente werd gebruikt voor de bouw van een nieuwe pastorie en een nieuw orgel. Ook de vrouwenvereniging leverde een bijdrage.⁴³⁷ Waarom de keuze op Flentrop viel, is niet overgeleverd. Mogelijk heeft de positieve ervaring die Van Meurs kort daarvoor met Flentrop in de Der Aa-kerk had hierin meegespeeld. Op 29 april 1938 stuurde Hendrik Wicher Flentrop een beschrijving van het te leveren orgel naar Van Meurs. Flentrop maakte hierin een nauwkeurige splitsing in ‘gebruikte onderdelen, gedeeltelijk nieuw / gedeeltelijk gebruikt en geheel nieuw’. Toch vond Van Meurs de beschrijving nog niet gedetailleerd genoeg en vroeg hij ‘wilt U de mensuren ook in Uw offerte vermelden en de metalen? en tingealtes’.⁴³⁸

Op 5 mei stuurde Flentrop een op die wijze bijgewerkt voorstel naar de predikant van Engelbert, ds. Kruizinga. Het instrument zou *f* 1.950,- gaan kosten. Op verzoek van Van Meurs werd ook het register Prestant 4' gesplitst in bas en discant. In Van Meurs’ nagelaten papieren is een blauwdruk (schaal 1:10) van het nieuwe orgel bewaard gebleven. Zoals beschreven in Hoofdstuk V is goed gedocumenteerd welke materialen niet nieuw waren. Over de herkomst van het oude materiaal was op dat moment echter niets bekend.⁴³⁹ Op de dispositie van dit orgel wordt in Hoofdstuk VI nader ingegaan. Het oude orgel werd door Flentrop afgebroken.⁴⁴⁰ Er zou niets van zijn hergebruikt.⁴⁴¹ Op 3 september kon Flentrop melden dat hij in verband met de feestdagen in Breda tijd over had en het orgel van Engelbert versneld kon afronden.⁴⁴² Hij verwachtte dit op 12 september te kunnen plaatsen en op de 17^e op te kunnen leveren. Bij de ingebruikneming op 16 oktober 1938 bespeelde Van Meurs het orgel.⁴⁴³ Flentrop eindigde zijn brief van 14 november 1938 aan Van Meurs als volgt: ‘Het

⁴³⁴ Hans Fidom, *Het Flentrop-orgel in de Dorpskerk van Engelbert. Eindverslag na de restauratie in 2012-2013* (typoscript, Houwerzijl 2014), 3.

⁴³⁵ Mededeling Bernhardt H. Edskes, 25 juni 2012.

⁴³⁶ Spoorlijn Groningen-Delfzijl, via de oostelijke route. Deze lijn heeft slechts bestaan van 1929-1942.

⁴³⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 oktober 1938, 3.

⁴³⁸ GrA, toegangnr. 1618, inv. nr. 16.

⁴³⁹ Uit onderzoek na demontage in 2013, bleek dat een deel van het oude pijpwerk afkomstig was uit het orgel van de Doopsgezinde kerk van Wormerveer (Flaes 1855); Flentrop had dit instrument in 1937 gewijzigd.

⁴⁴⁰ Lex Gunnink 1990, 44.

⁴⁴¹ Mededeling Bernhardt H. Edskes, 25 juni 2012.

⁴⁴² Flentrop restaureerde van 1937-1938 het orgel van de Grote of O.L.V-kerk in Breda.

⁴⁴³ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

doet mij veel genoegen dat Engelbert goed voldoet. Ik wacht nog op de laatste betaling, groot *f* 100,- zoo gauw ik deze ontvangen heb, hoort u dit wel van mij'.⁴⁴⁴ Op 3 december kon Flentrop melden dat de laatste termijn ontvangen was. Kennelijk was er in Engelbert een kleine storing geweest, want hij schreef verder: 'is het plakken van de soepele verbinding tusschen motor en windkanaal goed geslaagd? Gaarne zou ik van U een getuigschrift, of zoo mogelijk een eenigszins uitgebreid rapport over dit orgel ontvangen'.

Figuur V.2 Het orgel van de voormalige Hervormde kerk te Engelbert, 5 oktober 2013.

Bron: beeldopname van de auteur.

Snel na oplevering moet Flentrop weer in Engelbert opdraven, nu omdat er muizen in het orgel huisgehouden hadden. Hij schreef 21 februari 1939 aan Van Meurs dat de stemmer langs kwam 'om de gebreken in orde te maken en dan tevens het orgel geheel door te stemmen'.⁴⁴⁵ Elf jaar na de oplevering hadden de muizen weer huisgehouden in het orgel. Bovendien was er schade door het te hoge vochtigheidspercentage in het kerkgebouw. Flentrop vroeg Van

⁴⁴⁴ Deze brief ging over het orgel van Pieterburen.

⁴⁴⁵ GrA, toegang 1618, inv. nr. 16.

Meurs er bij de kerkvoogdij op aan te dringen eerst iets te doen aan de vochtigheid van de kerk voor hij met het orgel aan de slag kon.⁴⁴⁶

Hoewel het orgel tijdens de laatste kerkrestauratie was ingepakt, bleek het nadien onbespeelbaar. In 2013 is door Flentrop een conserverende restauratie uitgevoerd. In verband met gewijzigde invulling van de nevenruimten is de speeltafel nu aan de rechterzijde geplaatst.

Grijpskerk, Protestantse kerk, locatie Nic. Grijpstraat, 1938

In deze vroegere Gereformeerde kerk stond tot 1967 een in 1923 door Rohlfing uit Osnabrück onder opusnummer 197 gebouwd orgel. Uit Van Meurs' dispositiecahier blijkt dat het instrument veel zinken pijpwerk bevatte en dat pijpwerk op een pneumatische membraanlade stond.⁴⁴⁷ In 1938 werd een nieuw kerkgebouw geplaatst naar een ontwerp van de architect Henri Rots en werd Van Meurs als orgeladviseur aangetrokken. Op 3 september van dat jaar stelde hij een conceptbrief op (Appendix 8).⁴⁴⁸ Uit losse aantekeningen blijkt welke Mixtuursamenstelling hij in gedachten had:

C	1 – 1/2 – 1/3 (later gewijzigd in 1 1/3 – 1 – 1/2)
c	2 – 1 1/3 – 1
c ¹	2 2/3 – 2 – 1 1/3 – 1
c ²	4 – 2 2/3 – 2 – 1 1/3

Valckx & van Kouteren dankten op 21 oktober 1938 voor de opdracht en gaven aan binnenkort langs te zullen komen om het front op te meten en om de Mixtuur inclusief stok en roosters te demonteren en mee te nemen richting fabriek. Bij de eindkeuring had Van Meurs vermoedelijk commentaar op de afwerking van de Mixtuur, want Valckx & van Kouteren dankten hem op 25 november 1938 niet alleen voor de samenwerking, maar deelden hem ook mee de Mixtuur nogmaals doorgestemd te hebben.⁴⁴⁹ Blijkens het dispositiecahier is de verbouwing van 1938 iets eenvoudiger dan in de oorspronkelijke plannen uitgevoerd.⁴⁵⁰ De min of meer seriematig vervaardigde Rohlfing-kast werd vervangen door een open opstelling.⁴⁵¹ Na deze ingreep luidde de dispositie:

Manuaal

Prestant 8'

Holpijp 8'

Viola di Gamba 8'

Vox Celeste 8'

Aeoline 8'

⁴⁴⁶ Brief van Flentrop van 2 februari 1949 (Van Meurs' postmap Algemeen).

⁴⁴⁷ Dispositieverzameling Van Meurs, [122].

⁴⁴⁸ GrA, toegang 1618, inv. nr. 15.

⁴⁴⁹ Ibid.

⁴⁵⁰ Dispositieverzameling Van Meurs, [122].

⁴⁵¹ Onduidelijk is of architect Rots bij het frontontwerp betrokken is geweest.

Octaaf 4'
Fluit 4'
Woudfluit 2
Mixtuur 2,3,4,5 sterk
Trompet 8'
Bourdon 16'

Pedaal

Subbas 16' transm.
Cello 8' transm.

superoct.
ped.koppel
tremulant

De mixtuursamenstelling luidde:

C	1 1/3 – 1
c	2 – 1 1/3 – 1
c ¹	2 2/3 – 2 – 1 1/3 – 1
f ²	4 – 2 2/3 – 2 – 1 1/3 – 1
c ³	5 1/3 – 4 – 2 2/3 – 2 – 1 1/3

De ingebruikneming moest uitgesteld worden omdat het kerkgebouw niet op tijd klaar was. Van Meurs bespeelde het orgel bij de ingebruikneming op 7 december 1938.⁴⁵² Toen Van Meurs dit rapport opstelde, was het orgel nog maar 15 jaar oud. Dit voorbeeld illustreert de snelheid van de ontwikkelingen op orgelgebied tijdens zijn leven. Het Rohlfing-orgel werd in 1967 vervangen door een nieuw instrument van Leeftang. Het oude instrument werd later provisorisch herplaatst in de Protestantse kerk van Zuiderwoude en is intussen verdwenen.⁴⁵³

Assen, Vrijgemaakt Gereformeerde Kandelaarkerk, 1939/1953

In 1939 waren Meek en Van Meurs als adviseurs betrokken bij de herplaatsing van het Valckx & van Kouteren-orgel (1932) in het vergrote kerkgebouw. Kennelijk was het adviseurschap van Van Meurs (nog) niet aan Valckx & van Kouteren doorgegeven want zij schreven hem op 9 mei 1939.⁴⁵⁴

Met belangstelling namen wij er kennis van dat U, nadat U zich had aangeboden eventueel advies te geven, een onderhoud met Ds. Bos had. Alhoewel de Ds. deze aangelegenheid met U heeft besproken, denken wij toch niet dat men bij dit werkje, temeer daar de Heer Meek ook hier reeds toezicht houdt en op verzoek van den Kerkenraad behulpzaam is, nog een adviseur zal aanvragen.

⁴⁵² *De Harp* 34/1 (1939), 6.

⁴⁵³ Gerard Verloop, *Het orgel van Zuiderwoude* (Schagen 2000), 11.

⁴⁵⁴ GrA, toegang 1618, inv. nr. 12.

Uit een latere aantekening van Van Meurs blijkt dat het nieuwe door architect Jan Smalbroek ontworpen front 37 sprekende Prestant 16'-pijpen had en dat van de Bourdon 16' op II slechts de discant in de zwelkast stond. Kerk en orgel werden 6 december 1939 ingewijd.

Begin 1953 was sprake van onvrede over de orgels in zowel de Noorder-⁴⁵⁵ als de Zui-derkerk en werd Van Meurs om zijn oordeel over deze instrumenten gevraagd.⁴⁵⁶ In zijn rap-portage uit juli van dat jaar ging hij uitgebreid op geconstateerde gebreken in en deed voorstellen voor wijziging (zie Appendix 9). Het advies van Van Meurs werd overgenomen. Afgezien van een Trompetrestauratie door Blank in 1973, werden aan dit orgel geen grote kosten meer gespendeerd. Op 26 februari 1981 nam deze gemeente een nieuw Ruiters-orgel in gebruik. Het oude werd ingenomen.

Beilen, Protestantse Stephanuskerk, 1939

In de kerk van Beilen werd in 1840 door Bernardus Kerkhoff een orgel geplaatst dat Johann Wilhelm Timpe in 1829 had gemaakt voor de Rooms-Katholieke Broerenkerk te Groningen. Na een brand werd het binnenwerk in 1862 door Van Oeckelen vrijwel vernieuwd. Van Oeckelen verbreedde tevens het front.⁴⁵⁷

De contacten tussen Van Meurs en Beilen werden gelegd door kerkvoogd L. Nijboer, die hem op 13 juli 1937 schreef: 'In verband met eventuele verandering van het Kerkorgel, verzoek ik U beleefd, deze dagen even in Beilen te willen komen'. Van Meurs heeft in zijn archief aardig wat (ongedateerde) plannen met betrekking tot het orgel van Beilen achtergelaten, sommige ervan gaan over forse ingrepen (Appendix 10). Echter, op 12 december 1938 schreef kerkvoogd Nijboer hem: 'Daar door Monumentenzorg is besloten het orgel niet te verbouwen, verzoek ik u deze week ten onzen te komen om na te zien wat er moet gebeuren aan het orgel in onze Herv. Kerk'.

Op 29 december 1938 raadde Van Meurs de kerkvoogdij aan om offertes aan te vragen bij Flentrop, De Koff, Van Leeuwen, Spanjaard-Amsterdam, Spiering en Valckx & van Kouteren. Kennelijk heeft hij over Beilen ook contact gehad met Bergmeijer, die op dat moment in Scheemda aan het werk was. Bergmeijer schreef Van Meurs op 3 februari 1939 het volgende:⁴⁵⁸ 'Van het door U opgemaakte plan zal wel niets komen. Verleden week is er een orgelmaker uit Assen geweest. Nu is het mij niet bekend dat daar een orgelmaker woont. Zij hadden van die orgelmaker gunstige informatie. Ook had deze gezegd, dat het niet zo veel behoefde te kosten'. Op 15 februari 1939 schreef Bergmeijer:⁴⁵⁹

Ik heb u reeds geschreven in Beilen te zijn geweest en hoe daar de ontvangst was. Aan de hand van het door U opgemaakte plan, drie-deelig, heb ik de volgende prijzen opgegeven.
Punt I f 495, Punt II f 110, en Punt III f 80, Tezamen f 685,-

⁴⁵⁵ De vroegere Gereformeerde Noorderkerk is thans de Kandelaarkerk van de Gereformeerde kerk vrijgemaakt.

⁴⁵⁶ Lukas D. Kwant z.j., 6.

⁴⁵⁷ Lex Gunnink 1990, 154-155.

⁴⁵⁸ Ibid.

⁴⁵⁹ Ibid.

De drie punten gelijkelijk gedaan: f 635,=

Wanneer dit bedrag hun te hoog was, heb ik voorgesteld, een eenvoudige schoonmaak, vrij gevolgd naar punt I f 365,= (Hiervan 10% voor U).

Zoo spoedig ik uit Beilen bericht heb, zal ik u dit laten weten.

Uiteindelijk werd het orgel slechts 'een weinig gerestaureerd' door Emil Neuhäuser uit Assen.⁴⁶⁰ Volgens een krantenbericht werd het orgel 'grondig schoongemaakt en gestemd, terwijl het front in een bijpassende kleur is geschilderd'.⁴⁶¹ In dit bericht wordt wel de adviseur, doch niet de orgelmaker genoemd. Bij de heringebruikneming op 23 maart 1939 werd het orgel door Van Meurs bespeeld.

Groningen, voormalige Hervormde Der Aa-kerk, hoofdorgel, 1939/'46/'52/'53/'59/'66

In 1935, vlak na het aantreden van Van Meurs als organist van de Der Aa-kerk, werd het orgel gewijzigd. Deze wijzigingen waren nog geïnitieerd door Van Meurs' voorganger Cor Batenburg.⁴⁶² De Bazuin 16' van het pedaal werd vervangen door een nieuwe. Het pijpwerk hiervoor werd geleverd door Hendrik Wicher Flentrop, Doornbos zorgde voor de plaatsing; 'de bassen [werden] hierdoor aanmerkelijk verbeterd'.⁴⁶³ Ook werd een nieuwe Pedaalmixtuur aangebracht; de oude was op een onbekend moment na 1858 verdwenen. Het pijpwerk paste echter niet op de windladen, zodat twee extra pneumatische kegelladen nodig waren om het register op te stellen. Desondanks bleef het register in feite onbruikbaar. Van Meurs schreef hierover in 1944 aan Vente.⁴⁶⁴ 'Een pneumatische bijplaatsing gevoel ik niet veel, daar de geringste windschommelingen in de pneumatiek te horen zijn (bijv. bij mijn Pedaal-Mixtuur)'.

Al snel na zijn aanstelling liet Van Meurs door Doornbos een nieuwe eigen orgelbank maken. De zit aan het orgel was niet comfortabel door de beperkte ruimte tussen hoofkast en rugpositief, ook gaf hij de voorkeur aan een bank aangepast aan zijn postuur. Deze bank, een laatste tastbare herinnering aan zijn illustere bespeler, is bij de werkzaamheden van 2011 vervangen door een nieuw exemplaar en naar het balgenhok verbannen.⁴⁶⁵

Eind 1935 schreef Bouman: 'met genoeg verneem ik, dat er aan uw orgel iets gedaan is. Welke orgelmaker herstelde (of vergrootte) het? In welk jaar? Hoe is de definitieve samenstelling van de pedaalmixtuur geworden?' Informatie over een aantal geopteerde wijzigingen daarna, is slechts terug te vinden in een aantal brieven die Bouman aan Van Meurs schreef.⁴⁶⁶ Hoewel we alleen over Boumans brieven beschikken en niet die van Van Meurs, ontstaat toch een goed beeld van de plannen die Van Meurs met betrekking tot het orgel van de Der Aa-kerk had.

In zijn brief van 10 juni 1937 reageert Bouman op een kennelijk door Van Meurs voorgelegd plan tot wijziging. Hij ontraadt het plan van Van Meurs tot vervanging van de

⁴⁶⁰ Opmerking van Van Meurs in Dispositieverzameling Van Meurs, [62].

⁴⁶¹ *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 maart 1939, 21.

⁴⁶² Mededeling Elly Kooiman, 29 april 2010.

⁴⁶³ *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 april 1935, 3.

⁴⁶⁴ Brief aan Vente van 4 juli 1944 (Vente-arch.).

⁴⁶⁵ Mededeling Bernhardt H. Edskes, 28 augustus 2012.

⁴⁶⁶ GrA, toegang 1618, inv. nr. 1.

Trompet 16' en Trompet 8' door een Trompet 8' en een koperen Schalmei 4' (fabrikaat Giesecke).⁴⁶⁷ Dergelijke tongwerken vindt hij 'hard, droog en dik, te veel orchestraal'. Hij adviseert de tongen van beide Trompetten te vervangen. Met het zo uitgespaarde geld zou het Bovenwerk van een nieuwe lade voorzien kunnen worden, waar ook de Vox Celeste op past. Op de vrijgekomen 'mechanische Celeste-plaats' zou dan een Cimbel III geplaatst kunnen worden, met enge mensuur, de samenstelling nader te bepalen.

Van Meurs correspondeerde ook met Vente over deze wens tot dispositiewijziging.⁴⁶⁸ Deze gaf hem ook informatie met betrekking tot de mensuren van de geopteerde Schalmei. Van Meurs ging bij de plaatsing van de nieuwe tongwerken zeker niet over één nacht ijs. Hij maakte via Vente een afspraak om het orgel van de Utrechtse Tuindorpkerk (Flentrop 1937) te beluisteren. Flentrop had op het Rugpositief van dit orgel een Schalmei 8' gedisponeerd en dat register wilde Van Meurs eerst beoordelen voor hij zijn plannen doorzette. Het bezoek draaide op een teleurstelling uit, het register 'kan mij niet bekooren. Het geluid begint direct vervelend te worden'.⁴⁶⁹ Als de vervanging van de hoofdwerktongwerken door was gegaan, zou dit ten koste zijn gegaan van een Trompet 8' van Schnitger, iets wat ons nu zo'n tachtig jaar later zou verbazen. In Hoofdstuk VI kom ik daar op terug.

Van Meurs legde Vente ook drie voorbeelden voor van de samenstelling van een op het Bovenwerk gewenste Cimbel. Eén voorbeeld was er ontleend aan het Van Leeuwen-orgel van de Pauluskerk in Amstelveen (1938), één aan het Martinikerorgel en de derde mogelijkheid betrof een Tertscimbels waarvan de bron niet werd vermeld. Van het laatste register vroeg Van Meurs zich eigenlijk af of dit register niet te opdringerig zou worden. In 1939 verving Klaas Doornbos de Quint 6' van het Hoofdwerk door een Nasard 2 2/3'. De Mixtuur van hetzelfde werk werd aangepast en kreeg een hogere samenstelling:

C: 1 1/3 - 1 - 2/3
 f^o: 2 - 1 1 3 - 1 - 2/3
 f^d: 4 - 2 2/3 - 2 - 1 1/3 - 1

Volgens een bericht in *De Harp* zou dit de oorspronkelijke samenstelling zijn.⁴⁷⁰ Van Meurs schreef hierover verder aan Vente: 'Het gehele hoofdwerk is al 3 week geheel onbruikbaar, daar alle pijpen er af zijn geweest. We wachten nu op de Nasard en Mixtuur. Daarna generale stemming van het geheel'.⁴⁷¹ Later dat jaar gaf hij Vente meer informatie over de uitgevoerde werkzaamheden: de Cimbels kon helaas niet geplaatst worden en de vervanging van de Trompet 16' kon niet doorgaan, wel werd deze stem wat zachter geïntoneerd, 'zodat het

⁴⁶⁷ In een brief van 9 juni 1939 van Van Meurs aan Vente (Vente-arch.) is dit plan versoerd, slechts de 'logge' Trompet 16' (met een doorslaand groot-oktaaf) zou door een Schalmei 4' vervangen moeten worden. Over de mensuren van de Schalmei had Van Meurs al gecorrespondeerd met Giesecke.

⁴⁶⁸ Brief van Van Meurs aan Vente van 17 augustus 1938 (Vente-arch.).

⁴⁶⁹ Brief van Van Meurs aan Vente van 9 juni 1939 (Vente-arch.).

⁴⁷⁰ *De Harp* 35/2 (1940), 14.

⁴⁷¹ Brief van Van Meurs aan Vente van 9 juni 1939 (Vente-arch.).

geheele hoofdwerk nu een beter figuur maakt'.⁴⁷² De ingebruikneming vond plaats op 31 december 1939 met een concert door Van Meurs.⁴⁷³

Opvallend is dat Bouman, die het orgel goed kende, dit instrument ondanks de grote ingreep door Van Oeckelen niet als aangetast zag: het komt niet voor op zijn overzicht van aangetaste grote orgels.⁴⁷⁴ In het bericht in *De Harp* rond de ingebruikneming wordt het orgel zelfs omschreven als 'het nog meest oorspronkelijke Arp Schnitger-orgel in Nederland'.⁴⁷⁵

In 1944 vroeg Van Meurs Vente om mee te denken over een op het bovenwerk te plaatsen vulstem.⁴⁷⁶ Van Meurs dacht zelf aan een Scherp, Cymbel III of Quint 1 1/3'. Uit een naoorlogse brief van Vente aan Van Meurs blijkt, dat Vente destijds een Quintfluit 2 2/3' had voorgesteld.⁴⁷⁷ De vulstem die uiteindelijk werd geplaatst was een Quintfluit 1 1/3', in 1946 door Doornbos geplaatst. In 1952 heeft Doornbos de Terts 1 3/5' van het Rugpositief opgeschoven tot een Sifflet 1 1/3' en in 1959 wijzigde Mense Ruiter de Quintfluit 1 1/3' van het Bovenwerk in een Flageolet 1'.⁴⁷⁸

Flentrop stuurde Van Meurs in 1953 een compliment voor de radio-uitzending van zijn concert op het orgel. Hij beloofde voor werkzaamheden aan de Bazuin 16' zijn intonateur langs te sturen, zodra die terug was uit Zweden.⁴⁷⁹ Het betrof hier wijziging van de bekens.⁴⁸⁰ Helaas is in het standaardwerk over dit instrument maar beperkt ingegaan op de naoorlogse geschiedenis van dit orgel en is het accent van dat boek komen te liggen op de problematiek rond aanloop tot de restauratie van 2011.⁴⁸¹ Hierdoor is aan een interessant stuk geschiedenis onvoldoende aandacht gegeven. Van Meurs kende 'zijn' orgel van haver tot gort en hoewel ook hij zich in de beginjaren beperkte tot de oorspronkelijke stemmen, was hij in de loop der jaren ook de latere toevoegingen op zijn instrument meer gaan waarderen. Tegen de uitgever/organist Johannes Boeijenga (1911-1984) zei hij ooit over het negentiende-eeuwse bovenwerk: 'wat kan je daar toch mooi op spelen'. Vaak kwam het voor dat een gastorganist tijdens een concert zijn uiterste best deed om alleen de Schnitger-stemmen te gebruiken. Van Meurs zat dan met een veelbetekenende grijns in de kerk te luisteren. Vanuit die waardering voor het Der Aa-kerkorgel als gegroeid instrument, ontwikkelde hij in 1966 samen met

⁴⁷² Brief van Van Meurs aan Vente van 30 oktober 1939 (Vente-arch.).

⁴⁷³ *De Harp* 35/2 (1940), 14.

⁴⁷⁴ Arie Bouman 1943, 111. De bij de laatste restauratie van het Der Aa-kerkorgel betrokken adviseur is van mening dat Van Oeckelen bij de herintonatie van labiaalpijpwerk veel terughoudender te werk ging dan bijvoorbeeld Witte. (Peter van Dijk, Het restauratiebeleid tussen 1970 en 2011 met name in de provincie Groningen, *Het Orgel* 108/1 (2012), 6-13.

⁴⁷⁵ *De Harp*, 35/2 (1940), 14.

⁴⁷⁶ Brief van Van Meurs aan Vente van 4 juli 1944 (Vente-arch.).

⁴⁷⁷ Brief van Vente aan Van Meurs van 21 november 1949 (Vente-arch.).

⁴⁷⁸ Hans van Os 1998, 139-140.

⁴⁷⁹ Briefkaart Dirk Andries Flentrop van 27 april 1953.

⁴⁸⁰ Hans van Os 1998, 139-140. In Hans van Nieuwkoop (red.), *Het Historische Orgel in Nederland 1479-1725 deel 1* (Zutphen 1997), 293-296, worden de werkzaamheden aan de Bazuin gedateerd op 1950.

⁴⁸¹ Jan Luth (red.) 2011, 141-143.

Bernhardt Edskes een plan om het Der Aa-kerkorgel fasegewijs te verbeteren. Edskes vatte die plannen op de volgende wijze samen in een brief aan Van Meurs:⁴⁸²

Na onze uitvoerige gesprekken betreffende de orgelrestauratie in de Aakerk, waarin Uw ideeën en wensen alle zijn verwerkt, het volgende overzicht.

Rugwerk: Sexquialter II Sterk als Arp Schnitgerkopie op de plaats van de Trompet 8. Trompet 8 (Timpe) verhuisd naar het bovenwerk.

Hoofdwerk – Nieuwe Mixtuur IV-VI Sterk en nieuwe Quint 3 voet op de plaats van de Nasard 3'.⁴⁸³ Deze drie registers kunnen wij vrij snel als Schnitgerkopie leveren. Daarmede zou het orgel enorm in zijn werking verbeterd worden. Intonatie en makelij geheel overeenkomstig het oude pijpwerk. Dit zijn alleen maar wezenlijke correcties, het bestaande pijpwerk kan worden bewaard in de balgruimte achter het orgel.⁴⁸⁴

De verdere stappen zoals U voorstelde zijn: Het herplaatsen van Pedaalmixtuur en de Cornet 2 voet op het Pedaal. Deze lege plaatsen staan ter beschikking en zonder veranderingen kunnen deze registers worden geplaatst als Schnitger kopiën, en daardoor wordt het Pedaal klankbeeld in de zin en geest van Schnitger weer in balance gebracht.⁴⁸⁵ De oude voorbeelden bv, Uithuizen (Cornet 2') zijn er van Arp Schnitger genoeg. Als belangrijke pedaalstem kan dan de Bazuin op de oude plaats worden gezet. De gaten voor de grootste bekers zijn nog in het dak van de kast te zien, en Cor heeft uit de nalatenschap Doornbos nog de belangrijkste tonen met kop keel stemkruk en oude tongen van dit register in zijn bezit. De oorspr. tonen kunnen weer worden gebruikt en de rest gecopieerd. De tonen C en F in de verschillende Octaven zijn er. Dit zijn de belangrijkste delen van een tongwerk. De panelen van de achterwand pedaalkast kunnen zo weer worden geplaatst. De oude kastwerfels zijn er gedeeltelijk ook nog! Zoals u opmerkte kan op deze manier het orgel weer zijn klankbeeld krijgen en zijn dit wel de belangrijkste werkzaamheden om het klankbeelden evenwicht, zonder de latere veranderingen groot aan te tasten, te geven.⁴⁸⁶ Om uw wens als voorn. van het originele borstwerk terug te krijgen, het volgende: Naar mijn overtuiging moeten we dat op de manier van Arp Schnitger aanpakken, zoals hij zelf te Norden heeft voorgedaan. D.w.z. het Borstwerk herstellen de oude gesneden deuren hebben dan ook weer een functie en de restanten van het Gedekt 8' (hout) en het borstwerk tongwerk die nu in het Bovenwerk zijn te vinden, kunnen weer zinvol op de juiste plaats worden gebracht. En de Timpe trompet 8 op het bovenwerk past daar ook het beste bij. Het bovenwerk kan dan, zoals Schnitger dat in Norden heeft opgelost, op het Borstwerkmanuaal worden aangesloten en kan op dit manuaal door een Koppelman mechaniek alternerend worden aangesloten.⁴⁸⁷ Ook Klaas vindt dit de beste oplossing!

⁴⁸² Van Meurs' postmap Adviseurschap.

⁴⁸³ De bestaande Mixtuur werd door Van Meurs als te slap en te wijd ervaren, niet passend in het geheel. De bestaande Nasard vond hij 'sloom'.

⁴⁸⁴ Van Meurs noteerde bij de tekst tot nu toe: '1^e stap'.

⁴⁸⁵ Van Meurs noteerde bij dit tekstblok: '2^e stap'.

⁴⁸⁶ Van Meurs noteerde bij dit tekstblok: '3^e? stap of ook 2^e'.

⁴⁸⁷ Hier wordt aangehaakt bij het groeitraject van het Schnitgerorgel in de St.-Ludgerikirche te Norden (1688). Schnitger voegde daar tijdens de bouw – boven het contract – een Borstwerk toe. Vier jaar later vergrootte hij dit orgel met een Bovenwerk. Dit Bovenwerk was bespeelbaar vanaf het Borstwerkklavier.

Zo kan het Aakerkorgel weer een optimale gestalte krijgen. Hopelijk heb ik u hiermede gediend en kunt u met Klaas Bolt de verdere gang van zaken bespreken.⁴⁸⁸

De fasegewijze aanpak had niet slechts een financiële oorzaak, de pauzes tussen de clusters van werkzaamheden waren juist bedoeld als moment van rust en bezinning, een moment van evalueren of het bereikte resultaat aan de verwachtingen voldeed en of bijstelling van de plannen nodig was.

Klaas Bolt werd benaderd om als adviseur op te treden. Enigszins beduusd, hij was immers nog maar recent als adviseur begonnen en werd nu al gevraagd om de restauratie van een toporgel te begeleiden, schreef hij op 21 augustus 1967 aan Bernhardt Edskes:⁴⁸⁹

Van Meurs belde mij op: hij wil nu beginnen met de restauratie van het Rugwerk in de Aa-kerk. De mechaniek lichter en eventueel dispositieverandering, d.w.z. een Sesquialter II of, wat er oorspronkelijk op gezeten heeft? Jullie zouden een nieuwe Mixtuur en Quint 3' op het hoofdwerk leveren? En een achterschot voor HW en Ped? Nu wil Van Meurs dat ik als adviseur zal optreden en ik wil, omdat jullie het orgel grondig kennen, graag je oordeel over deze zaak.

Wat kan er het beste het eerst gebeuren? Is de mechaniek van het Rugwerk apart te verbeteren? Of moet de gehele mechaniek aangepakt worden? Waarom loopt het zo zwaar? Zou er een plan op lange termijn opgesteld moeten worden en dan bijv. elk jaar voor een paar duizend gulden er aan werken. En welke orgelmaker? Voelen jullie er voor? Anders Bakker en Timmenga of Mense Ruiters of samenwerking.

Van Meurs had een concreet beeld van hoe het gerestaureerde Der Aa-kerkorgel zou moeten gaan klinken. In een artikel in de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* in juni 1957 werd ten aanzien van enkele door Ahrend gereconstrueerde registers in Uttum en Wersterhusen door de recensent het volgende opgemerkt: 'Nog nooit hoorde ik zo'n prestant, en met jaloersheid moeten we bekennen, dat we hier in Nederland nog niet zulke tongstemmen kennen. Wat een correcte aanspraak, en wat een toonkwaliteit'. Van Meurs schreef hier met potlood bij: 'Inderdaad! Zo moet ook het Aakerkorgel worden gerestaureerd!'⁴⁹⁰

Rijksadviseur Leendert Oussoren kon zich in de plannen vinden, mits die reversibel uitgevoerd werden. Tot uitvoering is een en ander nooit gekomen, de plannen werden ingehaald door de slechte toestand van het kerkgebouw.⁴⁹¹ Hoewel er met betrekking tot de geopteerde plannen maar twee acta zijn overgeleverd, geven die een goede indruk van de restauratieoptiek.

Als gevolg van windlekkages, werd de winddruk gefaseerd provisorisch tot 106mm verhoogd.⁴⁹² Was in 1968 nog slechts sprake van een controverse rond de te kiezen restaurateur,⁴⁹³ rond de eeuwwisseling moesten de restauratieplannen met betrekking tot dit

⁴⁸⁸ Van Meurs noteerde bij dit tekstblok: '4^e stap'.

⁴⁸⁹ Van Meurs' postmap Adviseurschap.

⁴⁹⁰ Van Meurs' postmap Muziek etc.

⁴⁹¹ Mededeling Bernhardt H. Edskes, 25 juni 2012.

⁴⁹² Peter van Dijk, 'Beschrijving van het orgel en van de restauratie', in Jan Luth (red.) 2011, 246.

⁴⁹³ Hans van Os 1998, 139-140.

orgel voor de rechter worden uitgevochten.⁴⁹⁴ Een conserverende restauratie door Reil is in 2011 afgerond.

Scheemda, Protestantse kerk, 1939

Vanaf 1937 was Van Meurs betrokken bij de plannen met betrekking tot het orgel van Scheemda. Op 2 juni van dat jaar schreef kerkvoogd Buseman hem dat hij graag aanwezig wilde zijn 'bij de inspectie door Spiering komende vrijdag'. Hij attendeerde Van Meurs erop dat de kerkvoogdij zich, gezien de financiële toestand, moest beperken tot de 'meest noodige werkzaamheden'. Blijkens zijn aantekeningen gingen Van Meurs' gedachten niet alleen uit naar technisch herstel, maar ook naar invulling van de vier open plaatsen. Zo wilde hij op het hoofdwerk een Cornet-Mixtuur disponeren met de volgende samenstelling:

C	2 -	1 1/3 - 1
c	2 2/3 - 2 -	1 1/3 - 1
c ¹	8 - 4 - 2 2/3 - 2 -	1 3/5

Het 8'-koor zou in Roerfluitmensuur worden uitgevoerd. Op het tweede klavier wilde hij een Vox Celeste 8', een Woudfluit 2', een Flageolet en een Tremulant aanbrengen. Ook zou de Fluit 4' van het Hoofdwerk naar het bovenklavier worden verplaatst.⁴⁹⁵ Zijn eerste wijzigingsvoorstel moet hij aan Bouman voorgelegd hebben, want deze kwam er in zijn brief van 25 juni 1937 op terug. Bouman stelde voor op het eerste klavier de Bourdon 16' te wijzigen in een 8' en op de lege plaats een Mixtuur V te plaatsen in enge Viool-Prestantmensuur. Hij adviseerde de volgende samenstelling:

C	2 - 1 1/3 - 1 - 2/3 - 1/2
c	2 2/3 - 2 - 1 1/3 - 1 - 2/3
c ¹	4 - 2 2/3 - 2 - 1 1/3 - 1
c ²	5 1/3 - 4 - 2 2/3 - 2 - 1 1/3
c ³	8 - 5 1/3 - 4 - 2 2/3 - 2

Voor wat betreft het 2^e klavier stelde hij voor de Salicionaal 4' te versnijden tot Open Fluit 2' en de drie lege plaatsen te vullen met een Gemshoorn 4' (vrij wijd, niet sterk conisch), een Scherp III (zeer enge mensuur, met repeteerende tert) en een Kromhoorn 8'.⁴⁹⁶ Voor de Scherp adviseerde hij de volgende samenstelling:

C	1/2 - 2/5 - 1/3
G	2/3 - 1/2 - 2/5

⁴⁹⁴ Dale Carr, 'With what aim and purpose, and to what end, should historical organs be restored?', *The Organ yearbook 1994* (Buren 1994), 1-40 en Hans Fidom, 'Orgel Der Aa-Kerk Groningen opnieuw onderwerp van gesprek', *Het Orgel* 99/1 (2003), 13-16.

⁴⁹⁵ Vermoedelijk op de plaats van een te verwijderen strijker.

⁴⁹⁶ Meijer leverde vaak instrumenten 'op de groei', zoals bv in Thesinge en in Baflo.

d	4/5 - 2/3 - 1/2
a	1 - 4/5 - 2/3
e ¹	1 1/3 - 1 - 4/5
b ¹	1 3/5 - 1 1/3 - 1
fis ²	2 - 1 3/5 - 1 1/3
cis ³	2 2/3 - 2 - 1 3/5

Op het Pedaal zou een Bourdon 16' moeten komen, waarbij gebruik gemaakt kon worden van het niet meer gebruikte pijpwerk van het Hoofdwerk. Bouman was tegenstander van het plaatsen van een Cornet-Mixtuur op I en een Voix Celeste op II.

Na Spiering kwam op 24 september 1938 Bertus Frans Bergmeijer uit Woerden langs.⁴⁹⁷ Van Meurs had nog nooit met Bergmeijer gewerkt en ging bij de keuze voor deze orgelmaker niet over één nacht ijs. Hij vroeg Vente om informatie over Bergmeijer:

De Kerkvoogdij vraagt nu over de reputatie van deze firma aan mij. Kunt u mij ook inlichten of deze firma solide is en goede vaklui heeft? Zoudt U mij willen berichten wat U oordeel hieromtrent is. Tot mijn spijt zijn hier geen orgels van deze firma en kan ik dus zijn werk ook niet beoordelen.⁴⁹⁸ De opgegeven prijs leek mij nogal zeer billijk. Van Uw gegevens zal een discreet gebruikt worden gemaakt. Kan U gen. firma ook aanbevelen voor uitbreiding van een orgel, inzonderheid wat 'intoneren' betreft?⁴⁹⁹

De reactie van Vente is helaas onbekend. Bergmeijer stuurde aan Van Meurs een lijst met gebreken. Van Meurs voegde hier aan toe: 'met Spaanse ruiters en sleepen potlooden f 50,-- extra'. Op 11 oktober 1938 kwam Bergmeijer met een bijgestelde opgave: schoonmaak, afregelen mechaniek, nieuwe stemkrukken voor de Trompet 8', nieuwe haken voor de frontpijpen en Trompetbekers en het aanbrengen van Spaanse ruiters. Zijn vraagprijs was f 305,-- en het werk kon 18 december al afgerond zijn. Bergmeijer meldde Van Meurs op 19 november 1938 dat hij al op 5 december zou kunnen beginnen, maar dat 'als de 12 grootste Trompetten er ook moeten komen' het beter was te wachten tot het nieuwe jaar. Op 10 december 1938 bevestigde de kerkvoogdij aan Van Meurs en Bergmeijer dat men akkoord ging met het volgende:

1.	overeengekomen werkzaamheden	f 325 (later gewijzigd in 305)
2.	12 nieuwe Trompetpijpen	100
3.	uitbreiding	45

⁴⁹⁷ Bertus Frans Bergmeijer was in 1917 één van de directeurs van de nv P. van Dam in Leeuwarden geworden. Het jaar erop vestigde hij zich te Amersfoort en korte tijd later in Woerden.

⁴⁹⁸ Voor zijn werk in Scheemda was Bergmeijer in Groningen nog maar éénmaal actief geweest. In 1925 plaatste hij een gebruikt Knipscheer-orgel in de Garnizoenskerk van Bad Nieuweschan.

⁴⁹⁹ Brief van Van Meurs aan Vente van 2 september 1938 (Vente-arch.).

Op 16 december 1938 schreef Bergmeijer hem, dat hij van de kerkvoogdij opdracht had gehad voor de levering van 12 nieuwe Trompetpijpen en voor een Tremulant op het hoofdkanaal.⁵⁰⁰ Hij zou op 2 januari 1939 beginnen en een paar knechten meenemen, zodat de werkzaamheden in twee weken konden zijn afgerond.

Bij controle van de door Bergmeijer uitgevoerde werkzaamheden, stelde van Meurs een lijstje op van pijpen die ‘te sterk, te traag of valsch waren’.⁵⁰¹ In zijn brief van 3 februari 1939 over het orgel van Beilen reageerde Bergmeijer op dit overzicht:

Hier te Scheemda heb ik uw lijstje afgewerkt.⁵⁰² Klein cis van de Octaaf 8 vt heb ik wat zachter moeten maken. U moet niet vergeten, dat de 14 grootsten van de Octaaf 8 vt van hout zijn. En die kan je aan de labiums niet zoo dwingen, als een metalen pijp. Verder is alles voor elkaar. Als U de zaak nu volgende week goedkeurt, kunnen ze mij de rest zenden. Het heeft mij nl te veel geld gekost, dan dat ik ook nog renteverlies zou moeten dragen. Goed uiterekend, heeft dit werkje mij nog geen dertig gulden per week opgebracht, vetpot is het dus niet geweest.

Zijn brief van 15 februari 1939 over het orgel van Beilen sloot Bergmeijer als volgt af: ‘Ik dank U nog wel voor Uw gunstig oordeel over Scheemda. Mijn kennismaking met U was mij zeer prettig. Wanneer U weer iets weet, houd ik mij ten zeerste aanbevolen’.⁵⁰³ In de zomer van dat jaar werd Bergmeijer in Scheemda ontboden, omdat er problemen met het orgel waren. Op 7 juli schreef hij naar aanleiding van een opgave van mankementen aan Van Meurs: ‘De Trompet heeft natuurlijk met de warmte te kwaad gekregen ... Ook het bovenklavier zal wel van de warmte en langdurige droogte te lijden hebben gehad’.⁵⁰⁴ Hij beloofde de volgende week langs te komen. Op zijn brief noteerde van Meurs later ‘afgedaan zat 15 juli 1939’. Op nadrukkelijk verzoek van kerkvoogd Buseman was hij aanwezig geweest bij de werkzaamheden door Bergmeijer.

In 1942 had Van Meurs een uitgebreide briefwisseling met Flentrop over de aanschaf van een windmotor. De levering van nieuwe motoren was in verband met de oorlogstijd problematisch. Flentrop had er nog enkele staan, maar plaatste die toch het liefst indien tevens een contract afgesloten kon worden voor het jaarlijkse orgelonderhoud. Kennelijk ging hij, gezien de goede relatie met Van Meurs, overstag en stuurde hij een formulier op dat benodigd was om de betreffende motor überhaupt te mogen plaatsen. Het verzoek tot plaatsing moest beargumenteerd worden en als tekstvoorstel voor op het formulier stelde Flentrop voor: ‘In verband met de defecte blaasbalg is het plaatsen van een ventilator dringend gewenscht, daar door de huidige materiaalschaarste, reparatie van de blaasbalg zeer moeilijk is’. Korte tijd

⁵⁰⁰ Bergmeijer schreef vanuit 's Heerabtskerke, waar hij op dat moment kennelijk werkte aan het orgel van de Hervormde kerk.

⁵⁰¹ GrA, toegang 1618, inv. nr. 14.

⁵⁰² GrA, toegang 1618, inv. nr. 12.

⁵⁰³ Ibid.

⁵⁰⁴ Bergmeijer schreef zijn brief vanuit Berkenwoude, waar hij op dat moment onderhoud uitvoerde aan het orgel van de Hervormde kerk.

later gaf Flentrop aan dat hij geen prijsopgave kon leveren, omdat die afhankelijk was van de leverprijs en die pas bij aflevering bekend was.

De motor werd kennelijk niet besteld, want kerkvoogd Crol schreef Van Meurs in mei 1943 dat de kerk de aanschaf van een windmotor overwoog, maar hij zich afvroeg of die nog wel te krijgen waren. Van Meurs nam contact op met Bergmeijer, die hem op 25 mei schreef dat hij misschien nog wel een motor beschikbaar had: 'de betreffende onderhandelingen zijn nog niet afgelopen'! Op 18 juni 1943 schreef Bergmeijer hem, dat hij kennisgenomen had van het besluit van de heren kerkvoogden tot aanschaf van een windmotor en dat hij een krachtstroommotor zou opsturen. De kerkvoogden wilden dat de trapinrichting gehandhaafd bleef, 'voor het geval dat er een event. storing in de stroomlevering mocht plaats hebben'.

Helaas bleek bij aflevering door de leverancier dat de motor niet nieuw was. Deze was 'door een bakker gebruikt om de oven te verhitten'. Bergmeijer stelde de zaak maar te laten rusten tot betere tijden.⁵⁰⁵

Odoorn, Protestantse Margarethakerk, 1940

Op 11 maart 1940 kreeg Van Meurs van de kerkvoogden van Odoorn de volgende opdracht:⁵⁰⁶

Bij deezee deelen wij U mede dat ons College aan U heeft opgedragen het houden van Toezicht op het schoonmaken van het orgel in de kerk te Odoorn. Genoemde Schoonmaak zal geschieden door den heer Doornbos, orgelmaker à costi. Aan Doornbos is tevens medegedeeld, dat eventueele herstellingen of vernieuwingen niet eerder mogen worden uitgevoerd, dan na gepleegd overleg met U en ons College. Kerkvoogden der Ned.Herv.Gem. Odoorn

Later schreef Van Meurs op deze opdracht:

Afrekening Doornbos	f 335
6 nieuwe pijpen	9,--
oponthoud	13,50
1 slot	<u>0,90</u>
	f 358,40

Eigen afrekening 14-9-'40

⁵⁰⁵ GrA, toegang 1618, inv. nr. 14.

⁵⁰⁶ Ibid.

advies en toezicht	f 22,50
onkosten	<u>5,95</u>
	f 28,45

In het lokale kerkblad werd in september gemeld: ‘Ook [...] het orgel, is ter dege schoongemaakt en opnieuw gestemd. Dit prachtige instrument, in 1899 geschonken door wijlen Jan Hadders (Valthe), klinkt nu weer in volle zuiverheid. Het schoonmaken en stemmen geschiedde door den orgelbouwer Klaas Doornbos (Groningen), terwijl voor de kerkvoogdij optrad als orgelbouwkundig adviseur de heer J.B. v. Meurs, muzikleeraar en organist te Groningen’.⁵⁰⁷

Wildervank, Margaretha Hardenbergkerk, 1941

In het Van Meurs-archief bevinden zich twee notities met betrekking tot het orgel van de Hervormde kerk van Wildervank.⁵⁰⁸ Allereerst een ongedateerde conceptbrief van Doornbos. Beukema had in verband met zijn hoge leeftijd klanten naar hem verwezen. Kennelijk was Doornbos al in Wildervank geweest en had een forse lijst gebreken opgesteld. De ‘Prijsopgave orgelrestauratie’ (vermoedelijk van zijn hand) is gedateerd 29 oktober 1941.

Prijsopgave Orgelrestauratie

1. Het orgel uit elkaar nemen, dat wil zeggen het pijpwerk van de windladen afnemen, grondig nazien, intoneren, egaliseeren, en op toon brengen⁵⁰⁹
2. Het houten pijpwerk grondig nazien, waar noodig is van nieuwe stoppen voorzien
3. Doorspraak door spaansche ruiters wegnemen
4. Tongwerken waar het noodig is van nieuwe stemkrukken voorzien.
5. Het geheele orgel van stof reinigen
6. Het geheele orgel generaal stemmen.
7. Met deze werkzaamheden gaan ongeveer 5 maanden mee gemoeit
8. De werkzaamheden worden zoo uitgevoerd, dat op een orgel gespeeld kan worden.

Kosten van deze werkzaamheden zijn	f 1300
Tremulant	<u>65</u>
	f 1365

Op Van Meurs’ ‘Opgave zaken in behandeling’ staat het verdere verloop van deze adviespoging: ‘Wildervank, geschreven 29-8-1941, gaat niet door’. In zijn rapport over het orgel van Wildervank, rept Jan Jongepier niets over de geopteerde werkzaamheden van 1941.⁵¹⁰ Hij noemt slechts een dispositiewijziging van begin 19^e eeuw [sic] en van na 1950.

⁵⁰⁷ *Kerkblad Herv. Gem. Odoorn*, 7 september 1940 (Van Meurs’ plakboeken).

⁵⁰⁸ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

⁵⁰⁹ Later is hier nog aan toegevoegd: ‘Quintteeren zoo veel mogelijk wegnemen, frontpijpen uitdeuken, pijpen vastmaken conducten solderen’.

⁵¹⁰ Jan Jongepier, *Rapport over het orgel in de Hervormde kerk te Wildervank* (typoscript Leeuwarden 1991), 2.

Zandeweer, Protestantse kerk, 1941

Ter gelegenheid van de kerkrestauratie van 1932 werd het orgel hersteld door Jan Dekker. Het zelfde jaar adviseerde Van Meurs de kerkvoogdij 'de frontpijpen nog te laten overtrekken met een laagje dof aluminiumbrons, waardoor U een geheel frissche indruk krijgt en een mooi geheel maakt met het donkere eikenhout op den achtergrond'. Uit de prijsopgave van Doornbos uit 1941 blijkt dat dit advies toen niet is opgevolgd. Op 1 juli 1941 schreef de toenmalige organist Boelo Hefting aan zijn oud-docent Van Meurs:

De kerkvoogden en Notabelen te Zandeweer hebben met algemeene stemmen besloten het orgelreparatiewerk voor de som van *f* 435,- op te dragen aan dhr. K.Doornbos. 't Orgel was gisteren verschrikkelijk valsch, zoodat eerlang verbetering is te verwachten. Doornbos krijgt vandaag of morgen bericht van den President kerkvoogd. Deze wil graag van Doornbos bevestiging ontvangen.⁵¹¹

Van Meurs schreef onder aan deze brief: 'Uitgevoerd voor *f* 1000,- . Hoofdlade later, apr. '42 na leer ontvangst.' De *f* 1000,- is op onbekend moment gewijzigd in *f* 1100,- . Doornbos stuurde Van Meurs op 29 augustus 1941 een prijsopgave.⁵¹²

Prijsopgave

- I Alle pijpwerk afnemen, sterk voor stuk nazien, modelleren, naden soldeeren, opnieuw intoneren en stemmen. Verder kleine gebreken in windvoorziening en windkanalen herstellen.
Duur der werkzaamheden \pm 6 à 7 weken Prijs *f* 435,-
- II Betr.
Komt bij front allumineeren *f* 125,-
- III beide windladen uitnemen, grondig restaureeren, speelventielen opnieuw beleeren, nieuw leer onder de sleepen, doorspraak wegnemen, nieuwe pulpeten met nieuw pulpeetdraden en aanhangdraden windlade opnieuw stellen en monteeren.
Prijs totaal *f* 1500 à *f* 1600,=

Later is toegevoegd:

De trompet wordt passend gemaakt in de stevels en voorzien van nieuwe stemkrukken. Op de Vox Humana 6 nieuwe schalbekers bijmaken.

Een 2° aanvulling luidt:

April 1942

Aan Doornbos betaald *f* 1100,- De hoofdwerkklade komt later in restauratie. Doornbos gekort *f* 500,- .

⁵¹¹ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13. Boelo Hefting (1907-1985) was in Zanderweeer en Eppenhuisen organist van 1936-1980.

⁵¹² GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

Eppenhuizen, voormalige Hervormde kerk, 1943/1976

De historie van dit orgel is nog niet volledig ontrafeld. Het zou in 1861 door Lohman als gebruikt instrument geplaatst zijn. De kast is vermoedelijk later vernieuwd, mogelijk in 1882 toen het orgel naar het nieuwe kerkgebouw werd overgeplaatst. In 1943 heeft Klaas Doornbos een aantal registers vervangen. Het kerkgebouw is 1976 buiten gebruik gesteld en ingericht als atelier.⁵¹³ Ook Abraham van der Aa meldt niets over het al dan niet bestaan van een orgel.⁵¹⁴

In Van Meurs' archief bevindt zich een kostenopgave van Doornbos van 10 juli 1941 (Appendix 11).⁵¹⁵ Uit een bijlage blijkt dat de metingen iets enger gehouden zijn in vergelijking tot normaal. Onder aan die bijlage staat geschreven: 'opgegeven druk 65 mm, besteld 29 december 1941 Aan Stinkens'. Op 20 juni 1943 speelde Van Meurs het orgel bij de heringebruikneming.

Op 20 december 1976⁵¹⁶ schreef predikant Klaas Gerrit Pieterman van Zandeweer-Eppenhuizen aan de Hervormde Orgelcommissie en aan Van Meurs,⁵¹⁷ dat de Eppenhuizer kerk nauwelijks meer werd gebruikt. Er waren liefhebbers voor het orgel en het was onduidelijk wat het instrument waard was. Ook vroeg hij zich af of dit orgel mogelijk in het koor van de kerk van Zandeweer zou kunnen staan, net als destijds het huisorgel van ds. Van der Heide.⁵¹⁸ Op die brief heeft Van Meurs een sleuteladres in Eppenhuizen genoteerd. Uit zijn dispositiecahiers blijkt dat hij op 19 mei 1975 al in Eppenhuizen langs geweest was.⁵¹⁹ Mogelijk had ds. Pieterman zijn brief op Van Meurs' aanraden opgesteld. Het orgel is in 1990, toen de kerk aan de eredienst werd onttrokken en als woonhuis en atelier werd ingericht, door Mense Ruiten gedemonteerd.⁵²⁰ In hetzelfde jaar zijn de door Jan de Rijk gesneden blindvleugels afgestaan t.b.v. de completering van het Schnitger-orgel in de voormalige Hervormde kerk van Nieuw-Scheemda.⁵²¹

Assen, Christelijke Gereformeerde kerk, 1945

Op 28 april 1944 bood Pels aan Van Meurs een zo goed als nieuw mechanisch orgel aan met 8 stemmen verdeeld over manueel en pedaal.⁵²² De prijs bedroeg f 5.250,-, te vermeerderen met de kosten van logies van het personeel. Pels bood van Meurs een provisie aan van 5%.

⁵¹³ Met dank aan Victor Timmer, die deze gegevens aan het Eppenhuizer-archief ontleende.

⁵¹⁴ Abraham J. van der Aa 1839-1851, dl. 4, 240.

⁵¹⁵ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

⁵¹⁶ GrA, toegang 1618, inv. nr. 9.

⁵¹⁷ Van Meurs werd benaderd in zijn functie van secretaris van de provinciale commissie voor de kerkmuziek. Mogelijk was hij intussen goed op de hoogte van wat er zich in Eppenhuizen afspeelde, want in zijn dispositiecahier noteerde hij bij de gegevens over dit orgel 'Weer bezocht 19-5-75'.

⁵¹⁸ Zie *De Mixtuur*, nr. 2 (1971), 32. Dit instrument is intussen van eigenaar veranderd. De huidige standplaats is mij onbekend.

⁵¹⁹ Dispositieverzameling Van Meurs, [110].

⁵²⁰ Het ligt daar anno 2015 nog steeds in opslag.

⁵²¹ Deze blindvleugels waren overigens afkomstig van een onbekend veel ouder instrument. (*Groninger Kerken* 7 (1990), 84).

⁵²² GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

Het instrument was voorzien van een elektrische windmotor en het was mogelijk in plaats van de Vox Caelestis een Mixtuur te disponeren. Pels vermeldde in zijn aanbod niets over de bestemming van dit orgel. Van Meurs schreef op deze offerte echter 'Assen'. In het licht van verdere ontwikkelingen ga ik er van uit, dat hij dit orgel in gedachten had voor de Christelijke Gereformeerde kerk aan de Kanaalstraat. Deze gemeente had ook al eens een aanbod van Meek gekregen voor een orgel in bruikleen, maar dat aanbod werd afgewezen: 'De kerk is geen toonzaal'.⁵²³ De offerte van Pels kwam echter te laat, want op 5 juli 1943 had de gemeente al een contract met Spiering afgesloten voor de levering van een gebruikt mechanisch orgel met nieuwe kast en nieuw front voor f 2.000,--. Het instrument zou acht maanden later geleverd worden, maar de Tweede Wereldoorlog zorgde voor de nodige vertraging. Van Meurs werd pas na de aanbesteding als adviseur aangesteld.⁵²⁴ Zijn rol zal dan ook beperkt zijn gebleven tot de eindkeuring en misschien eventuele begeleiding tijdens de opbouw.

Manuaal (C-f³)

Prestant 8' (C-E, hout, open; af F in front)

Holpijp 8'

Gamba 8' (C-H in Holpijp)

Vox Celeste 8' (af c⁰)

Prestant 4'

Octaaf 2'

(open plaats voor een Mixtuur)

(open plaats voor een Bourdon)

Tremulant

Pedaal (C-d¹)

aangehangen

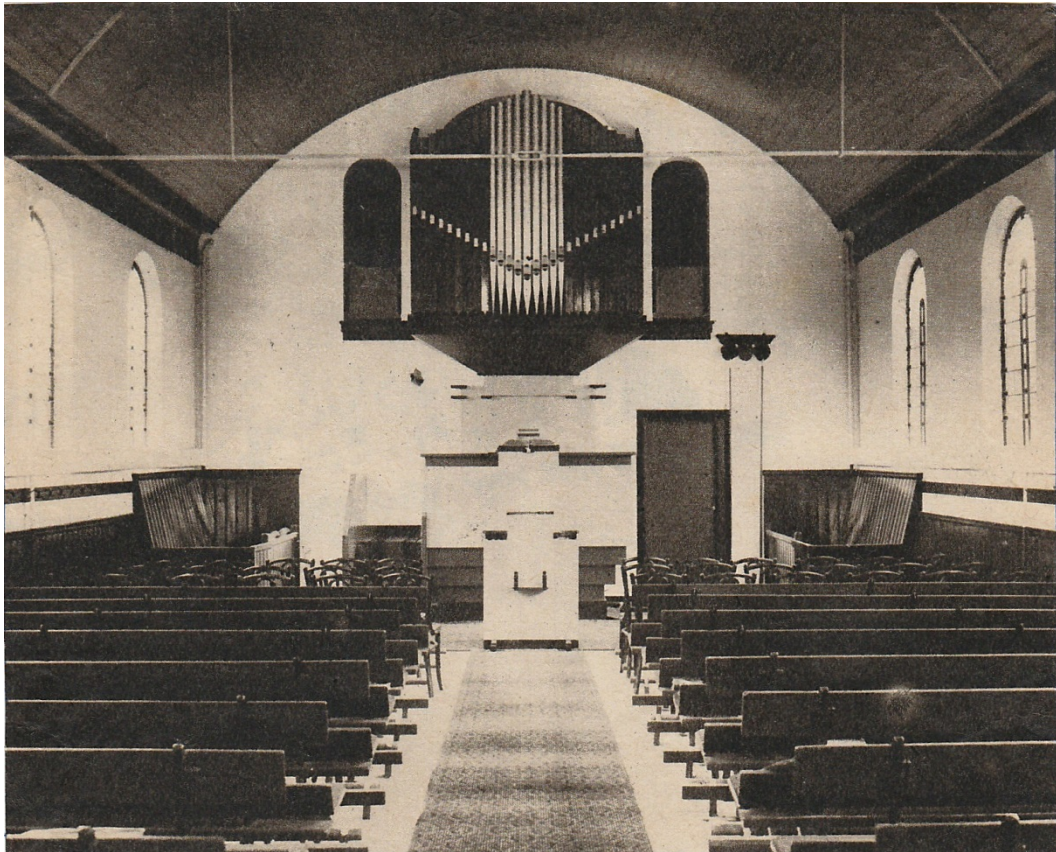
In de muur waartegen de preekstoel stond geplaatst, waren drie boogvensters aangebracht. Het orgelfront bevond zich voor het middelste venster, de klaviatuur vermoedelijk bij het linker of rechter venster. Het instrument werd door Van Meurs op 16 augustus 1945 tijdens een bijzondere samenkomst ingewijd.⁵²⁵ In 1954 zag de toenmalige organiste de open plaatsen graag opgevuld met een Roerfluit en een Mixtuur, maar voor zover bekend zijn die plaatsen nimmer ingevuld. In 1980 verhuisde de gemeente naar haar huidige locatie, de Bethelkerk (in oorsprong een Synagoge en later in gebruik bij de Gereformeerde kerk vrijgemaakt) en gaf de firma Kaat & Tijhuis uit Kampen opdracht daar een nieuw orgel te plaatsen. Wat er met het Spiering-orgel is gebeurd, is niet bekend. Het gebouw aan de Kanaalstraat werd hetzelfde jaar gesloopt en heeft plaatsgemaakt voor woningbouw.⁵²⁶

⁵²³ B. Nawijn, *Ware het niet dat. . .: de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk Assen 1901-1978: een verhaal van mensen* (Donderen 1989), 25, 51-52 en 78.

⁵²⁴ Mondelinge mededeling van de heer Boer, archivaris van de Christelijke Gereformeerde kerk te Assen op 30 april 2010.

⁵²⁵ *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 20 augustus 1945, 2.

⁵²⁶ www.orgelsindrenthe.nl, 18 maart 2010, geraadpleegd 30 december 2012.

Figuur V.3 Het vroegere orgel van de Christelijke Gereformeerde kerk te Assen.
Ongedateerde afbeelding uit de collectie van de schrijver.

Kropswolde, voormalige Protestantse kerk, 1946/1977

Deze gemeente kreeg in 1637 een orgel, maar dat verdween in de loop van de 17^e of 18^e eeuw, mogelijk in 1773 tijdens de bouw van de nieuwe kerk.⁵²⁷ Daarna brak een orgelloos tijdperk van meer dan twee eeuwen aan.

Vlak na de oorlog ging de kerk van Kropswolde in restauratie. Bij de bouwwerkzaamheden werd ook een orgelgaanderij aangebracht en ging de gemeente op zoek naar een orgel. De plaatselijke predikant ds. Alkema vroeg Van Meurs om de gemeente bij de aanschaf te begeleiden en stuurde hem een aantal aanbiedingen van orgelmakers toe die al voorhanden waren. Bewaard bleven brieven van Holtman & Leemhuis en De Wit. Van Meurs benaderde enkele andere orgelmakers met de vraag of zij een gebruikt orgel in voorraad hadden en voor het geval tot nieuwbouw zou worden besloten wat hun levertijd was.⁵²⁸

⁵²⁷ Frans Talstra, *Het Groninger orgelbezit van de reformatie tot de romantiek*, Publicatie STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN, nr. 22, november 1979.

⁵²⁸ Van Meurs' postmap Orgelnieuws.

- Flentrop meldde dat hij geen gebruikt instrument in voorraad had. Voor een nieuw gold een levertijd van 2 à 3 jaar;⁵²⁹
- Ook Verschuieren had geen gebruikt instrument in voorraad.⁵³⁰ Een nieuw orgel kon hij niet eerder leveren dan in 1949;
- Van Leeuwen tenslotte bood een klein orgel aan waarin enig ouder materiaal was verwerkt.⁵³¹

Uit Van Meurs' aantekeningen blijkt dat hij t.b.v. de kerk van Kropswolde een orgel met de volgende dispositie in gedachten had:⁵³²

Manuaal C-f³

1. Prestant 8', front zink, binnen 45%, 54 p.
2. Holpijp 8' b/d, 12 hout, rest 30%, 54 p.
3. Gamba of Aeoline 8', 70% c-f³, 42 p. C-B op nr 2 transmissie
4. Octaaf 4', C-F zink, Fis-f³ 45%, 54 p.
5. Roerfluit 4' b/d, 30%, 54 p.
6. Nasard 2 2/3' b/d, 30%, 54 p.
7. Blokfluit 2', 30%, 54 p.⁵³³
8. Mixtuur 3 sterk b/d, 45%, 162 pijpen

Pedaal C-d¹

9. Subbas 16' C-B hout, c-d¹ gecombineerd met nr 2
10. Bourdon 8' C-d¹ gecombineerd op nr 2.

Pneumatische kegellade

Pedaalkoppel

Tremulant

Vaste combinatie: tutti

Mixtuursamenstelling:

C: 1 – 2/3 – 1/2

c: 1 1/3 – 1 – 2/3

c¹: 2 – 1 1/3 – 1

c²: 2 2/3 – 2 – 1 1/3

Speeltafel links

Elektrische windvoorziening

Balg met dubbele schepbalg en handpomp

Sprekend front, eenvoudig

⁵²⁹ Brief van 14 oktober 1947 (Van Meurs' postmap Orgelnieuws).

⁵³⁰ Brief van 21 oktober 1947 (Van Meurs' postmap Orgelnieuws).

⁵³¹ Brief van 23 januari 1948 (Van Meurs' postmap Orgelnieuws).

⁵³² In Van Meurs' aantekeningen treffen we zowel een manuaalomvang tot f³ als tot g³ aan; g³ is later doorgehaald.

⁵³³ In Van Meurs' aantekeningen komt ook een ontwerp voor waar een Octaaf 2' is doorgestreept en gewijzigd in een Blokfluit 2'.

Ook kwamen er aanbiedingen van gebruikte instrumenten:

- een verder in de literatuur nergens beschreven één-klaviers orgel uit het Evangelisatiegebouw te Nieuw-Amsterdam;
- het Bätz-orgel uit 1842 van het Koninklijk Conservatorium te 's-Gravenhage;⁵³⁴
- een particulier uit Barneveld bood zijn huispijorgel aan, een verder onbekend instrument in een mahoniehouten kast met 6 stemmen in de discant en 5 in de bas, dat later met twee pedaalregisters was vergroot.

De kerkvoogden van Kropswolde vroegen Van Meurs dit laatste instrument te gaan bekijken. Uit bewaard gebleven correspondentie blijkt dat hij een collega-musicus uit Zeist vroeg om dit instrument te beoordelen.⁵³⁵ Helaas bleek na afronding van de restauratie van het exterieur van het kerkgebouw dat er nog maar nauwelijks geld voor het interieur beschikbaar was.⁵³⁶ In 1949 plaatste Johannes Theobaldus Ruijf uit Dedemsvaart op de nieuwe gaanderij, op enige afstand van de balustrade, een loos zinken front met daarachter een groot drukwindharmonium, voorzien van een motor.⁵³⁷ Na een aantal jaren kwam voor het harmonium een elektronisch orgel in de plaats.⁵³⁸

Midden jaren zeventig kwamen de kerkvoogden een in 1975 door Rene Nijssse gebouwd huisorgel op het spoor. Zoals bij veel projecten van Van Meurs was, ondanks het feit dat vlak na de oorlog geen pijporgel kon worden aangeschaft, de relatie goed gebleven.

De heer Joh. Van Meurs, organist van de A-kerk te Groningen werd bereid gevonden om bij de beoordeling van het pijporgel advies te geven. Het orgel stond opgesteld in de Ned. Herv. kerk te Hasselt [Ov]. Tijdens een bezoek aan deze kerk heeft de heer Van Meurs het orgel bespeeld en technisch beoordeeld. Zijn advies was positief.⁵³⁹

Het instrument werd op 15 mei 1977 met een concert door Van Meurs in gebruik genomen.⁵⁴⁰
De dispositie luidde:

⁵³⁴ Na omzwervingen staat dit orgel nu in de zgn. Gotische zaal van het gebouw van de Raad van State te 's-Gravenhage.

⁵³⁵ De verdere geschiedenis van dit huisorgel is onbekend. Een kleinzoon van de toenmalige eigenaar kan zich desgevraagd dit instrument niet herinneren.

⁵³⁶ Telefonische mededeling J. Terbijhe, Protestantse kerk Hoogezand. Kropswolde ressorteert thans onder de PKN-Hoogezand.

⁵³⁷ Getuige een foto in de collectie van het Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed van de Rijksuniversiteit Groningen, nr B 40155-72. Ruijf leverde 'kerkharmoniums' met 'geheime verzegelde constructie', zie brief van de fa. Bakker & Timmenga van 9 februari 1974 over een vergelijkbaar instrument van Ruijf in de Hervormde kerk van Langezwaag.

⁵³⁸ Jaap Brouwer e.a. 1994-1998 en 2009, dl. IV, 153.

⁵³⁹ *Het Nieuwsblad*, 14 mei 1977 (ontleend aan Van Meurs' plakboeken).

⁵⁴⁰ *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 mei 1977, 39.

<i>Onderklavier:</i>	<i>Bovenklavier:</i>	<i>Pedaal:</i>
Holpijp 8'	Prestant 8' disc.	aangehangen
Octaaf 4'	Holpijp 8' bas	
Roerfluit 4'	Octaaf 2'	gebruikelijke koppels ⁵⁴¹
open plaats	Quint 1 1/3'	
	open plaats	

Het loze orgelfront van 1949 werd opgeruimd na plaatsing van het Nijssse-orgel nabij de kansel.⁵⁴² Hoewel het de bedoeling was om twee gereserveerde stemmen in een later stadium in te vullen, werd het instrument in 1991 vervangen door een Leeftlang-orgel, in 1969 gemaakt voor de Christelijke pedagogische academie Nijenborg te Groningen. Het Nijssse-orgel stond vervolgens kort als koororgel in de Damkerk van Hoogezand, daarna als huisorgel in Tolbert en bevindt zich momenteel in particulier bezit in Amersfoort.⁵⁴³

Middelbert, voormalige Hervormde kerk, 1946

Op 21 januari 1946 schreef kerkvoogd F. Brouwer aan Van Meurs een briefkaart waarin hij refereerde aan een gesprek over dit orgel. In dit gesprek was kennelijk de slechte toestand van het orgel van Middelbert aan de orde geweest en was ook besloten wie de noodzakelijke reparaties zou moeten gaan uitvoeren: Holtman & Leemhuis uit Zuidbroek. Brouwer vroeg Van Meurs om zich met deze orgelmakers in verbinding te stellen en hen een opgave van de uit te voeren werkzaamheden te verstrekken. Ook kreeg Van Meurs het verzoek om de uitgevoerde werkzaamheden te keuren. Maart 1946 stelde Van Meurs onderstaand overzicht op:⁵⁴⁴

alle pijpen uitnemen
 reinigen, doorspraak verwijderen hoofdlade
 nieuw leer onder de register sleepen
 mechaniek schoonmaken
 intoneren
 houten pijpen Bourdon 16' lekken moeten gelijmd worden
 Trompet 8' toon verbeteren, waar nodig nieuwe stemkrukken
 Bovenklavier behalve Tertsfluit te zacht
 Vox Humana bruikbaar (maken?)
 Tremulant werkt niet Nieuwe aanbrengen
 Bak om de motor van geluiddempend
 materiaal van hout door tim.
 F 750,=

⁵⁴¹ *De Orgelvriend* 20/2 (1978), 6.

⁵⁴² Jaap Brouwer e.a. 1994-1998 en 2009, dl. IV, 153.

⁵⁴³ *De Mixtuur*, nr. 76 (1994), 852, rubriek Kroniek.

⁵⁴⁴ GrA, toegang 1618, inv. nr. 1.

Op een onbekend moment kreeg Van Meurs een afschrift van de brief die Holtman & Leemhuis ter bevestiging van deze opdracht aan de kerkvoogdij hebben gestuurd.⁵⁴⁵ In de brief werden de bovenstaande constatering van Van Meurs overgenomen, echter met twee toevoegingen: Bij de Vox Humana vermeldde zij nog ‘verouderd tongwerk’, terwijl de dempkist door een timmerman gemaakt moest worden ‘daar wij het hout hiervoor nodig niet bezitten’. Ongetwijfeld was de naoorlogse materiaalschaarste hier debet aan. Al spoedig kreeg van Meurs een bevestiging van Holtman & Leemhuis dat zij met het werk begonnen waren.⁵⁴⁶ Deze herstelling wordt in geen enkele publicatie over dit orgel gememoreerd. Pas tijdens de restauratie van 1977 bleek dat op een onbekend moment aan de lade van het hoofdwerk was gewerkt.⁵⁴⁷

Ten Boer, Protestantse Kloosterkerk, 1946

In de loop van de Tweede Wereldoorlog bestond de wens om een en ander aan het Doornbos-orgel te laten uitvoeren.⁵⁴⁸ Kennelijk werd in eerste instantie Mense Ruiters benaderd. Deze meldde op 30 juni 1944 dat hij geen mogelijkheden zag om op korte termijn met dit orgel aan de slag te kunnen gaan. Niet alleen was hij druk aan het werk met het orgel van Stedum en had hij een fors personeelsgebrek, daarnaast voorzag hij problemen rond de levering van nieuw pijpwerk:

Dat er in ons land slechts twee speciale ateliers zijn waar metalen orgelpijpen gemaakt worden. Dat is in deze tijd met de overstelpende drukte in ons vak een zeer zwak punt. Want op deze twee zaken zijn wij nu in deze tijd als orgelmakers allemaal aangewezen, zoodat die eigenlijk ten dele beslissen over de opleveringsdatum van ons werk.

Op 28 juli 1944 deed Arie Bik uit Amsterdam een offerte voor groot onderhoud en een beperkte dispositiewijziging.⁵⁴⁹ Het verdere oorlogsverloop en materiaalschaarste na de bevrijding vertraagden de activiteiten fors. Op 25 april 1946 kon Bik aan Van Meurs, die de werkzaamheden begeleidde, melden dat hij het nieuwe pijpwerk naar Ten Boer had verstuurd. Hij dreigde voor wat betreft zijn werk in Ten Boer overigens fors in de financiële problemen te komen omdat hij kennelijk de stijging van kosten van toeleveringsbedrijven niet of niet voldoende in zijn begroting meegenomen had. De leverancier van de orgelmotor, Meidinger, had haar prijzen in één klap met 40% verhoogd en ook de verzendkosten van het pijpwerk lagen aanzienlijk hoger dan hij destijds begroot had. Op verzoek van kerkvoogd Homan ging Van

⁵⁴⁵ De bovenzijde van de brief, met daarop een deel van de datum, ontbreekt. Van de datering rest slechts ‘20’.

⁵⁴⁶ De bovenzijde van de brief, met daarop een deel van de datum, ontbreekt. Van de datering rest slechts ‘25’.

⁵⁴⁷ Mededeling Klaas Bolt tijdens de heringebruikneming.

⁵⁴⁸ Van Meurs’ postmap Orgelnieuws.

⁵⁴⁹ Er bestonden in de eerste helft van de twintigste eeuw drie firma’s Bik: Petrus Cornelis Bik uit Leiden was opvolger van Schaaffelt & Lohman. Van zijn drie zonen zette Petrus Cornelis (II) de firma in Leiden voort, begon Arie voor zichzelf in Amsterdam, terwijl Gerardus Petrus in Boxmeer de orgelfabriek J. Winkels & Zn. overnam.

Meurs hierover in overleg met Bik. De meerkosten voor de motor werden als een gegeven geaccepteerd, of dat ook voor de overige meerkosten gold, valt te betwijfelen. Bik mopperde hierover op 11 juni 1946 schriftelijk aan Van Meurs en verzocht hem na plaatsing van het nieuwe pijpwerk snel langs te komen 'want als ik klaar ben verdwijn ik daar weer'. Van Meurs meldde in zijn gegevensverzameling dat hij het orgel bespeelde bij de heringebruikneming op 10 maart 1946.⁵⁵⁰ Mogelijk heeft hij zich vergist in die datum, want Bik was op dat moment nog volop aan het werk.

Groningen, voormalige sociëteit 'De Harmonie', 1948

De grote zaal, die in 1891 aan de uit 1856 daterende De Harmonie was toegevoegd, beschikte in eerste instantie niet over een orgel. Rond 1900 kwam de vraag naar voren om een concertorgel aan te schaffen, met name dirigent en organist Marius van 't Kruijs was daar een groot voorstander van.⁵⁵¹ Als er één nodig was, werd een instrument gehuurd zoals in 1909 bij de uitvoering van Bachs Matthäus-Passion. Van Oeckelen plaatste toen een tijdelijk orgel.⁵⁵² In 1929 werd het zogenaamde Bolt-orgel in de concertzaal geplaatst. Dit Bolt-orgel dankte zijn naam aan Menno Bolt, in leven stadsdokter, belast met de armenpraktijk in de gemeente Groningen. Hij liet een legaat groot f 5.000,- na aan de N.V. de Groninger Orkest Vereniging om aan te wenden voor de bouw van een concertorgel in de grote zaal van 'De Harmonie'.

Het door de firma Van Leeuwen uit Leiderdorp gebouwde orgel stond opgesteld in een nis. Vanuit de zaal waren alleen de open frontopstelling en het rasterwerk daarboven te zien. Van Meurs was in der jaren 1946-1951 'huisorganist' van 'De Harmonie'. In de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* van 13 november 1948 werd de recensie van een concert in 'De Harmonie' als volgt afgesloten:

Er mag in dit verband wel even op gewezen worden, dat op voorstel van Joh. van Meurs, organist van de G.O.V. enige veranderingen in de dispositie zijn aangebracht, die de klank zeer ten goede zijn gekomen: het instrument is geheel opnieuw geïntoneerd, waarbij fluiten en prestanten sterker werden, enige strijkers zijn vervangen door een Quint 2 2/3', heldere Mixtuur en Scherp 3,4 sterk. Dit alles kwam de bruikbaarheid ook voor deze avond zeer ten goede.

Bij vergelijking van de oude en de nieuwe situatie in Van Meurs' dispositiecahiers blijken de volgende wijzigingen:⁵⁵³

Man I: Violon 8' vervangen door een Quint 2 2/3'
 Mixtuur vernieuwd
Man II: Gedekt 16' vervangen door Prestant 4'

⁵⁵⁰ Dispositieverzameling Van Meurs [120].

⁵⁵¹ Jan Minderhoud 2008, 93.

⁵⁵² Dit 'verhuurorgel' werd in 1912 aangekocht door de Christelijke Gereformeerde Jeruzalemkerk te Groningen en werd in 1934 verplaatst naar de Gereformeerde Bethaniëkerk van Sleen, waar het na een drastische verbouwing in 1974 nog aanwezig is.

⁵⁵³ Dispositieverzameling Van Meurs [39-40].

Violine 4' vervangen door Scherp III

De wijzigingen werden uitgevoerd door Van Leeuwen. In de jaren vijftig en zestig raakte het Harmoniecomplex langzaam maar zeker in verval. De gemeente Groningen kocht het gebouw in 1963 en deed dit het volgende jaar over aan de Rijksuniversiteit.⁵⁵⁴ Het laatste concert waarbij het orgel werd gebruikt was op 21 december 1971.⁵⁵⁵ In 1973 werd het orgel door Verschueren aangekocht. Het zelfde jaar werd het gebouw, behoudens de voorgevel, gesloopt.

Assen, Protestantse Zuiderkerk,⁵⁵⁶ 1953

In de toen nog Gereformeerde Zuiderkerk werd in 1932 een groot twee-klaviers orgel geplaatst door Valckx & van Kouteren. Begin 1953 was sprake van onvrede over de orgels in zowel de Noorder- als de Zuiderkerk en werd Van Meurs om zijn oordeel over deze instrumenten gevraagd.⁵⁵⁷ In zijn rapportage uit juli van dat jaar ging hij uitgebreid op geconstateerde gebreken in en deed voorstellen voor wijziging (zie Appendix 12). Uit de rapportage blijkt dat Van Meurs prima op de hoogte was van de naoorlogse ontwikkelingen in de orgelbouw: Hij zag en noemde daarom de nadelen van de tractuur. Het klankkarakter serveerde hij echter niet zonder meer af. Het advies van Van Meurs werd uiteindelijk maar deels opgevolgd. Nadat ook de organist Feike Asma (Den Helder, 1912 - Amsterdam, 1984) in 1962 een rapport had opgesteld vonden herstellingen en wijzigingen plaats. Eerst in 1962, later in 1975 en 1994. De Salicionaal werd versneden tot Quint en de Mixtuur kreeg een hogere samenstelling. De tractuur was intussen gewijzigd in elektro-pneumatisch.⁵⁵⁸

Niekerk (Westerkwartier), Protestantse kerk, 1968

Bij de aanvang van de kerkrestauratie in december 1963, werd het orgel door Opten gedemonteerd en opgeslagen op de zolder van de voormalige openbare school in Niekerk. Na afronding van de restauratie was het orgel nog niet herplaatst en werden de diensten begeleid door een harmonium. De voor de orgelherplaatsing aangetrokken orgelmaker Ottes ging failliet, daarna werd achtereenvolgens aan Eppinga en Harkema gedacht.⁵⁵⁹ Van Meurs, die vanaf eind jaren twintig het kerkkoor dirigeerde, werd door de kerkvoogdij als adviseur aangetrokken. De Hervormde Orgelcommissie stelde hierover in haar brief van 31 mei 1968, dat kerkordelijk die rol de hare was. Vervolgens is achter de schermen kennelijk het nodige masseerwerk verricht, want de commissie schreef de kerkvoogdij op 21 juni 1968:

De Heer J.B. van Meurs, die U tot nu toe in de behandeling van Uw orgelzaak heeft bijgestaan, is (voorzover wij weten) géén orgelbouw-adviseur. Om allerlei redenen is goed toezicht op de uitvoering van de aan Uw orgel te verrichten werkzaamheden, zowel in de

⁵⁵⁴ Jan Minderhoud 2008, 131.

⁵⁵⁵ Ben Stagge 1980, 5.

⁵⁵⁶ Ook wel *Zuidersingelkerk* genoemd.

⁵⁵⁷ Lukas D. Kwant z.j., 6.

⁵⁵⁸ www.orgelsindrenthe.nl, geraadpleegd 5 maart 2010.

⁵⁵⁹ Op 12 september 1967 werd Ottes door de Arrondissementsrechtbank van Assen in staat van faillissement verklaard.

werkplaats van de orgelmaker als te zijner tijd gedurende de opbouw in de kerk, dringend geboden. Wij kunnen ons er zeer wel in vinden, dat de kerkvoogdijkamer is ingegaan op een eerder door ons gedaan aanbod – toen om de kamer uit de impasse-Ottes te helpen – en tegenover U de eis gesteld, dat onze commissie als “toezichthouder” zal optreden.

Van Meurs trad binnen deze constructie op als adviseur en Willem Hülsmann namens de Hervormde Orgelcommissie als toezichthouder.⁵⁶⁰ Hoe hun onderlinge taakverdeling er in de praktijk uit zag, is nergens gedocumenteerd. Mogelijk wilde de orgelcommissie de confrontatie niet aangaan omdat het hier toch maar een eind negentiende-eeuws orgel betrof. In de jaren zestig was er maar weinig interesse voor een dergelijk orgeltype. Opvallend is dat de orgelcommissie in deze brief niet is ingegaan op wat naar haar mening het daadwerkelijke verschil was tussen een orgeladviseur en een orgelbouwadviseur, noch op wat dat verschil in het geval van het orgel van Niekerk in de praktijk zou gaan betekenen. Zeker omdat Van Meurs in zijn advertenties, in zijn aanbiedingsbrieven en op zijn stempel zich wel degelijk orgelbouwadviseur noemde, is het standpunt van de Hervormde Orgelcommissie curieus en lijkt het slecht onderbouwd.

Mense Ruiters herplaatste en herstelde het orgel in 1969. Helaas moest de oude balg vervangen worden door een nieuwe, omdat na de kerkrestauratie voor de windmachine alleen nog maar ruimte was in het orgel. De kerkelijke ingebruikneming vond op 9 november plaats. Jelte Hoving, leerling van Van Meurs, bespeelde het orgel. Bij de officiële ingebruikneming op 23 november bespeelden Van Meurs en Jelte Hoving het orgel. In 1979, toen schade aan het orgel was ontstaan door constructieve problemen van het kerkgebouw, speelde Van Meurs geen rol meer en werd namens de Hervormde Orgelcommissie wederom Willem Hülsmann ingeschakeld.⁵⁶¹

Groningen, Protestantse Peper- of Geertruidsgasthuiskerk, 1970

In 1938 had Spiering dit orgel gerestaureerd.⁵⁶² Van Meurs was daar destijds niet bij betrokken. Als er al een deskundige aangetrokken was, was dat vermoedelijk Batenburg in zijn rol van toezichthouder. Voor de restauratie van dit orgel werd van Meurs als adviseur aangezocht; mogelijk vroeg men hem in het kader van zijn functie van toezichthouder. Hij gaf er de voorkeur aan om hier een gedeelde opdracht van te maken en vroeg Evert Westra om als medeadviseur op te treden. Westra's rol was in de praktijk overigens te verwaarlozen.⁵⁶³

⁵⁶⁰ Hülsmann werd door de commissie wel vaker bij (dreigende) problemen ingezet, zoals ook bij een conflict tussen de adviseur van de Hervormde Orgelcommissie en de plaatselijke orgelcommissie van Winsum [Gn] in de jaren 1975-76.

⁵⁶¹ Stef Tuinstra, *Van Oeckelen-orgel Niekerk, rapport betreffende het orgel in de Nederlandse Hervormde kerk* (typoscript 1990), alsmede door hem beschikbaar gestelde kopieën van acta uit het kerkarchief.

⁵⁶² *De Banier*, 18 augustus 1938, 3.

⁵⁶³ Westra trad slechts sporadisch als adviseur op, bijvoorbeeld: Groningen, Kurioskerk (1960), Ballum, Hervormde kerk (1963) en Delfzijl, Hervormde kerk De Ark (1972).

Hoewel Mense Ruiter in januari 1964 stelde dat het ‘zeer zeker de moeite waard [is] dit orgel grondig te herstellen’, dachten de beide adviseurs al snel aan nieuwbouw.⁵⁶⁴ Zo bleven drie dispositie-ontwerpen bewaard, één van 14 stemmen verdeeld over Hoofdwerk-Borstwerk-Pedaal, één van 17 stemmen over Hoofdwerk-Rugwerk-Pedaal en één met een minimale bezetting van 9 stemmen over Hoofdwerk-Borstwerk-Pedaal. Uit aantekeningen blijkt dat de adviseurs het Ahrend & Brunzema-orgel (1965, opus 40) van de Magnaliakerk in Groningen als uitgangspunt beschouwden.⁵⁶⁵ Bewaard bleef een offerte van Van Leeuwen met een Hoofdwerk-Rugwerk-variant. Hij bood f 7.000,- voor het bestaande orgel.⁵⁶⁶ Getuige correspondentie met Mense Ruiter is eind 1966 besloten het bestaande orgel toch te handhaven en aan te passen. De volgende wijzigingen werden aangebracht.⁵⁶⁷

Hoofdwerk: Trompet 16' vervangen door de Woudfluit 2' van het bovenklavier.
Bovenwerk: Viola di Gamba 8', Open Fluit 8' disc. en Woudfluit 2' vervangen door Quint 1 1/3', Sesquialter II disc. en Octaaf 2'.
Pedaal: uitbreiding met Bourdon 16' en Bourdon 8', volgens het unit-systeem afgeleid van de Bourdon 16' van het Hoofdwerk.

Het is opvallend dat in geen enkel in de postmap van Van Meurs bewaard gebleven stuk rond dit orgel een bouwer of concreet bouwjaar genoemd is.

Op 8 mei 1970 werd het door Mense Ruiter gerestaureerde en gewijzigde Van Oeckelen-orgel in gebruik genomen met een concert door Van Meurs en diens leerling Johan Brouwer.⁵⁶⁸ Van Meurs hield bij die gelegenheid een causerie over de orgelmakers Van Oeckelen en ging hierbij ook in op de muziekpraktijk rond de bouwtijd van het orgel.⁵⁶⁹ Mense Ruiter lichtte de uitgevoerde werkzaamheden toe:

Het nogal donkergetinte klankkarakter moest plaats maken voor een helderder kleurrijker klankkarakter, terwijl een foutief-geconstrueerde hoofdwindlade (met als gevolg het veelvuldig verstemmen der pijpen) gewijzigd moest worden.

Over de filosofie achter de uitgevoerde wijzigingen stelde Folkert Grondsma:

Mense Ruiters verdiensten liggen m.i. hierin, dat niet gepoogd is een pure authenticiteit na te streven van dit in de hoog-romantiek gebouwde orgel. Met name in deze tijd werden ernstige fouten gemaakt, zowel technisch (windvoorziening) als muzikaal (onlogische dispositie). [...]

⁵⁶⁴ Van Meurs' postmap Adviseurschap.

⁵⁶⁵ Dit orgel staat sinds 1992 in een ander kerkgebouw en is in 2006 door Jürgen Ahrend Orgelbau (Hendrik Ahrend) gewijzigd.

⁵⁶⁶ Brief van 13 juli 1965 (Van Meurs' postmap Adviseurschap).

⁵⁶⁷ Lex Gunnink 1990, 82-83.

⁵⁶⁸ Programma ingebruikneming (ontleend aan Van Meurs' plakboeken).

⁵⁶⁹ Hij betrok daarbij ook de Brabantse beginperiode van het huis Van Oeckelen.

Het betreft dus een vrij omvangrijke restauratie, waarbij onder invloed van zijn tijd gemaakte fouten door Van Oeckelen bij deze restauratie zijn hersteld.⁵⁷⁰

Ironisch is dat Oussoren bij een lezing op 22 augustus 1969 juist hier in de Pepergasthuiskerk stelde, dat ook romantische en laat-romantische orgels bescherming dienden te genieten.⁵⁷¹ De restauratie kreeg al vrij snel kritiek. Talstra en Tuinstra spraken in dat kader al drie jaar later over ‘de Van Oeckelen-verbeteraars in de Ev. Luth. Kerk en de Pepergasthuiskerk in Groningen’.⁵⁷² De stad Groningen werd door deze ingreep van haar laatste intacte Van Oeckelen-orgel beroofd.⁵⁷³

Bergum, Protestantse Kruiskerk, 1973

Het kistorgel van de Hervormde Cantorij werd begin 1973 op voorstel van Van Meurs besteld bij Klaus Becker. Vermoedelijk heeft Van Meurs het werk van Becker leren kennen bij zijn bezoeken aan Duitsland. Becker had in 1955 een eigen bedrijf gesticht in Kupfermühle [D] en leverde in Nederland een aantal kleine orgels aan kerken en particulieren. Zijn zoon Michael zette in 1990 het bedrijf voort. Tijdens het bouwproces gingen bestuur, dirigent en leden van de cantorij geregeld naar Duitsland om de vorderingen te bekijken. Het instrument werd op 24 november 1973 in gebruik genomen in een bijeenkomst waaraan ook de cantorij, de jeugdcantorij, het kinderkoor en een blokfluitensemble hun medewerking verleenden.⁵⁷⁴ De toenmalige cantrix was in de jaren zestig orgelleerling van Van Meurs. De dispositie luidde bij aflevering:

Gedackt 8'
Rohrflöte 4'
Prinzipal 2'
Quint 1 1/3'⁵⁷⁵

De kast is in eikenhout uitgevoerd. Van Meurs' keuze voor een kistorgel in die jaren is bijzonder. In Nederland was dit type orgel nog maar net in opkomst en het enige historische voorbeeld dat we in ons land hadden, was een vermoedelijk uit Polen afkomstig kistorgel uit circa 1650 in de collectie van het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage. Pas later werd het fenomeen kistorgel ook in ons land gemeengoed. Het geplaatste kistorgel, ook wel wijds het

⁵⁷⁰ Folkert Grondsma, ‘Weer fraai orgel in Pepergasthuiskerk’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 9 mei 1970, 6.

⁵⁷¹ Paul Bollen, ‘Er ontbreekt iets wezenlijks bij uitvoering oude muziek’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 23 augustus 1969, 4.

⁵⁷² Frans Talstra [1972-1974], ‘‘t Lopster örgelspul’ deel 11, *Het Orgel* 69/9 (1973), 242-255.

⁵⁷³ De disposities Van Oeckelen-orgels in de Lutherse, de Remonstrantse, de Parklaankerk en de Baptisten Zuiderkerk waren intussen gewijzigd; het Van Oeckelen-orgel van de Waalse kerk was in 1940 naar de Goede Herderkerk in IJsselmuiden verkocht, waar het zonder de oorspronkelijke kast werd herplaatst (Lex Gunnink 1990, 137-138).

⁵⁷⁴ Orgelbouwnieuws, *Het Orgel* 70/1 (1974), 27.

⁵⁷⁵ De Quint is later tot tweemaal toe vervangen door een ander register.

koororgel genoemd,⁵⁷⁶ had Van Meurs enthousiast gemaakt en hij vroeg Becker ook om een offerte voor een kistorgel thuis.⁵⁷⁷

Groningen, De Trefkoel, voormalige Hervormde kerkzaal De Wingerd, 1974

De Trefkoel was een multifunctioneel centrum in de Groningse wijk Paddepoel. In het complex waren drie kerkzalen aanwezig. Dankzij enerzijds de Hervormde ‘één-guldenclub’ (waarvan de leden wekelijks een gulden bijdroegen) en anderzijds een riantte gift, kon de Trefkoelgemeente in 1974 een orgel aanschaffen.⁵⁷⁸ Als adviseurs werden Johan van Meurs en Wim van Beek aangesteld.⁵⁷⁹ Het was Van Meurs’ enige grote opdracht na de ‘Schnitgerherdenking’ en is dan ook te beschouwen als exponent van de tijdens de herdenking gepropageerde bouwwijze. Blank experimenteerde in die periode met gehamerd orgelmetaal, dikkere pijpwallen, hogere loodpercentages, aan de bovenkant dichtgesoldeerde gedekten etc. Op het bijzondere van dit orgel binnen het adviesœuvre van Van Meurs, wordt in het volgende hoofdstuk nader ingegaan. De dispositie van het instrument luidde:

Manuaal (C-g³):

Prestant 8'

Quintadeen 16'

Gedekt 8'

Octaaf 4'

Fluit 4'

Octaaf 2'

Mixtuur IV bas

Mixtuur V-VI disc.

Trompet 8' bas/disc.

Pedaal (C-f¹):

Aangehangen

Voor wat betreft de pijpfactuur was aansluiting gezocht op oude voorbeelden (naar verluidd Praetorius’ *Syntagma Musicum*).⁵⁸⁰ De ingebruikneming vond in september 1974 plaats.⁵⁸¹ De rol van Van Beek heeft zich beperkt tot orgelspel, hij heeft geen adviseurswerk verricht.⁵⁸² Er werd gekozen voor een één-klaviers orgel. De toenmalige cantor-organist Luilf van Dam vertelde hierover het volgende: ‘Voor dit bedrag – ongeveer 65 duizend gulden – kun je wel een zogenaamd groot orgel krijgen met twee klavieren en een vrij pedaal, maar dat blijft wat dispositie betreft toch een beetje surrogaat en de gemeentezang is met die opbouw ook niet

⁵⁷⁶ *Hervormd Contact Bergum*, 8 december 1973 (ontleend aan Van Meurs’ plakboeken).

⁵⁷⁷ GrA, toegang 1618, inv. nr. 6.

⁵⁷⁸ Mededeling Victor Timmer, 8 november 2012.

⁵⁷⁹ Orgelbouwnieuws, *Het Orgel* 70/12 (1974), 414-415.

⁵⁸⁰ Programma concert 15 december 1974 (ontleend aan Van Meurs’ plakboeken).

⁵⁸¹ Renske Koning 1974/2, 5.

⁵⁸² Mededeling Wim van Beek, 7 september 2010.

gediend'.⁵⁸³ Opvallend is dat de Hervormde Orgelcommissie haar rol als adviseur niet heeft opgeëist, mogelijk was dat een gevolg van de wijze van financiering. De bouwkosten rustten immers niet op de kerkelijke begroting.

Figuur V.4 Het orgel van het vroegere kerkgebouw *De Wingerd* te Groningen, 1998.
Bron: beeldopname van Sicco Steendam.

In 1997 is het orgel na de sluiting van de kerkzaal overgenomen door Orgelmakerij Steendam en vervolgens opgesteld in het atelier in Roodeschool. Het jaar erop werd het aangekocht door de Protestantse kerk De Bron in Nieuwerkerk aan de IJssel. Steendam heeft de westaflex conducten door loden exemplaren vervangen. De ophanging van de Trompet en de Prestant werd verbeterd en de grootste frontpijpen kregen koperen binnenvoeten.⁵⁸⁴ Wegens ruimtegebrek op de nieuwe locatie konden de luiken niet meer worden aangebracht. Het instrument

⁵⁸³ Renske Koning 1974/2, 5.

⁵⁸⁴ Dit euvel doet zich bij meer Blank-orgels uit die tijd voor. Bij het uit hetzelfde bouwjaar daterende Blank-orgel van de Vennekerk te Winschoten werden door de firma Van der Putten in 1998 vergelijkbare werkzaamheden uitgevoerd.

werd op 26 september 1998 in Nieuwerkerk in gebruik genomen. Het complex De Trefkoel is in 2012 gesloopt.

Groningen, eigen huisorgel, 1976

Het geplaatste kistorgel in Bergum had Van Meurs kennelijk enthousiast gemaakt. Op 20 december 1973 schreef de orgelmaker Klaus Becker hem dat hij blij was dat het instrument goed bevalen was en sloot hij ten behoeve van Van Meurs een brochure bij, waarop een in serie vervaardigd kistorgel stond met de volgende dispositie: Gedekt 8', Rohrflöte 4', Gemshorn 2', Nasat 1 1/3' (of Octave 1' of Regal 8').⁵⁸⁵ Hij offereerde het instrument in de samenstelling 8-4-2-1 1/3 (zonder pedaal) voor DM 11.700,- af werkplaats. Het op verzoek van Van Meurs aanbrengen van een pedaalklavier was eigenlijk niet mogelijk. De forse aanpassing hiertoe zou een meerprijs van minimaal DM 3.000,- opleveren.

Figuur V.5 Van Meurs achter het kistorgel in zijn woning aan de Prinsesseweg te Groningen, 6 december 1985. Bron:www.groningeninbeeld.nl.

Twee jaar later, in september 1975, bestelde Van Meurs een kistorgel met vier gedeelde stemmen en inschuifbaar pedaal bij Fonteijn.⁵⁸⁶ Dit instrument werd 1976 opgeleverd en in eerste instantie in het vakantiehuisje in Doldersum geplaatst. De dispositie luidt.⁵⁸⁷

⁵⁸⁵ GrA, toegang 1618, inv. nr. 6.

⁵⁸⁶ Mogelijk zijn de contacten met Fonteijn tot stand gekomen als gevolg van de plaatsing van het nieuwe koororgel in de Jacobuskerk van Zeerijp, begin 1975.

Holpijp 8' b/d
Roerfluit 4' b/d
Prestant 2' b/d
Quint 1 1/3' b/d

Een enkele keer werd dit orgel ook in de Der Aa-kerk bij concerten gebruikt. Orgelhersteller Vos plaatste het daar dan en bracht het na afloop weer terug naar Doldersum.⁵⁸⁸ Pas na het overlijden van zijn vrouw liet Van Meurs het kistorgel in Groningen in zijn huis aan de Prinsesseweg plaatsen. Dit orgel bevindt zich thans in particulier bezit in Wolvega.

Figuur V.3 Het noodorgel van de voormalige Hervormde kerk te Garnwerd, op de foto opgesteld in de voormalige Hervormde kerk te Leegkerk, 18 oktober 1993.
Bron: beeldopname van de auteur.

Garnwerd, voormalige Hervormde Liudgerkerk, 1978

Dankzij een aantal subsidieverstrekkingen kon de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN voor een bedrag van f 13.000,- een (low-budget) kistorgel aanschaffen, dat als noodorgel zou gaan functioneren in kerken met een (nog) onbespeelbaar orgel. Door een dergelijke aankoop

⁵⁸⁷ Advertentie in *Het Orgel* 82/9 (1986), 31.

⁵⁸⁸ Mededeling Melle Buruma, 4 oktober 2010.

konden elektronische instrumenten buiten de deur gehouden worden. Johan van Meurs en Ab Weegenaar werden als adviseurs aangezocht. De keuze viel op een drie-stems kistorgel van Avia orgelbouw in Bergen op Zoom. Het instrument werd sterk geïntoneerd omdat het primair bedoeld was voor het begeleiden van de gemeentezang.⁵⁸⁹ De dispositie luidde: Holpijp 8' (niet registreerbaar), Prestant 4' en Mixtuur II.⁵⁹⁰

Bij de ingebruikneming op 4 juni 1978 viel al op dat het instrument niet goed was afgewerkt, zo was de intonatie van de Holpijp wat onregelmatig.⁵⁹¹ Als gevolg van de onvrede over het orgel besloot de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN tot de oprichting van een eigen orgelcommissie. Leden werden Johan van Meurs (voorzitter), Victor Timmer en schrijver dezes. Tot 1987 stond het orgeltje in Garnwerd, vervolgens tot 1990 in de voormalige Hervormde kerk van Oostum en daarna in de voormalige Hervormde kerk van Leegkerk. Recentelijk is besloten de kerk van Leegkerk anders in te richten.⁵⁹² Het kistorgel werd als gevolg daarvan overbodig en is in 2013 overgedaan aan de Schola Liturgica te Harlingen.⁵⁹³

V.2 Niet-geëffectueerde adviezen

In deze paragraaf wordt ingegaan op niet geëffectueerde adviezen. Er zijn in dit geval archivalia voorhanden waaruit blijkt dat Van Meurs zich in welke vorm dan ook met een instrument bezig heeft gehouden; deze activiteiten hebben echter niet in een aantoonbare opdracht geresulteerd. Ook niet geëffectueerde adviezen helpen ons om een beeld te vormen van hoe Van Meurs' tegen bepaalde orgels aankeek.

Pieterburen, voormalige Hervormde Petruskerk, 1930/1939

De oudste correspondentie van Van Meurs over het orgel van Pieterburen dateert uit 1930. Eén van zijn leerlingen had hem verteld dat het pedaal daar slecht functioneerde. Van Meurs ging er in november van dat jaar vrijblijvend langs. Hij constateerde ontstemming van de frontprestant, naar zijn mening was kalk in de pijpen hier de oorzaak van. Hij preees de fluitstemmen van het bovenklavier 'zulke karaktervolle stemmen heb ik nog niet veel op een pneumatisch orgel [gehoord]'. De problemen met betrekking tot het pedaal werden zijns inziens veroorzaakt door losse of gebroken pneumatiekbuizen. Naast herstel adviseerde hij om een Subbas-transmissie voor het pedaal aan te brengen. Dergelijke werkzaamheden konden het best door Thys of Doornbos uitgevoerd worden. Een en ander resulteerde op dat moment niet tot een opdracht.

In 1938 raakt Van Meurs weer bij dit orgel betrokken. Offertes werden gevraagd bij Flentrop en Ruiters. Het opstellen van een offerte door de laatste ondervond de nodige

⁵⁸⁹ Renske Koning 1978, 5.

⁵⁹⁰ In 1994 is het quintkoor van de Mixtuur afgeplakt, waarna een Octaaf 2' overbleef.

⁵⁹¹ Renske Koning 1978, 5.

⁵⁹² *Nieuwsblad Plaatselijke Commissies Stichting Oude Groninger Kerken*, febr. 2012, 3.

⁵⁹³ Gerrit de Vries, 'Een kistorgel voor Schola Liturgica', *Schola Notes* 6/1 (2013), 11.

vertraging omdat sprake was van een haastklus in Wolvega.⁵⁹⁴ Eind 1938 rapporteerde Hendrik Wicher Flentrop dat zijn zoon in Pieterburen was geweest en een prijsopgave zou opstellen.⁵⁹⁵ Haast had een en ander niet want in Pieterburen had men door laten schemeren dat eerst de kerkrampen hersteld zouden moeten worden. Op 8 oktober 1938 deed Flentrop een eerste voorstel voor herstel. Hij somde de gebreken op en deed diverse oplossingsvarianten. Op hoofdlijnen kwam zijn voorstel neer op: schoonmaak; nieuwe membranen waar nodig; wijzigen samenstelling Cornet; herintonatie; laden en speeltafel in Zaandam van nieuwe kegels en membranen voorzien; Aeoline wijzigen in Voix Celeste; uitbreiding met een Tremulant; en het aanbrengen Subbas 16' als transmissie van de Bourdon 16'. Als bijlage sloot Flentrop een overzicht bij van recent gebouwde en gerestaureerde orgels. Bij het orgel van Wognum attendeerde hij er op dat dit ook een Leichel-orgel was.⁵⁹⁶ Na de kerkrestauratie bespeelde Van Meurs het orgel bij de inwijdingsdienst op 14 mei 1939.⁵⁹⁷

Flentrop stuurde op 2 oktober 1939 een nieuwe offerte. In zijn voorstel wilde deze het orgel schoonmaken, houtworm bestrijden, pijpen richten, de opslaande kegels vervangen door conische inslaande (met wijziging van de laden), de registertractuur versnellen en de Bourdon 16' disc en de Lieflijk Gedekt 8' voorzien van metalen hoeden.⁵⁹⁸ Daarnaast wilde hij de speeltafel verbouwen en de registers Prestant 8', Cello 8', Trompet 8', Viool-Prestant 8' en Violon 8' herintoneren. Hij vond die stemmen 'te scherp en sterk'.⁵⁹⁹ Verder wilde hij de Cello 8' vervangen door een Fluit 4' en de Bourdon 16' ook als transmissie op het pedaal aanbrengen. Van Meurs schreef op deze offerte: 'bez. 1-3-40 Rietema'.

Snel na Flentrops laatste offerte stuurde van Meurs aan kerkvoogd B. Rietema een overzicht van wat er zoal aan het orgel moest gebeuren: behalve schoonmaak en bestrijden van houtworm stelde hij onder meer voor om de opslaande kegels te vervangen door conische inslaande met de daarbij behorende wijzigingen aan de laden.⁶⁰⁰ Ingrijpend was zijn voorstel om de registers Prestant 8', Cello 8', Trompet 8', Viool-Prestant 8' en Violon 8' opnieuw te intoneren. Hij vond die stemmen scherp en te sterk. Als een dergelijke herintonatie zou zijn uitgevoerd, zou dat een forse aanslag geweest zijn op het Duits-romantische klankkarakter van dit orgel. Tenslotte wilde hij de Cello 8' vervangen door een Fluit 4' en op het pedaal een

⁵⁹⁴ Dankzij familierelaties kreeg Ruiter opdrachten van diverse kerken in Wolvega. In dit geval was hij aan het werk in de Hervormde kerk aldaar.

⁵⁹⁵ Brief van 14 november 1938 (GrA, toegang 1618, inv. nr. 13).

⁵⁹⁶ Het Leichel-orgel van de voormalige Hervormde kerk (thans Theaterkerk) in Wognum werd in 1933 door Flentrop fors verbouwd. Momenteel resteert van dit instrument enkel nog maar de kast. Het register Clarinet 8' heeft deze verbouwing en de latere sloop van het binnenwerk overleefd en is in 1992 hergebruikt in het Leichel-orgel van de Oude kerk in Bennekom.

⁵⁹⁷ *Hunsingo*, 6 mei 1939 (ontleend aan Van Meurs' plakboeken).

⁵⁹⁸ Leichel paste in Pieterburen 'cilindervormige' kegels toe. Dat deed hij ook in zijn orgel te Norg (1892).

⁵⁹⁹ Flentrop wilde kennelijk de Duits-romantische klank fors ombuigen. Dit orgeltype gold kennelijk toen al als achterhaald.

⁶⁰⁰ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

transmissie van de Bourdon 16' aan laten brengen.⁶⁰¹ De activiteiten resulteerden niet in een opdracht.

Vlissingen, locatie onduidelijk, 1931 of later

Van Meurs' zonen herinneren zich dat hun vader sprak over een adviesopdracht in Vlissingen. Van Meurs bracht in 1931 zijn vakantie door in Zoutelande en bespeelde in Vlissingen de orgels in de Jacobskerk en het Alhambratheater. Mogelijk heeft hij de toenmalige organist van de Jacobskerk geïnspireerd tot het laten uitvoeren van enkele dispositiewijzigingen in de geest van de Orgelbeweging. In 1933 zijn aan dit orgel wijzigingen uitgevoerd door Hendrik Wicher Flentrop onder advies van Kardinus Luijten.⁶⁰² Archivalia die een rol van Van Meurs kunnen staven ontbreken vooralsnog. In bronnen met betrekking tot Zeeuwse orgels wordt hij nergens genoemd.⁶⁰³ Mogelijk was het voor wat betreft de afstand Groningen-Vlissingen voor hem eigenlijk onmogelijk om een dergelijk project adequaat te begeleiden.

Het orgel werd in 1965 gesloopt, niet alleen omdat men de schade als gevolg van oorlogsgeweld en de watersnoodramp te groot vond voor integraal herstel, maar ook omdat het niet voldeed aan de heersende smaak. De toenmalige adviseur stelde: 'Dat orgel is een groot harmonium'.⁶⁰⁴

Warffum, Protestantse kerk, 1932

In 1932 werd het Freytag-orgel door Spiering gewijzigd. Deze aanpassing zou door Van Meurs zijn begeleid.⁶⁰⁵ De toenmalige organist Van der Kwast was één van zijn leerlingen.

Van Meurs' naam wordt niet genoemd in het historische rapport dat gemaakt is voor de deelrestauratie van 1987. Mogelijk heeft de opsteller, Klaas Bolt, zijn vroegere leermeester hierin afgeschermd. Thys verwijst in een ongedateerd overzicht aan Van Meurs betreffende activiteiten aan het orgel van Eenrum naar zijn werk in Warffum en heeft die werkzaamheden mogelijk in opdracht van Spiering uitgevoerd.⁶⁰⁶ De Nasard 2 2/3' en Woudfluit 2' van het Bovenwerk werden bij die gelegenheid vervangen door een Violoncel 8' en Vox Celeste 8'; er werd een pneumatisch vrij pedaal toegevoegd met de registers Subbas 16', Octaafbas 8', Gedektbas 8' en Bazuin 16' en de drie spaanbalgen werden vervangen door een nieuwe magazijnbalg.⁶⁰⁷

⁶⁰¹ Van Meurs volgde met dit voorstel in grote lijnen het plan van Flentrop.

⁶⁰² *De Harp* 28/6 (1933), 45-46.

⁶⁰³ Hein Kluiver, *Historische orgels in Zeeland, dl. I t/m III* (Middelburg 1973, 1974 en 1976) en de internetsite www.orgelsinzeeland.nl, geraadpleegd 15 maart 2013.

⁶⁰⁴ Willem van Twillert, 'Gerard Wortman vertelt', *De Orgelvriend* 47/12 (2005), 24-29

⁶⁰⁵ Mededeling Berhardt H. Edskes, 25 juni 2012.

⁶⁰⁶ Van Meurs' ordner.

⁶⁰⁷ Jan Jongepier, 'Eerste fase restauratie Freytag-orgel Warffum uitgevoerd', *Het Orgel* 86/2 (1990), 61-76.

Anloo, Protestantse Magnuskerk, 1937

In 1936 werd een begin gemaakt met de restauratie van het kerkgebouw en werden ook plannen gemaakt om het orgel hierin mee te nemen.⁶⁰⁸ Op 30 december van dat jaar vroeg de toenmalige voorganger Martinus Adrianus Beek aan Van Meurs om advies. Van Meurs bezocht het Anlooër orgel en pleitte in zijn brief van 12 januari 1937 voor een reconstructie van de oorspronkelijke toestand.⁶⁰⁹

De tegenwoordige dispositie wijkt af van de oorspronkelijke samenstelling, er is wel wat uit genomen. Er is veel oorspronkelijks gebleven, doch alles functioneert niet correct meer. Het zou m.i. wel de moeite waard zijn, het zoveel mogelijk in oorspronkelijke staat terug te brengen'. [...] 'Mocht u tot orgelrestauratie overgaan, dan ben ik zo vrij mij als deskundig orgeladviseur mij bij uw gemeente beleeft aan te bevelen, tevens verzekerende dat ook aan dit historisch instrument bijzondere aandacht zal worden besteed.

Uit de brief blijkt ook dat hij het orgel van Anloo aan Schnitger toeschreef en het eigenlijk als een verkleinde vorm van het orgel uit de Der Aa-kerk zag.⁶¹⁰ Tevens illustreert het zijn grote kennis van het werk van Arp Schnitger, zowel van dat in Nederland als dat in Duitsland. Het orgel van Anloo was weliswaar incompleet, maar in een veel oorspronkelijker toestand dan dat van de Der Aa-kerk. Vanuit die optiek gezien opereerde hij met zijn reconstructieplan in de zin van de Orgelbewegung. Om onbekende redenen wilden de verantwoordelijken niet met Van Meurs in zee gaan, want de hierboven aangehaalde brief is de enige in het kerkarchief.

Later probeert ook Kardinus Luijten zich aan dit project te verbinden, vermoedelijk in zijn hoedanigheid van adviseur van de Vereniging van kerkvoogdijen in de Nederlandse Hervormde Kerk, afdeling Drenthe. Zijn plannen waren naar hedendaags inzicht vrij ingrijpend. In 1940, toen er weer beweging in de orgelplannen kwam, schreef Luijten een brief naar de kerkvoogden van Anloo waarin hij zichzelf opnieuw als deskundige aanpreeft en er tevens op attendeerde dat de kerkvoogden in Laren⁶¹¹ ongunstige ervaringen hadden opgedaan met een zogenaamd deskundige (Van Meurs [sic]).⁶¹² Ook van Luijtens diensten werd geen gebruik gemaakt. Toch bleef Van Meurs met betrekking tot het orgel van Anloo de vinger aan de pols houden en noemde hij het instrument in zijn contacten met orgelmakers. Hendrik Wicher Flentrop eindigde in 1938 zijn brief over het orgel van Beilen: 'In Anloo ben ik niet geweest, het was zulk slecht weer dat ik er niet veel voor voelde daar aan de scharrel te gaan. Dat komt een volgende keer'.⁶¹³ Predikant Pieter Cornelis Wieringa uit Anloo schreef hem op

⁶⁰⁸ Ed Panman, Henk van Eeken en Harald Vogel, *Opus Magnum in de Magnuskerk te Anloo* (Anloo, 2002), 13, en Peter van Dijk, 'Het orgel in de Magnuskerk te Anloo', *Het Orgel* 98 /5 (2002), 17-26.

⁶⁰⁹ Met dank aan Ed Panman, archiefbeheerder van de Magnuskerk van Anloo, die mij een kopie van deze brief beschikbaar stelde.

⁶¹⁰ Uit onderzoek uitgevoerd ten behoeve van de laatste restauratie bleek dat dit instrument is gebouwd door Arp Schnitgers leerlingen Johannes Radeker (±1675-1731) en Rudolf Garrels (1675-1750).

⁶¹¹ Luijten bedoelde hier Zuidlaren.

⁶¹² Van Meurs was in 1936 als adviseur betrokken bij de restauratie van het orgel van de Hervormde kerk van Zuidlaren.

⁶¹³ Brief van 7 oktober 1938 (GrA, toegang 1618, inv. nr. 12).

26 september 1939:⁶¹⁴ ‘De restauratie is nog niet begonnen. Ik heb goede reden aan te nemen, dat ze wordt opgeschort tot betere tijden, met het orgel dito’. Van Meurs bewaarde zorgvuldig een krantenknipsel van 10 november 1940, waarin de kerkrestauratie werd aangekondigd. Op 21 maart 1941 schreef Wieringa hem: ‘Ja, de restauratie van de kerk is begonnen. Het orgel wordt voorlopig niet gerestaureerd, maar ingepakt volgens voorschrift van Monumentenzorg’.⁶¹⁵

Anloo liet ook Arie Bouman niet los. Hij schreef Van Meurs op 29 augustus 1942: ‘Kunt u in Garmerwolde en Anloo niet bevorderen dat men den NK&O-Raad om advies vraagt? Wij bieden nl. niet ongevraagd onze diensten aan, daar wij niet op winstbejag uit zijn’.⁶¹⁶ Pas in maart 1944 werd de restauratie van het ‘totaal verwaarloosde orgel’ daadwerkelijk opgepakt.⁶¹⁷ De NKO adviseerde bij dit project. In de dispositiecahiers is een programma gevoegd van de heringebruikneming door Aart Smink op 24 oktober 1948.⁶¹⁸ Of Van Meurs dit concert heeft bijgewoond, dan wel later een programma heeft gekregen, is niet bekend. Wel heeft hij het orgel vlak voor de oplevering samen met zijn oudste zoon bezocht.

Stedum, Protestantse Bartholomeuskerk, circa 1937

Op 8 juli 1937 reageerde Bouman op Van Meurs’ plannen met betrekking tot het orgel van Stedum. Hij had de gegevens met betrekking tot dit orgel nageslagen in een exemplaar van Hess’ dispositiën, dat ooit aan een lid van de familie Lohman had toebehoord.⁶¹⁹ De door Van Meurs opgegeven dispositie was vrijwel identiek aan die van Hess-Lohman, alleen was de Octaaf 2 van het Borstwerk intussen vervangen door een Gamba 8. Hij vervolgde verder:

Daarom zou ik zeker de Scherp erop plaatsen, ofschoon dit de laatste 100 jaar minder gebruikelijk was. Zoo’n vulstem geeft aan het ‘positief’ een eigen karakter en zelfstandigheid, meer dan Voix Celeste’s en wat dies meer zij. Wilt u hem echter laten vervallen, dan kan de Mixtuur op I dezelfde blijven.

De Kromhoorn-mensuur (C=45mm) lijkt me goed, afschoon deze diameter eigenlijk Dulciaan-mensuur is.

De Gemshoorn zou ik wijder nemen (bv. boven 40, bij de kern 90 mm). Hij krijgt dan meer Baarpijp-karakter. Lage opsnedes (niet hol, maar recht; ingedrukte labia), boventoonrijke aanspraak.

Enkele jaren later werden de plannen met betrekking tot Stedum weer opgepakt. In Van Meurs’ nagelaten archieven bevinden zich vijf ongedateerde stukken in verschillende handschriften. Op één ervan wordt gesproken over de oorlogstoestand. De stukken zullen daarom vermoedelijk niet ouder zijn dan 1939 of 1940.⁶²⁰

⁶¹⁴ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

⁶¹⁵ Ibid.

⁶¹⁶ Ibid.

⁶¹⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 oktober 1948, 2.

⁶¹⁸ Smink was bevriend met de toenmalige pastor loci Marinus Wabeke.

⁶¹⁹ Dit boek is verloren gegaan bij het bombardement van Rotterdam op 14 mei 1940.

⁶²⁰ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

In 1939 restaureerde Verschuieren het orgel. Het advies werd verzorgd door de NKO in de persoon van Bouman. Mogelijk heeft Van Meurs deze adviesopdracht naar de NKO doorgespeeld of werd hij er door Bouman zijdelings bij betrokken. Zijn naam komt niet in de correspondentie met betrekking tot het orgel voor.⁶²¹ Al in de oorlogsjaren startte Mense Ruiter een volgende verbouwing, die in 1946 werd afgerond.

Kollumerzwaag, Protestantse kerk, 1938

In 1938 bood Van Meurs zijn diensten als adviseur aan.⁶²² Kennelijk had hij vernomen dat het kerkgebouw in restauratie ging en het orgel gedemonteerd en herbouwd moest worden. Ook was men ter plaatse niet tevreden met de plek in het gebouw waar het orgel in 1919 naar toe was verplaatst. Op een ongedateerde notitie gaf Van Meurs een aantal mogelijke oplossingen aan:

- A. Orgel Oostzijde omhoog brengen
- B. Orgel laten staan, platform ervoor
- C. Orgel naar Westzijde

Hij onderhield contact met de plaatselijke predikant Douwe Hokwerda over wat zich rond de kerkrestauratie afspeelde. Op 9 juni 1938 schreef de predikant dat de kerkvoogdij zaken via Monumentenzorg wilden spelen in de hoop op subsidie: ‘Persoonlijk verwacht ik daar niet zooveel van’ Op 30 september 1938 meldde hij dat er geen nieuws was, omdat Monumentenzorg ‘nog steeds de zaak in onderzoek heeft’. De laatste keer dat Hokwerda schreef was op 30 juni 1939. Monumentenzorg vond dat de noodzakelijke werkzaamheden aan het kerkgebouw niet onder restauratie vielen, maar onder onderhoud. De kerkvoogdij ging achter geld aan, maar onduidelijk was wanneer de werkzaamheden konden worden opgepakt. Tot een adviesopdracht aan Van Meurs is het niet gekomen. Demontage en herbouw zijn in 1940 uitgevoerd door Bakker & Timmenga.⁶²³

Exloo, Protestantse kerk, 1939

In Van Meurs’ archief bevindt zich een offerte van Doornbos van 16 december 1939 met betrekking tot het orgel van Exloo.⁶²⁴ Deze stelde de volgende werkzaamheden voor: schoonmaak *f* 325, herstel *f* 75, uitbreiding met Tremulant *f* 45 en dispositiewijziging *f* 100. Van Meurs wijzigde de eerste en laatste post in resp. *f* 365 en *f* 125.

Kennelijk waren gemaakte afspraken niet eenduidig, want in dezelfde maand schreef J. Smit uit Exloo hem dat een en ander elkaar gekruist had en de opdracht inmiddels al verstrekt was. Of het tot daadwerkelijke uitvoering is gekomen, is niet duidelijk want op 2 februari 1940 schreef Smit: ‘[...] schoonmaak en restauratie voorlopig uitstellen in verband met de bijzonder slechte weersomstandigheden’. Hij vervolgde met: ‘Een deskundige vanwege de

⁶²¹ Mededeling Stef Tuinstra, 4 juni 2010.

⁶²² GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

⁶²³ Jan Jongepier 2004, 195.

⁶²⁴ GrA, toegang 1618, inv. nr. 17. Jan Doornbos bouwde dit orgel in 1910.

vereeniging van kerkvoogden noemde een belangrijk lager bedrag.⁶²⁵ (...) Zou het, bij eene eventueele aanbesteding onder U bekende orgelmakers, mogelijk zijn dat het verschil nog iets wordt weggewerkt, zonder dat het werk er onder lijdt en het onder uw toezicht wordt uitgevoerd?’ Of er daadwerkelijk werkzaamheden zijn uitgevoerd, valt aan de hand van deze beperkte archivalia niet vast te stellen, ook op de site www.orgelsindrenthe.nl wordt hierover niets vermeld.

Gieten, Protestantse kerk, 1939

Op één van Van Meurs’ overzichten met mogelijke adviesopdrachten staat: ‘Gieten, Herv. kerk, bezocht 10-03-1939, orgel schoonmaken’.⁶²⁶ In zijn verzamelde orgelgegevens vermeldt hij bij de dispositie van dit orgel: ‘centrale verwarming’ en ‘windverlies in de laden.’⁶²⁷ Of er daadwerkelijk werkzaamheden zijn uitgevoerd, valt aan de hand van deze beperkte informatie niet vast te stellen, ook op de site www.orgelsindrenthe.nl wordt hierover niets vermeld. Van Meurs begeleidde hier in de jaren zestig nog kerkdiensten.

Klein Wetsinge, voormalige Hervormde Kerk, 1939

Gezien de gedetailleerde informatie die Van Meurs vermeldt in zijn gegevensverzameling, valt niet uit te sluiten dat hij bemoeienis heeft gehad met de grote, in 1939 uitgevoerde, herstelling.⁶²⁸ Opmerkelijk in relatie tot het tijdsbeeld is, dat in dat jaar de pneumatische tractuur werd vervangen door mechanische. In het in rudimentaire vorm overgeleverde kerkelijk archief van Klein Wetsinge bevinden zich geen archivalia die een relatie met Van Meurs bevestigen.

Zuidhorn, Protestantse Gastkerk, 1940

Op 1 april 1940 bood Van Meurs zich bij deze toen nog Gereformeerde kerk aan als adviseur.⁶²⁹ In een krantenbericht had hij gelezen dat het bestaande orgel (Eertman, 1913) te klein was.⁶³⁰ Zijn aanbod resulteerde niet in een opdracht. Of het Eertman-orgel is meegenomen naar het in 1951 geplaatste nieuwe kerkgebouw is onduidelijk.

Niebert, voormalige Hervormde kerk, 1941

In 1939 bood Van Meurs zijn diensten aan bij de kerkvoogdij van Niebert, ongetwijfeld omdat hem ter ore was gekomen dat het in 1831 geplaatste kabinetorgel na inwateringsschade niet meer voldeed.⁶³¹ Kort erop stuurde ds. Kruisinga uit Engelbert een brief naar Niebert, waarin hij de kerkvoogdij uitnodigde om het nieuwe Flentrop-orgel te bespelen. Hij beval in

⁶²⁵ Vermoedelijk doelt hij hier op Kardinus Luijten.

⁶²⁶ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

⁶²⁷ Dispositieverzameling Van Meurs, [71].

⁶²⁸ Dispositieverzameling Van Meurs, [49].

⁶²⁹ Zijn conceptbrief is weergegeven in hoofdstuk IV.

⁶³⁰ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

⁶³¹ Zie voor de tekst Hoofdstuk IV.

die brief Van Meurs als adviseur aan. Van Van Meurs' aanbod werd geen gebruik gemaakt.⁶³² Hetzelfde gold voor Flentrop, die zich n.a.v. een tip van Van Meurs in Niebert had aanbevolen.⁶³³ In 1941 plaatste de fa. Spanjaard uit Alkmaar in deze kerk achter een nieuw front een Bakker & Timmenga-orgel uit 1913.

Noordwolde, Protestantse kerk, 1941

In het van Meurs-archief bevindt zich een kladbriefje, gedateerd 19 mei 1941, betreffende het orgel van Noordwolde.⁶³⁴

Noordwolde

- 1^e blaasbalg + kanalen beleeren
- 2^e schoonmaak
- 3^e kleine herstellingen a. pijpen
- 4^e algeheele stemming
- 5^e een tremulant

Ook staat vermeld 'K. Doornbos: blaasbalg, schoonmaak en stemmen'.

De naam van Van Meurs komt in de slecht geordende archivalia niet voor, zodat we moeten aannemen dat het hier om een initiatief op persoonlijke titel ging of mogelijk om een verzoek van de toenmalige organist. Of de aangehaalde werkzaamheden uitgevoerd zijn is eveneens onduidelijk, groot is die kans echter niet, want toen Paulus Pieter Moerman (1909-2004) in 1945 organist van Noordwolde werd, trof hij een vrijwel onbespeelbaar orgel aan.⁶³⁵

Groningen, Protestantse Nieuwe kerk, 1942

Dirk Andries Flentrop eindigde zijn brief van 25 april 1942 aan Van Meurs met betrekking tot het orgel van Uithuizen met de mededeling, dat hij gehoord had dat Van Meurs ook adviseur was bij de werkzaamheden aan het orgel van de Groningse Nieuwe kerk. 'Mochten er dingen zijn die door de fa D. niet zelf uitgevoerd kunnen worden, dan wil ik mij daarvoor gaarne beschikbaar stellen'.⁶³⁶ Het toezicht in de Nieuwe Kerk werd niet door Van Meurs, maar door de NKO verzorgd.⁶³⁷ Van een adviesaanbod door Van Meurs is in het kerkarchief niets

⁶³² Victor Timmer, 'Een kleine orgelmaker in Groninger land; Over Geert Pieters Dik en zijn orgel te Doezum', dl. 1, *Het Orgel* 89/10 (1993), 341-349.

⁶³³ Brief Hendrik Wicher Flentrop van 14 november 1938 betreffende het orgel van Pieterburen (GrA, toegang 1618, inv. nr. 13).

⁶³⁴ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

⁶³⁵ Mededeling Stef Tuinstra op 4 juni 2010, die bij de voorbereiding van een boek over dit orgel geen betrokkenheid van Van Meurs heeft gevonden.

⁶³⁶ Vermoedelijk doelt Flentrop hierbij op de samenwerkingsconstructie zoals die werd gebruikt bij de nieuwe Bazuin 16' in de Der Aa-kerk, waarbij hij het pijpwerk leverde en Doornbos de plaatsing verzorgde.

⁶³⁷ Evert Westra, *Het Timpe-orgel in de Nieuwe- of Noorderkerk te Groningen*, Publicatie STICHTING GRONINGEN ORGELLAND, nr. 10, apr. 1986, 15.

teruggevonden.⁶³⁸ Niet uit te sluiten valt dat hij voor de NKO als aangever heeft gefunctioneerd.

Uithuizen, voormalige Protestantse Jacobikerk, 1942

In het archief van Van Meurs bevindt zich een ongedateerde (concept-)opgave van gebreken met betrekking tot het orgel in Uithuizen.⁶³⁹ Later is op deze opgave bijgeschreven: ‘rapport Edskes, apr. ‘42’. Cor Edskes was van 1941-1943 organist in Uithuizen. In het rapport (Appendix 12) wordt gedetailleerd ingegaan op de geconstateerde gebreken en het is daarnaast interessant welke dispositiewijzigingen Van Meurs voorstelde. Gezien zijn voorstellen moet hij goed op de hoogte zijn geweest van de oorspronkelijke situatie van dit orgel.

Op 25 april 1942 stuurde Flentrop (namens zijn vader) een brief waaruit blijkt, dat hij van Van Meurs een uitnodiging tot inschrijving voor de restauratie heeft ontvangen.⁶⁴⁰ Hij gaf aan zeer in deze opdracht geïnteresseerd te zijn, omdat hij ook het Schnitger-orgel van Alkmaar zou gaan restaureren.⁶⁴¹ In zijn brief van 27 mei 1942 gaf Flentrop aan zojuist het plan van Edskes te hebben ontvangen en langs te zullen komen. Op 15 augustus 1942 moest Flentrop melden dat de Wehrmacht beslag had gelegd op een deel van zijn bedrijf. Van drie collega’s was het bedrijf inmiddels gesloten en stopgezet, waardoor hij plotseling heel veel werk had: ‘in deze omstandigheden heb ik geen tijd om nieuw werk op te nemen’. Flentrop gaf in deze brief ook zijn mening over nieuwe ontwikkelingen in Uithuizen: ‘Den Heer Molenaar schreef mij ook over elektrisch systeem met verplaatsbare speeltafel. Ik heb dat STERK afgeraden, want ik ben van meening dat een orgel van zoo een beroemde orgelbouwer als Schnitger in zijn oorspronkelijke staat hersteld moet worden. Het kan dan weer een werkelijk kunstwerk worden’!

Korte tijd later, op 28 augustus, schreef Flentrop dat de situatie rond het beslag op zijn bedrijf was verbeterd. Hij had Molenaar intussen geschreven dat hij ‘deze week gaarne wilde komen. Eergister kreeg ik een telegram: komst overbodig, brief volgt’. Op 19 september meldde Flentrop dat Molenaar hem geschreven had dat ‘de Kerkvoogdij te Uithuizen direct met een andere firma in onderhandeling is getreden. De onderhandelingen daarmede waren nu intusschen al in een dusdanig stadium gekomen, dat de Kerkvoogdij zich aan die firma gebonden achtte’. Hij sloot zijn brief af met: ‘Het spijt mij wel, dat het zoo geloopt is, het was een mooi werk, dat ik gaarne uitgevoerd zou hebben’.

De naam van Van Meurs komt niet in de kerkarchivalia voor, zodat we moeten aannemen dat het hier om plannen op persoonlijke titel ging. Hij had in ieder geval geen rol in de in die periode gegroeide plannen tot een rigoureuze verbouwing van het orgel.

⁶³⁸ Mededeling Evert Westra, 22 mei 2010. Westra heeft diverse publicaties aan het hoofdorgel van de Nieuwe kerk van Groningen gewijd.

⁶³⁹ GrA, toegang 1618, inv. nr. 13.

⁶⁴⁰ Ibid.

⁶⁴¹ Aan verschillen tussen het werk van Arp Schnitger en dat van zijn zoon wordt hier moeiteloos voorbij gegaan.

Appingedam, Gereformeerde kerk, vóór 1945

De dispositie als vermeld in Van Meurs' aantekeningen wijkt af van de dispositie bij oplevering van het verbouwde orgel in 1949.⁶⁴² Is hier mogelijk sprake van een groeiproces naar het uiteindelijke plan? Of hij in welke vorm dan ook bij het maken van verbouwingsplannen betrokken was, dan wel deze informatie van een relatie heeft gekregen, is niet duidelijk. In de archieven is nog geen relatie tussen Van Meurs en het bestuur van de Gereformeerde kerk van Appingedam aangetoond. Mogelijk heeft hij met een leerling, collega-organist of collega-adviseur meegedacht. Ook bestaat de mogelijkheid dat hij, bekend met de behoefte tot wijziging, deze als potentiële opdracht aan de NKO dan wel aan Bouman heeft doorgespeeld.⁶⁴³ Uit de voorstellen blijkt dat gepoogd werd het orgel fors van vulstemmen te voorzien; die waren in de oorspronkelijke opzet nauwelijks voorhanden. Het voorstel in Van Meurs' aantekeningen is terughoudender dan de uiteindelijke realisatie. Zo heeft Van Meurs op het tweede klavier nog een Cornet gedisponeerd terwijl een Scherp geplaatst werd.

Groningen, voormalige Hervormde Der Aa-kerk, koororgel, 1969

In 1969 ontwikkelde Van Meurs initiatieven om in de Der Aa-kerk een koororgel te laten plaatsen.⁶⁴⁴ Opvallend is dat hij met betrekking hiertoe niet de Hervormde Orgelcommissie raadpleegde, maar contacten legde met Hans van der Harst (1930-2014), die van 1961 tot 1995 werkzaam was als orgeladviseur voor de Katholieke Klokken- en Orgelraad. Op 1 juli 1969 schreef Van der Harst hem voor dit doel drie instrumenten op het oog te hebben: een kabinetorgel, dat vroeger in de Christelijke Gereformeerde kerk van Nijmegen had gestaan en twee negentiende-eeuwse instrumenten, waarvan één uit Vlaanderen.⁶⁴⁵ Kennelijk ging Van Meurs' voorkeur uit naar het kabinetorgel, een instrument dat al monumentale status had. Verschueren gaf in een brief desgevraagd aan dat restauratie van dit laatste orgel 17 à 18.000 gulden zou gaan vergen.⁶⁴⁶ Tot daadwerkelijke plaatsing is het nooit gekomen.

⁶⁴² Dispositieverzameling Van Meurs, [156].

⁶⁴³ Bouman was als adviseur betrokken bij de in de jaren 1946-1949 uitgevoerde nieuwbouw: zie *Organist & Eredienst* 16/168 (januari 1950), 689. Misschien hebben Van Meurs en hij het orgel ooit samen bezocht.

⁶⁴⁴ Deze informatie is ontleend aan een tweetal brieven, die zijn aangetroffen in een exemplaar van Arie Boumans boek 'De orgels in de Grootte of Martini-kerk te Groningen', dat vroeger eigendom van Van Meurs is geweest (met dank aan Sicco Steendam uit Roodeschool, de huidige eigenaar van dit boek, die mij op deze correspondentie attendeerde). Aanvullende gegevens met betrekking tot het Vlaamse orgel zijn kennelijk van deze brief losgeraakt en bevinden zich nu in GrA, toegang 1618, inv. nr. 4.

⁶⁴⁵ Het Vlaamse orgel, gemaakt door Graindorge of Clerinx, werd later aangekocht door de organist Willem Talsma, die het plaatste in zijn woning te Amsterdam. Na diens verhuizing naar Spanje in 1973, ging het orgel terug naar Verschueren. Momenteel staat het in het Willibrorduskerkje in Waalre. Van het derde orgel dat Van der Harst voor ogen had, zijn te weinig gegevens bekend om te kunnen achterhalen waar het terecht is gekomen.

⁶⁴⁶ Het bedoelde kabinetorgel (Künckel, ±1785) staat sinds 1971 in de crypte van de Pieterskerk te Utrecht.

V.3 Ingebruiknemingen

In deze paragraaf wordt op de instrumenten ingegaan die door Van Meurs na bouw of restauratie werden ingespeeld. Bij deze instrumenten was hij zelf niet als adviseur betrokken; in een aantal gevallen was dat een collega, maar werd hem gevraagd het ingebruiknemingsconcert te verzorgen.

Oldenzijl, voormalige Hervormde Nicolaaskerk, 1920

Van Meurs meldt hierover in zijn dispositiecahiers.⁶⁴⁷

pedaalharmonium 2 klaviers Hinkel

Ingewijd: door mijzelf in 1920.

Geleverd door fa. Steenhuis.

Het harmonium is in de loop van de vijftiger jaren vervangen door een Frans harmonium. Dit laatste instrument stond blijkens een foto uit die tijd links op de gaanderij. Of dit ook de plek van het harmonium van 1920 was, is onbekend. Momenteel staat er in Oldenzijl een door liefhebbers vervaardigd kistorgel.

Roden, Protestantse Catharinakerk, 1932

18 juli 1932 werd Van Meurs door kerkvoogd Zondag op persoonlijke titel gepolst of hij bereid was de keuring te verrichten van het door Spiering gerestaureerde Hinsz-orgel.⁶⁴⁸ Uit vervolgcorrespondentie blijkt dat Van Meurs tevens de ingebruikneming op 26 augustus zou gaan verzorgen. Al snel gingen zaken kennelijk langs elkaar lopen en schreef Zondag hem op 8 augustus het volgende:

Heden had ik hier de orgelmakers om gebreken te herstellen. Maar nu hadden zij van U een attest, dat het orgel goed was en wilden zich daarmee dekken. Had Spiering van Dordrecht U om een attest gevraagd? Het schijnt nu ook bezwaarlijk om met kerkvoogden verder te overleggen of U het orgel zult komen keuren.

Kennelijk was de sfeer toch niet helemaal vertroebeld, want Van Meurs bespeelde het orgel bij de heringebruikneming.⁶⁴⁹ Eind 1932 schreef Van Meurs onder aan een brief aan Spiering: 'P.S. De mechaniek in Roden werkt uitstekend. Heden bespeeld'.⁶⁵⁰ Wat zich exact heeft afgespeeld laat zich niet meer reconstrueren, omdat Zondag Van Meurs benaderde buiten de kerkvoogdij om. Verdere correspondentie is helaas niet aanwezig.⁶⁵¹ Ook eventuele stukken

⁶⁴⁷ Dispositieverzameling Van Meurs, [43].

⁶⁴⁸ Tale Zondag (1850-1941), hoofdonderwijzer, daarnaast koster, voorlezer en organist.

⁶⁴⁹ *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 augustus 1932, 10 en 29 augustus 1932, 10.

⁶⁵⁰ De brief gaat over de voortgang van de werkzaamheden in Eenrum en moet daarom uit de tweede helft van 1932 zijn.

⁶⁵¹ Veel correspondentie, ook die met betrekking tot het Hinsz-orgel, liep trouwens via het architectenbureau Kuiler & Drewes, dat de kerkrestauratie begeleidde.

bij Spiering zijn niet meer raadpleegbaar, omdat het archief van deze firma bij een bedrijfsbrand in de jaren vijftig verloren is gegaan. Voor zover uit de schaarse bronnen valt te reconstrueren, heeft Van Meurs mogelijk te snel een attest afgegeven, waardoor hij speelbal kon worden in het conflict tussen Spiering en de kerkvoogdij rond de aflevering van het geres-taureerde orgel.

Hoewel Thys en Spiering na hun werkzaamheden alle hulde kregen, gold de verbou-wing in Roden al vrij snel na de oplevering als omstreden.⁶⁵² Bouman eindigde zijn brief aan Van Meurs van 8 juli 1937 met de volgende passage: ‘Zoudt U de N.K.O. op de hoogte willen houden als men aan een oud Groningsch orgel denkt te moderniseren? Alles moet in het werk gesteld, om afslachtingen als bv Zeerijp, Roden, Pelstergasthuiskerk te voorkomen’.⁶⁵³ Op 27 mei 1939 stelde Bouman een negatief rapport over het Roder orgel op (‘een ergerlijke staat van verwaarlozing’⁶⁵⁴) en de Amsterdamse orgelmaker Spanjaard stelde eind jaren veertig voor het binnenwerk te ruimen.⁶⁵⁵

Leens, Protestantse Petruskerk, hoofdorgel, 1937

Na een herstelling en uitbreiding door Klaas Doornbos werd dit orgel op 24 oktober 1937 met een concert door Van Meurs in gebruik genomen.⁶⁵⁶

Leermens, Protestantse Donatuskerk, 1940

Het door Klaas Doornbos herstellde Van Oeckelen-orgel, werd op 8 maart 1940 in gebruik genomen met een concert door Johan van Meurs en de zangeres mevrouw Westerhof.⁶⁵⁷ De uitgevoerde werkzaamheden weten we dank zij een bijdrage in het *Nieuwsblad van het Noorden*: ‘De windvoorziening werd vernieuwd, alle pijpen geïntoneerd en gestemd. De frontpijpen werden van nieuwe voeten voorzien en gealluminiseerd, terwijl de pulpeten ge-deeltelijk werden vernieuwd’.⁶⁵⁸ Het orgel ging bij de kerkbrand van 28 april 1957 verlo-ren.⁶⁵⁹

⁶⁵² *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 augustus 1932, 17.

⁶⁵³ GrA, toegang 1618, inv. nr. 1.

⁶⁵⁴ www.hinszorgel.nl, 11 juni 2012, geraadpleegd 25 maart 2013.

⁶⁵⁵ Stef Tuinstra, *Het Hinsz-orgel in de Catharinakerk te Roden*, (brochure t.g.v. de restauratie van 2006), 25-26.

⁶⁵⁶ *Nieuwsblad van het Noorden*, 23 oktober 1937, 18.

⁶⁵⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 maart 1940, 14.

⁶⁵⁸ *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 maart 1940, 14.

⁶⁵⁹ Dispositieverzameling Van Meurs, [25].

Westeremden, Protestantse Andreaskerk, 1955

Op 24 april 1955 werd het gerestaureerde kerkorgel ingewijd met een bespeling door Van Meurs.⁶⁶⁰ Deze restauratie is nergens in de vakpers gedocumenteerd, alleen de *Orgelencyclopedie* memoreert ‘balgen hersteld of mogelijk vernieuwd’ en ‘toonhoogte verhoogd’ op een onbekend moment tussen 1873 en 1989.⁶⁶¹ We moeten dan ook aannemen dat de werkzaamheden van 1955 uitsluitend van conserverende aard geweest zijn. Wie de activiteiten heeft uitgevoerd is tot dusver onbekend. De rekeningboeken van de kerkvoogdij over die periode ontbreken.⁶⁶²

In Van Meurs’ nagelaten stukken bevindt zich een notitie waarin aangegeven wordt dat dit orgel ooit bedoeld zou zijn voor de Katholieke kerk Maria Tenhemelopneming in Bedum, maar daar nooit is geplaatst.⁶⁶³ Deze stelling wordt niet door feiten gestaafd.⁶⁶⁴ Mogelijk heeft de neo-gotische vormgeving van de kast aanleiding gegeven tot dit misverstand. Binnen de katholieke kerkbouw na 1850 was dit immers de meest toegepaste stijl. In zijn dispositieverzameling noteert hij bij de beschrijving van dit orgel ‘gemoderniseerd front?’.⁶⁶⁵ Vader en zonen Van Oeckelen hebben deze stijl maar beperkt toegepast. Naast het orgel van Westeremden zijn dat de Hervormde kerken van Leermens,⁶⁶⁶ Nieuw-Helvoet⁶⁶⁷, Westervoort⁶⁶⁸ en de Kleine Kerk van Steenwijk (1880).

Ezinge, Protestantse Torenkerk, 1958

Op 2 november 1958 werden de gerestaureerde kerk en het door Van der Blik gerestaureerde orgel tegelijk in gebruik genomen. Van Meurs verzorgde de orgelbespeling.⁶⁶⁹

Westerbroek, Protestantse kerk, 1976

Het Van Oeckelen-orgel uit 1904 werd in 1976 door Mense Ruiters gerestaureerd onder advies van Hans Erné. Van Meurs verzorgde op 9 januari 1977 de inspelings.⁶⁷⁰

⁶⁶⁰ Orde van dienst Hervormde kerk Westeremden van 24 april 1955 (ontleend aan Van Meurs’ plakboeken).

⁶⁶¹ Teus den Toom (red.), *Het Historische Orgel in Nederland, dl. X, 1872-1878* (Amsterdam 2005), 120-121.

⁶⁶² GrA, toegang 324, inv. nr. 2.5.

⁶⁶³ GrA, toegang 1618, inv. nr. 6. Het zou dan een plaats gehad moeten hebben in het vroegere kerkgebouw. Het huidige gebouw dateert uit 1891 en is een ontwerp van de architect Wilhelm Victor Alfred Tepe. In een ongedateerde brochure van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN over de kerk van Westeremden wordt een vergelijkbare uitspraak gedaan, alleen wordt hierin niet gerefereerd aan de Katholieke kerk van Bedum maar aan ‘de’ kerk van Bedum.

⁶⁶⁴ Victor Timmer, ‘Rooms-katholiek orgelbezit in Groningen en Drenthe in het midden van de 19de eeuw (dl. 1)’, *Het Orgel* 98/1 (2002), 20-31.

⁶⁶⁵ Dispositieverzameling Van Meurs, [101]. Opvallend is dat Van Meurs bij zijn beschrijving van het orgel van Leermens niet een vergelijkbare opmerking heeft geplaatst.

⁶⁶⁶ 1874, verbrand op 28 april 1957.

⁶⁶⁷ 1877, gesloopt 1977. Enig pijpwerk is elders hergebruikt.

⁶⁶⁸ 1873, staat sinds 1958 (berooft van de oorspronkelijke kast) in de Kruiskerk te Arnhem.

⁶⁶⁹ *Nieuwsblad van het Noorden*, 31 oktober 1958, 9.

⁶⁷⁰ Dispositieverzameling Van Meurs, [11].

V.4 Overige activiteiten

In deze paragraaf wordt op de overige activiteiten van Van Meurs op orgelgebied ingegaan: zijn rol als intermediair, uitgevoerde keuringen, eigenhandig herstel en consultatie op afstand. Het laat ons onder meer zien hoe er tegen Van Meurs aangekeken werd en illustreert dat hij geen enkele orgel-gerelateerde activiteit uit de weg ging.

Oost-Vlieland, Protestantse Nicolaaskerk, eerste helft jaren vijftig

Van Meurs' contacten met Vlieland dateren in ieder geval al uit 1953. Hij had er een concert gegeven en had zich vervolgens als adviseur aangeboden. Zijn contactpersoon ter plaatse, C. Buys, beloofde Van Meurs' aanbod door te geven aan de burgermeester, die tevens president-kerkvoogd was.⁶⁷¹ In Van Meurs' nagelaten stukken bevindt zich een brief van Johann Reil van 20 april 1955, waarin deze klaagt over de behandeling die hij op Vlieland kreeg. Nadat het orgel in 1950 door hem was gerestaureerd, werd de kerk aangepakt en stond het orgel drie maanden in weer en wind omdat de ramen verwijderd waren. De orgelmaker stond op het standpunt dat de hierdoor ontstane storingen niet onder garantie vielen, maar de kerkvoogdij – hierin gesteund door de Hervormde Orgelcommissie – was een andere mening toegedaan. Het onderhoud was als gevolg van dit conflict over gegaan naar 'een goedkope prutser die toch toevallig op Vlieland is'.⁶⁷² Over eventuele verdere bemoeienis van Van Meurs met dit orgel is niets bekend.

Groningen, voormalige Hervormde Philadelphiakerk, 1960

Het in 1960 door Mense Ruiter gebouwde orgel voor de Philadelphiakerk, werd op 22 mei met een concert door Wim van Beek en Johan van Meurs in gebruik genomen. De bouw kenmerkte zich door conflicten tussen de betrokken architect, de orgelmaker en de Hervormde Orgelcommissie over de plaatsing (in een nis) en het ontwerp van het orgel.⁶⁷³ Terwijl de belligerente partijen probeerden hun gelijk te halen, dreigden de belangen van de kerkgemeente – als feitelijke opdrachtgever – ondergesneeuwd te raken. De orgelcommissie voelde zich uiteindelijk gedwongen tot retireren.⁶⁷⁴ Vervolgens werd Van Meurs aangetrokken om het bouwproces weer vlot te trekken.

Na sluiting van de kerk werd het gebouw overgenomen door het Leger des Heils en bracht Mense Ruiter het orgel in 1997 over naar de Protestantse kerk Nieuw Perspectief in Hardegarijp. De intonatie van dit orgel werd op uitdrukkelijke wens van de opdrachtgever op enkele correcties na niet gewijzigd. Wel werden een aantal kleine dispositieveranderingen aangebracht.

⁶⁷¹ Brief C. Buys van 27 april 1953.

⁶⁷² Van Meurs' postmap Algemeen.

⁶⁷³ Mededeling Mense Ruiter, zomer 1974.

⁶⁷⁴ *Nieuwsblad van het Noorden*, 31 mei 1960, 6.

Obergum, voormalige Hervormde Nicolaaskerk, 1971

Uit de boeken van Van der Aa blijkt, dat de kerk in de negentiende eeuw een orgel had.⁶⁷⁵ Dit instrument is kennelijk in de jaren na diens publicatie verdwenen, want predikant Hieltje Hans Ynzonides trof bij zijn aantreden in 1898 geen orgel meer aan en zorgde er voor dat orgelhandelaar Martinus Vermeulen uit Woerden in 1905 een balustradeorgel plaatste dat, zoals vaker binnen diens oeuvre, veel oud materiaal bevatte.⁶⁷⁶ Op één van de bekens van het in de jaren vijftig verwijderde Trompetregister moet een inscriptie gestaan hebben van de hand van een telg uit het orgelmakersgeslacht Le Picard uit Luik.⁶⁷⁷

Vlak voor de overdracht van het kerkgebouw aan de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN en de start van de kerkrestauratie werd het Le Picard-Vermeulen in restauratie gegeven bij de orgelhersteller Mulder in Uithuizen. Omdat door de nieuwe eigenaar in een later stadium besloten werd dat de bestaande balustrade na de kerkrestauratie niet weer aangebracht zou worden, was voor dit orgel uiteindelijk geen plaats meer en moest naar een ander instrument worden omgekeken. Omdat Mulder echter al een eind gevorderd was met zijn werk, moest het contract ontbonden worden. Mulder vroeg Joh. M. Vetter uit Leidschendam om hem te ondersteunen bij de gesprekken rond de financiële afhechting van een en ander. Van Meurs kreeg in die gesprekken een rol namens de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN.⁶⁷⁸ Het deels herstelde Le Picard/Vermeulen-orgel werd opgeslagen op de zolder van de Obergumer kerk.

Begin 1971 verzocht het bestuur van de stichting Van Meurs om een onderzoek in te stellen naar de toestand van een kabinetorgel, dat stond opgesteld in de werkplaats van de fa. Bakker & Timmenga in Leeuwarden.⁶⁷⁹ Dit orgel was in 1907 door Maarschalkerweerd geplaatst in de Doopsgezinde kerk van Terhorne en werd door Bakker & Timmenga in 1940 ingenomen toen zij daar een ander instrument plaatsten. Van 1940-1971 stond het in de werkplaats in Leeuwarden.⁶⁸⁰ Op 19 maart 1971 stelde Van Meurs t.b.v. het stichtingsbestuur een conceptrapportage op.⁶⁸¹ Hij constateerde dat alleen de Prestant 8' disc. en de Fluit 2' bas oud waren.

Het register Viola 8' hoort in dit orgel geheel niet thuis (wellicht na 1930 aangebracht). Jammer moet gezegd worden dat er veel aan het pijpwerk veranderd is. O.a. nieuwe voeten gesoldeerd, veel kernsteken. Een tweede bezwaar is de minder geslaagde samenstelling van de dispositie. Slechts 2 registers zijn geheel doorl. op de bas en disc (Holp 8 en Prest 4). De

⁶⁷⁵ Abraham J. van der Aa 1839-1851, dl. 7, 338. De orgelgeschiedenis van deze kerk is niet verder nageetrokken.

⁶⁷⁶ *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 augustus 1931, 12. Naar verluidt zou het instrument afkomstig zijn uit één van de Katholieke kerken van Gouda, vooralsnog is onduidelijk welke.

⁶⁷⁷ Mondelinge mededeling Berend Raangs, juni 1975.

⁶⁷⁸ De correspondentie tussen Vetter en Mulder is bewaard gebleven in een postmap, die nu in beheer is van schrijver dezes.

⁶⁷⁹ Brief Restauratiecommissie Obergumer kerk van 16 april 1971 (GrA, toegang 1618, inv. nr. 5).

⁶⁸⁰ Jaap Brouwer, 'Het orgelbezit van de Stichting Oude Groninger Kerken', *Groninger Kerken* 3/4 (1986), 138-146.

⁶⁸¹ GrA, toegang 1618, inv. nr. 6.

Holpijp is in de bas vrij dof geïntoneerd o.a. door de kernsteken, zodat dit register weinig fundament geeft. Voor de begeleiding van de gemeentezang m.i. wel voldoende volume (...). Voor de begeleiding van 'solo' (vocaal en instr) is de huidige dispositie niet geschikt, slechts de Holp. is geschikt (die vrij zwak is). De Viola 8 zou vervang. moeten worden door een Roerfluit 4', terwijl dit fluitregister ook in de bas zou moeten doorlopen.⁶⁸²

Verder gaf hij praktische aanwijzingen voor wat betreft de verwarming van het kerkgebouw en het bewaken van de luchtvochtigheid. Ook attendeerde hij op mogelijke monumentale waarde van de kast. 'Kostprijs. Is moeilijk te bepalen. De waarde v.d. kas is hoog te noemen'. Het orgel werd ongewijzigd aangekocht en in het koor van de kerk geplaatst. Het werd wel wat luider geïntoneerd. Op 25 juni 1971 werden de gerestaureerde kerk en het aangekochte orgel in gebruik genomen.⁶⁸³ Kort hiervoor was op advies van Van Meurs een radiator vlak bij het orgel afgekoppeld.

Orgelmaker Mulder zou het oude orgel kopen, maar zag daar later vanaf.⁶⁸⁴ Afgezien van een enkele advertentie zijn er geen pogingen gedaan om voor het waardevolle binnenwerk een passende bestemming te vinden.⁶⁸⁵ Het materiaal is uiteindelijk verkocht en in 1976 gebruikt voor vergroting van het orgel van de Hervormde kerk van Noordhorn.⁶⁸⁶

In één van zijn plakboeken noteerde Van Meurs bij een krantenknipsel over het kabinetorgel '1790'. Mogelijk is dit jaartal bij werkzaamheden rond de plaatsing ontdekt? Die vondst is in ieder geval niet gedocumenteerd. De oude registeropschriften werden door Bakker & Timmenga vervangen, maar bleven elders bewaard. Ze zijn identiek aan die van een huisorgel van Hendrik Hermanus Hess.⁶⁸⁷

Saaxumhuizen, voormalige Hervormde kerk, 1978

Bij de overdracht van de kerk aan de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN in 1974 was het Van Oeckelen-orgel vrijwel onbespeelbaar. In 1987 herstelde Mense Ruiten de windladen en het pijpwerk.⁶⁸⁸ Omdat in de tussenliggende jaren geen zicht was op welk moment kerk en orgel gerestaureerd konden worden, werd het orgel in 1978 door Van Meurs en Melle Buruma hersteld. De werkzaamheden betroffen vooral de abstractuur van het Hoofdwerk, waarvan vrijwel alle metalen aanhechtingspunten waren afgebroken.⁶⁸⁹ Deze activiteiten zijn in 1982-1984 voortgezet door Wim Modderkolk van de firma Van Vulpen.

⁶⁸² De registeropschriften van vóór 1971 zijn bewaard gebleven. Hieruit blijkt dat ook toen al sprake was van een dispositie, waarin slechts de Holpijp 8' en de Prestant 4' in bas en discant aanwezig waren. Het is niet ondenkbaar dat het instrument toen al gewijzigd was.

⁶⁸³ *Nieuwsblad van het Noorden*, 26 juni 1971, 19.

⁶⁸⁴ Correspondentie in het archief van orgelhersteller Derk Mulder uit Uithuizen (collectie Sicco Steendam, Roodeschool).

⁶⁸⁵ Advertentie van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN in *Het Orgel* 67/6 (1971), 218.

⁶⁸⁶ Jaap Brouwer e.a. 1994-1998 en 2009, dl. II, 133.

⁶⁸⁷ Arend Jan Gierveld, *Het Nederlandse huisorgel in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht 1977), afb. 49 (kabinetorgel H.H. Hess, ±1770, cat.nr. 98).

⁶⁸⁸ Programma heringebruikneming op 19 oktober 1987.

⁶⁸⁹ Mededeling Melle Buruma, 4 oktober 2010.

Zuidwolde [Gr], voormalige Hervormde kerk, 1979

Begin 1979 werd het orgel van Zuidwolde door Mense Ruiten hersteld. Doel van deze herstelling was om de noodzakelijke integrale restauratie nog even te kunnen uitstellen.⁶⁹⁰ In opdracht van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN voerde Van Meurs na afloop een keuring uit.

Dorkwerd, Protestantse kerk, 1982

In Dorkwerd is geen sprake van een echte adviseursopdracht, hij was er slechts zijdelings bij betrokken, maar het leert ons wel iets over Van Meurs' kijk op Van Oeckelen-orgels.⁶⁹¹ Hij was van mening dat een 16'-register altijd geheel uitgebouwd moest zijn. Een situatie zoals in Dorkwerd waarbij de Bourdon 16' pas op c^o begon, kon volgens hem niet, omdat dan de balans in de klank volledig werd verstoord.⁶⁹² Toen in 1982 de mogelijkheid zich voordeed om deze Bourdon te vervangen door een gebruikte Quint 3', juichte hij die wijziging toe.⁶⁹³ Het verwijderde Van Oeckelen-pijpwerk bleef op de kerkzolder bewaard.⁶⁹⁴

Van Meurs stelde ooit met betrekking tot de klank van Van Oeckelen-orgels: 'Ze zijn mij véél te dik van toon [...] al zijn ze erg solide van bouw'.⁶⁹⁵ Die solide bouwwijze omschreef hij later als volgt: 'een Van Oeckelen-orgel, daar kan een olifant op gaan zitten en daarna kan je er nog steeds op spelen'.⁶⁹⁶

In dit hoofdstuk passeren de orgels de revue waar Van Meurs in ruime zin bij betrokken was, alsmede zijn inbreng daarbij. Het spectrum van zijn activiteiten is breed, adviseurschap, beoogd adviseurschap, keuringen, ingebruiknemingen en zelfs eigenhandig herstel omdat er geen andere mogelijkheden meer waren. In een enkel geval, zoals bij de Groningse Philadelphiakerk, pakte hij zijn rol nadat de totstandkomingstraject van dit orgel vastgelopen was. De Groningse kerkvoogdij passeerde hier de kerkordelijke voorschriften en zette haar eigen adviseur in om dit project vlot te trekken. In een ander geval, Niekerk, wist de Hervormde Orgelcommissie echter niet van wijken en moest een situationeel samenwerkingsverband

⁶⁹⁰ Deze restauratie vond in 2010 plaats.

⁶⁹¹ Vermoedelijk werd hij benaderd op grond van zijn toezichthouderschap op orgelzaken namens de centrale Hervormde kerkvoogdij.

⁶⁹² Een situatie die bij veel Van Oeckelen-orgels voorkomt, niet alleen bij de Bourdon 16', maar soms ook bij de Trompet 8'. Dergelijke keuzes zullen zowel uit gebrek aan financiële middelen, als door ruimtegebrek gemaakt zijn.

⁶⁹³ Ook de geplaatste Quint spreekt vanaf c^o. In tegenstelling tot de Bourdon werd dit kennelijk niet als storend ervaren.

⁶⁹⁴ De 'inbreng' van Van Meurs is niet in de archivalia gedocumenteerd. Eén en ander werd mij 22 februari 2010 mondeling meegedeeld door Kunno Schuitema uit Aduard, die destijds de wijziging uitvoerde. Bij de restauratie van dit orgel in 2015 is de Bourdon 16' weer herplaatst.

⁶⁹⁵ Aad Alblas, 'Johan van Meurs: "Het was een knappe kerel"', *Reformatorisch Dagblad*, 16 okt. 1992, 25.

⁶⁹⁶ Mededeling Peter van Dijk, 9 april 2010.

gecreëerd worden. Zijn inbreng illustreert een grote mate van betrokkenheid waarbij blijkt dat het contact met gemeenten waarvoor hij gewerkt had nog jarenlang in stand bleef.

Na het in dit hoofdstuk aangereikte overzicht van instrumenten waar Van Meurs bij betrokken was, zal in het volgende hoofdstuk zijn werk als adviseur worden geanalyseerd.

Hoofdstuk VI

ANALYSE VAN HET WERK VAN VAN MEURS ALS ADVISEUR

In dit hoofdstuk wordt aan de hand van de geschetste activiteiten van Van Meurs (zie Hoofdstuk V) diens advieswerk in constituerende elementen ontleed. Zijn relatie met resp. zijn opdrachtgevers, de betrokken orgelmakers en zijn collega's wordt in kaart gebracht en ik sluit het hoofdstuk af met het beantwoorden van de vraag of bij Van Meurs sprake was van een 'advieschool'.

In de Inleiding citeerde ik de volgende uitspraak van W.J. Diepeveen:

In de jaren dertig – toen verantwoorde orgeladviezen nauwelijks verkrijgbaar waren – is veel minderwaardige nieuwbouw geleverd. Nog altijd is de kerk opgescheept met honderden onwelluidende, technisch ondermaatse maaksels, waar men nauwelijks nog een kant mee op kan.

Diepeveen deed zijn uitspraak tijdens een jubileumbijeenkomst van de Hervormde Orgelcommissie.⁶⁹⁷ Er zal daarom gesteld kunnen worden dat zijn opmerking in de juiste context gezien moet worden. Echter, de orgelbouw uit de jaren dertig van de twintigste eeuw is lang verguisd geweest. Kritiek op instrumenten uit die tijd impliceert een diskwalificatie van de deskundigen die bij de totstandkoming betrokken waren: de orgeladviseurs die er toch wel zijn geweest. Diepeveens uitspraak staat niet op zichzelf, maar is kenmerkend voor de wijze waarop toen tegen de orgelbouw en orgelrestauratiepraktijk uit de jaren twintig en dertig werd aangekeken. Tekenende voorbeelden hiervan in algemene zin zijn de uitspraken van Hans Kriek en Herman Zandt:

Ambachtslieden waren monteurs geworden en de orgelfabrieken moesten om zich te handhaven de concurrentiestrijd met elkaar aanbinden. De gebruikte materialen waren voor het doel dikwijls ongeschikt en 'unorgelmässig (zink, triplex, karton enz.), de onderdelen werden 'prefabricated'. Hieraan toegevoegd de toepassing van de pneumatische en elektrische tractuur en het dieptepunt in de orgelbouw was bereikt!⁶⁹⁸

Een voorbeeld in specifieke zin, bijvoorbeeld met betrekking tot het voormalige orgel van de Protestantse Gudulakerk in Lochem, luidt als volgt:

⁶⁹⁷ Diepeveen was achtereenvolgens lid, voorzitter en erelid van de Vereniging van Kerkvoogdijen, lid van het Generaal College van Toezicht en voorzitter van de Orgelcommissie van de Nederlandse Hervormde kerk (*Kerkbeheer*, 2008, 174 ev.).

⁶⁹⁸ Hans Kriek e.a. 1964, 14. Dit standpunt werd herhaald in de heruitgave van dit werk: Hans Kriek, *Orgnum Novum Redivivum* (Buren 1981), 17.

Standaart werkte in 1915 in de Lochemse kerk (pneumatisering van het bestaande orgel?): de plaatsing van een drieklaviers speeltuig met “eigentijdse” pijpenfacade door G. van Leeuwen in 1933 zal wel het orgelbouwkundig dieptepunt in de geschiedenis van de kerk zijn geweest.⁶⁹⁹

Een ander voorbeeld: de Protestantse Andreaskerk in Hattem kreeg in 1928 een nieuw hoofdorgel, gebouwd door Anton Samuel Jan Dekker. Hij was op dat moment één van de weinige orgelbouwers die ook internationaal opereerde.⁷⁰⁰ Omdat het kerkgebouw op de monumentenlijst voorkwam, werd het front ontworpen door het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Jan Zwart was adviseur en verzorgde op 13 december van dat jaar de inspelings van het orgel. Dekker stelde met betrekking tot de elektrische traktuur, die hier voor het eerst in een Hervormde kerk werd toegepast:

Geen ‘nakomende’ aanspraak zoals steeds bij zgn. ‘pneumatische orgels’. De meest volkomen directe weergave van ieder impressie. Gevrijwaard voor iedere temperatuurinvloed.⁷⁰¹

Hoewel voor dit project niet de minste partijen werden aangetrokken, werd dit orgel in 1974 gesloopt en in 1975 vervangen door een nieuw instrument in een van elders afkomstige historische kast.⁷⁰²

VI.1 Algemeen

In de voorgaande hoofdstukken is aandacht besteed aan de ontwikkelingen op orgelgebied in Van Meurs’ tijd en zijn wijze van acquireren, waarbij is aangegeven op welke locaties hij als adviseur werkzaam was dan wel zichzelf als adviseur aanbood. Mogelijk dat Van Meurs door Steenhuis en/of Zwart enthousiast is gemaakt voor het orgeladvieswerk, maar aanwijzingen daarvoor zijn (nog) niet gevonden. Ook is ingegaan op voorgestelde en/of uitgevoerde werkzaamheden en aandacht gegeven aan zaken die hij graag had laten uitvoeren, maar die bijvoorbeeld op grond van financiële beperkingen, materiaaltekort en/of andere redenen niet verwezenlijkt konden worden. Het vak van orgeladviseur stond in die periode nog in de kinderschoenen en moest met vallen en opstaan ontdekt worden. Iedereen zocht op zijn eigen manier zijn weg. Zo zagen we al eerder dat Arie Bouman voor wat betreft restaureren wel een mening had over hoe het niet moest (Zeerijp en Roden), maar – naar we later hebben vastgesteld – ook weer niet goed hoe het dan wél moest (Martinikerk Groningen en Magnuskerk Anloo). Een opleiding tot orgeladviseur is in Nederland pas aan het begin van deze eeuw van de grond gekomen.

⁶⁹⁹ Hans Kriek, ‘Het orgel in de grote kerk te Lochem’, *Het Orgel* 75/5 (1979), 172-182.

⁷⁰⁰ Victor Timmer en Ton van Eck, ‘Twee werklijsten van orgelmakers uit de eerste helft van de 20ste eeuw. De firma A.S.J. Dekker en de door haar overgenomen “Orgelfabriek P. van Dam”’, *Het Orgel* 101/3 (2005), 24-34.

⁷⁰¹ *Het Kerkorgel, periodiek van de orgelbouwers A.S.J. Dekker - Goes*, nr. 3, 24 en nr. 4, 30-31.

⁷⁰² Hans Kriek, ‘Nieuw hoofdorgel in de Grote Kerk te Hattem’, *Het Orgel* 72/10 (1976), 315-318.

De analyse van het werk van Van Meurs als adviseur, is dus niet alleen gebaseerd op wat hij tot stand heeft gebracht, maar ook op wat hij wilde realiseren. Activiteiten evenwel waarbij het onduidelijk is of hij wel een daadwerkelijke rol geeft gehad (zoals in Appingedam en in Vlissingen), zijn in deze analyse buiten beschouwing gelaten. Van de instrumenten waarbij hij betrokken raakte, is de technische situatie die hij aantrof niet altijd goed gedocumenteerd. Ook kan niet altijd het groeiproces naar het uiteindelijke plan nauwkeurig worden gereconstrueerd en kunnen we slechts het eindresultaat beoordelen, dit laatste uiteraard alleen voor zover het betreffende instrument daarna verder ongewijzigd is gebleven. Evenmin weten we met zekerheid wat zijn opdrachtgevers exact voor ogen hadden en in het verlengde daarvan, of hij aan hun verwachtingen heeft voldaan.

De meest complicerende factor is echter dat Van Meurs een lange periode als adviseur werkzaam is geweest in een tijdperk waarin – zoals uit Hoofdstuk II bleek – ontwikkelingen elkaar snel opvolgden. Ontwikkelingen bovendien, waarbij nieuwe inzichten lijnrecht stonden tegenover de bouwwijze van orgels kort daarvoor. Ik heb daarom afgezien van een waardeoordeel. Immers, iedere vernieuwing betekent een keuze in de context van het bestaande materiaal. De beoordelingsslag of een keuze winst of verlies is, hangt veeleer af van hoe men in later tijd tegen de bewuste periode is gaan aankijken. Hoewel Van Meurs bij een fors aantal projecten betrokken was, is het segment nieuwbouw binnen zijn werk beperkt gebleven tot zeven instrumenten (waarvan zes ‘volledige’ nieuwbouw en één nieuwbouw in de bestaande kast). Doordat Van Meurs een hoge leeftijd bereikte, maakte hij mee dat de door hem geadviseerde orgels jaren later gesloopt werden en dat de onder zijn advies uitgevoerde restauratiewerkzaamheden als achterhaald werden beschouwd. Hoe hij zich daaronder voelde weten we niet, behoudens zijn reactie op de sloop van het Winsumer orgel. Hij was hierover oprecht onthutst.⁷⁰³ Toch zag hij wel degelijk ook de positieve kanten en was niet blind voor nieuwe ontwikkelingen: over de reconstructie in 1979 van het orgel van Zeerijp was hij enthousiast.⁷⁰⁴

Ik heb Van Meurs leren kennen als iemand die – op latere leeftijd – enthousiast kon vertellen over de orgels waar hij als adviseur bij betrokken was geweest. Tijdens de eerste vergadering van de orgelcommissie van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN noemde hij in dat kader al direct Stitswerd en Engelbert. Hij was trots op dit facet van zijn werk, was in staat door latere ontwikkelingen heen te kijken en zijn werk uit de jaren dertig te beoordelen naar de toenmalige maatstaven. Die trots blijkt ook uit zijn verzameling orgelgegevens, waarin hij uitgebreid op zijn eigen inbreng ingaat.

De zorg waarmee Van Meurs zijn projecten omgaf, geeft een veel genuanceerder beeld over orgelbouw in de jaren dertig en veertig dan tot nu toe werd aangenomen. Ook orgelmakers zijn intussen positiever gestemd over deze periode. Zo lichtte Jan Veldkamp recent toe, hoe bij het Valckx & van Kouteren-orgel in de Gereformeerde kerk van Nieuwe

⁷⁰³ Dit bracht hij ook tot uiting in een telefoongesprek met schrijver dezes in juli 1975. Zie ook de beschrijving van het Winsumer orgel in Hoofdstuk V.

⁷⁰⁴ Mededeling Stef Tuinstra, 4 juni 2010.

Pekela, door plaatsing van een Quintadeen 8' op een eigen windlaadje, de gebruiksmogelijkheden fors vergroot werden.⁷⁰⁵

Zoals we in het vorige hoofdstuk in het geval van Engelbert, Kropswolde, Saaksum, Scheemda en Winsum zagen, bleef Van Meurs zijn instrumenten en opdrachtgevers trouw. Opvallend is dat hij het gehele bouw- c.q. restauratietraject bewaakte. Hoewel voor het advieswerk ingehuurd door kerkbesturen, controleerde hij ook of, na een positieve eindkeuring en daarmee de vrijgave van de laatste betalingstermijn, de orgelmaker die termijn daadwerkelijk uitbetaald had gekregen.⁷⁰⁶

Omvang van Van Meurs' advies-œuvre

Van Meurs' œuvre als adviseur is in vergelijking tot dat van zijn collega-adviseurs in Groningen en Drenthe groot. Als bovendien in ogeschouw wordt genomen dat enkele van die collegæ in een prerogatieve positie verkeerden – collega-adviseur Kardien Luijten bijvoorbeeld kreeg opdrachten uit hoofde van zijn functie van kerkvoogdijadviseur en de NKO was een door de staat en kerkelijke autoriteiten erkende instantie – dwingt de grootte van de adviesportefeuille die Van Meurs wist te bereiken, respect af. Pas na de Tweede Wereldoorlog, toen adviseurs als Lambert Erné, Willem Hülsmann, Klaas Bolt en Hubert Hou t opdrachten kregen uit hoofde van hun lidmaatschap van kerkelijke orgeladviescommissies, verwierven ook zij een grotere portefeuille. Als we Van Meurs' werkzaamheden als adviseur op basis van het aantal opdrachten beoordelen, was hij het meest actief in de jaren tot 1950. Waar hij in eerste instantie naar streefde was dat zo veel mogelijk opdrachtgevers zijn diensten zouden afnemen. Al werkend tekenden zich in zijn markt als adviseur echter de contouren van af twee marktsegmenten, nl. in geografische en demografische zin.

Uit de bewaard gebleven overzichten met potentiële opdrachten blijkt, dat Van Meurs tot op Texel heeft gepoogd om adviesopdrachten binnen te halen. Hoewel hij aan de hand van krantenberichten wist wat er op landelijk niveau op het gebied van kerkrestauraties speelde, beperkte zijn daadwerkelijke werkterrein zich vrijwel uitsluitend tot Groningen en Drenthe, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld collega-adviseur Luijten die in heel Nederland actief was. De opdrachten van kerken in Drenthe kwamen enerzijds tot stand door zijn eerder genoemde dirigentschap van de Christelijke Oratoriumvereniging te Assen en anderzijds doordat hij in Donderen een vakantiehuisje had en aldus in Drenthe over relatief veel contacten beschikte. Van Van Meurs' pogingen om in Friesland adviesopdrachten te krijgen, is er maar  en geslaagd.

Uit de overzichten met potentiële opdrachten blijkt voorts, dat Van Meurs zich niet beperkte tot de Hervormde kring maar ook bij andere Protestantse kerkgemeenschappen zijn diensten aanbood.⁷⁰⁷ Sporadisch probeerde hij ook opdrachten te verwerven van eigenaren van wereldlijke gebouwen. Kenmerkend voor de toenmalige verzuilde samenleving is het feit dat Van Meurs' daadwerkelijke werkterrein grosso modo vrijwel alleen Hervormde kerken

⁷⁰⁵ Jan Veldkamp, 'Wy skworre de brut wol iepen', *Het Orgel* 101/2 (2005), 26-30.

⁷⁰⁶ Er bestaat echter ook een mogelijkheid dat hij pas zijn eigen rekening als adviseur kon opmaken, als alle kosten duidelijk waren en/of voldaan.

⁷⁰⁷ Zie Hoofdstuk IV.

besloeg. In Groningen is de Gereformeerde kerk in Grijpskerk hierop de enige uitzondering. Voor zijn advieswerk in Drenthe lag dat iets genuanceerder. In Assen, waar hij dankzij zijn dirigentschap van de oratoriumvereniging in een ruimere Protestants-Christelijke kring verkeerde, resulteerde dit in drie opdrachten buiten de Hervormde kring, te weten één bij de Christelijke Gereformeerde kerk en twee bij Gereformeerde kerken.

VI.2 Van Meurs' advieswerk in fases verdeeld

Het werk van Van Meurs als adviseur wijst op een groeiproces, waarbij hij zoekend zijn eigen weg heeft moeten vinden omdat er op dit terrein nauwelijks iets of iemand was om op terug te vallen. Hij ging zoals het een goed adviseur betaamt, puur situationeel te werk, waardoor een gevarieerd beeld is ontstaan waarin zowel nieuwbouw, wijzigingen, consolideren en restauratie voorkomen. Een en ander was natuurlijk niet altijd uitsluitend het gevolg van Van Meurs' eigen inbreng, maar werd soms ook gedicteerd door de ter beschikking staande middelen.

Op grond van de in Hoofdstuk V beschreven advieswerkzaamheden, kan men zijn werk als adviseur globaal in vier chronologische fases onderscheiden.⁷⁰⁸ Voor het bepalen van die fases hanteerde ik twee criteria:

- hoe kwam Van Meurs aan advieswerk / wat was de door hem gehanteerde vorm van acquireren?
- vanuit welk gedachtegoed voerde hij dat werk vervolgens uit / welk referentiekader hanteerde hij?

Op basis van dit onderscheid ontstaat een volgend beeld:

- fase 1: koude acquisitie, waarbij Van Meurs voor wat betreft zijn visie op het adviseurswerk nog geen vast referentiekader heeft (tot circa 1935);
- fase 2: koude acquisitie, qua referentiekader is hij beïnvloed door de Orgelbeweging (circa 1935-circa 1950);
- fase 3: warme acquisitie, waarbij hij op hoofdlijnen nog steeds opereert vanuit de ideeën van de Orgelbeweging (circa 1950-circa 1970);
- fase 4: warme acquisitie, waarbij geen sprake meer is van een vast referentiekader (periode vanaf circa 1970).

Voor zover tot nu toe achterhaald, bevinden zich kwantitatief de meeste activiteiten in fase 2.

⁷⁰⁸ De binnen deze fasering genoemde jaartallen zijn uiteraard niet 'hard'. Overigens heb ik niet de illusie alle adviesactiviteiten van Van Meurs te hebben achterhaald. Ongetwijfeld zal zijn naam bij toekomstig onderzoek ook bij andere orgels in Groningen en Drenthe opduiken. Gezien het volume van tot nu toe teruggevonden werkzaamheden, ga ik er echter niet van uit, dat nieuwe vondsten van invloed zullen zijn op deze fase-indeling.

Fase 1

In zijn beginjaren als adviseur is Van Meurs' invloed beperkt geweest, de harmoniums van Oldenzijl en Stitswerd waren immers serie-instrumenten en niet specifiek voor individuele kerken gemaakt.⁷⁰⁹ Bij pijporgels zag hij oude instrumenten kennelijk niet zo zeer als historisch monument, als een gegroeide conceptie, maar veel meer als een gebruiksvoorwerp dat optimaal moest functioneren om aan de eisen van de tijd te kunnen voldoen. Met andere woorden: de aanwezigheid van historisch materiaal vormde in geval van aanpassing geen beletsel in zijn keuzemogelijkheden. Hij ging vooral praktisch te werk. Net zoals hij in zijn lespraktijk leerlingen toerustte voor hun taak als kerkorganist, paste hij orgels dusdanig aan dat ze weer als modern instrument met hun tijd mee konden. De uitgevoerde activiteiten in Warffum zijn hier een goed voorbeeld van. De manuaaldispositie werd aangepast en dankzij het nieuwe vrije pedaal werden de gebruiksmogelijkheden vergroot.

In het in die aanloopfase zoeken van zijn weg als orgeldeskundige past ook het mogelijke onhandige opereren rond de geplande keuring van het orgel van Roden, waarbij – voor zover we dat aan de hand van de schaarse stukken kunnen beoordelen – zakelijk en relationeel functioneren niet goed gescheiden verliepen. Het is overigens het enige (mogelijke) incident binnen zijn adviesterrein dat tot nu toe is achterhaald.

Hoewel hier en daar al een element uit de Orgelbeweging aanwijsbaar is, waren de ideeën van de Bewegung op dat moment voor Van Meurs nog geen ijkpunt. Uit de oorspronkelijke dispositie van het orgel van Eenrum blijkt dat dit instrument is ontstaan in de aanlooptijd naar de romantiek. In latere Orgelbewegingstermen zou eigenlijk bijna al van een synthese-orgel gesproken kunnen worden. Naast technisch herstel lijkt Van Meurs met zijn gewenste en uitgevoerde wijzigingen juist die synthese-elementen te hebben willen versterken. De wijziging in 1925 van de Violon 16' discant van het Hoofdwerk in een doorlopende Viola di Gamba 8' betekende – hoe bescheiden ook – verschuiving van een donkere klank naar een meer helder beeld. De nieuw samengestelde 8' vormde een verrijking van het bestaande 8'-kleurenpalet. Dit palet zou nog meer verbreed worden als ook de geopteerde Voix Celeste 8' geplaatst zou zijn, immers 'op geen Orgel mag een Voix-Celeste mankeeren'.⁷¹⁰ Van Meurs laat zich van zijn praktische kant zien doordat hij de gewenste Voix Celeste in het geval van Eenrum graag op het Hoofdwerk gedisponeerd zag en niet op het Rugwerk. Het zal niet alleen een kwestie van ruimtegebrek in het 4'-Rugwerk zijn geweest. Binnen het voor zijn bouwtijd felle karakter van het Rugwerk zou deze stem absoluut niet passen. Plaatsing op het Hoofdwerk lag daarom meer voor de hand.⁷¹¹ Uiteindelijk werd in 1932 slechts het register Cornet 3 sterk tot 5 sterk vergroot, waardoor een betere belijning ten behoeve van de gemeentezang-begeleiding gerealiseerd werd.

⁷⁰⁹ Dat zelfs voor de aankoop van een harmonium een adviseur werd benoemd komt niet veel voor.

⁷¹⁰ Opmerking van orgelmaker Hermannus Thys in diens offerte.

⁷¹¹ Bij de wijziging van het orgel van de Pelstergasthuiskerk in Groningen in 1931 werd wel een Voix Celeste 8' op een 4-vts Rugwerk aangebracht. De grootste pijpen ervan werden (gevoed vanuit de Rugwerkklade) in een vrije opstelling rechts van de Hoofdwerkkast opgesteld, hetgeen visueel geen fraaie oplossing opleverde.

In het algemeen kan worden gesteld dat Van Meurs terughoudend te werk ging en maar weinig bestaand orgelmateriaal verloren ging, dat later als historisch zou worden betiteld. Er moet mogelijk een uitzondering gemaakt worden voor het bestaande binnenwerk van Zeerijp, maar de situatie die Van Meurs in de jaren dertig daar aantrof, is onvoldoende duidelijk gedocumenteerd. Wel is bekend dat dit orgel al fors was gewijzigd.

Opvallend in dit kader is dat hij de vrijwel integrale vernieuwing van het orgel van Zeerijp van 1933 kennelijk zelf als restauratie zag. Het handhaven van de oude kast en aanbrengen van nieuwe frontpijpen ‘in oude stijl opgetrokken’, was kennelijk voldoende grond voor die kwalificatie.⁷¹² Kennelijk zag hij het weer tot spreken brengen van een oud instrument als restauratie, ongeacht de reikwijdte van de ingrepen die nodig waren om dat doel te bereiken. De werkzaamheden van 1979 betitelde hij als revisie. Tegenwoordig zouden we in beide gevallen evenwel liever spreken over nieuwbouw in oude kast; voor wat betreft 1979 mogelijk zelfs van reconstructie.

In Van Meurs’ overzichten t.b.v. de inkomstenbelasting over de jaren 1929 t/m 1932 komen geen inkomsten uit advieswerk voor. Het valt echter niet uit te sluiten dat die overzichten veeleer conceptstaten waren, waarop eerst de reguliere inkomsten geordend werden en waaraan later incidentele posten, zoals uit advieswerk, werden toegevoegd.

Fase 2

In de loop van de jaren dertig werden Van Meurs’ denken en handelen beïnvloed door ideeën uit de wereld van de Orgelbewegung.⁷¹³ Hij volgde de Bewegung niet alleen in het klankbeeld dat hij nastreefde, maar ook in de toen gebruikte tracturen. Het is niet ondenkbaar dat Albert Schweitzer, die voor Van Meurs een inspirator was, hem enthousiast heeft gemaakt voor de vernieuwingsbewegingen. Schweitzer was hiervan een onvermoeibaar pleitbezorger en speelde in Denemarken⁷¹⁴ en Zweden⁷¹⁵ een belangrijke rol bij de introductie en implementatie van het nieuwe orgeltype.

Bij de eerste Orgeltagung van de Orgelbewegung in 1925 was het werk van Arp Schnitger als uitgangspunt genomen en zat Van Meurs als vaste bespeler van het (weliswaar verbouwde) Schnitger-orgel van de Der Aa-kerk op de juiste plek. De uitgevoerde en voorgestelde wijzigingen van het Der Aa-kerkorgel duiden op het gedachtegoed van de Bewegung.⁷¹⁶ Van Meurs probeerde, evenals zijn voorganger Bernard ten Cate, met zijn ideeën het door Van Oeckelen gerealiseerde grondtonige klankbeeld, gefaseerd om te buigen naar een boventoonrijker geheel.

⁷¹² *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 juni 1933, 10.

⁷¹³ Hetzelfde geldt trouwens voor zijn collega-adviseurs in die tijd.

⁷¹⁴ Cornelius Edskes, Anette Kruse en Kristian Olesen, *Roskilde Domkirkes Orgel* (Roskilde 2005), 102 e.v.

⁷¹⁵ De rijke contacten met Zweden liepen veelal via diens vroegere studiegenoot uit Parijs, de arts-organist Bengt Andreas (1918-2001).

⁷¹⁶ Van Meurs zag in zijn begintijd als organist van het Der Aa-kerk het orgel aldaar vooral als een *verbouwd* Schnitger-orgel. Pas later zou hij, zoals we eerder zagen, waardering voor het *gegroeide* instrument krijgen.

Mogelijk heeft ook collega-adviseur Jan Besselaar hem in aanraking gebracht met de orgelvernieuwingsbewegingen. Besselaar droeg vooral de ideeën van de Orgelreform uit en had ‘open oog en oor voor de ontwikkelingen in de Europese orgelbouw van zijn tijd, [en was] bovendien in staat die ontwikkelingen te vertalen naar de Nederlandse orgelcultuur’.⁷¹⁷ Wellicht had Van Meurs ook contact met zijn voorganger in Eenrum, Friedrich Schmidt-Marlissa, aan wie de eer toekomt, als eerste in het noorden de ideeën van de Orgelbewegung te hebben toegepast met het door hem geadviseerde nieuwe binnenwerk in de Grote kerk van Veendam (1928).⁷¹⁸

Werkzaamheden aan bestaande instrumenten binnen fase 2

Ook in fase 2 ging Van Meurs terughoudend te werk, waardoor maar beperkt bestaand orgelmateriaal verloren ging, dat later mogelijk als historisch zou worden betiteld. Slechts de vroegere instrumenten van Mensingeweer en Engelbert verdwenen in hun geheel; uit dat van Winsum werd geschikt materiaal hergebruikt. Van Meurs’ benadering in deze fase lijkt te worden gestuurd door zijn antwoord op de vraag of hij een instrument historisch waardevol vond of niet. Historisch waardevol moet dan wel worden bekeken door de bril van de Orgelbewegung. Binnen die Bewegung was nauwelijks belangstelling voor de karaktertrekken van orgels uit de negentiende eeuw.

Bij de goed bewaarde orgels als in Anloo (1719 Garrels/Radeker) en Zandeweer (1731 Hinsz), ging hij strikt historiserend te werk. Instrumenten van dergelijke ouderdom zag hij als waardevol. In het geval van Anloo pleitte hij voor reconstructie. Bij het door Van Oeckelen aangepaste Der Aa-kerkorgel probeerde Van Meurs (net als zijn directe voorganger), het naar zijn toenmalige mening aangetaste klankbeeld om te buigen naar een boventoonrijker geheel. Bij de aan dit orgel uitgevoerde werkzaamheden binnen fase 2 werd de klankkleur van de gehandhaafde oude registers niet aangetast en toonde hij sowieso respect voor de aangetroffen toestand.⁷¹⁹ Met betrekking tot dit orgel ging hij veel terughoudender te werk dan bijvoorbeeld Bouman en de NKO met het Martinikerk-orgel.

Met instrumenten van recenter datum, zoals dat van Scheemda (1874 Meijer), had hij veel minder affiniteit (vgl. Hoofdstuk V) en stelde hij ingrijpende wijzigingen voor, zoals de voorgestelde plaatsing van een register dat niet bij de bouwtijd hoorde. Ook bij de plannen rond Stedum (in laatste aanleg 1791 Lohman) is een dergelijke tendens waarneembaar. Het orgel van Zuidlaren (1787 Meere) zag hij, ongetwijfeld als gevolg van een forse verbouwing in 1845, kennelijk niet meer als een historisch instrument. In deze benadering was hij een kind van zijn tijd, want de interesse voor orgels uit de negentiende eeuw en zeker voor wat betreft

⁷¹⁷ Bart van Buitenen 2003, 162.

⁷¹⁸ Dit nieuwe binnenwerk was al eerder gereed, maar kon door de hoge luchtvochtigheid in het gebouw niet direct worden geplaatst. Overigens zou het aantrekkelijk zijn geweest, Van Meurs’ advieswerk in Groningerland te kunnen vergelijken met dat van tijdgenoten in die regio, maar zoals we zagen was hij de enige die op een dergelijk grote schaal adviezen verstrekke. Zelfs de NKO had maar een beperkt aantal projecten in het Noorden.

⁷¹⁹ Peter van Dijk 2012, 6-13.

de tweede helft ervan, kwam pas aan het eind van de twintigste eeuw op gang.⁷²⁰ Bij zijn plannen voor de orgels van de Der Aa-kerk en Scheemda had Van Meurs contact met Arie Bouman, maar volgde hij voor wat betreft het eerste instrument toch een eigen meer behoudende koers.

Met betrekking tot Beilen ontwikkelde hij forse wijzigingsplannen, een ombuiging in de richting van de Orgelbeweging. In deze plannen maakte hij creatief gebruik van het beschikbare pijpbestand. De werkzaamheden in Eppenuizen waren ingrijpend, maar er is te weinig over dit instrument bekend om die ingreep op haar merites te kunnen beoordelen. In Pieterburen liet hij zich juist van zijn praktische kant zien en was hij voorstander van de plaatsing van nieuwe kegels, omdat hij de door Leichel toegepaste afwijkende constructie ('cilindervormige' kegels) niet bedrijfszeker vond. Daarnaast wilde hij hier ook het Duits-romantische klankidoom sterk ombuigen en aanpassen aan de nieuwe smaak. In Grijpskerk toonde Van Meurs durf en zag hij er niet tegen op om zich – goed beargumenteerd – negatief uit te laten over een nog maar vijftien jaar oud orgel: 'véél te véél 8 vts registers [...] en veel te weinig vulstemmen' en deed hij hier voorstellen om, met gebruikmaking van zoveel mogelijk bestaand materiaal, tot ombuiging van de klank te komen. Ook het Groningse Harmonie-orgel stond er nog maar negentien jaar toen door Van Meurs voorgestelde wijzigingen werden uitgevoerd in de geest van de Orgelbeweging. Geheel in stijl van de Orgelbeweging streefde Van Meurs het compromisorgel na. De aanwezigheid van bijvoorbeeld een Voix Celeste stoorde hem niet. Uit diverse plannen blijkt dat hij niet direct de behoefte had een dergelijke stem direct door een hoger register te vervangen.

Het doel dat hij met zijn wijzigingsvoorstellen voor ogen had, heeft hij het meest duidelijk verwoord in de conceptbrief met betrekking tot Grijpskerk, waarin hij aangaf hoe het orgel na wijziging zou gaan klinken: 'De combinatie 8', 4', 2 2/3' is zeer helder, ook voor Bachspel. [...] zeer duidelijk dan voor polyfoon spel'.⁷²¹ Met andere woorden: de instrumenten moesten weer orgels worden waarop – op verantwoorde wijze – oude muziek vertolkt kon worden. Waar mogelijk werd pijpwerk (her)gebruikt: in Engelbert en Winsum ging dat probleemloos, bij het orgel van de Kandelaarke kerk te Assen kwam hij daar later op terug. Bij de plaatsing van twee gebruikte instrumenten (Mensingeweer, Doopsgezinde kerk, 1936; Assen, Christelijke Gereformeerde kerk, 1945) zal Van Meurs' invloed op de disposities gering zijn geweest.

⁷²⁰ Hoewel in Zuidlaren het verdwijnen van laden en tractuur als verlies kan worden beschouwd, ging bij deze vernieuwing maar weinig pijpwerk verloren. Van Meurs stond in zijn visie zeker niet alleen. Zo werd het in de oorlog beschadigde negentiende-eeuwse orgel van de St.-Baafskerk van Aardenburg in de jaren vijftig gesloopt, ondanks het feit dat herstel mogelijk was. Opvallend was dat juist de NKO hier restauratie aanbeval, terwijl de Hervormde Orgelcommissie haar voorkeur voor nieuwbouw uitsprak. Tot rond 1970 was het niet ongewoon om instrumenten uit de tweede helft van de negentiende eeuw aan te passen aan de toen heersende smaak. Het heeft lang geduurd voor de monumentale waarde van dergelijke instrumenten werd ingezien en erkend. Zo werden twee grote Van Dam-orgels, die van de Oranjekerk te Amsterdam - de Pijp (1906) en van de Jeruzalemkerk van Rotterdam-Kralingen (1910) in de jaren vijftig van eigentijdse fronten voorzien.

⁷²¹ GrA, toegang 1618, inv. nr. 15. Ook hier ontbreekt de 2'.

Over aanpassingen die onder advies van Van Meurs binnen fase 2 aan al dan niet historische instrumenten zijn aangebracht, kan op diverse manieren worden gedacht. Het transformatieproces dat instrumenten hebben ondergaan als gevolg van hergebruik binnen een veranderende muzikale traditie, kan vanuit de huidige optiek enerzijds worden betreurd.⁷²² Anderzijds zijn die aanpassingen ook van grote historische waarde: evenals bij ieder ander monument ontleent een klinkend monument zijn waarde aan de bouwgeschiedenis.⁷²³ Veranderingen of toevoegingen kunnen belangrijk zijn, omdat daaraan de geschiedenis is af te lezen, een geschiedenis die ons leert over het gebruik van het instrument ten tijde van het transformatieproces (of zelfs ten tijde van meer dan één transformatieproces). Het is in dat kader dan ook terecht dat recentelijk het beleid met betrekking tot monumenten verschoven is van reconstrueren naar conserveren.

Op het eerste gezicht lijkt Van Meurs' plan tot vervanging van de hoofdwerktonwerken van het Der Aa-kerkorgel slecht plaatsbaar binnen deze fase. Het plan is weliswaar geheel conform de ideeën van de Orgelbewegung, maar praktische uitvoering ervan zou wel ten koste zijn gegaan van een Trompet 8' van de binnen diezelfde Orgelbewegung zo bejubelde Arp Schnitger. Niet uit te sluiten valt dat dit plan van Van Meurs het gevolg was van de slechte staat van onderhoud van dit register. We beschikken met betrekking tot het voornemen tot vervanging overigens slechts over de brief van Bouman van 10 juni 1936 en enkele mededelingen in correspondentie met Vente, te weinig om ons over de aanleiding tot dit plan een goed beeld te kunnen vormen.⁷²⁴ In een latere fase van de plannen beperkte hij de geopteerde wijziging tot vervanging van de Trompet 16' van Van Oeckelen door een nieuwe Schalmei 4'.

Als de vervanging van de hoofdwerktonwerken was gerealiseerd, zou dit ten koste zijn gegaan van een Trompet 8' van Schnitger, iets wat ons nu zo'n tachtig jaar later verbaast. Toch stond de geopteerde vervanging niet op zich: in 1929-1931 sneuvelden bij de restauratie van het Schnitger-orgel in Norden [D] ook twee Schnitgertongwerken, zelfs de laatste twee die nog origineel waren. 'De oudere bedrijven wisten nog maar al te goed dat men enkele decennia tevoren gewend was tongwerken die er slecht bij stonden door een nieuw toegeleverd en kant-en-klaar geïntoneerd exemplaar te vervangen omdat men nu eenmaal geen kans zag een oud tongwerk weer tot klinken te brengen'.⁷²⁵

Als we Van Meurs' plannen rond het Der Aa-kerkorgel (zowel de geopteerde als de gerealiseerde) in bredere context zien, lijkt het plan te passen in een reeks van door de

⁷²² Vooral tijdens de Neobarok werd bij restauraties het uitgangspunt gehuldigd dat reconstructie moest plaatsvinden van de oorspronkelijke situatie, of van de laatst aanvaardbare situatie; de eerste optie is juist een objectieve keuze, de tweede veeleer subjectief omdat de grens tussen acceptabel en niet-acceptabel uiteraard op diverse plekken kon worden getrokken.

⁷²³ Dit besef doet pas recent opgeld, al wordt het conserveren in overgeleverde vorm nog niet consequent toegepast.

⁷²⁴ Zie resp. Hoofdstuk V en correspondentie tussen Vente en Van Meurs in het Vente-archief bij het NMI.

⁷²⁵ Peter van Dijk en Jan Jongepier, 'Vernieuwing versus voortzetting. De Nederlandse orgelbouw van 1940 tot 1965', 97 in Hans Fidom (red.), *Orgels van de Wederopbouw* (Zutphen 2006).

Orgelbeweging geïnspireerde pogingen tot rehabilitatie van orgels van Schnitger en diens leerlingen in Duitsland, zoals in:

- Hamburg, St. Jacobi, 1926-28-30, Kemper, adviseur Chr. Mahrenholz;
- Norden, St. Ludgeri, 1929-31, Furtwängler & Hammer, adviseur Chr. Mahrenholz;
- Gifhorn, St. Nicolai, 1932, Furtwängler & Hammer;
- Wiefelstede, St. Johanneskirche, 1932, Führer.

Deze restauraties zijn naar de huidige inzichten achterhaald en in de ogen van sommigen zelfs ongewenst, maar hebben in hun tijd een nieuwe lijn uitgezet. Jan Jongepier riep in 1989 terecht op de restauratie van Norden in de jaren dertig in zijn juiste context te beschouwen: 'Toch is het te ongenueanceerd om alleen maar de negatieve kanten van deze ingreep te beklemtonen [...] het was een begin, het was absoluut baanbrekend'.⁷²⁶

In tegenstelling tot de Duitse voorbeelden is bij de Der Aa-kerk gekozen voor slechts een partiële ombuiging richting de oorspronkelijke Schnitgersituatie. De plannen illustreren evenwel goed hoe Van Meurs geprobeerd heeft de nieuwste Duitse ontwikkelingen in Nederland te introduceren.

Welke muziek stond van Meurs voor ogen bij zijn nieuwbouworgels in fase 2?

Aangezien Van Meurs muziek in de eredienst beschouwde als een belangrijk middel om dicht bij het geloof te kunnen komen, zal hij zijn nieuwbouworgels primair als begeleidingsinstrument hebben gezien. Of in de jaren dertig op orgels in de kleine Groninger dorpskerken veel orgelliteratuur werd vertolkt, is onbekend. Sporadisch zal een goed opgeleide musicus dat wel gedaan hebben, maar de gemiddelde organist beperkte zich vermoedelijk toch voornamelijk tot het psalmboek van Worp en de Gezangen. Bij ingebruiknemingen in de jaren dertig en veertig speelde Van Meurs veelal een bescheiden rol. Hij beschouwde dergelijke bijeenkomsten primair als een feest voor de lokale kerkgemeenschap. Vaak ging een en ander gepaard met een kerkdienst, het optreden van een lokaal kerkkoor, de eigen organist en/of een solist.

Slechts een enkele keer heeft Van Meurs zich uitgelaten over de muziek die hij voor ogen had bij de instrumenten waarbij hij was betrokken. Zoals we hiervoor al zagen, maakte hij het orgel van Grijpskerk geschikt voor Bach-spel. Bij de ingebruikneming van het orgel van Winsum speelde hij zelf een romantisch programma. Wat hij in Engelbert speelde, wordt uit een krantenbericht betreffende de ingebruikneming niet duidelijk.⁷²⁷ In een krantenbericht over de heringebruikneming van het orgel van Leermens, wordt evenmin iets vermeld over de ten gehore gebrachte muziek.⁷²⁸ Hetzelfde geldt voor de ingebruikneming van het orgel van

⁷²⁶ Jan Jongepier 1989, 'Schnitger-orgel Norden fameus herboren door restauratie Jürgen Ahrend', *Het Orgel* 85/4 (1989), 146.

⁷²⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 oktober 1938, 3. Van Meurs concerteerde samen met de trompettist A. van Kammen.

⁷²⁸ *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 maart 1940, 14. Van Meurs trad hier op met de zangeres mw. Westerhof.

Zuidlaren. Het paste in Van Meurs' benadering dat hij de muziekk keuze in overleg met de opdrachtgever zal hebben opgesteld, al is dat niet als zodanig aantoonbaar. Twee ingebruiknemingsbijeenkomsten van collega-adviseur Luijten geven een vergelijkbaar beeld: na gemeentezang een sobere presentatie. Van de heringebruikneming van het orgel van de Damkerk van Hoogezand werd in de krant vermeld:

Het nieuwe orgel werd bespeeld door den ontwerper, terwijl mevr. G.J. Lang-Oldeman van Ulft enkele zangnummers ten beste gaf met orgelbegeleiding.⁷²⁹

Een jaar later, met betrekking tot de Doopsgezinde kerk van Sappemeer: '[...] waarbij orgelspel werd afgewisseld met vioolspel van den heer Veenma en zang van den heer Steenbeek en van het Doopsgezind gem. koor'.⁷³⁰ Niet concertant gebruik, maar vooral kerkelijk gebruik stond centraal. Bij de ingebruikneming van grotere instrumenten, zoals dat van het Groninger Martini-orgel op 1 december 1939, stond concertant gebruik wel centraal en werden composities van Pachelbel, Bach, Mendelssohn, Franck, Boëlmann, Debussy en Pierné ten gehore gebracht.⁷³¹ Na de Tweede Wereldoorlog, in de fases 3 en 4, kregen – ook in de kleinere plaatsen – (her)ingebruiknemingen meer het karakter van een concert en kwam orgelliteratuur op het programma te staan.⁷³² Op basis van het feitenmateriaal is er te weinig houvast om een goed beeld te krijgen van de muziek die Van Meurs voor ogen had bij zijn nieuw- en herbouwinstrumenten in deze periode.

Fase 3

Na de Tweede wereldoorlog is – zoals al aangegeven – het initiatief op orgeladviesgebied door anderen overgenomen en is er slechts sprake van incidentele werkzaamheden van Van Meurs, veelal dankzij bestaande contacten: zijn relaties met (oud-)leerlingen, zijn functie als toezichthouder op de Hervormde orgels binnen de stad Groningen en zijn werk bij de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN. De markt werd in toenemende mate gedomineerd door de Hervormde Orgelcommissie waarin Van Meurs niet participeerde en bovendien had hij, zoals we eveneens al zagen, niet veel op met het in die jaren gepropageerde Neobarokke orgel. Of hij ooit aspiraties heeft gehad om te participeren in deze commissie weten we niet, de kans lijkt echter klein. Van Meurs was in ogen van de commissie vermoedelijk een exponent van een periode die door dit adviescollege nadrukkelijk werd afgewezen. Een enkele andere die tijdens de Orgelbeweging als adviseur werkzaam was, zoals Adriaan Engels, lukte dat wel, zij het met een beperkt aantal opdrachten. Van Meurs' rol was zo goed als uitgespeeld.

De ontstane situatie is feitelijk paradoxaal. Waar Van Meurs in de voorgaande fasen werkte aan naamsbekendheid, was dat in de na-oorlogse jaren in feite niet meer nodig, maar

⁷²⁹ *Nieuwsblad van het Noorden*, 26 november 1934, 10.

⁷³⁰ *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 oktober 1935, 18.

⁷³¹ Arie Bouman 1941, 75-76.

⁷³² Bij de ingebruikneming van het orgel van Westerbroek (1977) speelde Van Meurs o.m. muziek van Bach, Buxtehude, Stanley en Händel; in Garnwerd (1978) speelde hij o.m. muziek van Frescobaldi, Krebs en Mozart.

werd hij in de praktijk als adviseur niet meer getolereerd. Brieven in fase 3, waarin Van Meurs zich als deskundige aanbiedt, zijn tot dusver niet gevonden.⁷³³ Overigens was het vak van orgeladviseur in deze periode sterk aan het veranderen, er kwam onder meer inventariseer- en archiefwerk bij, iets waar hij door zijn veel uitgebreidere muziekpraktijk dan in de vooroorlogse jaren gewoonweg de tijd niet meer voor had. Een groot aantal orgeladviesopdrachten had hem ongetwijfeld voor onoverkomelijke problemen gesteld. Daarnaast kan het kan niet anders zijn, dan dat hij zich in deze periode op orgelbouwkundig gebied niet meer thuis voelde, immers zijn omgeving was enthousiast over de Neobarokke orgelbouw, terwijl hij juist het gevoel had dat hij daar klankschoonheid in miste.

Van Meurs volgde nieuwe ontwikkelingen in de orgelbouw weliswaar op de voet, maar deed daar zelf niet meer actief aan mee. Hij had het druk genoeg met andere muziekactiviteiten en legde zich bij de situatie neer. Het aan de hand van oude voorbeelden zoeken naar het oude ambacht (de historiserende aanpak, zoals die later gepropageerd zou worden in het kader van de Schnitgerherdenking), sprak hem het meest aan. Ondanks enkele nieuwbouwprojecten van na de Tweede Wereldoorlog, is het beeld van zijn werk in deze periode in vergelijking met fase 2 minder duidelijk.

Hoewel Van Meurs weinig affiniteit had met de Neobarok, volgde hij de ontwikkelingen. Bij zijn advies met betrekking tot het orgel van de Zuiderkerk in Assen constateerde hij dat het instrument feitelijk achterhaald was (gebouwd naar de ideeën van de Orgelbeweging), maar liet de kerkvoogdij niet in de kou staan en deed terughoudende verbeteringsvoorstellen. Opvallend is zijn advies met betrekking tot het andere orgel van Assen, dat van de Kandelaar-kerk. In 1953 meldde hij dat het instrument een mesalliance was van oud en nieuw materiaal, waarbij de beide componenten slecht op elkaar aansloten. Het lijkt erop dat hij inmiddels een stuk kritischer was geworden aangaande de klank van het instrument. Hij schroomde niet om zich hiermee kwetsbaar op te stellen door deels terug te moeten komen op zijn eerdere inbreng in 1939. Uit de correspondentie met betrekking het orgel van Niekerk (Westerkwartier) blijkt, dat de Hervormde Orgelcommissie niet blij was met zijn aanstelling tot adviseur, al zocht de commissie daarmee niet het conflict. En werd toen een (niet nader gedocumenteerd) samenwerkingsverband gecreëerd.

Een aantal keren binnen fase 3 kreeg Van Meurs een rol als bemiddelaar bij vastgelopen projecten: in ieder geval ten aanzien van Groningen, Philadelphiakerk, Obergum, Nicolaaskerk en vermoedelijk ook Oost-Vlieland, Nicolaaskerk. Men moet hem daar dan ook hebben beschouwd als man met gezag of overwicht. Met betrekking tot het orgel van de Philadelphiakerk is natuurlijk altijd discussie mogelijk over de kwaliteit ervan, echter er was wel een kerkelijke gemeente die voor zo'n instrument in de beurs had getast en vervolgens tussen de strijdende partijen klem kwam te zitten. Van Meurs pakte hier zijn verantwoordelijkheid. Mogelijk werd hij bij dit project als bemiddelaar aangetrokken uit hoofde van zijn rol als toezichthouder op de orgels van de Hervormde kerken van Groningen.

Bij zijn plannen voor een koororgel in de Der Aa-kerk in 1969, is het juist in de lijn van de tijd dat Van Meurs' voorkeur uitging naar een historisch kabinetorgel en dat hij aan twee kleine negentiende-eeuwse kerkorgels voorbij ging. Dat het geopteerde kabinetorgel

⁷³³ Ditzelfde geldt voor fase 4.

mogelijk, gezien de grootte van de kerk voor ons een onhandige keuze lijkt, zag hij kennelijk niet als bezwaar. Bijzonder is wel dat hij bij deze plannen geen contact zocht met de Hervormde Orgelcommissie, maar met een lid van de KKOR. Mogelijk waren de recente ervaringen met de Hervormde Orgelcommissie rond het orgel van Niekerk (1968) en zijn aanvaring met Erné rond het orgel van Loppersum (1965 of later) daar debet aan.

‘Per undas adversas’

Hoewel Van Meurs binnen fase 3 als adviseur op een zijspoor was geraakt, stond zijn ontwikkeling op dit terrein niet stil. Dit blijkt vooral uit de plannen met betrekking tot de Der Aakerk in 1966, een unicum. Voor het eerst is bij een in later tijden fors gewijzigd instrument afgeweken van het adagium ‘terug naar de oorspronkelijke toestand’ en blijkt – ondanks een aantal wensen – respect voor het groeipad. Van Meurs kwam niet alleen met een ontwerp waaruit respect bleek voor aanpassingen uit de negentiende eeuw, maar introduceerde daarnaast ook een aanpak in fasen. Samen met de door Oussoren toegevoegde eis van reversibiliteit – ook iets nieuws! – was opeens een totaal nieuw restauratieconcept geboren.

Hoe visionair dit is geweest, zal Van Meurs zelf niet als zodanig hebben gevoeld. Nadat hij steeds meer oog had gekregen voor zijn orgel in de gewijzigde vorm, was dit restauratievoorstel in zijn ogen de enige logische stap. Bovendien beseftte hij als geen ander dat het Der Aakerkorgel wereldberoemd geworden was in de vorm waarin Van Oeckelen het had achtergelaten. Het instrument leende zich daarom ook niet voor drastische ingrepen. De praktijk bleek overigens weerbarstiger, want zoals eerder aangegeven, pas bij de restauratie van het hoofdorgel van de Kampense Bovenkerk en die van het orgel van de Mariakerk van Krewerd, bleef materiaal van latere datum bewaard. Van Meurs blijkt met deze nieuwe ideeën zijn tijd vooruit te zijn.

Met de geplande momenten van bezinning tussen de restauratiefases, lijkt Van Meurs al heel vroeg aan te willen sluiten bij de P.D.C.A.-cyclus,⁷³⁴ een door William E. Deming (1900-1993) in de jaren vijftig geïntroduceerd hulpmiddel voor kwaliteitsmanagement; een hulpmiddel dat pas rond de laatste eeuwwisseling in veel groter verband toegepast zou worden. Door het restauratieproces op deze wijze te beheren, probeerde Van Meurs een optimaal resultaat te bewerkstelligen. Voor zover bekend, was dit procedé binnen de orgelrestauratiewereld nog niet eerder toegepast. Om financiële dan wel praktische redenen, zijn later weliswaar de nodige orgelrestauraties en nieuwbouwprojecten gefaseerd aangepakt,⁷³⁵ echter pas bij de restauratie van het Groninger Martini-orgel (in resp. 1977 Rugwerk/Bovenwerk en 1984 Hoofdwerk/Pedaal) werd tussen de twee fasen bewust een moment van bezinning genomen:

⁷³⁴ *Plan-do-check-act*, ook de variant *plan-do-study-act* wordt gebruikt.

⁷³⁵ Bijvoorbeeld Garnwerd, voormalige Hervormde Liudgerkerk (twee fasen: 1986 Nevenwerk en 1987 Hoofdwerk) en Oude Pekela, Wedderwegkerk (drie fasen: 1981, 1991 en 1993).

Besloten werd om het werk in twee etappes uit te voeren. De eerste etappe was bedoeld om na te gaan of de restauratie wel tot acceptabele resultaten zou voeren.[...] Het resultaat was overtuigend. De voorbereiding van de tweede fase kon beginnen.⁷³⁶

Vergelijkbare momenten van rust en bezinning had Van Meurs al in de jaren zestig bij de restauratie van het Der Aa-kerkorgel ingelast. Hij was met de voorgestelde gefaseerde aanpak en vooral de filosofie daarachter zijn tijd ver vooruit. Van Meurs groeide tegen de verdrukking in. Het is dan ook wrang dat de Hervormde Orgelcommissie, onwetend van de door Van Meurs ontwikkelde visionaire aanpak van het Der Aa-kerkorgel, hem drie jaar later in Niekerk nog steeds niet als adviseur duldde.

Net als in fase 2 is ook binnen fase 3 één activiteit die zich moeilijker laat plaatsen, namelijk zijn advies met betrekking tot het orgel van de Pepergasthuiskerk in Groningen in 1970. Bij deze werkzaamheden werkte hij kennelijk nog steeds vanuit de ideeën van de Orgelbeweging en streefde het compromisorgel na, evenals zijn inspirator Schweitzer binnen de Orgelreform.⁷³⁷ De kijk op instrumenten uit de tweede helft van de negentiende eeuw was in die jaren net aan het veranderen en het moment van restauratie/wijziging viel op de grens van aanpassen en ongewijzigd handhaven. Zoals gememoreerd spraken de auteurs Frans Talstra en Stef Tuinstra in dit kader drie jaar al later over ‘de Van Oeckelen-verbeteraars in de Ev. Luth. Kerk en de Pepergasthuiskerk in Groningen’.⁷³⁸ Mogelijk was Van Meurs nog op zoek naar wat historisch waardevol was en wat niet. De Schnitger-herdenking resulteerde zoals aangegeven in een heel andere visie op de nieuwbouw van orgels, maar had kennelijk niet direct invloed op de manier waarop Van Meurs aankeek tegen de (laat) negentiende-eeuwse orgelbouw. Bij zijn nieuwbouwplannen voor de Pepergasthuiskerk lijkt hij in eerste instantie even de Neobarok te omarmen, echter hij nam daarbij nadrukkelijk het historiserende klankbeeld van Ahrend & Brunzema als voorbeeld.

Fase 4

In fase 4 is geen sprake van een vast referentiekader. Hoewel in Van Meurs' laatste periode als orgelbouwadviseur sprake was van slechts een beperkt aantal opdrachten, zijn enkele zaken daarbij opvallend. Rond de aanschaf van een huisorgel voor de kerk van Obergum liet hij merken goed op de hoogte te zijn van wat er zich afspeelde in de orgelwereld. Omdat historische huisorgels en hun moderne equivalenten in die tijd zeer gewild waren, met alle gevolgen voor de vraagprijs, deed hij wijselijk over dat laatste geen uitspraak. Het orgel in de Groningse Trefkoel moet voor hem een uitdaging zijn geweest; het was het enige project waarbij hij in zijn rol als adviseur de ideeën van de Schnitgerherdenking kwijt kon. Naar huidige maatstaven bezien was de windvoorziening van dit orgel nog star, waardoor niet het maximum effect van de inspanningen voor wat betreft het pijpwerk hoorbaar was. Op het moment van de bouw was de eigen werking van de windvoorziening voor de klank echter nog

⁷³⁶ Bijdrage van Cor Edskes in een folder t.g.v. de ingebruikneming van het Martinikerk-orgel, september 1984.

⁷³⁷ Schweitzer probeerde in 1949 tevergeefs de vernieuwing van het orgel van de Sct.-Aureliuskerche in Straatsburg (kast: 1718 Silbermann, binnenwerk: 1912 Dalstein & Haerpfer) tegen te houden.

⁷³⁸ Frans Talstra 1972-1974, dl. 11.

maar nauwelijks onderwerp van studie geweest. In Bergum adviseerde hij een kistorgel van Becker aan te schaffen, een in eerste instantie mogelijk merkwaardige keuze. Gezien het feit echter dat het fenomeen kistorgel op dat moment in Nederland, in tegenstelling tot bij onze oosterburen, nog geen ingeburgerd begrip was, was hij hierin ver voor op zijn tijd.

Bij de keuze van zijn eigen huisorgel liet Van Meurs zich vooral van zijn praktische kant zien. Hij combineerde hier het verschijnsel kistorgel, met het daarbij horende voordeel van een beperkt ruimtebeslag, met zijn wens voor een aangehangen pedaal; dit om toch adequaat thuis te kunnen studeren en lesgeven. Historische voorbeelden van een dergelijke oplossing waren er niet. Intussen wordt dit idee meer toegepast: in het Westfriesgasthuis te Hoorn bijvoorbeeld, staat sinds 2008 een door Klop gebouwd kistorgel met twee klavieren en aangehangen pedaal; de orgelmaker Witteveen leverde in 2010 een dito instrument aan een particulier in New Jersey [VS]. Ook in Kropswolde en Garnwerd blijkt die praktische kant. Van Meurs realiseerde zich terdege dat het huisorgel en het kistorgel kwalitatief gezien weliswaar niet de meest hoogwaardige aanwinsten waren, maar daardoor konden juist wel elektronische imitaties buiten de deur worden gehouden.⁷³⁹ Van Meurs had niets tegen elektronische orgels als studie-instrument thuis, maar hij zag ze niet als volwaardige remplaçant van pijporgels voor kerkelijk gebruik. In dat opzicht volgde hij Schweitzer die stelde dat een kerk zonder orgel was als een lichaam zonder ziel.

De keuring in 1979 van het herstelde orgel van de voormalige Hervormde kerk van Zuidwolde [Gr], een opdracht van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN, is vermoedelijk zijn laatste activiteit op adviesterrein geweest. Fase 4, de slotfase van Van Meurs' advieswerk, lijkt dan ook een fase waarin aspecten van de Orgelbeweging, praktische oplossingen en historiserende benadering voorkomen.

VI.3 Van Meurs' ideale nieuwbouwconcept: Winsum en Engelbert

De gerealiseerde nieuwbouwinstrumenten in fase 2 en de plannen hiertoe zijn gebaseerd op een door Van Meurs op diverse locaties gepropageerd orgeltype. Dit type zien we onder meer terugkomen in Winsum en Engelbert. De disposities van die orgels in hun gerealiseerde vorm volgen hieronder in een TABEL.

Het verschil tussen beide disposities wordt mede bepaald door het verschil in grootte van beide kerkgebouwen. De kerk van Winsum is groter dan die van Engelbert, vandaar mogelijk dat in Winsum twee Prestanten gedisponeerd zijn en voor Engelbert naar een lieflijker concept is gezocht.⁷⁴⁰ Echter, ondanks de aanwezigheid van twee strijkende registers is de dispositie van Engelbert duidelijk moderner en meer gedurfd. Van Meurs zelf schrijft over dit type het volgende: een 1-klaviers instrument, de registers 'verdeeld in bas en discant, zoodat

⁷³⁹ Van Meurs gaf later toe, op het moment van aanschaf nog nooit van de betreffende bouwers (Nijsse, resp. Avia) gehoord te hebben (mededeling Melle Buruma, 4 oktober 2010). Omdat er substantieel minder geld beschikbaar was voor kerkgebouwen en orgels (dit was één van de redenen voor de oprichting van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN), vormde de 'opmars' van elektronische orgels wel degelijk een gevaar.

⁷⁴⁰ Het huidige orgel van Winsum (1977) telt vijftien stemmen, waaronder twee tongwerken.

het eene imitatie van een 2 klaviersorgel wordt'.⁷⁴¹ Op die manier wilde hij tegen zo laag mogelijke kosten een orgel samenstellen met een maximum aan mogelijkheden. Duidelijk is dat hij liever een ruim bezet één-klaviersorgel zag dan een twee-klaviers met een minimale dispositie per klavier.⁷⁴²

	Winsum 1937	Engelbert 1938
Manuaal	Prestant 8' B/D	Viola di Gamba 8'
	Holpijp 8' B/D	Holpijp 8' B/D
	Aeoline 8' B/D	Voix Celeste 8'
	Prestant 4' B/D	Prestant 4' B/D
	Fluit 4' B	Fluit 4' B
	Nasard 2 2/3' D	Nasard 2 2/3' D
	Woudfluit 2' B/D	Mixtuur III
Pedaal	Subbas 16'	Subbas 16'

Hans Fidom stelt met betrekking tot het orgel van Engelbert het volgende:

De keuze voor een verdeling van enkele registers in bas en discant verwijst naar hoe in de barok in Nederland kleine orgels werden gebouwd: het is een manier om kleine instrumenten toch veelzijdig te kunnen laten klinken. Ook de registerkeuze is hier en daar vernieuwend: de Nasard verwijst naar de driehoets fluit die op klassieke Nederlandse orgels zelden ontbreekt en hen een onmiskenbaar eigen karakter geeft. Ook de keuze voor een Mixtuur in redelijk hoge ligging, in plaats van een Cornet of een Cornet-Mixtuur, verwijst naar de nieuwe mode, waarin helderheid een belangrijke eis was. Anderzijds wortelt het orgel [...] met zijn Voix Celeste en de bijpassende Gamba, de rond gelabieerde Fluit en de sub- en superoctaafkoppels ook in de traditie van het Duitse romantische orgel.⁷⁴³

Daar waar orgels veelal sluitpost zijn in het totaal van investeringsbegrotingen, is het niet verbazingwekkend dat ook door anderen geprobeerd is met een zo klein mogelijk budget zoveel mogelijk te doen. Veelal zijn bij dergelijke orgels echter alle stemmen in bas en discant verdeeld en is niet – zoals door Van Meurs – naar een evenwichtige balans gezocht. Enkele voorbeelden hiervan in Groningen en daar buiten: Onnen, Gereformeerde kerk (nu Gereformeerde kerk vrijgemaakt),⁷⁴⁴ het intussen verdwenen orgel van de Doopsgezinde kerk van Zijldijk⁷⁴⁵ en het orgel van de Gereformeerde kerk van Nieuw Loosdrecht.⁷⁴⁶ In de naoorlogse

⁷⁴¹ 'Plan orgelrestauratie Ned. Herv. kerk Winsum' (GrA, toegang 1618, inv. nr. 10). Hoewel deze uitspraak in orgeltechnische zin niet realiseerbaar is, kan niet worden ontkend dat de vele bas- en discantdelingen de registratiemogelijkheden fors vergrootten.

⁷⁴² In de Neobarok zien we dit verschijnsel juist wel. Mogelijk was ook dat wel één van Van Meurs' redenen om het Neobarokke orgel af te wijzen.

⁷⁴³ Hans Fidom, 16.

⁷⁴⁴ 1936 Valckx & van Kouteren.

⁷⁴⁵ 1935 Spanjaard (Amsterdam).

⁷⁴⁶ 1936 Spiering.

jaren herhaalt zich dat in onder meer het niet meer bestaande orgel van de Gereformeerde kerk van Niezijl.⁷⁴⁷ Van Meurs liet niet zonder meer alle stemmen delen, zoals bij bovengenoemde voorbeelden, maar zocht hij met zorg bewust welke bas/discantdelingen een bijdrage gaven van de gebruiksmogelijkheden.

Het ontwerp van Winsum en Engelbert staat door haar vele bas/discantdelingen dicht bij de achttiende- en negentiende-eeuwse huisorgels. Of Van Meurs die als inspiratiebron heeft gezien, valt niet met zekerheid vast te stellen. Het is in ieder geval uitgesloten dat de tijdens de derde Tagung van de Orgelbewegung in Freiburg im Breisgau [D] gepresenteerde huisorgels hierin een rol hebben gespeeld, immers die Tagung vond plaats in 1938 en het Winsumer orgel dateert uit 1937. Ook Van Meurs' gegevensverzameling biedt in dit kader geen houvast; hierin komen – behalve het kabinetorgel in de Doopsgezinde kerk van Zijldijk – verder slechts een paar verbouwde huisorgels voor.⁷⁴⁸ Slechts een enkele keer speelde het fenomeen huisorgel een rol binnen Van Meurs' werk als adviseur en dan pas uitsluitend in fase 3 en 4.

De nieuwbouwprojecten in Winsum en Engelbert zijn vanuit hetzelfde idee gerealiseerd en hebben grote overeenkomsten,⁷⁴⁹ maar er zijn ook forse verschillen. Bij de bouw van beide instrumenten werd gebruik gemaakt van enig oud pijpwerk. In Winsum was dat deels materiaal uit het voormalige orgel. Voor het orgel van Engelbert gebruikte Flentrop enig Flaes-pijpwerk uit voorraad. Van Meurs gaf in Engelbert duidelijk de voorkeur aan een dispositie waar de prestanten in de minderheid waren ten opzichte van de fluiten en de strijkers. Mogelijk vond hij de kerkruimte te klein voor een al dan niet compleet prestantenkoor. De dispositie van Winsum is nog wat voorzichtig. Het orgel van Engelbert daarentegen, met twee strijkers en een Mixtuur, is een synthese-instrument pur sang. Van Meurs bleef in zijn toepassing van de ideeën van de Orgelbewegung overigens altijd binnen de behoudende stroming.⁷⁵⁰ Vermoedelijk zag hij in zijn directe omgeving geen elementen die hem voldoende houvast gaven om een dispositie in de modernistische stroming toe te passen.

Of Van Meurs met deze disposities een voorschot nam op eventueel ander orgelgebruik als gevolg van de invoering van de nieuwe zangbundel⁷⁵¹ is onduidelijk. In het noorden trof ik maar één bron waar een dergelijke relatie duidelijk wordt gelegd: Minne Molenaar wilde in 1941 zijn orgel in Haren, ondanks de verbouwing van 1937, al weer laten wijzigen. Hij achtte zijn orgel 'niet in staat om duidelijk de melodie aan te geven' en bracht dit in verband met 'de moeilijkheid van de nieuwe gezangen'. Later in zijn brief werden zijn

⁷⁴⁷ 1952 Reil.

⁷⁴⁸ Dispositieverzameling Van Meurs, [136]. Dit orgel is in 1935 in eigendom gekomen van het Gronings Museum en staat momenteel opgesteld in een van de stijlkamers van de Menkemaborg te Uithuizen. Het is recent gerestaureerd. Het orgel van Oosterwiltwerd, [76], was verbouwd tot kerkorgel en over het niet meer bestaande orgel van Schildwolde, [105], is verder te weinig bekend.

⁷⁴⁹ Voor wat betreft de gegevens over het orgel in Winsum moet ik terugvallen op de beperkte archivalia en op datgene wat mij na de sloop in 1975 mondeling is meegedeeld.

⁷⁵⁰ Zie Hoofdstuk II.

⁷⁵¹ Kerkelijke liedbundel van de Nederlandse Hervormde Kerk uit 1938.

feitelijke beweegredenen duidelijker, omdat hij een link legde naar het kennelijk in zijn ogen succesvol gerestaureerde Martinikerkorgel en in Haren iets vergelijkbaars wilde.⁷⁵²

Specifieke kenmerken van de disposities

De bas/discantdeling in Winsum en Engelbert bevindt zich tussen b⁰ en c¹ (behalve uiteraard bij de strijkers), waarmee Van Meurs zich afzet tegen de deling op ‘willekeurige’ plaatsen, zoals dat binnen het oeuvre van de Gebr. Van Oeckelen voorkomt. Zoals in het vorige hoofdstuk aangegeven, heeft Van Meurs bij Flentrop moeten aandringen om de deling van de Prestant 4' gerealiseerd te krijgen. In de disposities blijkt zijn voorliefde voor de registercombinatie Fluit 4' bas met een Nasard 2 2/3' disc. (Engelbert en Winsum), dan wel een Fluit 4' bas met een tongwerk in de discant (plannen met betrekking tot Winsum, Appendix 7).

Aan- en afwezigheid van de tweevoet

Had Winsum nog een Woudfluit 2', in Engelbert ontbreekt een 2'-register geheel, al is deze stem daar wel gedeeltelijk als Mixtuurkoor voorhanden. In één van de plannen met betrekking tot Stedum ontbreekt eveneens een 2'.⁷⁵³ Dit verschijnsel is overigens niet kenmerkend voor de ideeën van Van Meurs. In instrumenten gemaakt naar de traditie van de Orgelbeweging ontbreekt vaker een 2'-register, omdat de toenmalig gebezigde wijze van registeren nog veelal stoelde op eind negentiende-eeuwse leest.⁷⁵⁴ Dit impliceerde dat een 4' pas werd bijgetrokken als het 8'-ensemble was opgevuld. Na die 4' en een eventuele 16' zag men de Mixtuur als logische stap. Toch is het ontbreken van een 2' niet uniek voor de Orgelbeweging. Ook in enkele latere orgels van de Gebr. Van Oeckelen (bijvoorbeeld Vierhuizen, voormalige Hervormde kerk, 1892) ontbreekt een dergelijke stem. In de wat kleine serie-instrumenten van Aristide Cavallé-Coll vinden we eveneens geen 2' meer. Juist het ontbreken van een Octaaf 2' binnen de Orgelbeweging illustreert de discrepantie tussen enerzijds de *wens* voor een meer barok-orgel en anderzijds de uiteindelijke invulling daarvan.

Opvallend is overigens dat later, in de vroege Neobarok, soms ook een Octaaf 2' op het Hoofdwerk ontbrak. In die gevallen bestond het Hoofdwerk slechts uit een Prestant 8', een (half)gedekte stem 8', een Octaaf 4' en een forse Mixtuur.⁷⁵⁵ Als er al een Octaaf 2' was, dan werd die veelal op een ander klavier gedisponeerd, immers naar de uitgangspunten van de Neobarok hoorde op ieder werk een Octaaf aanwezig te zijn. Ook bij één van Van Meurs dispositie-ontwerpen voor een nieuw orgel in de Pepergasthuiskerk ontbreekt een Octaaf 2' op het Hoofdwerk.⁷⁵⁶ Hij beperkte het totale 2'-segment hier tot een enkele Flageolet 2' op het Borstwerk. Mogelijk vond hij een Octaaf 2' zoals die in Neobarokke orgels werd aangebracht te fel. Het disponeren van een separaat fluitenwerk, bijvoorbeeld in de vorm van een Cornet-décomposé, kwam pas in loop van de jaren zeventig in zwang.

⁷⁵² Stef Tuinstra, 'Het orgel van de Dorpskerk door de eeuwen heen', in: Dirk Molenaar (red.), *Het Hinsz-orgel in de Dorpskerk te Haren* (Haren 2002), 32.

⁷⁵³ In dat plan is de Mixtuursamenstelling helaas niet vermeld.

⁷⁵⁴ Zie ook de dispositievoorbeelden in Appendix 1.

⁷⁵⁵ Bijvoorbeeld: Amersfoort, De Brug (1970 De Koff).

⁷⁵⁶ Van Meurs' postmap Adviseurschap.

In een latere periode werd een Octaaf 2' op het Hoofdwerk onmisbaar geacht en werd, zowel in Nederland als daar buiten, bij instrumenten als hierboven bedoeld bijvoorbeeld een 2'-koor uit de Mixtuur door middel van een fase in de sleep separaat registreerbaar gemaakt of werden de 2'-registers van beide klavieren verwisseld.⁷⁵⁷

Vulstemmen

De 2 2/3'-stem is bij Van Meurs standaard een Nasard. Indien in een bestaand orgel slechts een Prestantquint voorhanden was, bijvoorbeeld in dat van de Gereformeerde kerk van Grijpskerk, dan stelde hij voor die zachter te intoneren. Zelfs op het forse Der Aa-kerkorgel liet hij in 1939 de Quint 6' vervangen door een Nasard 3'.

Een Cornet, dan wel Cornet-Mixtuur, disponeerde Van Meurs niet. Dergelijke registers waren daarvoor mogelijk te veel exponent van de negentiende eeuw geworden. De samenstelling van zijn Mixtuur van Engelbert luidt:

$$\begin{array}{l} C \qquad \qquad \qquad 1 \frac{1}{3} - 1 - \frac{2}{3} \\ c^0 \qquad \qquad \qquad 2 - 1 \frac{1}{3} - 1 \\ c^1 \qquad \qquad 2 \frac{2}{3} - 2 - 1 \frac{1}{3} \\ c^2 \qquad 4 - 2 \frac{2}{3} - 2 \end{array}$$

In verband met het ontbreken van een 16' op het klavier is hier bewust een hoge Mixtuur gekozen.

Tongwerken

Alleen in de ontwerpen voor het orgel van Winsum komt een tongwerk voor. De conclusie dat Van Meurs niet van tongwerken hield, ligt niet voor de hand. Wie zijn concerten bijwoonde, weet wel beter. Veeleer zal hij ze niet hebben willen aanbrengen omdat veel lokale organisten in de praktijk niet in staat waren om zelf tongwerken te stemmen, waardoor de forse meerkosten eigenlijk voor niets zouden worden gemaakt. Mogelijk is ook de beperkte grootte van zijn ontwerpen een reden geweest om geen tongwerk te disponeren. Overigens waren op de voormalige orgels van Winsum en Engelbert ook geen tongwerken aanwezig. Daarnaast bestaat ook de mogelijkheid dat hij voor tongwerken enkel een plaats zag op 8'-instrumenten. In dat geval week hij af van voorbeelden van orgels gemaakt door de door hem zo bewonderde Arp Schnitger, zoals Harkstede (1695), Nieuw-Scheemda (1695) en Eenum (1704), alle 4'-orgels met een tongwerk. In de negentiende eeuw zien we daar in het Groningerland overigens geen voorbeelden meer van.⁷⁵⁸

⁷⁵⁷ Voorbeelden: Ede, hoofdorgel Evangelisch Lutherse kerk, orgel uit 1970, correctie 1989. Het hoofdwerk heeft nu zowel een Gemshoorn 2' als een Octaaf 2'. Daarnaast: Hørup Kirke [Dk], 1978 Marcussen, wissel 2'-registers in 2007. De mensuur van het pijpwerk moet zo'n wijziging natuurlijk wel mogelijk maken.

⁷⁵⁸ Jaap Brouwer e.a. 1994-1998 en 2009.

Tractuur en speelhulpen

Beide orgels waren vervaardigd volgens het pneumatische wisselwindsysteem, een traktuurvorm die sneller functioneert dan gewone pneumatiek. Het Winsumer orgel bezat een tremulant, een pedaalkoppel, een sub- en superkoppel, alsmede een tutti-knop. In Engelbert vinden we dezelfde speelhulpen, echter zonder de tutti-knop. Zoals Fidom opmerkte, wortelen de sub- en superoctaafkoppels in de traditie van het Duitse romantische orgel.⁷⁵⁹ Zeker bij orgels als die van Winsum en Engelbert, met hun toch wat beperkte omvang, vergroten ze de registratiemogelijkheden: de subkoppel kon het sonore karakter verstevigen en de superkoppel benadrukte de boventoon. De sub- en superkoppels waren overigens niet uitgebouwd. Bij orgels van deze beperkte grootte werd dat eigenlijk nooit gedaan.

Overeenkomsten en verschillen tussen de nieuwbouwprojecten in Winsum en Engelbert in technische en muzikale zin

Kast

Het orgel van Winsum werd bewust in een historiserende kast geplaatst. Het orgel van Engelbert kreeg echter een moderne open opstelling met een front bestaande uit twee pijplagen, vooraan de Prestant 4' en daarachter de donker gekleurde Subbas 16'.⁷⁶⁰ Het volgt de structuur van een veel in de jaren dertig toegepast fronttype, waarvan het plaatsen van verschillende pijplagen achter elkaar het belangrijkste kenmerk is.⁷⁶¹ De enige versiering is in de vorm van vergulde labia. Of Van Meurs overigens enige invloed heeft gehad dan wel zeggenschap heeft willen hebben op de frontontwerpen, is niet bekend.

Mensuren

In de teruggevonden stukken van Van Meurs is fragmentarisch iets over mensuren te vinden. Bij één van zijn ontwerpen van Winsum noemt hij pijpdiameters. De Viool-Prestant 8' heeft een normale mensuur; de Bourdon 16' is aan de enge kant, maar moest natuurlijk aansluiten op de uit een huisorgel afkomstige Holpijp 8'. De doorsnede van de Aeoline 8' op c^o is aan de wijde kant, meer neigend naar een Gamba. Van een verdere vergelijkingsslag met betrekking tot de mensuren wordt in dit kader afgezien. Niet alleen is van het Winsumer orgel te weinig over om daar iets zinvol over te kunnen zeggen, de mensuren zullen hebben moeten aansluiten bij het in beide gevallen gebruikte oude pijpwerk. Daarnaast is te weinig bekend over de invloed die Van Meurs heeft gehad op de mensurering bij deze twee orgels: de vraag

⁷⁵⁹ Hans Fidom 2008, 16.

⁷⁶⁰ Bij de kerkrestauratie van 2006 is de balustrade meer naar voren geplaatst, waardoor men voor het orgel langs kan lopen. Deze situatie heeft helaas schade aan de frontpijpen opgeleverd. Bij de restauratie van 2013 is het orgel naar voren gebracht en weer in de balustrade geplaatst.

⁷⁶¹ Hans Fidom 2008, 9.

is dan waar we in het eindresultaat de invloed van Spiering c.q. Flentrop constateren en waar die van Van Meurs.

Gebruikte materialen

Was in het Winsumer orgel veel zinken pijpwerk aanwezig, in Engelbert bleef dat beperkt tot de frontpijpen. De Subbas van Winsum was gemaakt van vurenhout, met voeten, kerns en stoppen van beuken; in Engelbert is dit register integraal uit Slavonisch eiken gemaakt. Welke houtsoort gebruikt is voor de lade van Winsum is onbekend⁷⁶²; in Engelbert is vermoedelijk⁷⁶³ sprake van eikenhout. De in Engelbert gebruikte lade is als het ware modulair opgebouwd, iets wat eind negentiende eeuw ook door Leichel werd toegepast.⁷⁶⁴ Bij de bouw van beide instrumenten is gebruik gemaakt van oud materiaal, in Winsum afkomstig uit het vroegere orgel, in Engelbert gebruikte Flentrop pijpwerk uit voorraad.

Plaats van de klaviatuur en manuaalomvang

Beide instrumenten hadden zijkantbespeling (links) waardoor goed contact met voorganger en gemeente mogelijk was. Of dat een bewuste keuze was, of dat de beschikbare ruimte een dergelijke opstelling dicteerde, is niet onduidelijk. Deze keuze is mogelijk ook beïnvloed door de ideeën van Van der Leeuw die in dit kader stelde: ‘Er is niets afschuwelijker, dan dat de organist opgeborgen zit ergens op een geheime plaats, die men niet zeer gemakkelijk kan vinden’.⁷⁶⁵ Winsum kreeg nog een manuaalomvang van C–f³; in Engelbert liep die tot g³, dit laatste geheel in de stijl van de Orgelbewegung.⁷⁶⁶

Klank

De opzet van de intonatie van het orgel van Engelbert is bijzonder. Bij de Holpijp 8' is sprake van een eigentijds klankbeeld, op het stugge af; de hogere registers echter staan voor een heel ander veel frisser klankbeeld. Het nieuwe klankbeeld lijkt in eerste instantie niet volledig te zijn geïmplementeerd. Deze discrepantie binnen het klankbeeld levert in de praktijk trouwens geen problemen op, al is het bij de eerste bespeling even wennen als er registers hoger dan 8' aan de registratie worden toegevoegd. Eén en ander mengt zich echter soepel. De twee intonatiewerelden lopen overigens niet synchroon aan de verschillende ouderdom van de stemmen; bestaand materiaal is optimaal ingepast. Bij bespeling van het gerestaureerde orgel

⁷⁶² In het contract met betrekking tot het Zuidlaarder orgel wordt gesproken over laden van Russisch eiken met registercancellen van Archangel grenenhout.

⁷⁶³ Hans Fidom 2008, 11.

⁷⁶⁴ Bijvoorbeeld: Norg, Margarethakerk, in 1896 gebouwd door Leichel uit Lochem. Er bestond een gelijknamig bedrijf in Arnhem en mogelijk ook korte tijd in Winterswijk.

⁷⁶⁵ Gerardus van der Leeuw, ‘Liturgische eischen aan Orgel en Organist (1931)’, in: Abraham Brom *et al.*, *Gedenkboek van het Congres der Nederlandsche Organisten-Vereeniging gehouden 3-5 September 1931 te Amsterdam ter gelegenheid van haar veertig-jarig bestaan* (Steenwijk 1932), 64.

⁷⁶⁶ Frans Brouwer 1981, 17.

ervoer ik dat het klankbeeld na de restauratie van 2013 niet afweek van hetgeen in 1973 door mij werd aangetroffen. Over de intonatie van het Winsumer orgels is niets bekend.

Op papier lijken beide ontwerpen als gevolg van hun beperkte Prestantenbestand lieflijk, niet te hard. Het orgel van Engelbert lijkt met zijn twee strijkers in eerste instantie een stap terug, toch valt juist dit instrument op door een voor zijn tijd opvallend fris klankbeeld, veel frisser dan bijvoorbeeld het eveneens naar de ideeën van de Orgelbewegung gebouwde orgel van de Grote kerk van Veendam. Er is in Engelbert duidelijk afstand genomen van het grondtonige type.

Op auditief gebied is het orgel van Engelbert niet slechts een product van de reguliere samenwerking tussen adviseur en orgelmaker: er is mijns inziens sprake van een extra dimensie. Immers, niet alleen Van Meurs was sterk beïnvloed door de ideeën van Albert Schweitzer, hetzelfde gold ook voor orgelmaker Dirk Andries Flentrop (1910-2003). Nadat Schweitzer in 1927 een lezing had gehouden in de Doopsgezinde kerk te Zaandam, verzocht de nog jonge Flentrop hem om het door zijn vader gebouwde orgel van Protestantse Kogerkerk in Koog aan de Zaan te beoordelen.⁷⁶⁷ Schweitzer moet daar redelijk positief over geweest zijn, maar voegde er ook aan toe, dat men het industriële bouwproces zou moeten verlaten en het ambacht in ere zou moeten herstellen. Dit had tot gevolg dat Flentrop-junior, na zijn opleiding in Duitsland, zijn leertijd in Denemarken ging voortzetten en wel bij de firma Th. Frobenius Orgelbyggeri in Kongens Lyngby.⁷⁶⁸ Het kan dan ook geen toeval zijn dat er sprake is van enige overeenkomst tussen het orgel van Engelbert en enkele in dezelfde periode in Denemarken ontstane instrumenten.

Het orgel van Engelbert deed mij bij de eerste kennismaking eind 1973 sterk denken aan het (in 1988 helaas vervangen) orgel van de Vor Frue Kirke van Oksbøl (DK, op het eiland Als), een pneumatisch instrument van Marcussen uit 1936, met eveneens een dispositie opgesteld in de geest van de behoudende stroming van de Orgelbewegung.⁷⁶⁹ Oksbøl was van 1943-1977 de parochie van hulpbisschop, predikant en organist Erich Peter Alshauge (1907-2006).⁷⁷⁰ Alshauge was weliswaar niet gelukkig met de tractuur, maar roemde – mijns inziens terecht – de frisse klank ervan.⁷⁷¹ Ik beschouw de klank van het orgel van Engelbert dan ook als een echo van Flentrops leertijd in Denemarken. Internationalisering op orgelgebied beperkte zich vroeger tot invloed vanuit de directe buurlanden. Invloed van verder weg gelegen landen ontstond pas in de tweede helft van de negentiende eeuw met het door Cavallé-Coll geïntroduceerde nieuwe romantische orgeltype. Adviseur en orgelmaker hadden dezelfde ideeën, streefden beiden een nieuw ideaal na, dat van de Orgelbewegung en creëerden vanuit deze gedachte een instrument dat helaas onbekend is gebleven en dat sowieso al door zijn beperkte grootte altijd in de schaduw van de bekende orgels uit de vernieuwingsbewegingen is blijven staan. Mogelijk heeft echter die beperkte grootte en de toepassing van een dispositie volgens de behoudende stroming juist geleid tot een meer

⁷⁶⁷ Een nieuw binnenwerk in een kast uit 1853 (voorheen Haarlem, St.-Antoniuskerk).

⁷⁶⁸ Flentrop werkte in 1929 bij Frobenius. Jan Jongepier, 'In Memoriam Dirk Andries Flentrop (1910-2003)', *Het Orgel* 100/2 (2004), 5-12.

⁷⁶⁹ De dispositie van dit orgel staat vermeld in Appendix 1.

⁷⁷⁰ Alshauge begon aan zijn theologiestudie na eerst zijn vakopleiding tot organist afgerond te hebben.

⁷⁷¹ Gesprekken met *provst* Alshauge in de zomervakanties van 1969, 1970 en 1971.

oorspronkelijk instrument. Bij de grotere orgels uit de periode van de Orgelbewegung zagen we immers dat bij sommige toegepaste registers de vlag de lading niet dekte. Helaas is de samenwerking op nieuwbouwgebied tussen Van Meurs en Flentrop maar tot één instrument, dat van Engelbert, beperkt gebleven.

Een nog diepere vergelijking tussen de orgels van Engelbert en Winsum is onmogelijk, omdat het Winsumer orgel niet meer bestaat en het bouwcontract niet is teruggevonden. Duidelijk is echter, dat er tussen de orgels van Winsum en Engelbert een wereld van verschil bestaat. In het algemeen kan gesteld worden dat – ondanks het korte verschil qua bouwjaar – het orgel van Engelbert in alle facetten een stuk moderner was dan dat van Winsum. In ieder geval is, voor wat betreft het gebruikte materiaal,⁷⁷² het Engelberter orgel veel meer solide.⁷⁷³ Zoals verder zal blijken, kreeg het verschil in kwaliteit ook andere gevolgen.

VI.4 Van Meurs en zijn opdrachtgevers

Of Van Meurs' werk door zijn opdrachtgevers werd gewaardeerd, is niet eenvoudig vast te stellen, immers, dan moeten de verwachtingen van de opdrachtgevers meetbaar zijn geformuleerd en die ontbreken meestal. Hij sprak overigens letterlijk en figuurlijk de taal van zijn opdrachtgevers: letterlijk omdat hij het Gronings beheerste, figuurlijk omdat hij prima in staat was orgelproblematiek voor niet-kenners begrijpelijk te maken. Dat laatste blijkt met name uit zijn publicatie over het orgel van Zuidlaren, waarin hij als het ware verantwoording aflegt over de onder zijn advies uitgevoerde werkzaamheden (vgl. Hoofdstuk V). Van diverse kerken kreeg hij na afronding van zijn werkzaamheden een testimonium. Of aan dergelijke documenten grote waarde moet worden toegekend, valt te betwijfelen. Ze werden doorgaans routinematig verstrekt en Van Meurs zelf kreeg ook wel eens verzoeken van orgelmakers om testimonia op te stellen met betrekking tot door hem bespeelde orgels.

Wel illustratief voor de aanwezige waardering is, dat de band tussen Van Meurs en zijn opdrachtgevers lang bleef bestaan, zoals blijkt bij bijvoorbeeld Kropswolde, Winsum, Engelbert en Zeerijp. Tekenend voor de waardering over Van Meurs' werk is daarnaast, dat vroegere opdrachtgevers zelf aan andere kerken meldden dat ze tevreden waren over zijn werk. Ds. Kruisinga uit Engelbert bijvoorbeeld raadde de kerkvoogdij van Niebert aan Van Meurs als adviseur aan te trekken. De opdrachtgevers waren kennelijk niet alleen tevreden met het bereikte resultaat, maar ook met de interactie tijdens het wordingsproces. Als netwerker zal Van Meurs goed in staat zijn geweest om de juiste hulpvraag boven te krijgen. Vervolgens kon hij aan de hand van de wensen, de middelen en – indien voorhanden – de mogelijkheden van het aanwezige materiaal een passend advies geven. Van Meurs was een zuinig man. Hij paste niet alleen goed op zijn eigen portemonnee, maar ook op die van zijn

⁷⁷² Op de dag van mijn verhuizing naar Winsum in 1975 trof ik de restanten van het Spiering-orgel aan in de tuin van de in restauratie zijnde Hervormde kerk. Het pijpwerk was intussen opgeslagen op de zolder van de voormalige Hervormde kerk van het naburige Obergum. Het orgel bevatte veel zinken pijpwerk en de restanten van kast en liggerwerk waren zwaar verwormd.

⁷⁷³ Hans Fidom 2008, 19.

opdrachtgevers. Daarnaast zag hij er op toe dat de orgelmakers correct betaald worden. Uit een aantal verbouwingsplannen blijkt dat hij, waar mogelijk, gebruik maakte van het voorhanden zijnde materiaal. ‘Niet alles hoeft te worden aangepast’, zei hij ooit tegen zijn oudste zoon. Indien dat oude materiaal echter niet in het geopteerde concept paste, zoals in Winsum, dan werd dat terzijde gelegd.⁷⁷⁴ Slechts éénmaal, bij het orgel van Assen, moest hij later terugkomen op zijn eerdere beslissing om pijpwerk uit het oude orgel te hergebruiken. Het pijpwerk van de Gebr. Van Oeckelen uit 1884 paste bij nader inzien kennelijk onvoldoende in het geopteerde nieuwe klankbeeld.

Hoewel hij soms ingrijpende voorstellen deed, legde hij zich er loyaal bij neer als die om welke reden dan ook niet uitgevoerd konden worden. Nergens blijkt dat hij daar boos of teleurgesteld op reageerde, met uitzondering misschien van de restauratie van het orgel in Beilen. Hierover schreef hij in zijn gegevensverzameling, mogelijk toch wat teneergeslagen: ‘een weinig gerestaureerd’.⁷⁷⁵

Indien nodig bleef hij onder zijn advies gebouwde of gerestaureerde orgels begeleiden en hielp ze daardoor door het veelal zo moeilijke eerste jaar heen.⁷⁷⁶ Over de sloop van zijn Winsumer orgel was hij onthutst, maar hij was op 13 mei 1977 toch aanwezig bij de ingebruikneming van het nieuwe Ruiters-orgel in die kerk door zijn oud-leerling Piet Wiersma. Van Meurs’ werk in Zuidlaren was als zijnde achterhaald in 1982 ongedaan gemaakt. Ook hier geen sprake van rancune, hij organiseerde er meteen een excursie heen.

De in het vorige hoofdstuk beschreven verwickelingen rond de geplande keuring van het orgel van Roden waren een wijze les. Voor zover na te gaan is het bij een eenmalig incident gebleven.

Samenwerking en relatie met orgelmakers

Uit een overzicht van daadwerkelijke adviesopdrachten, gesorteerd op jaar, locatie en orgelmaker, blijkt dat er een paar significante verschuivingen zijn binnen het palet van orgelmakers waar Van Meurs mee samenwerkte, met name in de naoorlogse jaren: zie de volgende TABEL.⁷⁷⁷

⁷⁷⁴ In Winsum werd uiteindelijk veel minder bestaand pijpwerk hergebruikt dan eerst de bedoeling was.

⁷⁷⁵ Dispositieverzameling Van Meurs, [62].

⁷⁷⁶ Gerard Verloop, ‘Klaar – over’, *De Mixtuur* 70 (1992), 521.

⁷⁷⁷ Dit overzicht is ontleend aan de in Hoofdstuk V gememoreerde werkzaamheden. Keuringen, ingebruiknemingsconcerten, niet geëffectueerde adviesaanbiedingen alsmede adviezen die niet zijn uitgevoerd, zijn in dit overzicht niet meegenomen

1926	Eenrum, voormalige Protestantse kerk	Thys
1932	Eenrum, voormalige Protestantse kerk	Spiering
1932	Warffum, Protestantse kerk	Spiering
1933	Saaksum, Protestantse kerk	Standaard
1933	Zeerijp, Jacobuskerk	Spiering
1936	Mensingeweer, Doopsgezinde kerk	Spiering
1936	Zuidlaren, Protestantse kerk	Spiering
1937	Winsum, Torenkerk	Spiering
1938	Engelbert, voormalige Hervormde kerk	Flentrop
1938	Grijpskerk, Gereformeerde kerk	Valckx & van Kouteren
1939	Beilen, Stephanuskerk	Neuhäuser
1939	Groningen, Der Aa-kerk	K. Doornbos
1939	Scheemda, Protestantse kerk	Bergmeijer
1940	Odoorn, Margarethakerk	K. Doornbos
1941	Zandeweer, Protestantse kerk	K. Doornbos
1943	Eppenhuisen, voormalige Hervormde kerk	K. Doornbos
1946	Groningen, Der Aa-kerk	K. Doornbos
1946	Middelbert, voormalige Hervormde kerk	Holtman & Leemhuis
1946	Ten Boer, Kloosterkerk	A. Bik
1948	Groningen, de Harmonie	Van Leeuwen
1952	Groningen, Der Aa-kerk	C. Edskes
1959	Groningen, Der Aa-kerk	Ruiter
1969	Niekerk, Protestantse kerk	Ruiter
1970	Groningen, Pepergasthuiskerk	Ruiter
1973	Bergum, Kruiskerk	Becker
1974	Groningen, de Wingerd	Blank
1976	Groningen, eigen huisorgel	Fontein
1977	Kropswolde, Protestantse kerk	Nijsse
1978	Garnwerd, voorm. Herv. Liudgerkerk	Avia

In zijn beginjaren als adviseur deed Van Meurs graag zaken met Spiering. Zoals bekend, beschikte Spiering over een vooruitgeschoven post in Groningen in de vorm van de orgelmaker Thys. Welke activiteiten uiteindelijk door Spiering en welke door Thys werden uitgevoerd, valt dan ook niet altijd met zekerheid vast te stellen.⁷⁷⁸ Na Winsum werkte hij nog maar nauwelijks met Spiering samen. Was hij mogelijk niet tevreden over dit orgel? Er zijn echter geen bronnen waar dat uit blijkt. Dit orgel werd op de gebruikelijke wijze opgeleverd en Van Meurs kreeg van de kerkvoogdij een testimonium. Hij moet er tevreden over geweest zijn,

⁷⁷⁸ Dergelijke constructies kwamen meer voor. Zo herstelde Hendrik Vegter uit Usquert in Noord-Nederland orgels in opdracht van zijn vroegere leermeester Dekker (Goes) en fungeerde in feite als diens ‘vooruitgeschoven’ post. Johannes Meek plaatste in Drenthe een orgel in opdracht van Verschueren.

anders had hij de sloop ervan in 1975 misschien kunnen billijken en zoals we zagen was hij onthutst toen hij daar van hoorde.⁷⁷⁹ Er moet dan ook een andere reden zijn geweest. Het lijkt in dat kader waarschijnlijker dat hij zich later realiseerde dat het orgel van Engelbert, dat, zoals we zagen, qua opleveringsdatum en dispositie dicht bij het Winsumse instrument stond, toch wel veel moderner was. Daarnaast was het werk van Flentrop meer ambachtelijk dan dat van Spiering en sloot het klankbeeld mogelijk beter aan op Van Meurs' visie op de oude orgelklank. Op de verschillen tussen deze instrumenten is hierboven al ingegaan. Flentrop leverde een moderner en kwalitatief beter orgel. Het kan niet anders dan dat Van Meurs hier conclusies uit getrokken moet hebben. Spiering kwam hierna nog maar nauwelijks in beeld, alleen bij de plaatsing van een gebruikt orgel in de Christelijke Gereformeerde kerk van Assen en bij een offerte-aanvraag voor een orgel in Kropswolde.⁷⁸⁰ Met betrekking tot Kropswolde schreef Spiering op 5 februari 1948 dan ook terecht aan Van Meurs: 'Dat is een tyd geleden, dat wy contact met U hadden [...]'.⁷⁸¹

Na Spiering is Doornbos prominent aanwezig. Van Meurs zag in Klaas Doornbos een groot vakman, evenals hijzelf op zoek naar de oude orgelklank. Hij vertrouwde hem met gerust hart zijn orgel van de Der Aa-kerk toe. Voor specialistisch werk aan dit orgel, zoals een wijziging van de Bazuinbekers, deed hij liever een beroep op Flentrop. Nadat Doornbos' bedrijf door diens overlijden was beëindigd, kwam Ruiter in beeld.

Het feit dat Van Meurs veel orgelmakers persoonlijk kende, betekende niet dat ze bij hem alle vrijheid hadden: hij stuurde hen schetsen over hoe hij zaken uitgevoerd wilde hebben. Ook gaf hij hen duidelijke aanwijzingen voor wat betreft de mensurering. Een orgelmaker die in zijn offerte niet specifiek genoeg was voor wat betreft materiaalkeuze, tinpercentages, mensuren, het al dan niet gebruik van bestaand materiaal etc., kreeg zijn aanbod terug met het verzoek dit eerst gedetailleerd uit te werken. Uit een notitie met betrekking tot het orgel van Scheemda kunnen we concluderen dat hij dit instrument na oplevering pijp voor pijp gecontroleerd had. Vervolgens stuurde hij de betreffende orgelmaker een overzicht welke pijp naar zijn mening nog enige aanpassing behoeftde.

⁷⁷⁹ Het orgel van Winsum was voor hem niet zo maar een willekeurige 'pneumaat'. Ongetwijfeld speelde mee dat het hier bij hem ook om een stuk persoonlijke herinnering ging, een project waar hij fors tijd in had gestoken, een instrument waarin hij de uitgangspunten van de Orgelbewegung had gepoogd vorm te geven, bovendien in een kerkelijke gemeente waar hij na de oplevering van het orgel een goede relatie mee bleef houden. Mogelijk verbaasde of ergerde de desinvestering hem ook, het instrument was op moment van de sloop immers nog maar 38 jaar oud! We moeten er van uit gaan dat het verval van dit orgel (mogelijk mede door de bouwkundige toestand van het kerkgebouw) volledig aan hem voorbij gegaan was, waardoor het telefonische bericht van de sloop als een onaangename verrassing op hem over kwam.

⁷⁸⁰ De opdracht tot plaatsing in Assen was al verstrekt voor Van Meurs als adviseur werd aange-trokken.

⁷⁸¹ Van Meurs' postmap Orgelnieuws. Het is jammer dat de adviesopdrachten na de Tweede Wereld-oorlog minder talrijk werden, waardoor we nooit zullen weten of (en zo ja, hoe) een kwaliteitsimpuls van het orgel van Engelbert van invloed zou zijn geweest op zijn verder advieswerk.

VI.5 Vergelijking met andere adviseurs

Zoals uit Hoofdstukken IV en V blijkt, was Van Meurs in *fase 2* – zijn meest actieve periode – in de regio als adviseur vrijwel een eenling. Hij had maar weinig concurrentie te duchten van andere lokale orgeladviseurs, wier werk veel meer incidenteel van karakter was. Als we bij deze collega's projecten als conserverend herstel, restauratie en plaatsing van bestaande instrumenten weglaten, blijft eigenlijk te weinig materiaal over voor een verantwoorde vergelijking. Zoals we al zagen, was ook een institutionele organisatie als de NKO in de vooroorlogse jaren maar beperkt actief in het noorden. Diverse collegae, zoals Riemersma en Moleenaar, dachten vooral in termen van groot en/of modern; anderen (zoals Besselaar en Schmidt-Marlissa) werkten consciëntieus vanuit resp. het gedachtegoed van de Orgelreform en vanuit de modernistische stroming binnen de Orgelbeweging.

Qua stilistisch uitgangspunt valt Van Meurs' werk vermoedelijk het beste te vergelijken met dat van de NKO, dat hetzelfde gedachtegoed uitdroeg: dat van de Orgelbeweging.

Vergelijking tussen de verbouwing van het Kruse-orgel van Hoogezand (waarbij Luijten adviseur was) en één van Van Meurs' plannen met betrekking tot het Van Oeckelen-orgel in Beilen levert het volgende beeld op.

Hoogezand

Situatie 1888 :

Manuaal

Prestant 8'

Bourdon 16'

Gamba 8'

Holpijp 8'

Octaaf 4'

Fluit 4'

Quint 2 2/3'

Octaaf 2'

Situatie 1934:

Manuaal I

Prestant 8'

Bourdon 16'

Octaaf 4'

Quint 2 2/3'

Octaaf 2'

Mixtuur-Cornet II-III-V

Manuaal II

Gamba 8'

Fluit 4'

Woudfluit 2'

Echo-Trompet 8'

Pedaal

Subbas 16' (tr)

Beilen

1862 wijziging Van Oeckelen 193? plan van Van Meurs

Manuaal

Prestant 8'

Prestant 16' (af c)

Manuaal I

Prestant 8'

Holpijp 8'

Viola di Gamba 8'	Octaaf 4'
Holpijp 8'	Octaaf 2'
Nachthoorn 4'	Mixtuur IV-V
Bourdon 16'	Trompet 8'
Octaaf 4'	<i>Manuaal II</i>
Quint 3'	Prestant 4'
Octaaf 2'	Bourdon 8'
Mixtuur III-IV	Vox Celeste 8'
Trompet 8'	Viola di Gamba 8'
	Nachthoorn 4'
	Nasard 2 2/3'
	<i>Pedaal</i>
	Subbas 16'

Waar bij Luijten duidelijk de drang tot vernieuwing spreekt, handhaaft Van Meurs ook negentiende-eeuwse elementen. Bij beide ontwerpen is sprake van een op de barok geïnspireerd hoofdwerk, al is dat bij Van Meurs zuiverder omdat bij Luijten de Mixtuur-Cornet een negentiende-eeuws accent toevoegt. Voor wat betreft het tweede klavier lijkt Lujtens ontwerp evenwichtiger dan dat van Van Meurs, al is het curieus dat Luijten bij zijn keuze voor de enige 8'-labiaal de voorkeur gaf aan een strijker boven een fluit. Zijn Echo-Trompet voegt juist weer een negentiende-eeuws element toe. De plaatsing van het enige tongwerk op een nevenklavier is eveneens nieuw. Opvallend is dat Van Meurs geen van de 16'-registers hergebruikt. Kennelijk wilde hij daarmee grondtonigheid vermijden. Tot ver na de Tweede Wereldoorlog zou bij laat-negentiende-eeuwse orgels de Bourdon 16' sneuvelen ten gunste van een vulstem.

Op andere facetten van het adviseurswerk is vergelijking evenmin eenvoudig. Vergelijking van het gevraagde honorarium bijvoorbeeld, heeft enkel zin als in de opdrachtformulering voldoende gedocumenteerd is welke activiteiten daarvoor verlangd worden, zo niet dan gaat iedere vergelijking a priori mank.

Samenwerking met andere deskundigen

Van Meurs werkte als adviseur niet altijd solitair. Er zijn projecten waarbij hij ruggenspraak hield, dan wel samenwerkte met derden. Zo raadpleegde hij Arie Bouman en Maarten Albert Vente over de plannen rond het orgel van de Der Aa-kerk en het orgel van Stedum, terwijl hij Teunis Telman voor zijn plannen met betrekking tot het orgel van Eenrum consulteerde. Overige adviesopdrachten waarbij hij met anderen samenwerkte zijn deze:

- de eerste keer dat hij te maken kreeg met het orgel in de Kandelaarkerk te Assen was hij adviseur samen met Johannes Meek;⁷⁸²
- in Niekerk moest hij noodgedwongen samenwerken met de Hervormde Orgelcommissie;

⁷⁸² Met betrekking tot het eerste advies in Assen is nauwelijks iets op papier overgeleverd, waardoor het onduidelijk blijft wie waar zijn stempel op heeft gedrukt.

- de plannen met betrekking tot een mogelijke restauratie van het Der Aa-kerkorgel stelde hij samen met Bernhardt Edskes op;
- bij zijn plannen voor een koororgel in de Der Aa-kerk won hij advies in bij Hans van der Harst;
- in de Pepergasthuiskerk in Groningen werd hij op eigen verzoek door Evert Westra bijgestaan;⁷⁸³
- het advies in de Trefkoel in Groningen verzorgde hij samen met Wim van Beek;⁷⁸⁴
- het advies in Garnwerd verzorgde hij samen met Ab Weegenaar.

Opvallend is dat directe collegae als Evert Westra⁷⁸⁵ en Wim van Beek⁷⁸⁶ niets wisten van het adviesverleden van Van Meurs; hetzelfde geldt voor Charles de Wolff.⁷⁸⁷ Blijkbaar gaf Van Meurs er geen ruchtbaarheid aan, mogelijk omdat hij vreesde dat zijn vroegere advieswerk in de periode van de Neobarok toch niet zou worden begrepen. Of hij ooit op het verzoek van de NKO deze raad hier en daar binnen te loodsen is ingegaan, valt niet met zekerheid vast te stellen. Er zijn tot dusver geen documenten gevonden die dit staven. Wel zijn er drie locaties waar Van Meurs aantekeningen over maakte en de NKO later het advies ging verzorgen, nl. de Magnuskerk in Anloo, de Nieuwe kerk in Groningen en de Bartholomeuskerk in Stedum.

Opvallend zijn de in zijn gegevensverzameling vermelde plannen rond het orgel van de Gereformeerde kerk van Appingedam. Bouman zou hier na de oorlog adviseur worden.⁷⁸⁸ De relatie tussen NKO en Van Meurs was kennelijk goed. De NKO hield hem op de hoogte van de kritiek die de raad kreeg over de restauraties van de orgels in Groningen (Martinikerk) en 's-Gravenhage (Jacobskerk) alsmede van zijn reactie daarop.⁷⁸⁹ Verder gaat een vergelijking tussen Van Meurs en de NKO mank. Van Meurs was een privé-persoon; de NKO was een instantie die ministeriële bescherming genoot.

Is bij Van Meurs sprake van een adviesschool?

Zoals in Hoofdstuk III duidelijk werd, zijn er na de Tweede Wereldoorlog nieuwe spelers op het adviesveld gekomen. Het adviseurswerk werd daarbij professioneler van karakter. Zo werd onontbeerlijk archiefonderzoek in de jaren dertig nog maar sporadisch gedaan; ook het nalopen van pijpwerk op inscripties en het documenteren van mensuren kwam pas later in zwang.

⁷⁸³ Waarom is onduidelijk, ook Evert Westra wist daar het antwoord niet op (gesprek met Westra † van 22 mei 2010).

⁷⁸⁴ Dit was alleen op papier: de rol van Van Beek heeft zich hier beperkt tot orgelspel, hij heeft geen adviseurswerk verricht.

⁷⁸⁵ Evert Westra (1921-2011), organist/cantor van de Nieuwe kerk in Groningen.

⁷⁸⁶ Wim van Beek (1930), sinds 1956 organist van de Martinikerk in Groningen.

⁷⁸⁷ Telefonische mededeling Charles de Wolff † op 4 maart 2010.

⁷⁸⁸ *Organist & Eredienst* 16/168 (januari 1950), 689.

⁷⁸⁹ Brief NKO van 16 december 1943 (Van Meurs' postmap Orgelnieuws).

Klaas Bolt en Stef Tuinstra (en feitelijk ook Peter van Dijk⁷⁹⁰) ontmoetten via Van Meurs (en diens activiteiten in de Der Aa-kerk) adviseurs die anders dachten dan de gevestigde orde en kwamen in aanraking met de nieuwste ideeën op orgelbouwgebied in Nederland en Noord-Duitsland. De tijdsspanne tussen Van Meurs' meest actieve periode als adviseur (fase 2, 1934-1950) en het moment dat zijn leerlingen Bolt⁷⁹¹ en Tuinstra⁷⁹² dit werk oppakten, lijkt in eerste instantie erg groot voor directe beïnvloeding. Omdat Van Meurs in de jaren zestig zelf niet meer actief als adviseur werkzaam was, is in dit opzicht dan ook meer sprake van *indirecte* beïnvloeding. Hij creëerde als het ware een vruchtbare bodem voor de ontwikkeling van deze adviseurs. De conclusie dat bij Van Meurs daarom niet van een adviesschool gesproken kan worden, lijkt echter voorbarig: uit zijn vergaande plannen uit 1966 met betrekking tot het orgel van de Der Aa-kerk en het vervolg daarop blijkt het tegendeel. Bolt schrok aanvankelijk van deze plannen, maar juist hij was later degene die de filosofie erachter zou gaan uitdragen.⁷⁹³

Op het eerste gezicht lijkt hier sprake van een ongewenste situatie, immers van een adviseur mag naast deskundigheid ook onafhankelijkheid verwacht worden en het is dan ook onjuist dat binnen een project de vaste bespeler van een instrument de adviseur bij de hand neemt. Echter in dit uitzonderlijke geval tilde Van Meurs via Bolt het vak van adviseur op een hoger plan. Van Meurs kon zijn ideeën niet zelf meer uitdragen, maar deed dat noodgedwongen via anderen. Er zijn grote overeenkomsten tussen de ideeën op orgelgebied van Van Meurs en Bolt.⁷⁹⁴ Van Meurs had niets met Neobarokke orgels en bleef op zoek naar de oude orgelklank. Hij vond die in de ideeën van de Schnitgerherdenking. Bolt was juist degene die deze ideeën in praktijk bracht. Met enige fantasie zou men kunnen stellen dat Bolt in de zoektocht naar de oude orgelklank de fakkel van Van Meurs heeft overgenomen. Ook Bolt was niet gelukkig met de Neobarok. In zijn ogen waren de naar deze traditie gebouwde instrumenten voornamelijk gericht op concertmatig gebruik en niet op hun primaire taak, de begeleiding van de gemeentezang.⁷⁹⁵ Voor hem was de Neobarok geen doel op zich, maar een goed uitgangspunt om historiserend bouwend verder te gaan.⁷⁹⁶ Hij was van mening dat men zich moest oriënteren op historische instrumenten.⁷⁹⁷ Aan het pionierswerk van Johannes

⁷⁹⁰ Orgeladviseur Peter van Dijk heeft geen orgelles van Van Meurs gehad, maar wel muzikles tijdens zijn middelbare schooltijd. Hij had in zijn Groningse tijd veel contact met Van Meurs, die bijna zijn buurman was.

⁷⁹¹ Bolt was als orgeladviseur actief vanaf rond 1965. Toen de bemensing van de Hervormde Orgelcommissie uitbreiding behoefde, werden – onder andere op aangeven van Cor en Bernhardt Edskes – Bolt en Willem Talsma als adviseur aangesteld (mondelinge mededeling Bernhardt H. Edskes, 1 oktober 2012).

⁷⁹² Tuinstra is, na korte begeleiding door Klaas Bolt, als orgeladviseur actief vanaf 1986.

⁷⁹³ Fasegewijze nieuwbouw kwam al voor, fasegewijze restauratie was een nouveauté.

⁷⁹⁴ Omdat over Bolt helaas nog geen allesomvattende publicatie verschenen is, wordt hieronder helaas gerefereerd aan versnipperde deelpublicaties.

⁷⁹⁵ Jan van 't Hul z.j.

⁷⁹⁶ Jean Telder 1990, 141-142

⁷⁹⁷ Willem van Twillert, 'Op de handen van Klaas Bolt kijken', *Reformatorisch Dagblad*, 9 juni 2001, 11.

Legêne, Lambert Erné en anderen voegde hij in feite een extra dimensie toe. Historische instrumenten vormden daarbij zijn referentiekader. Die norm hanteerde hij ook bij de beoordeling van nieuwe orgels, en daarmee legde hij de lat heel hoog en werd steeds kritischer met betrekking tot nieuwbouw.⁷⁹⁸ Een bekende uitspraak van Bolt was ‘op nieuwe orgels speel ik niet’.⁷⁹⁹ In 1975 meldde hij bij zijn kennismaking met de orgelcommissie van de Hervormde kerk van Winsum dat, indien er tot nieuwbouw zou worden besloten, hij nog maar met vier orgelmakers in zee durfde te gaan. Bij de tweede bijeenkomst was dat aantal – na een fors verschil van inzicht rond de tongwerkintonatie van een net opgeleverd instrument in Zuid-Holland – al gedaald tot drie.

Van zowel Van Meurs als van Bolt is de gewoonte bekend om onder hun advies gebouwde dan wel gerestaureerde orgels minutieus, dat wil zeggen pijp voor pijp, door te nemen, teneinde op die wijze voor de betreffende orgelmaker een overzicht te kunnen samenstellen van alles wat correctie behoefde. Ook op andere terreinen is er overeenkomst tussen Van Meurs en Bolt. Van Meurs zag zichzelf primair als kerkorganist, hetzelfde gold voor Bolt: hij was kerkorganist in hart en nieren,⁸⁰⁰ die de mensen zo goed mogelijk wilde laten zingen.⁸⁰¹ Daarnaast deelden zij de liefde voor het Groningerland.⁸⁰² Beiden maakten de overstap van een klein instrument naar een toporgel: Van Meurs van Eenrum naar de Der Akerk, bij Bolt was die stap nog groter, van Noordlaren naar de Haarlemse Hervormde St.-Bavo; beiden hadden een groot aantal leerlingen, alleen bij Van Meurs was dat in de vorm van een particuliere lespraktijk, terwijl Bolt zijn leerlingen via het conservatorium kreeg.

Een groot verschil tussen Van Meurs en Bolt was dat Van Meurs, zoals eerder aangegeven, zeker in zijn beginjaren zelf zijn adviesopdrachten moest verwerven; Bolt kreeg zijn adviesopdrachten uit hoofde van zijn lidmaatschap van de Hervormde Orgelcommissie en was daarnaast orgeladviseur van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN, lid van de ORGELRAAD DER OUD-KATHOLIEKE KERK IN NEDERLAND en adviseur van de gemeente Haarlem inzake onderhoud en restauratie van het Müller-orgel. Een enkele maal was Bolt zelfs ook in het buitenland werkzaam: zo speelde hij een rol bij de voorbereiding van de restauratie van het Schnitger-orgel van de Hamburgse Jacobikerk.⁸⁰³ Hij was uiteindelijk bij rond de 200 instrumenten als adviseur betrokken. Niet alleen organisten, maar ook orgelmakers en allen die daar bij betrokken zijn heeft hij geïnspireerd.⁸⁰⁴ Bolt was van een latere generatie en legde daarom andere grenzen dan zijn leermeester destijds in de jaren dertig. Hij had ook grote affiniteit met het laat negentiende-eeuwse orgelbestand; zelfs zag hij

⁷⁹⁸ Dick Sanderman, ‘Pleitbezorger van een krachtige gemeentezang’, *Reformatorisch Dagblad*, 4 september 2000, 17.

⁷⁹⁹ N.N., *Klaas Bolt (1927-1990)*, bijdrage op www.klaasbolt.nl, geraadpleegd 30 december 2012.

⁸⁰⁰ Evert van Dijkhuizen z.j., *Geboeid door Bolt. Stoere samenzang, waardig begeleid*. Bijdrage, aanwezig op www.klaasbolt.nl, geraadpleegd 30 december 2012.

⁸⁰¹ Willem van Twillert 1990, 3.

⁸⁰² Jean Telder 1990, 141-142.

⁸⁰³ Hermann J. Busch, ‘Schnitger-Symposium in Hamburg, St. Jacobi, am 1./2. Juni 1983’, *Ars Organi* 31/3 (1983), 171-175.

⁸⁰⁴ Willem van Twillert 1990, 3.

al de waarde in van vroeg twintigste-eeuwse instrumenten zoals het pneumatische orgel van de Petruskerk van Pieterburen (1901 Fr. Leichel & zoon).

Opvallend is dat Bolt vlak na de Schnitger-herdenking adviseur was bij een aantal nieuwbouworrels, waarbij veel stemmen in bas en discant verdeeld waren. Hij lijkt hierin terug te grijpen op Van Meurs' ontwerp uit de jaren dertig, al speelt de Orgelbewegung in dit ontwerp geen rol meer. Een voorbeeld vinden we in Baarn:

Baarn, Hervormd Wijkcentrum 'de Ark' (1970 A.H. de Graaf).⁸⁰⁵

<i>Manuaal</i> (C-f ³)	<i>Pedaal</i> (C-d ¹)
Holpijp 8' B/D	aangehangen
Prestant 8' D	
Prestant 4'	
Fluit 4' B/D	
Quint 2 2/3' B/D	
Octaaf 2'	
Terts 1 3/5' D	
Mixtuur 1 1/3' Bas II, Disc. III	

Twee grotere Reil-orgels uit hetzelfde jaar, waarbij Bolt eveneens als adviseur betrokken was in de Ontmoetingskerken van Dieren en Schoonebeek, kenmerkten zich door bas en discantdeling van een aantal stemmen op het Hoofdwerk.⁸⁰⁶ Van Meurs was bij de ingebruikneming van het laatste orgel op 21 november 1970 aanwezig.

Bolt beschouwde Van Meurs als zijn wandelende encyclopedie van het Groninger orgelbezit, met name betreffende die instrumenten waarvan zaken in de recente historie niet of niet voldoende gedocumenteerd waren. Wanneer Bolt in Groningen ten behoeve van adviesopdrachten orgels bezocht, nam hij zijn oude leermeester veelal mee. Nadat beiden op een dag dat het fors stormde het orgel van Saaxumhuizen hadden bezocht, sprak Bolt, nadat ze de kerkdeur weer hadden afgesloten, dat hij nu pas begreep waarom orgels van het huis Van Oeckelen zo'n forse brede klank hadden; dergelijke instrumenten moesten immers niet alleen de gemeentezang kunnen begeleiden, maar ook de rond het kerkgebouw gierende wind kunnen overstemmen. Bij Bolt was rond het Der Aa-kerkorgel de cirkel gesloten. Hij kreeg er zijn eerste orgellessen van Van Meurs, was adviseur bij de herplaatsing en het was het laatste instrument waar hij zijn aandacht aan mocht wijden: op zijn ziekbed beluisterde hij de eerste klankimpressies van het in die tijd net teruggeplaatste binnenwerk van dit instrument.⁸⁰⁷

Van Meurs moet beschouwd worden als pionier van de historiserende orgelbouw. Zijn plannen rond het Der Aa-kerkorgel wijzen onomstotelijk in die richting. In het door hem

⁸⁰⁵ Dit instrument is vrij snel na oplevering aan het zwerven gegaan. Al in 1985 werd het door de oorspronkelijke bouwer overgeplaatst naar de Hervormde kerk van Erica en vervolgens in 2006, eveneens door De Graaf, naar de Greupkerk in Oud-Beijerland.

⁸⁰⁶ In beide instrumenten zien we elementen terug die refereren aan de Schnitger-herdenking: hoger loodgehalte en een warmere windvoorziening.

⁸⁰⁷ Jan van 't Hul z.j.

getoonde respect voor het Der Aa-kerkorgel als gegroeide conceptie was hij mogelijk de eerste, immers op dat moment werden historische instrumenten in de regel teruggebracht naar hun oorspronkelijke situatie (dan wel naar een andere aanvaardbare situatie uit het verleden). Het door hem rond het Der Aa-kerk ontwikkelde restauratiemodel waarin respect voor latere wijzigingen en het zorgvuldig afstand houden door werken in fases centraal stonden, was volledig nieuw.

Hoewel op een zijspoor gezet, had zijn persoonlijke ontwikkeling op dit terrein kennelijk niet stil gestaan. Respect voor de 20^e-eeuwse toevoegingen had hij evenwel nog niet: in dezelfde plannen sneuvelden bijvoorbeeld de Bazuin 16' uit 1935 en de Nasard 2 2/3' uit 1939. In de jaren zestig vond hij dit materiaal kennelijk kwalitatief te ver afstaan van zijn ideaalbeeld. Het toont ook de groei die Van Meurs als deskundige doormaakte, immers de Nasard was destijds door zijn toedoen geplaatst. In het disrespect voor 20^e-eeuwse toevoegingen liep hij dan ook niet vooruit op het huidige beleid van de RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED (nieuwe aanduiding voor de RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG), waarin reconstructie in de meeste gevallen plaats heeft gemaakt voor het conserveren van een bestaande toestand.⁸⁰⁸ Slechts éénmaal kreeg hij de gelegenheid om die nieuwe richting zelf in praktijk te brengen: bij het orgel in de Groningse Trefkoel.

Nadat hij zijn adviseurschap begon met pionieren, zette hij – terwijl hij naar de achtergrond was gemanoevrerd – uiteindelijk een toonaangevend restauratiemodel neer en creëerde hij een vruchtbare bodem voor het adviseurschap van Bolt. Via Bolt is Van Meurs' invloed op de restauratiepraktijk in het laatste kwart van de twintigste eeuw dan ook groot.

* * *

Na de oplevering van twee grote orgels in de stijl van de vernieuwingsbewegingen in de jaren twintig (Wildervank, Gereformeerde kerk en Veendam, Grote kerk), viel de vernieuwing in het noorden stil.⁸⁰⁹ De grootste promotor van de Orgelbeweging was, gezien zijn oeuvre als adviseur, Van Meurs, al heeft zijn werk niet de bijbehorende aandacht gekregen omdat het veelal om werkzaamheden van beperkte omvang ging. Daarnaast gedroeg Van Meurs zich niet – zoals Erné later – als een 'voorman', maar stelde zich bescheiden op. Na de oplevering van het nieuwe binnenwerk van Veendam heeft Van Meurs de Orgelbeweging in Groningen en Drenthe als geen ander geïntroduceerd. Eenvoudig was dat niet, want na het verdwijnen van het bedrijf van de Gebr. Van Oeckelen had Groningen geen orgelmakerij van betekenis meer.⁸¹⁰ Het 'uitdragen' van de Bewegung ging overigens op de hem kenmerkende bescheiden wijze, slechts de presentatie van het instrument zelf tijdens de ingebruikneming en – indien mogelijk – een vermelding in een lokale krant. Presentaties in de vorm van een open dag en uitgebreide beschrijvingen in de vakpers, waren in zijn vroege jaren nog lang niet in

⁸⁰⁸ *Klinkende monumenten* (Amersfoort 2007), brochure RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED, 1.

⁸⁰⁹ Aan het orgel van Wildervank is intussen enige aandacht geschonken, over dat van Veendam is tot nu toe nog maar nauwelijks iets gepubliceerd.

⁸¹⁰ De rond 1930 opgerichte firma Ruiters bouwde pas in 1952 haar eerste kerkorgel.

zwang. Helaas weten we hierdoor eigenlijk onvoldoende welke soort muziek hij bijvoorbeeld voor zijn nieuwbouworrels in gedachten had. Van Meurs was zowel op grote als op kleine schaal met de Orgelbeweging actief: op grote schaal voor wat betreft het aantal adviezen, op kleine schaal voor wat betreft de maar beperkte grootte van door hem geadviseerde nieuwbouwinstrumenten.

Dat Van Meurs in de jaren dertig de ideeën van de Orgelbeweging aanhing, was voor die tijd niet echt bijzonder. Het feit dat hij de door de Beweging geïnspireerde zoektocht bleef voortzetten en behoorde tot de kleine groep mensen die kritisch is blijven staan ten opzichte van het met name door de Hervormde Orgelcommissie gepropageerde Neobarokke orgeltype, is meer opvallend. Geïnspireerd door regionale historische voorbeelden hing hij duidelijk een ander ideaal aan. Door zich tegen de naoorlogse orgelontwikkelingen af te zetten, roeide hij tegen de stroom in en was hij in feite een enfant terrible. Echter door zijn charme en het feit dat hij noch in woord, noch in geschrift de confrontatie zocht, maar op zijn eigen manier in stilte werkte, werd hij niet als zodanig gezien. Wie hem kende, wist hoe hij over de Neobarok dacht. Pas in de nieuwe historiserende richting, zoals die bij de Schnitgerherdenking werd gepropageerd, vond hij weer aansluiting. Geflankeerd door gelijkgestemden gaf hij mede richting aan de nieuwe lijn. Die nieuwe richting personifieerde voor hem wat hij lange tijd miste. De praktijk leerde dat hij al vroeg op deze weg zat en de nieuwe historiserende richting kreeg mede dankzij hem gestalte in de periferie van de Der Aa-kerk. Door zijn hoge leeftijd was hij relatief lang als adviseur werkzaam. Zijn groeiproces als orgeladviseur wijkt echter fors af van dat van tijdgenoten die wél alle reguliere organologische ontwikkelingsstadia doorliepen.

Van Meurs was aan het einde van zijn leven in staat zijn eigen advieswerk in perspectief te zien. Het was te kort door de bocht om in de jaren zeventig zondermeer afstand te nemen van zijn inbreng in bv. Zeerijp en Zuidlaren. Op het moment dat deze werkzaamheden uitgevoerd werden, was er domweg onvoldoende andere kennis voorhanden. Hij zag (en hoorde!) de vooruitgang, maar bleef de materie wel in perspectief zien. In het algemeen kan gesteld worden dat Van Meurs een onbekend pad effende, dat van de musicus die een fors deel van zijn tijd ging spenderen aan advieswerk, om op deze wijze een geheel eigen bijdrage te gaan leveren aan de ontwikkeling dan wel het behoud van het in dit geval lokale orgelpatrimonium.

Hoofdstuk VII

VAN MEURS' DISPOSITIEVERZAMELING

Wie de Nederlandse orgelliteratuur er op naslaat, wordt al snel geconfronteerd met het bestaan van een aantal oude dispositieverzamelingen, dat veelvuldig wordt geciteerd. Het woord dispositieverzameling verdient echter nadere toelichting. Het begrip is in de praktijk gegroeid en dekt, zoals verderop wordt aangetoond, niet altijd de lading. Joachim Hess, de eerste opsteller, noemt zijn boek een dispositieverzameling, maar meldt niet consequent bij alle orgels de dispositie.⁸¹¹ Hetzelfde geldt voor Knock en Van Eem. Lohman en Van 't Kruijs zijn wel consequent en vermelden altijd de disposities. Broekhuizen introduceerde in dit kader een meer correcte term: orgelbeschrijvingen. Die term is voor zijn verzameling eigenlijk ook meer op haar plaats, aangezien zij niet bij ieder instrument een dispositie heeft vermeld. Omdat in de praktijk over dispositieverzameling wordt gesproken, hanteer ook ik hier die term.

Dispositieverzamelingen zijn er vanaf het moment dat er orgelgeïnteresseerden waren. Iedere opsteller had wel een eigen reden om ze op te stellen. Talstra schetste in zijn artikelenreeks over het orgel van Loppersum op komische wijze, hoe in de jaren zestig enkele orgeladviseurs grote belangstelling aan de dag legden voor dispositieverzamelingen van lokale orgelliefhebbers.⁸¹² Ze poogden op die wijze onbekende oude instrumenten op het spoor te komen en als vervolg daarop adviesopdrachten te krijgen.⁸¹³

VII.1 Algemeen

Zoals hierboven aangegeven worden de begrippen dispositieverzameling en orgelbeschrijving door elkaar gebruikt. Naast de hierboven aangehaalde klassieke verzamelingen ontstonden er met name rond 1900 ook andere bronnen waarin veel disposities werden afgedrukt, bijvoorbeeld boeken over het fenomeen orgel in algemene zin, waarbij in de bijlage disposities werden vermeld om de tekst te concretiseren. Een aantal willekeurige voorbeelden:

- Siwert Meijer, *Het Orgel en deszelfs Zamenstel* (Groningen 1845);⁸¹⁴
- Ernst F. Richter, *Kathechismus der Orgel* (Leipzig 1885);
- Hugo Riemann, *Kathechismus der Orgel* (Leipzig 1888);

⁸¹¹ Joachim Hess, *Dispositien der merkwaardigste kerk-orgelen, welken in de zeven vereenigde provincien als mede in Duytsland en elders aangetroffen worden* (Gouda 1774).

⁸¹² Frans Talstra 1972-1974, dl. 6, 11.

⁸¹³ Ook de gegevensverzameling van schrijver dezes werd rond 1970 door een landelijk opererend adviseur grondig doorgespit.

⁸¹⁴ Het betreft de Nederlandse vertaling door Siwert Meijer van Johann Seidel, *Die Orgel und ihr Bau* (Breslau 1844, 2^e druk), door de vertaler voorzien van aanvullende voetnoten en – naast de al bestaande disposities – van 34 Nederlandse disposities.

- Leopold I. Cirsovius, *Lebensbild der Orgelbaumeister Marcussen & Sohn* (Kiel 1891);⁸¹⁵
- Thomas Elliston, *Organs and Tuning, a practical handbook for organists* (London 1894);
- George L. Miller, *The Recent Revolution in Organ Building* (New York 1913).

Daarnaast begonnen in die periode grote orgelmakerijen, zoals de firma's Walcker, Hill Norman & Beard en andere, reclamebrochures op te stellen met werklijsten, disposities en soms al enkele foto's. Ulrich Martini heeft een overzicht gegeven van 52 hem bekende dispositieverzamelingen tot 1855.⁸¹⁶ Het is opvallend dat hij zich kennelijk beperkt heeft tot het vasteland van Europa en daardoor ontbreken enkele belangrijke Engelse verzamelingen, zoals het Leffler manuscript en de Sperling Notebooks.⁸¹⁷ Martini hanteert met betrekking tot het begrip dispositieverzameling de volgende definitie:

Unter dem Begriff "Dispositionssammlungen" werden hier alle instrumentenkundlichen Schriften verstanden, die mindestens 3 Orgeldispositionen erhalten. Dabei ist ohne Belang, ob es sich um bereits realisierte oder noch zu realisierende Entwürfe oder aber um rein theoretische Musterdispositionen handelt. Die Dispositionen können alleiniger Inhalt oder auch nur Teil einer Schrift sein. Entscheidend für die Einbeziehung einer Abhandlung in diese Untersuchung ist ihr Zusammenhang mit der Orgel, ihrer Geschichte und ihrem Bau. Wichtig ist ferner, dass die Schrift irgend einen systematischen Aufbau und eine instrumentenkundliche Zielsetzung zeigt, also über den Rahmen einer bloßen Materialsammlung hinausgeht.

Deze formulering is echter dermate ruim genomen dat vrijwel ieder boek over orgels waarin disposities voorkomen onder deze categorie zou vallen. Zo kan naar zijn mening zelfs het boek van Jan van Heurn, met daarin slechts 23 disposities (bovendien allemaal dispositievoorbeelden), onder het begrip dispositieverzameling worden geschaard.⁸¹⁸ Ook is de door Martini gehanteerde grenswaarde van minimaal drie beschrijvingen arbitrair gekozen. Gelukkig brengt hij verderop in zijn boek binnen de boven aangehaalde formulering de volgende onderverdeling aan:⁸¹⁹

⁸¹⁵ Een heruitgave is met andere bijdragen van Cirsovius (waaronder een groot aantal disposities) verschenen als Leopold Cirsovius, *Orgel-Dispositionen von Orgeln in Schleswig-Holstein. 194 Dispositionen und Beschreibungen, 1868 -1895* (Kassel 1986).

⁸¹⁶ Ulrich Martini 1975. Hij behandelt wel de dispositieverzameling in de Duitse uitgave van het boek van Johann Seidel (84-86), maar was kennelijk niet op de hoogte van het bestaan van de Nederlandse versie door Meijer.

⁸¹⁷ Het Leffner manuscript (ca. 1800) is aanwezig in de collectie van het British Institute of Organ-Studies. De Sperling Notebooks (ca. 1850) zijn aanwezig in de collectie van The British Organ Archive, die wordt beheerd door de Universiteit van Birmingham. Qua ouderdom is deze laatste verzameling mogelijk een grensgeval.

⁸¹⁸ Jan van Heurn, *De orgelmaker* (Dordrecht 1804), dl. 3, 321-348.

⁸¹⁹ Martini 1975, 99-100.

- Reine Dispositionssammlungen;
- Lehrwerke;
- Werkverzeichnisse einzelner Orgelbauer, Zustandsberichte und Bestandsaufnahmen.

Van de hierboven aangehaalde buitenlandse voorbeelden vallen dan de boeken van Richter, Riemann, Elliston en Miller onder de categorie ‘Lehrwerke’; het boek van Cirsovius en de reclamebrochures onder de ‘Werkverzeichnisse einzelner Orgelbauer’. De dispositieverzamelingen die eerder in dit hoofdstuk de revue gepasseerd zijn, vallen onder de categorie ‘Reine Dispositionssammlungen’. Martini typeert die verder als volgt:

die im Sinne eines I[n]ventars oder einer Beispielsammlung angelegt sind, und deren einleitender oder begleitender Text – wenn überhaupt vorhanden – sich lediglich auf die Zusammenstellung der Dispositionen und ihre Erklärungen bezieht.

Toch zijn de grenzen, zoals Martini die in zijn omvangrijke definitie legt, niet geheel toepasbaar op het hele terrein van de Nederlandse dispositieverzamelingen. Hij maakt nadrukkelijk een verschil tussen ‘Reine Dispositionssammlungen’ en ‘Bestandsaufnahmen’, ofwel pure dispositieverzamelingen en inventarisaties. Bij Van Eem spreken we gewoonlijk over een dispositieverzameling, maar voor wat daarin het aandeel van Dordrecht betreft, is er feitelijk sprake van een inventarisatie. Zijn werk is in Martini’s ogen derhalve te beschouwen als een koppeling van beide verzameltypes. Dit roept de vraag op of grote orgelinventarisatieprojecten zoals die van de provincies Groningen (in zes boeken) en Flevoland (oorspronkelijk in boekvorm, maar intussen op internet) of Drenthe en Zeeland (op internet), dan ook onder het begrip dispositieverzameling vallen? Is er, indien er sprake is van een combinatie van strikte geografische begrenzing en streven naar volledigheid, niet veeleer sprake van een inventarisatie dan van een dispositieverzameling, dan wel kunnen de begrippen door elkaar worden gebruikt? Is bij een verzameling bijvoorbeeld niet veel meer sprake van a-selectie?

De grenzen van de begrippen dispositieverzameling, orgelgegevensverzameling en orgelinventarisatie gaan kennelijk naadloos in elkaar over. Zoals hieronder zal blijken, had Hess met zijn publicatie een ander doel voor ogen dan waarvoor wij zijn boek heden ten dage gebruiken. Het is ook uiteindelijk de gebruiker van een verzameling die de voor hem op dat moment meest toepasbare aanduiding bepaalt. Hoewel een semantische discussie altijd mogelijk is, ligt die naar mijn mening meer op het terrein van Neerlandici. Ik zou mijn aandacht vooral willen richten op het ontsluiten en annoteren van Van Meurs’ dispositieverzameling (zie de separaat aangeboden Bijlage bij dit proefschrift).

VII.2 Oude Nederlandse dispositieverzamelingen

De oudste Nederlandstalige dispositieverzameling dateert van 1774 en is van de hand van JOACHIM HESS (1732-1820). Arend Jan Gierveld is bij de heruitgave in 1980 van het Hess’ boek, uitvoerig ingegaan op diens Duitse inspiratiebronnen en op diens doelstellingen. Hess formuleerde zijn doelstellingen als volgt:

- organisten te helpen die een ontwerp voor een nieuw orgel moeten opstellen;
- orgelmakers tot gezonde naijver aan te sporen;
- inlichtingen te verschaffen aan solliciterende organisten.

In hoeverre hij in dié doelstellingen geslaagd is, valt niet vast te stellen. Voor de hedendaagse lezer is zijn boek vooral belangrijk omdat het voor tal van orgels de oudste schriftelijke bron is, van groot gewicht bij orgelrestauraties en voor de organologie in het algemeen.⁸²⁰ Hess' initiatief kreeg al spoedig navolging.⁸²¹

NICOLAAS ARNOLDI KNOCK (1759-1794) zag Hess als inspiratiebron. In de titel van zijn boek gaf hij duidelijk aan: 'Kunnende dit Werk verstreken tot een vervolg van het Werk van den Heer J. Hess'. Knock ontleende een deel van zijn gegevens aan de Boekzaal.⁸²² Victor Timmer is recent uitgebreider ingegaan op het bronnenmateriaal van Knock.⁸²³ Het accent van diens verzameling ligt op de noordelijke provincies en Rotterdam.

EGBERTUS VAN EEM (1748-1821) meldt ons de reden van zijn verzameling niet, maar uit zijn tekst blijkt dat hij de publicatie van Hess kende en daar waar nodig vulde hij die ook aan. Net als Knock ontleende Van Eem een deel van zijn gegevens aan de Boekzaal.

Het manuscript dat in de regel HESS-VERVOLG wordt genoemd, is eveneens opgesteld door Joachim Hess. Deze corrigeerde in dit manuscript zijn eerdere werk uit 1774 en voegde daarnaast beschrijvingen van andere instrumenten toe. Het vervolg is in 1906 onder redactie van Jan Enschedé uitgegeven, waarbij deze twee versies heeft gecombineerd.⁸²⁴ Zo zijn in de heruitgave ook aanvullingen opgenomen van de hand van een latere bezitter van het manuscript, de orgelmaker Balthazar Jan Gabry (1792-1853).

Wat GERHARD WILLEM LOHMAN (1802-1856) er toe bracht om een dispositieverzameling aan te leggen, heeft hij niet aangegeven. Aangezien hij zijn gegevens voegde aan het einde van een

⁸²⁰ Bijdrage van Arend Jan Gierveld in diens 'heruitgave' van Hess (Buren 1980), 49.

⁸²¹ Ik beperk mij hier tot de in druk uitgegeven verzamelingen. Het door Broekhuizen en Zwart geannoteerde exemplaar van Knock (uitgegeven door Willem Hendrik Zwart in 1973) laat ik in dit overzicht evenwel buiten beschouwing omdat die uitgave minder goed past in de gehanteerde systematiek van dit hoofdstuk.

⁸²² De *Boekzaal* verscheen van 1705-1863 en was een voortzetting van *De Boekzaal van Europa*, het eerste Nederlandstalige geleerdentijdschrift. Aanvankelijk bevatte de tweemaandelijks, later maandelijks verschijnende *De Boekzaal der Geleerde Wereld* vooral literatuuroverzichten. Vanaf 1716 was er tevens een rubriek voor academie-, school- en kerknieuws, met berichten over nieuwe en vertrekkende hoogleraren, vacante predikantsplaatsen, beroepingen, afscheidsdiensten enzovoorts, ingezonden door correspondenten van de classes. In 1864 is deze rol van De Boekzaal overgenomen door een nieuwe periodiek: *Stemmen voor Waarheid en Vrede*.

⁸²³ Victor Timmer, 'Nicolaas Arnoldi Knock: "Een dilettant van eerste klasse"', dl. 2, *Het Orgel* 108/5 (2012), 4-13.

⁸²⁴ Jan Enschedé, leerling van Schmölling, publiceerde veel over orgelbouw en was een groot promotor van Bach en van de orgelvernieuwingsbeweging.

exemplaar van de ‘Dispositien’ van Hess, mag gevoeglijk aangenomen worden dat ook hij door Hess geïnspireerd werd. In deze verzameling ligt - niet verwonderlijk - de nadruk toch wat op instrumenten waar de orgelmakers Lohman bij betrokken waren.

GEORGE HENDRICUS BROEKHUYZEN SR. (1793-1866) was duidelijk over zijn inspiratiebron, hij zag zijn vierdelige Orgelbeschrijvingen blijkens de ondertitel van zijn manuscript als een ‘vervolg en verdere uitbreiding van de dispositieverzamelingen van Joachim Hess (1774) en Nicolaas Arnoldi Knock (1788)’.

MARINUS HENDRIK VAN ’T KRUIJS (1861-1919) tenslotte, noemt geen eerdere verzamelingen als inspiratiebron, wel gaf hij aan gegevens ontleend te hebben aan het boek van Johann J. Seidel *Die Orgel und ihr Bau* (Leipzig 1843; Breslau 1844), dat als *Het Orgel en deszelfs samenstel* was vertaald door Siwert Meijer (Groningen 1845).

Twee van deze verzamelingen, Hess-vervolg en Broekhuizen, werden door de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis (her-)uitgegeven. Dit feit onderschrijft de grote waarde van dergelijke collecties. Met betrekking tot het manuscript van Broekhuizen verwierf de Vereniging van de eigenaar – de erven Zwart – ook het recht tot publicatie. Een aantal verzamelingen kwam snel na de samenstelling in druk, zoals die van Hess (1774), Knock (1799) en Van ’t Kruijs (1885). Bij andere collecties duurde dit vele jaren,⁸²⁵ zoals bij Hess-vervolg,⁸²⁶ Van Eem,⁸²⁷ Lohman,⁸²⁸ Broekhuizen,⁸²⁹ alsmede Van Meurs.

De uitgave van Broekhuizens orgelbeschrijvingen door Arend Jan Gierveld uit 1986 is in 1993 door Gierveld voorzien van een lijvig ‘commentaar’, waarin de verdere geschiedenis van al de door Broekhuizen genoemde instrumenten is beschreven. Voor het eerst in de historie van de organologie is hierdoor een brug geslagen tussen een historische beschrijving en de situatie zoals die in onze tijd is aangetroffen. In Appendix 15 wordt dat – in eenvoudiger vorm – ook gedaan met de door Van Meurs verzamelde orgelgegevens, immers ‘wie wat bewaart, die heeft wat . . . (te doen)’.⁸³⁰

⁸²⁵ Niet al de bekende beschrijvingen worden hier genoemd. In verband met het overzicht laat ik een aantal andere kleinere ‘aanvullingen’ op Hess en Knock buiten beschouwing. Ze bevinden zich in particulier bezit en in bibliotheken tot in de Verenigde Staten toe.

⁸²⁶ Joachim Hess, *Dispositiën van Kerk-Orgelen welke in Nederland worden aangetroffen. Naar een handschrift omstreeks 1815 uitgegeven door J.W. Enschedé* (Amsterdam 1906). Deze uitgave wordt doorgaans ‘Hess-vervolg’ genoemd.

⁸²⁷ Egbertus van Eem ca. 1930.

⁸²⁸ Gustav Fock, ‘Een tweetal aanvullingen op Hess’ Dispositiën uit 1774’, *Het Orgel*, jubileumnummer 1890-1960, 47-62.

⁸²⁹ George Broekhuizen, *Orgelbeschrijvingen [...] zijnde een vervolg en verdere uitbreiding van de dispositieverzamelingen van Joachim Hess (1774) en Nicolaas Arnoldi Knock (1788)* (Utrecht 1986).

⁸³⁰ Titel van het seminar van het INFORMATIEBEVEILIGINGSOVERLEG NOORD NEDERLAND bij de CENTRALE ARCHIEF SELECTIEDIENST te Winschoten op 12 november 2009. Bij dit seminar stond het thema ‘de beschikbaarheid en toegankelijkheid van informatie’ centraal.

Enkele dispositieverzamelingen zijn nog nooit ontsloten, zoals die van Zuidhof,⁸³¹ De Waal,⁸³² Tellegen,⁸³³ De Jong,⁸³⁴ Vente en Bouman. Bij het bombardement op Rotterdam op 14 mei 1940 gingen twee geannoteerde exemplaren van *Hess* verloren, die in bezit waren van Arie Bouman. Eén ervan was geannoteerd door Lohman, overigens een andere telg uit dat orgelmakersgeslacht dan de hierboven genoemde G.W. Lohman.⁸³⁵ Ook de firma A.S.J. Dekker was in het bezit van een geannoteerd exemplaar van 'Hess'.⁸³⁶

De hierna volgende TABEL bevat een overzicht van de genoemde verzamelingen naar ouderdom, samenstellingsjaar, publicatiejaar en het aantal beschreven instrumenten. Ter vergelijking zijn gegevens met betrekking tot de dispositieverzameling van Van Meurs toegevoegd. Uit dit overzicht blijkt dat de verzameling van Van Meurs met 303 orgels de één na grootste ontsloten dispositieverzameling is. De geografische spreiding van de door de diverse auteurs beschreven orgels geeft op hoofdlijnen het volgende beeld:

Macroniveau (landelijk):

- Hess;
- Lohman (zij het met lichte accenten op Groningen en Noord Brabant);
- Broekhuizen.

Mesoniveau (regionaal):

- Van 't Kruijs, in hoofdzaak Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht;
- Knock, in hoofdzaak Friesland, Groningen en Rotterdam e.o.;
- Van Meurs, in hoofdzaak Groningen en in wat mindere mate Friesland en Drenthe.

⁸³¹ Marten Jelle(n) Zuidhof (1737-1817), stelde vanaf 1759 orgelbeschrijvingen op aan de hand van eigen waarnemingen, krantenadvertenties en mededelingen uit de 'Boekzaal'. De STICHTING GRONINGEN ORGELLAND heeft enige jaren geleden tevergeefs gepoogd deze verzameling uit te geven.

⁸³² Arnoldus Pieter Gerardus de Waal (1815-1882), liet vier boeken op orgelgebied in één band inbinden en doorschieten met wit papier, waarop hij vervolgens door hemzelf verzamelde disposities noteerde. Deze verzameling (als gevolg van zijn opzet bijna een decimeter dik!) bevindt zich in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage. Over De Waal en diens dispositieverzameling (inclusief een register) zie: Frans Huisman, 'De dispositieverzameling van A.P.G. de Waal', *De Mixtuur*, nr. 34 (1981), 114-135 en Frits Zwart, 'A.P.G. de Waal en Samuel de Lange', *De Mixtuur*, nr. 38 (1982), 278-279.

⁸³³ De tekenaar Jacobus Reinoldus Theodorus Tellegen (1827-1915) stelde een dispositieverzameling samen van 60 Nederlandse orgels, alsmede 52 in het buitenland. Hij verstrekt meer details dan tijdgenoten en noemt onder meer de winddruk. Zijn collectie wordt bewaard in de bibliotheek van de Technische Universiteit Delft. Met dank aan Victor Timmer die samen met Ton van Eck een publicatie over Tellegen in voorbereiding heeft.

⁸³⁴ In muzikale nalatenschap van de organist-musicoloog-recensent Jan Lieuwes de Jong (1893-1959) bevindt zich o.m. diens dispositieverzameling. Zijn stukken worden bewaard in het Tresoar (een combinatie van het vroegere Rijksarchief en de provinciale bibliotheek van Leeuwarden). Met dank aan Victor Timmer die mij de gegevens over De Jong verstrekte.

⁸³⁵ Mededeling Arie Bouman dd 3 augustus 1975.

⁸³⁶ Victor Timmer, 'Een exemplaar van "Hess" met aantekeningen', *De Mixtuur*, nr. 59 (1988), 398-415 (met alle toevoegingen op de tekst in facsimile).

Microniveau (lokaal):

- Van Eem, die alle orgels in Dordrecht beschreef en daar zelfs de huisorgels niet oversloeg;
- De Waal, Rotterdam e.o.⁸³⁷

TABEL: Dispositieverzamelingen

Naam samensteller	Samenstellingsjaar (indien bekend)	Publicatiejaar	Jaar herpublicatie (indien van toepassing)	Aantal genoemde instrumenten ⁸³⁸
Hess	onbekend ⁸³⁹	1774	1945 en 1980	154
Knock	onbekend ⁸⁴⁰	1788	1968	120
Hess	\pm 1815 ⁸⁴¹	1907 ⁸⁴²	-	129
Van Eem	\pm 1780-1815	\pm 1930	1970	44 ⁸⁴³
Lohman	onbekend ⁸⁴⁴	1960	-	39
Broekhuizen	\pm 1850-1862	1986	-	1532
Van 't Kruijs	onbekend ⁸⁴⁵	1885	1972	284
Van Meurs	\pm 1920-1984	2016	-	303 ⁸⁴⁶

Er bestaan ook andere verzamelingen op dit terrein, die niet direct als dispositie-verzameling bekend staan, maar die wel veel vergelijkbare informatie bevatten; voorbeelden hiervan zijn een losbladige agenda van de orgelmaker Mense Ruiters uit Groningen (met veel gegevens van rond de Tweede Wereldoorlog), het schoolschriftje 'Kerkorgels' van orgelhersteller Derk

⁸³⁷ Verder voegde hij veel beschrijvingen van Duitse orgels toe, voornamelijk ontleend aan het Duitse tijdschrift *Urania*.

⁸³⁸ In deze kolom staat het aantal beschreven instrumenten binnen de Nederlandse grenzen. De grootte van de beschrijving per instrument speelt in dit kader geen rol. Dispositievoorbeelden zijn buiten beschouwing gelaten.

⁸³⁹ Het meest recente gegeven in deze verzameling is uit 1773.

⁸⁴⁰ Het meest recente gegeven in deze verzameling is uit 1786.

⁸⁴¹ Hoewel in de orgelliteratuur voor deze verzameling als samenstellingsjaar altijd \pm 1815 aangehouden wordt, is het meest recente gegeven in deze verzameling uit 1817 (de beschrijving van het orgel van de Nieuwe kerk te Haarlem).

⁸⁴² Op de omslag van dit boek staat 1907 als jaar van uitgave vermeld, op een identieke binnenpagina evenwel 1906.

⁸⁴³ Althans in het originele handschrift. In de gedrukte uitgave is dat aantal minder; zo wordt in 1970 achttienmaal verwezen naar het betreffende bericht (met dispositie) in *De Boekzaal* (mededeling Victor Timmer).

⁸⁴⁴ Het meest recente gegeven in deze verzameling is uit 1833.

⁸⁴⁵ Het meest recente gegeven in deze verzameling is uit het jaar van uitgifte, 1885.

⁸⁴⁶ Het daadwerkelijke aantal beschrijvingen is 304, echter één betreft een fantasie-ontwerp met het orgel van de Der Aa-kerk als uitgangspunt.

Mulder uit Uithuizen⁸⁴⁷ en het aantekeningenboek van de orgelmaker Petrus Johannes Vermeulen (1830-1910) uit Weert. Telgen van het orgelmakersgeslacht Van Hirtum lieten een ‘Kronyk of gedenkenis’ na, met daarin een ‘organogravi’.⁸⁴⁸ Net als bij de verzameling van Lohman ligt bij Van Hirtum’s kroniek het accent hiervan op instrumenten waar zij zelf bij betrokken waren.

VII.3 De dispositieverzameling van Van Meurs

Het bestaan van Van Meurs’ verzameling van orgelgegevens was lokaal bekend. Van Meurs deed daar ook niet geheimzinnig over, zo meldde hij in 1937 aan Vente dat ‘nagenoeg alle Herv. Kerken in Groningerland door mij [zijn] bezocht en ik heb van alle orgels aantekening gehouden. Er ontbreekt nog een 40 tal n.l. de streek tusschen Winschoten en Ter Apel, welke echter geen oudheid oplevert’.⁸⁴⁹ Wie gegevens uit de verzameling nodig had, kon die zonder problemen van hem krijgen. Hij stond de verzameling echter niet af. Voor zover gedocumenteerd, heeft Van Meurs voor de Tweede Wereldoorlog de cahiers slechts éénmaal ter inzage gegeven. Mogelijk heeft dat hem slechte ervaringen opgeleverd. Daarnaast valt niet uit te sluiten dat hij de cahiers vaak voor zijn werk nodig had. Had een verzamelaar veel gegevens nodig, dan was deze bij hem thuis welkom om ze over te schrijven. Hoewel de verzameling in het kader van de Groningse en Drentse orgelinventarisaties intensief is geraadpleegd, heeft een analyse van de inhoud van de cahiers nooit plaatsgevonden. In deze studie wordt hiermee een begin gemaakt. In groter verband werd het bestaan van de verzameling pas bekend bij de publicatie van de Groningse orgelinventarisatie, terwijl de verzameling eveneens genoemd wordt in de *Orgel-encyclopedie*.⁸⁵⁰

De dispositieverzameling van Van Meurs bestaat uit twee componenten: een geannoteerd exemplaar van Van ’t Kruijs en een aantal dispositiecahiers. Deze dispositiecahiers zijn drie schoolschriften waarin Van Meurs orgelgegevens noteerde alsmede een later gemaakte index. De tekst van de etiketten luidt in de aangetroffen volgorde:

- ‘v. ’t Kruijs, Aanvulling Orgeldisposities’
- ‘Ile Aanvulling Orgeldisposities’
- ‘Aanvulling Orgeldisposities III’
- ‘Inhoud van Orgeldisposities I, II, III, Van Meurs, Klapper’

In de schriften bevinden zich resp. 74, 156 en 73 orgelbeschrijvingen. De dispositieverzameling is als aparte Bijlage bij dit proefschrift gevoegd. Als voorbeeld is hierbij bladzijde [86]

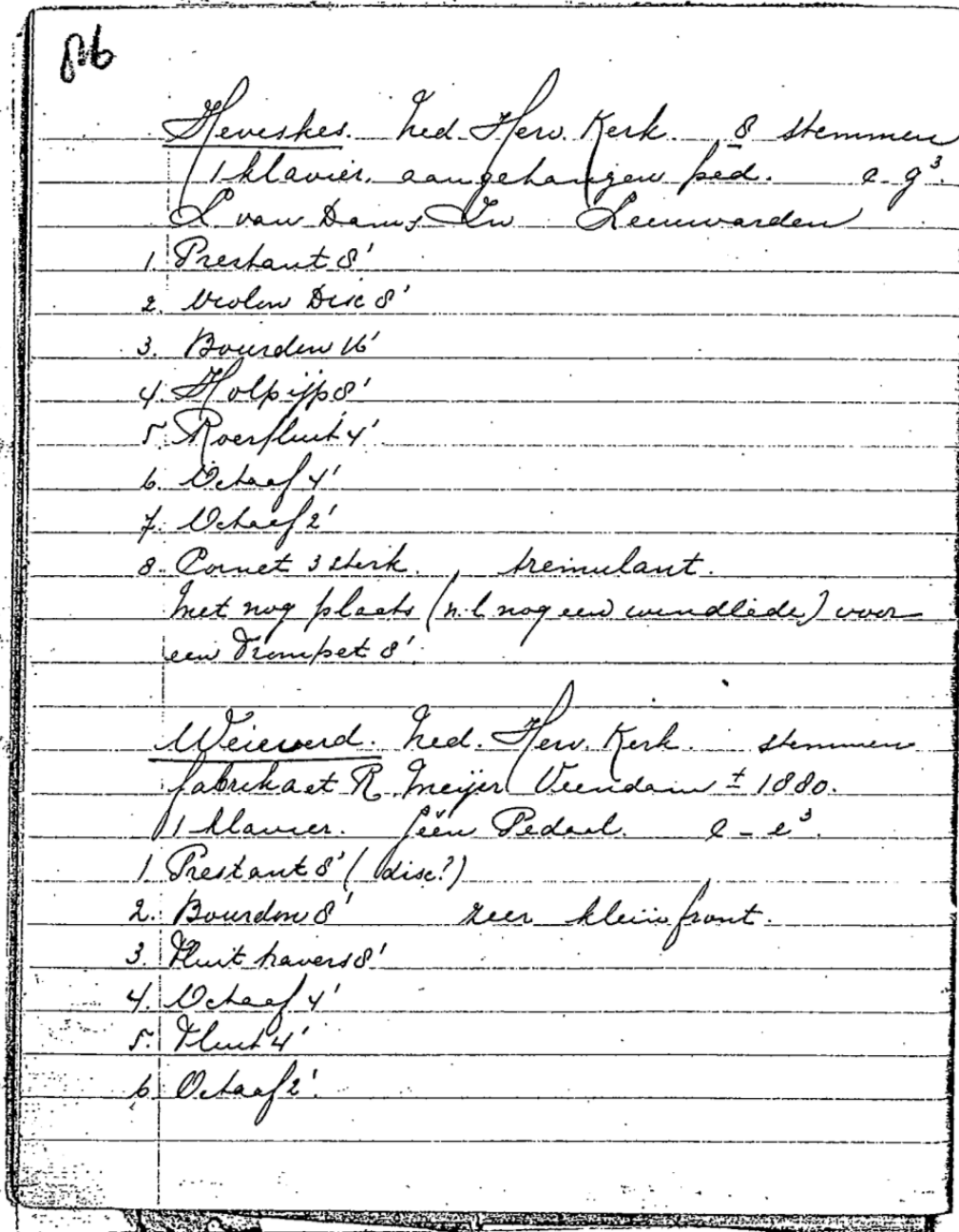
⁸⁴⁷ Dit schrift bevindt zich in de collectie van de orgelmaker Sicco Steendam in Roodeschool.

⁸⁴⁸ Frans Jespers en Ad van Sleuwen, ‘Kronyk of gedenkenis van Nicolaas van Hirtum’, *De Mixtuur*, nr. 22 (1977), 466-496. Deze verzameling wijkt qua opzet zo sterk af van de andere, dat ik die daarom buiten deze vergelijking heb gehouden.

⁸⁴⁹ Brief van Van Meurs aan Maarten Albert Vente van 17 april 1937 (Vente-arch.).

⁸⁵⁰ Bedoeld wordt de vijftiendelige serie ‘*Het Historische Orgel in Nederland*’ (Amsterdam 1997-2010).

afgedrukt. Op een onbekend moment is door Van Meurs' leerling Folkert Grondsma een globale index bij het manuscript gemaakt. Vermoedelijk is hij degene geweest die de bladzijden heeft genummerd.⁸⁵¹ Na Van Meurs' overlijden is Grondsma's index in potlood aangevuld. Deze inhoudsopgave is niet volledig en maakt daarom geen deel uit van voornoemde Bijlage. De verzameling is door mij opnieuw alfabetisch geordend in Appendix 15.

Figuur VII.1 Voorbeeld van een pagina uit Van Meurs' verzameling van orgelgegevens.

⁸⁵¹ Pagina [141] komt door onjuiste nummering tweemaal voor.

VII.4 Vergelijking van de bovengenoemde verzamelingen op hoofdlijnen

Om de wijze van verzamelen van de in het vorige hoofdstuk genoemde opstellers op hoofdlijnen met elkaar te kunnen vergelijken, is een format gehanteerd. Gekozen is voor de opzet die gehanteerd is bij de Groningse orgelinventarisatie.⁸⁵² Het gehele Groningse orgelbezit, groot ca. 450 orgels van diverse grootte, ouderdom en historische waarde, is aan de hand van deze format beschreven. In deze inventarisatie wordt grosso modo aan de volgende items aandacht gegeven:

- een korte historische beschrijving;
- de dispositie;
- de windvoorziening;
- de toepaste traktuur;
- verdere relevante details.⁸⁵³

In deze inventarisatie is overigens bewust afgezien van een waardeoordeel. De bij de inventarisatie gehanteerde opzet blijkt prima toepasbaar bij de vergelijking van de historische dispositieverzamelingen, al moet wel een aantal kanttekeningen gemaakt worden:

- informatie over de toegepaste traktuur was voor de meeste historische opstellers geen issue, immers tot het einde van de negentiende eeuw hadden vrijwel alle orgels mechanische sleepladen;
- informatie rond stemming en toonhoogte werd in oude verzamelingen niet vastgelegd;
- in tegenstelling tot het Groningse project, waarbij inventariseren centraal stond en bewust geen waardeoordeel werd gegeven, heeft een aantal van de bovengenoemde samenstellers zich wel aan een waardeoordeel gewaagd.

Toetsing aan dit format levert per samensteller een gevarieerd beeld op (Appendix 14). Hoewel de verzamelingen op het eerste gezicht op elkaar lijken, blijken er op basis van dit format toch significante verschillen. De betrouwbaarheid van de diverse verzamelingen is niet altijd 100%. Ook al deden de opstellers hun uiterste best, veelal waren ze voor aanlevering van gegevens afhankelijk van derden en mogelijk ging ook bij het zetwerk wel eens wat mis. Zo publiceerde Knock een toch wat opmerkelijke Borstwerkd dispositie van het orgel van Mepel;⁸⁵⁴ Gierveld heeft bij de uitgave van Broekhuizen heel wat correcties op diens teksten moeten maken.

⁸⁵² Jaap Brouwer e.a 1994-1998 en 2009, dl. I, 6-7.

⁸⁵³ Bij de Groningse orgelinventarisatie werd iedere orgelbeschrijving voorafgegaan door een globale beschrijving van de ruimte waarin het orgel staat. Dit specifieke punt van aandacht wordt hier niet meegenomen.

⁸⁵⁴ Nicolaas A. Knock 1788, 48.

VII.5 Het belang van dispositieverzamelingen

Dispositieverzamelingen hebben op verschillende abstractieniveaus waarde. Op macroniveau en mesoniveau geven ze, afhankelijk van de grootte, op nationale dan wel lokale schaal de stand van zaken van een bepaald moment weer. Op mesoniveau spelen ze een rol bij het snel in beeld krijgen van de werkzaamheden van individuele orgelmakers. Op microniveau vullen ze leemten in archieven en spelen in dat kader een rol bij determinatie van gebruikte instrumenten waarvan de herkomst niet, dan wel onvoldoende, duidelijk is.

Enkele voorbeelden hiervan op macroniveau: de dispositieverzameling van Van Eem biedt de lezer een bijna intieme blik in het orgelbestand van Dordrecht. Hij heeft hierin zelfs de nodige orgels in particulier bezit beschreven. De verzameling Broekhuizen is dermate volledig, dat Jan Zwart dit manuscript wel eens ‘de burgerlijke stand van het vaderlandse orgelbezit’ noemde.⁸⁵⁵ Op mesoniveau: in het verleden, toen veel minder literatuur op orgelbouwgebied voorhanden was, speelden dispositieverzamelingen een centrale rol in het opstellen van werklijsten van de individuele orgelmakers en hadden op die wijze een functie bij het opsporen van vergelijkingsmateriaal, bijvoorbeeld ten behoeve van reconstructie. Op microniveau: enkele voorbeelden van instrumenten, waarvan de historie mede dankzij één van de dispositieverzamelingen kon worden achterhaald, volgen hieronder.

KEDICHEM, PROTESTANTSE KERK: dit anonieme instrument heeft een ware zwerftocht door ons land gemaakt. Door de informatie die het instrument zelf opleverde bij de voorbereiding van de restauratie van 2003 te combineren met de gegevens uit Broekhuizen, werd duidelijk dat het hier om een instrument uit de eerste helft van de 18^e eeuw ging, dat in 1794 als gebruikt orgel geplaatst werd in de Hersteld Evangelisch Lutherse kerk te Medemblik.⁸⁵⁶

RAVENSWAAIJ, PROTESTANTSE NICOLAASKERK: aanvankelijk was slechts bekend dat dit uit ca. 1700 daterende orgel ooit als gebruikt instrument in de Oud-Katholieke H. Nicolaaskerk in Den Helder was geplaatst. Dankzij Broekhuizen werd duidelijk dat dit orgel oorspronkelijk gemaakt werd voor de Oud-Katholieke schuilkerk ‘De Drie Bonte Kraayen’ in Amsterdam. Bouwer en bouwjaar ervan konden evenwel tot dusver nog niet achterhaald worden.⁸⁵⁷

SCHERMERHORN, PROTESTANTSE KERK HET ZWETHUIS: door de schaarse historische gegevens over dit orgel te combineren met de informatie die Hess publiceerde over de staties van Alkmaar, is in 1964 bij de restauratie van dit orgel aannemelijk gemaakt, dat het uit de St.-Franciscusstatie in de Schoutstraat aldaar afkomstig is.⁸⁵⁸

⁸⁵⁵ Rob van der Hilst, Uniek handschrift openbaart rijkdom aan oude kerkorgels, *Trouw*, 10 februari 1986.

⁸⁵⁶ *De Orgelkrant*, 9/3 (2004), 10-11.

⁸⁵⁷ Simon W.J. Schade van Westrum, ‘Oud-Katholiek orgelbezit (IV)’, *De Mixtuur*, nr. 46 (1984), 663-640.

⁸⁵⁸ Jan Jongepier, ‘Bij de foto’s’, *Het Orgel* 64/4 (1968), 103-107.

YERSEKE, PROTESTANTSE ODULPHUSKERK: van het op 16 mei 1940 als gevolg van oorlogshandelingen verbrande orgel, is een foto beschikbaar maar verder was er tot voor kort nauwelijks iets van bekend. Door combinatie van de schaarse informatie met de gegevens uit Knock en Broekhuizen, aangevuld met uitgebreid archiefonderzoek, bleek dat dit het orgel moet zijn geweest dat in 1744 door Moreau was gemaakt voor de Rooms-Katholieke St.-Rosaliakerk in Rotterdam. In 1778 werd het verplaatst naar de Rooms-Katholieke kerk St.-Jan's Onthoofding te Zoeterwoude en in 1888 tenslotte kwam het voor f 1.500,-- in Yerseke terecht.⁸⁵⁹

VII.6 Analyse van Van Meurs' dispositieverzameling

Van Meurs is vermoedelijk rond 1930 met vastleggen van orgelgegevens begonnen. Na de Tweede Wereldoorlog stopte hij daar mee; slechts op een enkel moment later voegde hij nog een nieuwe beschrijving toe. Zo maakte de orgelcommissie van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN op 8 december 1979 haar eerste orgelinspectietoetocht en wel naar de voormalige Hervormde kerken van Wehe den Hoorn, Zuurdijk, Usquert en Adorp. Op de kerk van Usquert na, waar Van Meurs kind aan huis was, noteerde hij overal de orgelgegevens om thuis na te kunnen gaan of hij die gegevens al in zijn verzameling had. Het laatste orgel dat hij bezocht en beschreven heeft, is vermoedelijk dat van de Doopsgezinde kerk van Middelstum.⁸⁶⁰ Hij woonde op 28 april 1984 de ingebruikneming na restauratie bij en noteerde de dispositie. Uit zijn handschrift blijkt dat zijn zicht toen al slechter aan het worden was. Van Meurs vond het 'een zeer waardevol orgel, dat tot voor kort te weinig aandacht heeft gekregen binnen het Groninger historische orgelbezit'.⁸⁶¹ Daarentegen zijn er ook voorbeelden van instrumenten die hij getuige zijn plakboeken tijdens concerten of tijdens de eredienst wel bespeelde, maar die niet door hem in zijn dispositieverzameling zijn opgenomen. Evenmin voelde hij de noodzaak om gegevens op te nemen van orgels die hij buiten Nederland bespeelde. Hij kreeg – getuige bewaard gebleven correspondentie – van een aantal van die orgels de disposities van te voren toegezonden, maar nam deze nooit in zijn verzameling op.

De verzameling telt 304 beschrijvingen, 303 van bestaande instrumenten en één fantasie-ontwerp. 26 locaties noemt Van Meurs tweemaal:

- 7 omdat op deze locatie intussen een ander instrument was geplaatst;
- 12 omdat nieuwe informatie voorhanden was;
- van 5 is de reden onduidelijk, mogelijk heeft hij niet doorgehad dat van deze instrumenten al een beschrijving was vastgelegd;

⁸⁵⁹ Zie uitgebreid over dit instrument: Victor Timmer en Johan Eckhardt, *Aan de oevers van de Oosterschelde. Over een verloren gegaan orgel van Moreau en een orgeltocht in Tholen in 1908* (Elburg 2009, donateurspublicatie nr. 71 van de STICHTING TOT BEHOUD VAN HET NEDERLANDSE ORGEL).

⁸⁶⁰ Dispositieverzameling Van Meurs, [154].

⁸⁶¹ Mededeling Melle Buruma, 27 november 2010.

- bij één beschrijving verwijst hij naar een andere versie;
- bij één locatie is zowel sprake van een beschrijving als van een fantasie-ontwerp.

Eén beschrijving komt zelfs driemaal voor: hij beschreef het vroegere orgel eenmaal en de onder zijn advies geplaatste opvolger dubbel. De omvang van de afzonderlijke beschrijvingen is zeer divers. Daar waar sprake was van een harmonium beperkt de beschrijving zich soms slechts tot één enkele regel; andere beschrijvingen beslaan daarentegen diverse pagina's.

Opzet van de beschrijvingen

Hoewel de verzameling in enkele tientallen jaren is samengesteld en actueel gehouden, is de opzet in grote lijnen hetzelfde gebleven:

- plaatsnaam en aanduiding kerkgebouw;
- historische informatie;
- dispositie, onder vermelding van de speelhulpen;
- voor zover van toepassing enige additionele informatie.

Er is slechts één onderwerp waarbij sprake is van een verschuiving in de opzet en dat is de wijze waarop Van Meurs over zichzelf spreekt: Bij de beschrijving van het orgel van Engelbert noteerde hij: 'Ingewijd zo 16 October 1938 's av 7 uur door mij'.⁸⁶² Ook bij de beschrijving van het orgel van Winsum schreef hij 'Ingewijd door mij: 14 Mei 1937'.⁸⁶³ Bij Odoorn stelde hij 'toezicht ondergeteekende',⁸⁶⁴ doch aan de beschrijving van het orgel van Westebroek⁸⁶⁵ voegde hij bijna veertig jaar later enigszins afstandelijk toe: 'ingewijd 9 jan 1977 door J.B. v. Meurs'. Mogelijk koos hij voor een afstandelijker stijl omdat zijn beschrijvingen in toenemende mate door derden werden geraadpleegd. Bij de door hem gehanteerde manier van vastleggen kan het volgende worden opgemerkt.

MET BETREKKING TOT PLAATSNAAM EN AANDUIDING KERKGEBOUW:

Deze lijn wordt consequent gevolgd, er is geen enkele beschrijving die niet nadrukkelijk aan een locatie kan worden gelinkt.

MET BETREKKING TOT HISTORISCHE INFORMATIE:

Bij elf beschrijvingen van pijporgels ontbreekt iedere historische informatie. In sommige gevallen is dat te verwachten: zo is de historie van instrumenten in Rottum en Eppenuizen zelfs nu nog maar voor een deel bekend; de herkomst van het historisch belangrijke orgel van Bovensmilde werd pas in de jaren zeventig van de vorige eeuw achterhaald. Opvallend in dit kader is echter het ontbreken van dergelijke informatie bij de beschrijving van het orgel van de Protestantse kerk van Noordhorn. Dit orgel is weliswaar niet gesignd of gedateerd, maar

⁸⁶² Dispositieverzameling Van Meurs, [125].

⁸⁶³ Ibid, [106].

⁸⁶⁴ Ibid, [107].

⁸⁶⁵ Ibid, [11].

gezien de vriendschappelijke relatie met de orgelmakers Doornbos had Van Meurs bekend kunnen zijn met het feit dat dit orgel in 1899 door Jan Doornbos gemaakt was. Bij het eveneens niet gesigeneerde orgel van Den Ham noteerde hij de bouwer wél. Bij één van de laatste beschrijvingen, een reflectie met betrekking tot het orgel van de Der Aa-kerk, ontbreken ook historische gegevens, maar die waren al elders in de verzameling vermeld.

MET BETREKKING TOT DE DISPOSITIE:

Van de 303 beschrijvingen zijn er 45 (14%) niet voorzien van een dispositie. Dit heeft de volgende redenen:

Reden	Aantal
In de betreffende kerk staat in het geheel geen instrument	1
In de betreffende kerk staat alleen een harmonium	33
De dispositie wordt verderop in de verzameling alsnog vermeld	2
Voor de dispositie verwijst Van Meurs naar Van 't Kruijs	5
Voor de dispositie verwijst Van Meurs naar andere literatuur die hij tot zijn beschikking had	2
Niet herleidbare reden ⁸⁶⁶	2
Totaal	45

Van Meurs noteerde slechts wat hij ter plekke op de registerplaatjes las en vulde dat aan met wat hij bij bespeling hoorde. Zo noteerde hij bij niet-uitgebouwde registers, vanaf welke toon pijpwerk aanwezig was. Over de juiste ouderdom van de individuele stemmen liet hij zich zelden uit.

Uit de beschrijvingen blijkt niet of hij ook aandacht besteedde aan het inwendige van de bezochte orgels. Hij noteerde over het inwendige echter maar weinig. Bij zijn bezoek aan het orgel van de Gereformeerde kerk van Warffum bijvoorbeeld, noteerde hij wel de naam van degene die dit orgel geleverd had, Martinus Vermeulen (Woerden), maar miste – door het inwendige niet dan wel onvoldoende te bekijken – de hoge ouderdom: in eerste aanleg Hempenius, 1788!⁸⁶⁷ Ook bij het vroegere orgel van de kerk van Obergum (eveneens geleverd door Vermeulen) ontging hem hierdoor het feit dat dit instrument een achttiende-eeuws binnenwerk van Belgische oorsprong had.⁸⁶⁸ Om de historie te achterhalen is overigens nogal eens additioneel zoekwerk nodig. Van het orgel van de kerk van Tinallinge bijvoorbeeld, bleek nog maar recent dat het in oorsprong een huisorgel was, aanwezig in de boerderij van de

⁸⁶⁶ Het gaat hier om twee instrumenten die Van Meurs tijdens een vakantie in Overijssel heeft bezocht en waarbij hij vermoedelijk niet tot de speeltafel/klaviatuur heeft kunnen 'doordringen'.

⁸⁶⁷ Dirk Bakker, *Rapport betreffende het orgel in de Gereformeerde kerk te Warffum* (typoscript Piershil 2003), 5.

⁸⁶⁸ Op één van de bekens van de in de jaren vijftig verwijderde Trompet 8', stond een inscriptie van één van de telgen van het orgelmakersgeslacht Le Picard uit Luik. Doordat dit gegeven maar in beperkte kring bekend was, kon het gebeuren dat dit orgel in 1977 door de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN verkocht werd aan de Hervormde kerk van Noordhorn en daar gebruikt werd voor vergroting (in eigen beheer) van het Doornbosorgel aldaar.

familie Teenstra in Ruigezand (een buurtschap ten zuiden van Zoutkamp).⁸⁶⁹ Overigens blijkt uit niets, dat eerdere scribenten wél aandacht aan het binnenwerk besteedden; Van Meurs was in dit opzicht een echte volger. Misschien werd de nadere beschouwing van het inwendige ook pas in een later stadium een issue, als hij in de rol van adviseur zelf actief met een orgel aan de slag moest. Over het exterieur van de instrumenten schrijft hij niets.

MET BETREKKING TOT DE OVERIGE BIJ DE BESCHRIJVINGEN VAN BELANG ZIJNDE ELEMENTEN:

Klavieromvang: De omvang van de klavieren vermeldt hij niet consequent.

Manuaal- en pedaalomvang is vermeld	40
Alleen manuaalomvang is vermeld	78
Alleen pedaalomvang is vermeld	2
Manuaal- noch pedaalomvang is vermeld	183
Totaal	303

In de verzameling is een lichte verschuiving zichtbaar. Hoe recenter de beschrijving, hoe vaker informatie over de omvang van de klavieren is vermeld. Opvallend is dat bij orgels met aangehangen pedaal veelal de omvang van het voetklavier niet is vermeld: bij veel kleine Groningse dorpsorgels uit de tweede helft van de negentiende eeuw is overigens slechts sprake van een aangehangen pedaal van beperkte omvang, bij orgels van de Gebr. Van Oeckelen veelal 1½ octaaf, bij die van Meyer maar 1 octaaf.

Speelhulpen: Speelhulpen worden niet altijd consequent vermeld.⁸⁷⁰

Windvoorziening: Op de aard van de windvoorziening gaat Van Meurs maar beperkt in. In enkele gevallen noteerde hij het aantal balgen, veelal was dat overigens in de vorm van een aanvulling op de bestaande tekst, waardoor we moeten aannemen dat het type windvoorziening hem pas later ging bezighouden. Landelijk kwam die belangstelling ook pas later op gang. Van Meurs was hierin voor op zijn tijd.

Mixtuursamenstelling: Slechts enkele malen voegde Van Meurs een mixtuursamenstelling toe, veelal was dat bij instrumenten waarbij hij als adviseur was betrokken.

Traktuur: De traktuur wordt maar zelden vermeld. Een enkele keer kan slechts aan de hand van de speelhulpen geconcludeerd worden dat het betreffende instrument geen mechanische traktuur heeft.

Waardeoordeel: Een enkele maal voegde hij een waardeoordeel toe.

Met betrekking tot correcties/aanvullingen op de tekst: Bij 118 beschrijvingen heeft Van Meurs op een later moment correcties en/of aanvullingen aangebracht. De redenen zijn divers: het betreffende instrument bestond bijvoorbeeld intussen niet meer of was gewijzigd, de naam van de vaste bespeler en/of koster werd toegevoegd, dan wel additionele informatie zoals de aard van de windvoorziening. Het uiteindelijk als statisch document overgeleverde manuscript, was in oorsprong een groeidocument. Zoals te verwachten is het merendeel van

⁸⁶⁹ Dirk Molenaar, 'Het Doornbos-orgel in Tinallinge', *De Orgelvriend* 57/4 (2015), 14-18.

⁸⁷⁰ Aangezien niet ieder beschreven instrument daadwerkelijke speelhulpen heeft, is hier bewust afgezien van het vermelden van percentages.

de wijzigingen aangebracht in het oudste deel van de verzameling: van de eerste 100 beschrijvingen is bij 65 items een correctie aangebracht.⁸⁷¹ Doordat Van Meurs de teksten in zijn cahiers op een dusdanig wijze aanpaste dat de oorspronkelijke tekst altijd raadpleegbaar bleef, is vrijwel altijd de situatie te achterhalen die hij bij een eerste bezoek aantrof. Deze vorm verhoogt de naslagwaarde van het manuscript. De aangebrachte correcties illustreren ook de groei die Van Meurs doormaakte met betrekking tot zaken die hij als belangrijk beschouwde.

Met betrekking tot de bijlagen: Bij 27 beschrijvingen is later een bijlage gevoegd, veelal in de vorm van een (doorgaans ongedateerd) krantenbericht, soms ook een inwijdingsprogramma, een concertprogramma of een drukwerkje (vermoedelijk afkomstig van een excursie).⁸⁷²

Hoe stelde Van Meurs zijn dispositiecahiers samen? Hij vermeldde allereerst de disposities van de orgels die hij in het kader van zijn werk tegen kwam. Daarnaast verzamelde hij gegevens tijdens excursies en tijdens zijn vakanties. Als gevolg van dat laatste zijn orgels van buiten de provincies Groningen en Drenthe daardoor veelal groepsgewijs genoteerd. De disposities staan in volgorde van vastlegging, er is dan ook geen sprake van een bewuste historische of stilistische lijn. Door die a-selecte indeling raakte hij zelf ook een enkele keer het overzicht kwijt. Enkele instrumenten, zoals bijvoorbeeld de vroegere Paterskerk in Groningen en de voormalige Hervormde kerk van Wehe den Hoorn, zijn dan ook tweemaal beschreven. Extra verwarrend is dat Van Meurs op latere leeftijd begon de nog beschikbare open ruimte met nieuwe beschrijvingen op te vullen. Zo vulde hij de open ruimte op [149] later op met een beschrijving van het nieuwe orgel van Leermens en voegde hij op [153] voor de tweede keer gegevens over het orgel van Wehe den Hoorn toe.⁸⁷³

Zoals aangegeven is de beschrijving van het orgel van de Doopsgezinde kerk van Middelstum vermoedelijk de laatste die Van Meurs heeft vastgelegd.⁸⁷⁴ De verzameling is door deze opzet dan ook in grote mate toevallig van karakter en niet inventariserend. Het valt niet uit te sluiten dat Van Meurs later gegevens van instrumenten invoegde, die hij terugvond in eerder gemaakte aantekeningen; hij gooide immers nooit wat weg. Zo vinden we gegevens rond het orgel van Mensingeweer pas aan het einde van zijn verzameling terug, terwijl hij er in zijn Eenrumse tijd al kennis mee maakte en er zeer enthousiast over was.⁸⁷⁵ De plannen rond het orgel van de Gereformeerde kerk van Appingedam vinden we pas op [156] terug. Omdat hij bij de geplande Dulciaan van dit orgel 'na de oorlog' schreef, moeten we er van uitgaan dat die beschrijving tijdens de Tweede Wereldoorlog is opgesteld. Vrijwel aan het eind van de verzameling staan gegevens over het op 24 april 1945 verwoeste orgel van de

⁸⁷¹ Als de harmoniums en verwijzingen naar ander bronnenmateriaal buiten beschouwing gelaten worden, dan is van de eerste 100 *daadwerkelijke* orgelbeschrijvingen zelfs op 67 ervan later een correctie aangebracht.

⁸⁷² Een aantal tussengevoegde papieren die geen enkele relatie hebben met de daadwerkelijke beschrijvingen, is in deze telling niet meegenomen, omdat ze er mogelijk pas later tussen zijn gevoegd.

⁸⁷³ Deze vastlegging was vermoedelijk het gevolg van de eerder in dit hoofdstuk genoemde excursie van de orgelcommissie van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN op 8 december 1979.

⁸⁷⁴ Dispositieverzameling Van Meurs [154].

⁸⁷⁵ Ibid. [132].

Protestantse Antoniuskerk van Scherpenzeel. Hoe hij aan die informatie is gekomen, is onbekend. Groningse instrumenten die al door Van 't Kruijs beschreven waren, zoals de Martinikerk van Groningen en de Jacobikerk van Uithuizen, vermeldde hij niet opnieuw, tenzij daar bijvoorbeeld als gevolg van een wijziging aanleiding toe was.

De gegevensverzameling is, zoals aangegeven, een a-selecte verzameling. Van Meurs streefde immers niet naar een complete inventarisatie van bijvoorbeeld Groningen en Drenthe, maar legde slechts vast wat hij tegen kwam. Het heeft dan ook weinig zin om te filosoferen waarom een bepaald orgel niet in zijn verzameling is opgenomen. Toch zou ik hierop één uitzondering willen maken: het is opvallend dat het vroegere waardevolle Assendelft-orgel uit de Gereformeerde kerk van Baflo in Van Meurs' gegevensverzameling ontbreekt, immers op zijn wekelijkse wandelingen tussen het station Baflo en de kerk van Eenrum, liep hij pal langs dit kerkgebouw.⁸⁷⁶ Hij is er of nooit naar binnen geweest, of heeft om welke reden dan ook informatie over dit orgel nooit in zijn verzameling opgenomen.

De naoorlogse orgelbouw ontbreekt op drie instrumenten na: de orgels van resp. Woldendorp, Zelhem en Leermens.⁸⁷⁷ Dit kan diverse oorzaken hebben. Het feit dat Van Meurs de orgelbouw uit deze periode niet waardeerde, is hiervoor de meest plausibele reden. Daarnaast bestaat natuurlijk de mogelijkheid dat hij het niet meer nodig vond zijn verzameling verder uit te breiden, omdat intussen – in vergelijking tot de vooroorlogse jaren – veel meer relevante informatie beschikbaar kwam in de diverse orgelperiodieken en ook Groningen daarin voldoende aan bod kwam.

Het lijkt erop dat het opstellen van de verzameling in grote lijnen gelijke tred houdt met de in Hoofdstuk VI beschreven *fase 2* binnen Van Meurs' periode als adviseur. Aanvullende gegevens die hij later in handen kreeg, bijvoorbeeld door zijn advieswerk voor de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN, nam hij veelal niet meer op. Naoorlogs Gronings orgelnieuws bewaarde hij nog wel, echter nu niet meer in de dispositiecahiers, maar in zijn vele plakboeken. Uit de cahiers blijkt dat Van Meurs de beschikking had over een exemplaar van Van 't Kruijs' geschrift; uit latere aanvullingen blijkt, dat hij ook Hess en Knock raadpleegde, terwijl o.m. uit de beschrijving van het voormalige Winsumse orgel te concluderen valt dat hij van Jan Zwart informatie uit het manuscript Broekhuizen kreeg.⁸⁷⁸

Van Meurs heeft kennelijk nooit de behoefte gevoeld om zijn verzameling opnieuw losbladig op te zetten, in een ordner bijvoorbeeld, en er zo een logisch systeem in aan te brengen (bijvoorbeeld op plaatsnaam, op kerkgenootschap of anderszins). Dit nadeel maakt de verzameling zeker niet minder interessant, hooguit is die als gevolg van deze werkwijze minder goed toegankelijk.

Afgezien van een enkele datum van ingebruikneming zijn de beschrijvingen niet gedateerd. Zoals uit de annotatie in Appendix 16 zal blijken, is datering na additioneel onderzoek echter vrijwel altijd mogelijk.

⁸⁷⁶ Dit orgel staat sinds 1993, na bijna 40 jaren in opslag gelegen te hebben, in de Protestantse kerk van Bloemendaal.

⁸⁷⁷ Dispositieverzameling Van Meurs, resp. [145], [147] en [149].

⁸⁷⁸ Jan Zwart gaf die informatie aan Van Meurs in een helaas ongedateerde brief. Deze brief bevindt zich tussen twee andere brieven van Zwart van resp. december 1930 en mei 1932 (Van Meurs' ordner).

Inhoud in geografische zin en op basis van kerkgenootschap

De geografische spreiding van de in het manuscript genoemde orgels is als volgt.⁸⁷⁹

Provincie	Aantal	%
Groningen	209	69,0
Friesland	39	12,0
Drenthe	35	11,2
Overijssel	5	1,7
Gelderland	5	1,7
Utrecht	-	-
Noord-Holland	8	2,6
Zuid-Holland	2	0,7
Zeeland	1	0,3
Noord-Brabant	-	-
Limburg	-	-
Buitenland	-	-
Totaal	303	100

De 209 beschreven Groningse orgels zijn als volgt verdeeld over de landstreken die in deze provincie van oudsher worden onderscheiden:⁸⁸⁰

Landstreek	Aantal	%
Hunsingo	52	24,9
Westerkwartier	44	21,1
Oldambt en Westerwolde	29	13,9
Stad Groningen en het Gorecht	27	12,3
Fivelingo	57	27,3
Totaal	209	100

Qua kerkgenootschap is de spreiding van de in het manuscript genoemde orgels als volgt:

Kerkgenootschap	Aantal	%
Nederlands Hervormde kerk	268	89
Baptistenkerk	2	p.m.
Christelijke Gereformeerde kerk	1	p.m.

⁸⁷⁹ In de overzichten in dit hoofdstuk zijn de beschrijvingen leidend geweest. Aan het feit dat een aantal instrumenten dubbel voorkomt, is in dit kader voorbij gegaan.

⁸⁸⁰ Onder dit aantal bevindt zich overigens één dispositie-ontwerp.

Doopsgezinde kerk	9	3
Evangelisch Lutherse kerk	2	p.m.
Gereformeerde kerk	14	5
Remonstrantse kerk	1	p.m.
Rooms-Katholieke kerk	5	2
Niet-kerkelijk gebouw	1	p.m.
Totaal	303	100

Binnen de Groningse orgels is de spreiding op basis van het kerkgenootschap als volgt⁸⁸¹:

Kerkgenootschap	Aantal	%
Nederlands Hervormde kerk	177	85,2
Baptistenkerk	2	1,0
Christelijke Gereformeerde kerk	1	0,5
Doopsgezinde kerk	9	4,3
Evangelisch Lutherse kerk	2	1,0
Gereformeerde kerk	12	5,0
Remonstrantse kerk	1	0,5
Rooms-Katholieke kerk	4	2,0
Niet-kerkelijk gebouw	1	0,5
Totaal	209	100

Relatie tussen de dispositieverzameling en andere door Van Meurs nagelaten archivalia

Een enkele keer verduidelijken door Van Meurs nagelaten andere stukken in de Groninger archieven een orgelbeschrijving. Zo vinden we in de nagelaten papieren vermeldingen over problemen met het nieuwe orgel van Engelbert. De al dan niet later bij de beschrijving van het orgel van de Andreaskerk te Westeremden gevoegde mededeling rond de kast wordt duidelijker aan de hand van een tekst in de nagelaten stukken.⁸⁸² Waar in de orgelbeschrijving bij Beilen slechts staat ‘een weinig gerestaureerd’, laten van Meurs’ nagelaten archiefstukken zien hoe intensief hij zelf met de voorbereiding van dit project bezig is geweest.

In zijn verzameling vermeldt Van Meurs niet consequent zijn inbreng als adviseur bij restauratie en nieuwbouw of als inspeler. Zijn rol is duidelijk bij de beschrijvingen van de orgels van Zeerijp, Winsum, Engelbert, Westerbroek en Ezinge. Bij de beschrijvingen van van Westeremden en Uithuizermeeden vermeldt hij evenwel niets.

⁸⁸¹ Ook voor dit overzicht geldt dat de beschrijvingen leidend geweest zijn. Aan het feit dat een aantal kerken dubbel voorkomt, is in dit kader voorbijgegaan.

⁸⁸² Mogelijk een tekst t.b.v. een excursiebrochure?

Doel en betrouwbaarheid van de verzameling

Van Meurs heeft nergens aangegeven waarom hij deze verzameling opstelde. Vermoedelijk beschouwde hij de cahiers voornamelijk als eigen naslagwerk, niet voor niets schreef hij op het eerste etiket van zijn cahier: ‘van ’t Kruijs. Aanvulling Orgeldisposities’. Ook verwees hij al vroeg in zijn verzameling voor de gegevens over vier instrumenten naar deze bron.⁸⁸³ Bij gebrek aan voldoende informatie over de orgels in de regio zag hij zich genoodzaakt, deze zelf te vergaren. Ook valt niet uit te sluiten dat hij – net als destijds zijn leermeester Zwart – een eigen Broekhuizen wilde hebben. De verzameling ondersteunde hem in zijn werk als adviseur. De periode waarin hij zijn verzameling te schrift stelde, komt *grosso modo* overeen met fase 2 binnen zijn advieswerk: zijn meest productieve periode daarin. Los van deze vermoedens bestaat ook altijd nog de mogelijkheid dat Van Meurs de verzameling heeft aangelegd in het kader van het voor hem zo kenmerkende doorgeven van kennis.

Qua betrouwbaarheid scoort de verzameling van Van Meurs zeer hoog. Uit de annotatie (zie Appendix 16) blijkt, dat hij vrijwel geen notatiefouten maakte, dit in schril contrast met Broekhuizen, maar deze was grotendeels afhankelijk van door derden verstrekte informatie.

Het werk van de familie Van Oeckelen kende Van Meurs goed. Ondanks het feit dat de Van Oeckelens hun instrumenten vrijwel niet signeerden, herkende hij hun werk altijd. Omdat de Van Oeckelens hun werk ook vrijwel nooit dateerden, ontbreekt in zijn dispositieverzameling bij Van Oeckelen-orgels veelal het bouwjaar. Van de Groningse Van Oeckelen-orgels in Hervormde kerken miste hij slechts de instrumenten van Muntendam en Blijham, beide gelegen in streken van de provincie waar hij gezien het eerder in dit hoofdstuk vermelde overzicht kennelijk weinig kwam. Zoals aangetoond gaat Van Meurs maar beperkt in op de traktuur en kan soms slechts aan de hand van de speelhulpen geconcludeerd worden dat het betreffende instrument geen mechanische traktuur heeft. Een enkele keer slaat hij op gebied van de traktuur de plank mis.

VII.7 Vergelijking tussen de verzamelingen van Van ’t Kruijs en Van Meurs

Omdat Van Meurs zijn verzameling zag als een aanvulling op Van ’t Kruijs, kan men de vraag stellen hij als een volgeling van Van ’t Kruijs moet worden beschouwd. Diens verzameling is geografisch gezien op de volgende wijze ingericht:

⁸⁸³ Dispositieverzameling Van Meurs, [12]

Provincie	Aantal	%
Groningen	16	5,7
Friesland	15	5,2
Drenthe	2	0,7
Overijssel	23	8,1
Gelderland	27	9,5
Utrecht	26	9,1
Noord-Holland	36	12,6
Zuid-Holland	97	34,0
Zeeland	19	6,7
Noord-Brabant	15	5,3
Limburg	9	3,1
Totaal	284	100

Voor wat betreft de provincie Groningen beschreef Van 't Kruijs orgels van de volgende kerken: de Broerenkerk, Martinikerk, Nieuwe kerk, Pepergasthuiskerk en Waalse kerk in Groningen, alsmede de hervormde kerken van Eenrum, Leens, Midwolda, Oude Pekela, Sappemeer, Uithuizen, Wildervank, Winschoten en Zuidbroek. Uit de provincie Drenthe beschreef Van 't Kruijs slechts twee orgels: die in de hervormde kerken van Assen en Meppel.

In zijn eigen exemplaar van Van 't Kruijs' geschrift heeft Van Meurs nogal wat wijzigingen aangebracht: hij beschouwde dit blijkbaar als werkexemplaar. Vooral uit deze wijzigingen doemt het beeld op van iemand die òf over veel contacten door het hele land beschikte en/of op vele plekken orgels heeft bekeken en/of bespeeld. Sommige aanpassingen zijn marginaal en hebben louter betrekking op de naam van een organist of op een voetmaat (bijv. 2 2/3' i.p.v. 3'). Elders zijn de ingrepen fors: hij vulde de historie aan, stelde de veranderde dispositie op schrift, voegde een mixtuursamenstelling toe of noteerde een woord van waardering.⁸⁸⁴ Grafisch levert dit het volgende beeld op:

Van Meurs' aanvullingen op Van 't Kruijs	Aantal disposities	Percentage
Tekst ongewijzigd	201	71 %
Tekst marginaal aangepast	43	15 %
Tekst fors aangepast	40	14 %
Totaal	284	100 %

De geannoteerde Van 't Kruijs wordt in dit onderzoek verder buiten beschouwing gelaten omdat de impact van de wijzigingen (14%) maar beperkt is. De eigen dispositiecahiers van Van Meurs zijn veel oorspronkelijker en daarnaast ook van grotere regionale waarde.

⁸⁸⁴ Zo schreef hij bijvoorbeeld bij het orgel van de Hervormde kerk van Winschoten (Witte 1868): 'edel en fraai geluid' en bij dat van de Hervormde kerk van Markelo (Haupt 1863) 'een goedklinkend orgel'.

Van Meurs zag zijn verzameling als een vervolg op die van Van 't Kruijs. Deze was, na lange tijd organist van de St.-Laurenskerk van Rotterdam te zijn geweest, van 1897-1904 dirigent van het Harmonieorkest, de voorloper van de Groningse Orkest Vereniging waarin Van Meurs als vrijwillig werkzaam was geweest. Daarnaast was Van 't Kruijs in zijn Rotterdamse tijd behalve als organist ook als orgeladviseur werkzaam geweest.⁸⁸⁵ Op grond hiervan ligt het voor de hand dat Van Meurs een band met hem voelde.

De vraag of Van Meurs ook echt een volgeling van Van 't Kruijs was, valt niet eenduidig te beantwoorden. Op het eerste gezicht lijkt er sprake te zijn van een grote overeenkomst; beide verzamelingen gaan over hetzelfde onderwerp. Het begin van iedere beschrijving (plaatsnaam, kerk, stukje historie en dispositie) is eveneens gelijk. Daarnaast is geen van beide schrijvers erin geslaagd om bij alle beschrijvingen iets van de historie van de instrumenten te vinden. Ook zijn er zaken waarover geen conclusies mogelijk zijn: de betrouwbaarheid van Van Meurs' verzameling is, zoals hierboven vermeld, hoog, terwijl gegevens over de betrouwbaarheid van de beschrijvingen van Van 't Kruijs niet voorhanden zijn.⁸⁸⁶

Alles bijeengenomen pleiten de volgende gegevens ervoor, Van Meurs als volgeling van Van 't Kruijs te beschouwen:

- Omvang: De verzamelingen zijn bijna even groot: Van 't Kruijs biedt 284 beschrijvingen, Van Meurs 303.
- Daadwerkelijke beschrijving: Van 't Kruijs vermeldt niets over windvoorziening of klavieromvang. De vermelding van speelhulpen is niet consequent. Bij Van Meurs spelen deze items meer een rol, al is ook hij daarin lang niet altijd volledig.
- Geografische spreiding: Beide verzamelingen zijn in hoofdzaak op een beperkt deel van het land gericht: Van 't Kruijs voornamelijk op het westen, Van Meurs op het noorden. De daadwerkelijke invulling verschilt echter fors. Bij Van 't Kruijs beslaat de regionale invalshoek (Utrecht, Noord- en Zuid-Holland) 55,9% van zijn verzameling, bij Van Meurs (Groningen, Friesland en Drenthe) is deze 93,3%.

Er zijn evenwel ook gegevens die voor het tegendeel pleiten:

- Doel van de verzameling: Van't Kruijs stelt over het doel van zijn verzameling in de 'voorrede' tot zijn verzameling: 'Steeds vond ik een eigenaardig genoegen in het zien en bespelen van voor mij vreemde orgels, en reeds sedert eenige jaren verzamelde ik voor mijzelf de disposities der orgels van eenigen omvang' en 'Of dit werkje enig nut zal stichten? Ik zou het gaarne wenschen. [...] moge [het] bijdragen tot die kennis, die ieder degelijk organist van zijn instrument moet bezitten'. Zoals aangegeven, zal Van Meurs zijn verzameling hebben aangelegd met het doel een naslagwerk voor eigen gebruik te hebben.
- Karakter: Waar bij Van 't Kruijs sprake is van een gedrukte tekst, bestemd voor anderen, hebben we bij Van Meurs te maken met een manuscript voor eigen

⁸⁸⁵ Bijvoorbeeld bij de bouw van het orgel van de Hervormde Noorderkerk te Rotterdam (Witte 1894).

⁸⁸⁶ Zie de annotatie in Appendix 16.

gebruik. Zo hoefde Van Meurs bijvoorbeeld niet in volzinnen te formuleren. Van 't Kruijs schrijft wat afstandelijk, terwijl Van Meurs juist veel heeft vastgelegd over zijn eigen rol bij diverse instrumenten, waardoor diens verzameling mede het karakter krijgt van een document humain. Bij Van 't Kruijs is sprake van een momentopname; bij Van Meurs veeleer van een groeidocument.

- Wijze van verzamelen: Van 't Kruijs heeft veel informatie van derden gekregen. Niet voor niets stelt hij in de voorrede van zijn boek: 'In de tweede plaats dank ik Heeren Organisten die terstond bereidwillig waren mij de opgave toe te zenden'. Van Meurs' verzameling daarentegen is – op enkele beschrijvingen na – gebaseerd op eigen waarneming.
- Ordening: Van 't Kruijs ordende zijn verzameling (zowel in het eerste deel, als in het Aanhangsel) op het registraantal van de betreffende instrumenten; bij Van Meurs werd de ordening gedicteerd door het moment van vastlegging.
- Daadwerkelijke beschrijving: Van 't Kruijs vermeldt altijd de dispositie; Van Meurs is daar minder consequent in. Van 't Kruijs vermeldt ook consequent de naam van de organist, die vermoedelijk als zijn bron fungeerde. Van Meurs vermeldt slechts in enkele gevallen de naam van de organist, doorgaans ook pas in de vorm van een latere aanvulling.
- Waardeoordeel: Van 't Kruijs stelde duidelijk: 'Van kritiek over een en ander onthield ik mij', een begrijpelijk standpunt omdat hij zijn informatie deels van derden kreeg. Een uitzondering maakte hij bij de beschrijving van zijn eigen Laurensorgel. Omdat Van Meurs in hoofdzaak zelf verzamelde, kon hij zich wel een beeld vormen en velde hij soms een oordeel. Een negatief oordeel had hij o.m. over het orgel van de Gereformeerde kerk van Winsum ('slechte aanspraak') en over dat van de Hervormde kerk van Zuurdijk ('intonatie te sterk voor de kerk').⁸⁸⁷

Samenvattend moet geconcludeerd worden dat Van Meurs, hoewel hij ondubbelzinnig naar Van 't Kruijs verwijst, in zijn beschrijvingen toch een geheel eigen lijn heeft gevolgd.

VII.8 Een dispositie-ontwerp

Op de bladzijden [158-164] van Van Meurs' orgelgegevensverzameling bevindt zich een dispositie met het opschrift 'Restauratieplan Edskes'. Op grond van de naamgeving is een samenhang te verwachten met de restauratieplannen van 1966-1967, bij nadere beschouwing blijkt dat echter niet te kloppen. Deze plannen hebben betrekking op een andere en veel

⁸⁸⁷ In het rapport ter voorbereiding van de restauratie van dit orgel in 2010 wordt diezelfde intonatie juist als 'mild' beschreven. Ongetwijfeld heeft de ontpleistering van de kerk (met als doel de bouw- en restauratiegeschiedenis van de 13e eeuw tot heden af te kunnen lezen) hiertoe bijgedragen.

drastischer ingreep.⁸⁸⁸ Niet alleen werd zwaar ingegrepen in de bestaande dispositie, een en ander zou ook forse gevolgen hebben voor windladen, mechaniek en zelfs voor de kast.

Kennelijk heeft Van Meurs in dit plan, uitgegaan van de situatie in de Der Aa-kerk op dat moment, zijn ideale orgel ontworpen. Dat een dergelijk plan nimmer uitvoerbaar zou zijn, bijvoorbeeld vanwege financiën en monumentenbehoud, was niet iets waar hij zich druk over hoefde te maken; het was immers uitsluitend een papieren exercitie, ook hem was niets menselijks vreemd. Net als de dispositieontwerpen en -voorbeelden in Hess, Van Eem en Van Heurn, legde ook Van Meurs een niet-bestaande dispositie vast, het enige ontwerp van eigen hand in zijn verzameling.

HET ORGEL IN DE DER AA-KERK

Bestaande dispositie.⁸⁸⁹

Rugwerk

Quintadena 16'
Prestant 8'
Gedekt 8'
Octaaf 4'
Roerfluit 4'

Gemshoorn 2'
Sifflet 1 1/3'
Scherp IV-V

Trompet 8'
Dulciaan 8'

Hoofdwerk

Prestant 16'
Bourdon 16'
Octaaf 8'
Holpijp 8'
Salicionaal 8'
Octaaf 4'
Nachthoorn 4'
Nasard 2 2/3'

Dispositieplan.⁸⁹⁰

Rugwerk

Prestant 8' (oud)
Holpijp 8' (oud)
Quintadeen 8' (i.p.v. 16')
Octaaf 4' (oud)
Roerfluit 4' (oud)
Speelfluit 2 2/3' (nieuw)
Superoctaaf 2' (nieuw)
Woudfluit 2' (oud)
Quint 1 1/3' (nieuw)
Scherp VI (..... Mixtuur)
Sexquialter II (ged. oud)
Dulciaan 16' (i.p.v. Trompet 8')
Tregterregal 8' (i.p.v. Dulc. 8')

Hoofdwerk

Prestant 16' (oud)
Quintadeen 16' (oud Rugw. i.pl.v. Bo 16')
Octaaf 8' (oud)
Roerfluit 8' (nieuw i.p.v. Holpijp)

Octaaf 4' (oud)

Nasard 2 2/3'

⁸⁸⁸ Zowel Bernhardt Edskes als Cor Edskes † bevestigen deze visie, zij zijn van mening dat dit ideeën uit een periode vóór 1966-1967 moeten zijn (telefonische mededeling Bernhardt H. Edskes, 13 november 2012). Ook het feit dat in dit ontwerp veel negentiende-eeuws materiaal zou sneuvelen, duidt op een eerder moment dan 1966-1967.

⁸⁸⁹ *Arp Schnitger en zijn werk in het Groningerland*, 87-92. De volgorde van de stemmen is aangepast.

⁸⁹⁰ Dispositieverzameling Van Meurs [158-164]. De volgorde van de stemmen per klavier is aangepast om beter aan te sluiten bij de bestaande situatie.

Octaaf 2'
Mixtuur III-V
Cornet V

Trompet 16'
Trompet 8'

Bovenwerk

Prestant 8'
Holfluit 8'
Gamba 8'
Vox Celeste 8'
Octaaf 4'
Fluit 4'

Fluit 2'
Flageolet 1'

Clarinet 8'

Nachthoorn 2' (i.p.v. Oct 2)
Ruischpijp II-III (nieuw i.p.v. Cornet)
Mixtuur IV-VI (nieuw)
Cymbel III (i.p.v. Salicion)
Trompet 16' (vernieuwd)
Trompet 8' (oud)
Vox Humana 8' (i.p.v. Nachth 4)

Kroonpositief⁸⁹¹

Prestant 8' (i.p.v. prest)
Holfluit 8' (oud)
Fluit does 8' (nieuw i.p.v. Gamba)

Octaaf 4' (oud)
Quintadeen 4' (nieuw) i.p.v. Gamba
Gedektquint 2 2/3' nieuw
Superoct 2' (nieuw)
Fluit 2' (oud)

Sexquialter II (nieuw)
Scherp VI (i.p.v. Vox Celeste)
Trompet 8' (oud v/h Rugw)
Kromhoorn 8' (nieuw i.p.v. Clarinet)

Borstwerk

Holpijp 8' (oud Hoofdw)
Prest 4' (nieuw)
Nachthoorn 4' (oud Hoofdw)
Quint 2 2/3' (nieuw)
Oct 2' (oud Hoofdw)
Spitsfluit 2' (nieuw)
Sifflet 1 1/3' (nieuw)
Tertiaan II (nieuw)

⁸⁹¹ Het fenomeen Kroonwerk c.q. Kroonpositief komt in de orgelhistorie maar beperkt voor (bijv. Weingarten [D], Benediktinerabtei, Joseph Gabler 1750). Het kwam weer in zwang bij grote Duitse orgels van na de Tweede Wereldoorlog. Soms kreeg daarbij het Bovenwerk de naam Kroonwerk. Ook kwam het voor dat bovenin de kast zowel een Bovenwerk als een Kroonwerk aangebracht waren, waarbij het Kroonwerk meer een Positief was (met een uitgebouwd Prestantenplenum), terwijl op Bovenwerk meer solostemmen werden gedisponeerd. Mogelijk heeft Van Meurs voor de aanduiding Kroonpositief gekozen omdat het huidige Der Aa-kerkorgel – in tegenstelling tot zijn voorganger – in oorsprong geen Bovenwerk had.

Mixtuur IV (nieuw)
Dulciaan 8' (oud Rugp)
Schalmey 4' (nieuw)

Pedaal

Bourdon 16'
Subbas 16'
Quint 10 2/3'
Prestant 8'
Holpijp 8'
Octaaf 4'

lege plaats (vh Mixtuur)

Bazuin 16'
Trompet 8'
Trompet 4'
lege plaats (vh Cornet 2')

Pedaal

Prestant 16' (nieuw)
Bourdon 16' (nieuw i.p.v. Bourdon 16')

Quint 10 2/3' (oud)
Prestant 8' (oud)
Gedekt 8' (oud)
Octaaf 4' (oud)
Nachthoorn 2' (nieuw)
Mixtuur VI (i.p.v. Mixtuur V)
Ruispijp III (nieuw i.p.v. Subbas 16')
Bazuin 32' (nieuw)
Bazuin 16' (oud)
Trompet 8' (nieuw)
Trompet 4' (oud)
Cornet 2' (nieuw)

Het ontwerp verraadt Noord-Duitse elementen, zoals een strak werkprincipe en een grote rijkdom aan tongwerken. De twee Ruispijpen duiden op Schnitger-invloed. Het pedaal met Mixtuur, Ruispijp en een volledig tongwerkenensemble lijkt beïnvloed te zijn door het Haarlemse Bavo-orgel van na de Marcussenrestauratie. Opvallend is het ontbreken van een Cornet, die niet alleen binnen het oeuvre van Schnitger niet voorkomt, maar daarnaast door Van Meurs mogelijk ook teveel als negentiende-eeuws werd gezien. Kennelijk was hij toch tevreden met de Bazuin uit 1936 en heeft hij die niet willen vervangen. Opvallend en 'Van Meursiaans' is de keuze voor een Nasard 2 2/3' op het Hoofdwerk in plaats van een Praestantquint.

Er is sprake van een aantal forse ingrepen aan de orgelkasten:

- uitgebouwde zijtorens t.b.v. de Prestant 16' van het pedaal;
- gehele orgel naar voren geplaatst;
- rugwerk verdiept;
- nieuw kroonpositief 'zichtbaar opgesteld [...] boven op het orgel'.

Curieus is, dat hij niets meldt met betrekking tot de beperkte ruimte tussen het rugwerk en de hoofdkast, een veel te beperkte ruimte die altijd heeft gezorgd voor gebrekkig speelcomfort. Op de vraag hoe de vergroting van 42 naar 64 stemmen te realiseren was met de bestaande laden en mechaniek is Van Meurs niet ingegaan, althans niet op deze plek. In het ontwerp zitten een paar kleine omissies:

- de geopteerde dispositie van het Rugwerk heeft 13 stemmen terwijl op twee andere plekken een Rugwerk van 14 stemmen wordt genoemd;

- niet ieder werk heeft drie Prestantenkoren, het Borstwerk heeft er maar twee.

Leert dit ontwerp ons nu iets over Van Meurs' beeld van het ideale orgel? Een eenduidig antwoord op deze vraag is er niet. Natuurlijk illustreert het Van Meurs' ideeën, maar omdat hij niet vrij acteerde en het Der Aa-kerkorgel als uitgangspunt nam, legde hij zich tegelijkertijd beperkingen op. Kennelijk had hij wel een goed gevoel bij dit ontwerp en nam hij het derhalve in zijn gegevensverzameling op.

VII.9 Belang van de verzameling van Van Meurs

Van Meurs' verzameling valt onder de categorie 'grote verzamelingen'. Zij geeft op regionaal niveau goed de stand van zaken in het interbellum aan, al ligt het accent hierbij wel op het orgelbezit van kerken van Hervormde signatuur.

De verzameling vormt (samen met die van Bouman en Vente, beide nog niet uitgegeven) de brug tussen de verzameling Broekhuizen en de grote stroom publicaties over individuele orgels die vanaf de jaren vijftig op gang kwam in periodieken als *Het Orgel* en *Organist & Eredienst* en later *Het Orgelblad*, *De Orgelvriend* en *De Mixtuur*.

Het (her)uitgeven van oude dispositieverzamelingen en deze daardoor beschikbaar stellen voor een groter publiek, kent zowel een uitdagende als een trieste kant. Uitdagend is vanzelfsprekend het feit dat nieuw bronmateriaal wordt ontsloten, zeker als het om forse collecties gaat, zoals die van Broekhuizen en hopelijk ooit eens die van Bouman en Vente. Keerzijde is dat met iedere publicatie op dit terrein de nieuwswaarde van nog uit te geven verzamelingen wordt verminderd. Van Meurs' verzameling heeft intussen haar nut bewezen bij de samenstelling van de Groninger orgelinventarisatie en bij het historisch completeren van de site met betrekking tot het Drentse orgelbezit.

Van een aantal intussen verdwenen orgels, zoals die van de Hervormde kerk van Engelbert, de Doopsgezinde kerk van Mensingeweer, de Christelijke Gereformeerde kerk van Assen en de Gereformeerde kerk van Zuidhorn is het tot nu toe de enige beschrijving. Van het orgel van de voormalige Hervormde kerk van Middelbert bijvoorbeeld bleek – na demontage in verband met de restauratie van 1977 – dat er in het verleden aan gewerkt was, maar wanneer en door wie was onbekend. In de dispositieverzameling van Van Meurs stond het antwoord. De werkzaamheden aan het orgel van Beilen in 1939 zijn nergens in de orgelliteratuur gedocumenteerd: opnieuw is Van Meurs de eerste bron. Ook voor wat betreft de vroegere tekst op de kast van het orgel van Harkstede is Van Meurs tot dusver de enige bron. Omdat Van Meurs' verzameling van recenter datum is dan de tot dusver gepubliceerde, komen in zijn verzameling beschrijvingen voor in kerken van andere signatuur dan bij zijn voorgangers, zoals in een Baptistenkerk, en wordt voor het eerst een orgel in een concertzaal beschreven.⁸⁹²

⁸⁹² De door Broekhuizen beschreven orgels van de Hollandse en Franse Schouwburg van Amsterdam zijn huisorgels, instrumenten bovendien waarvan onduidelijk is of ze in oorsprong wel voor deze locaties zijn vervaardigd.

Doordat Van Meurs de teksten in zijn cahiers op een dusdanige manier wijzigde dat de oorspronkelijke tekst raadpleegbaar bleef, is vrijwel altijd de situatie te achterhalen die hij bij zijn eerste bezoek aantrof, hetgeen de waarde van het manuscript in deze vorm verhoogt. De verzameling is van grote regionale waarde en een betrouwbare bron voor additioneel onderzoek naar de erin genoemde instrumenten.

Terug naar de onderzoeksvraag

In de inleiding werd gesteld dat dispositieverzamelingen veelal een onmisbare schakel in het orgelhistorische onderzoek zijn en werd de vraag opgeworpen of dat ook geldt voor de dispositieverzameling van Van Meurs; met andere woorden, heeft deze orgelhistorische waarde? Ik kijk hierbij naar de kwantiteit, de volledigheid en de kwaliteit van de verzameling. Betreffende de kwantiteit: Van Meurs' gegevensverzameling telt ruim driehonderd instrumenten en behoort in vergelijking tot de eerder in dit hoofdstuk aangehaalde collecties tot de categorie 'grote verzameling'. Betreffende de volledigheid: de verzameling is geografisch weliswaar niet geheel compleet, maar geeft wel een goed beeld van het Groningse en Drentse orgelbestand in het interbellum en is daarmee van groot regionaal belang. Van Meurs heeft zijn verzameling lange tijd actueel proberen te houden en dankzij de door hem gehanteerde wijze van corrigeren is de in eerste instantie aangetroffen situatie altijd terug te vinden. Van een aantal instrumenten en/of wijzigingen daaraan is de verzameling tot dusver de enige bron. Van historisch belang is ook dat Van Meurs bij een aantal locaties nadrukkelijk vaststelde dat er op dat moment nog géén pijporgel was. Tenslotte de kwaliteit: het foutenpercentage van de verzameling is laag te noemen. De vastlegging berust daarnaast voor het overgrote deel op basis van eigen waarneming.

* * *

De Nederlandse organografie is rijk aan dispositieverzamelingen van verschillende grootte en mate van detaillering. Sommige verschenen direct in boekvorm, bij andere duurde dit geruime tijd en van enkele wachten we nog steeds op ontsluiting. De gegevensverzameling van Van Meurs behoort tot de grotere verzamelingen. Voor zijn beschrijvingen hanteerde hij een vast format. Alleen wanneer een bepaald aspect (bijvoorbeeld de aard van de windvoorziening) hem later meer ging boeien, paste hij het format aan. Hij ging puur beschrijvend te werk, slechts in een enkel geval gaf hij een waardeoordeel. Omdat hij zijn verzameling actueel hield en oude beschrijvingen niet weggooide maar aanvulde of doorstreepte, is in geval van aanpassing doorgaans zowel de oude als de vernieuwde situatie vastgelegd. Het accent van de verzameling ligt in geografische zin op de drie noordelijke provincies, in demografische zin voeren orgels in Hervormde kerken de boventoon. Hoewel Van Meurs zijn verzameling beschouwde als vervolg op die van Van 't Kruijs, blijkt uit analyse van beide verzamelingen dat hij in zijn aanpak een eigen lijn volgde. Net als eerdere verzamelaars voegde hij een dispositieontwerp toe. Niet willekeurig, maar geënt op zijn 'eigen' Der Aa-kerkorgel. De waarde van de verzameling wordt nog verhoogd indien deze wordt beoordeeld in relatie tot de overige door Van Meurs nagelaten archivalia.

SLOTBESCHOUWING

In deze studie staan twee onderzoeksvragen centraal. De eerste betreft de vraag naar de kwaliteit van de orgeladviezen uit de jaren dertig van de vorige eeuw en de invloed daarvan op de orgelbouw uit die tijd; de tweede betreft de vraag naar het belang van de dispositieverzameling van Johan van Meurs.

In het kader van de eerste onderzoeksvraag bleek het interessant, een uitspraak van de voorzitter van de invloedrijke Orgelcommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk nader onder de loupe te nemen. Deze uitspraak van W.J. Diepeveen uit 1996 luidde als volgt: ‘In de jaren dertig – toen verantwoorde orgeladviezen nauwelijks verkrijgbaar waren – is veel minderwaardige nieuwbouw geleverd. Nog altijd is de kerk opgescheept met honderden onwelluidende, technisch ondermaatse maaksels, waar men nauwelijks nog een kant mee op kan’. Teneinde de vraag na te gaan, of de situatie hiermee correct is beschreven, dan wel of nuancering hier gewenst lijkt, heb ik een onderzoek ingesteld naar Johan van Meurs in diens rol van orgeladviseur, waarbij binnen het kader van deze eerste onderzoeksvraag een groot aantal deelvragen aan de orde is gesteld (zie p. 17) die in de daarop volgende hoofdstukken nader zijn uitgewerkt.

Na een korte biografische tekst heb ik de ontwikkelingen op orgelgebied in de twintigste eeuw beschreven. Over de vier belangrijkste stromingen in die eeuw, Orgelreform, Orgelbewegung, Neobarok en de historiserende richting, bestaan volgens de huidige stand van wetenschap uiteenlopende meningen. In mijn visie betreft het hier geen afgebakende periodes, maar stromingen die deels naast elkaar bestonden (vgl. p. 48, n. 159). Ten aanzien van de Orgelbewegung en de Neobarok kan bovendien het volgende worden opgemerkt.

- Op basis van de disposities kunnen binnen de Orgelbewegung twee stromingen onderscheiden worden: een modernistische en een behoudende. In de modernistische stroming komen registers voor ontleend aan de Renaissance en de vroege Barok. In de behoudende stroming ging men op zoek naar het reguliere registerpalet uit de achttiende en negentiende eeuw.
- Niet alle uitgangspunten van de Neobarok zijn terug te voeren op de barok, waardoor de naamgeving Neobarok dan ook minder op haar plaats lijkt. Juist door de combinatie van een variëteit van uitgangspunten, als het ware de versmelting van stijlelementen uit verschillende perioden en culturen, gelardeerd met eigentijdse elementen, is het naar mijn mening stilistisch gezien zuiverder om eerder te spreken van een eclectisch retro-orgel.

Van Meurs verwierf zijn kennis op orgelgebied door zelfstudie. Hij beschikte over zowel Nederlands- als Duitstalige literatuur op orgelgebied, bezocht veel instrumenten en kon met technische vragen ongetwijfeld terecht bij bevriende orgelmakers in de eigen regio, zoals Jan Doornbos en Hendrik Vegter, maar mogelijk ook bij anderen. Daarnaast breidde hij zijn kennis zowel in de breedte als in de diepte uit door contacten met iedereen die zich met de bestudering van het orgel bezighield, zoals onder meer Arie Bouman, Lambert Erné, Pieter

Fischer, Gustav Fock, Kardien Luijten, Flor Peeters, Teunis Telman, Maarten Albert Vente en Jan Zwart. Het is niet bekend waarom Van Meurs besloot, als orgeladviseur te gaan optreden. Ongetwijfeld was er behoefte aan deskundige begeleiding van orgelwerkzaamheden; daarnaast valt niet uit te sluiten dat hij zelf niet altijd tevreden was met de resultaten die hij zag en hoorde bij restauraties en daarom besloot in zijn zoektocht naar de oude orgelklank zelf het heft in handen te nemen. Omdat hij op dat moment over onvoldoende naamsbekendheid beschikte, was het koud acquireren – het zelf actief benaderen van potentiële klanten – de enige optie.

In de periode voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog was Van Meurs, gezien zijn de grootte van zijn advieswerk, de belangrijkste orgeladviseur in Groningen en Drenthe. Zelfs een grote institutionele instantie als de Nederlandse Klokken- en Orgelraad had daar maar een beperkte rol. Na de oorlog was de Hervormde Orgelcommissie dominant aanwezig. Het klankideaal dat de Hervormde Orgelcommissie nastreefde, was dat van de Noord-Duitse barok. In ogen van de commissie benaderde de Deense orgelbouw en in het bijzonder de orgelmaker Marcussen dit ideaal het meest en werd daarom ten voorbeeld gesteld aan de Nederlandse. Het is niet eenvoudig een eensluidend oordeel over deze commissie te vellen. Enerzijds is het juist aan deze commissie te danken dat de naoorlogse orgelbouw zich in positieve zin ontwikkelde, anderzijds maakte de commissie zich door de eenzijdige idealisering van een bepaald orgeltype, gepaard gaande met een diepe bewondering voor het werk van de firma Marcussen, vele vijanden, temeer omdat zij de hele negentiende eeuw achteloos terzijde schoof. De commissie werd ‘ontactisch optreden en dictatoriaal uitoefenen van autoriteit’ verweten. De oprichting van deze adviescommissie veroorzaakte nogal wat veranderingen voor de zittende orgeladviseurs als Van Meurs. Binnen de Hervormde kerken, de plek waar vandaan hij tot dusver vrijwel al zijn opdrachten had gekregen, werden kerkvoogdijen na oprichting van deze commissie kerkordelijk gedwongen zaken te doen met haar eigen landelijke orgelcommissie en kwam aan de tot dat moment geldende keuzevrijheid op orgeladviessterrein een einde. Van Meurs’ opdrachtenstroom droogde dan ook snel op.

Van Meurs sprak vaak over ‘de oude orgelklank’. Albert Schweitzers Leitmotiv, de zoektocht naar die oude orgelklank, werd door Van Meurs op lokaal terrein voortgezet. In het kader van dit onderzoek heb ik geprobeerd te achterhalen wat men binnen de Orgelbeweging onder oude orgelklank verstond en wat het beeld was, dat Schweitzer en Van Meurs daarvan hadden. Was er binnen de Orgelbeweging überhaupt sprake van een concreet en gedeeld beeld bij dit begrip? Schweitzers beeld van de oude orgelklank was aan verandering onderhevig, bij Van Meurs constateert men een constanter beeld.

Om een oordeel te kunnen vellen over Van Meurs’ aanpak op het gebied van orgeladvisering, is gekeken naar de aard van zijn inbreng bij de orgels waar hij in ruime zin bij betrokken was. Het spectrum van zijn activiteiten is breed: adviseurschap, beoogd adviseurschap, keuringen, ingebruiknemingen en zelfs eigenhandig herstel omdat er geen andere mogelijkheden meer waren. Uit bewaard gebleven documentatie blijkt hoe intensief hij met zijn opdrachten bezig was. In een enkel geval speelde hij een bemiddelende rol. Op basis van twee uitgangspunten, zijn manier van acquisitie en zijn inspiratiebron, kunnen in Van Meurs’ advieswerk vier fases worden onderscheiden. In de tweede fase, ruwweg de periode 1935-1950, was hij het meest actief als adviseur.

Terug naar Diepeveens uitspraak uit 1996: is bij Van Meurs sprake van ‘verantwoorde adviezen’ of niet? Indien ‘verantwoord’ als synoniem mag worden opgevat van termen als goed doordacht, weldoordacht, goed overwogen, aanvaardbaar, gefundeerd, gemotiveerd en aanverwante synoniemen, is de vraag of het advieswerk van Van Meurs aan dergelijke kwalificaties voldoet, niet zo eenvoudig te beantwoorden. Het antwoord hangt nadrukkelijk samen met de context waarbinnen deze uitspraak is gedaan en daarover is Diepeveen helaas niet helemaal duidelijk. Als hij de reguliere werkzaamheden zoals adviseurs die in de jaren negentig van de vorige eeuw uitvoerden, zonder meer spiegelt aan die van adviseurs in de jaren dertig, dan zal dat inderdaad niet alleen uitvallen in het nadeel van Van Meurs, maar feitelijk van de gehele oude adviseursgeneratie. Dit is naar mijn mening inherent aan de ontwikkelingen binnen het vak en daarmee voortschrijdend inzicht. Het orgeladviseurschap had in de tussenliggende jaren met vallen en opstaan een veel hoger niveau bereikt. Onvoorziene omstandigheden voorbehouden mag men, deze redenering voortzettend, gevoeglijk aannemen dat een vergelijking tussen adviseurswerkzaamheden van pakweg het jaar 2050 met die van nu, wederom in het nadeel van de vroegere tijd zal uitpakken. Omdat Diepeveen zijn uitspraak deed tijdens een jubileumbijeenkomst van de Hervormde Orgelcommissie, is zijn uitspraak wellicht eerder als een *oratio pro domo* te beschouwen.

Mocht Diepeveen met de termen ‘minderwaardig’ en ‘ondermaats’ evenwel bedoelen dat in de jaren dertig stelselmatig adviezen van bedenkelijk niveau werden verstrekt, dan kan ik die visie niet delen, omdat een dergelijke kwalificatie niet van toepassing blijkt op het advieswerk van Van Meurs in fase 2. Diepeveens opvatting is mogelijk ingekleurd door met name de protagonisten van het Neobarokke orgel die de opvattingen van de Orgelbeweging afkeurden. Zonder te willen verzanden in een semantische discussie over de juiste uitleg van het begrip ‘verantwoord’, blijkt uit de analyse van het werk van Van Meurs dat diens adviezen naar de state of the art waren. In Groningen en Drenthe probeerde hij nieuwe stromingen in de orgelbouw te introduceren en implementeren, in de Der Aa-kerk ondernam hij – geheel in lijn met recente ontwikkelingen in Duitsland – een bescheiden poging om gefaseerd tot een Schnitger-rehabilitatie te komen. In het volume van zijn advieswerk was hij in relatie tot regionale collega-adviseurs een veel gevraagd en gewaardeerd deskundige. Hij monitorde de geleverde kwaliteit nauwgezet en zag er niet tegenop om een jarenlange relatie met een orgelmaker te verbreken wanneer een andere orgelmaker een kwalitatief hoogwaardiger product kon leveren. Opmerkelijk is eveneens dat hij in een periode waarin hij als adviseur op een zijspoor was gezet (fase 3), een nieuw vooruitstrevend restauratiemodel ontwikkelde, dat later meer zou worden toegepast. Diepeveens uitspraak gaat dus niet op voor het advieswerk van Van Meurs en nuancering is – op zijn minst – op haar plaats. Of dit mutatis mutandis ook voor collega-adviseurs geldt, zal onderwerp van nader onderzoek moeten zijn.

De tweede onderzoeksvraag betrof Van Meurs’ dispositieverzameling. De bestudering daarvan leverde drie deelvragen op: (1) wat is haar plaats binnen de andere bekende dispositieverzamelingen; (2) hoe stelde hij zijn verzameling samen; (3) is Van Meurs (zoals hij zelf aangaf) op het gebied van verzamelen een volgeling van Marinus H. van ’t Kruijs? Deze deelvragen zijn aan de orde gekomen in Hoofdstuk VII. Hieruit is duidelijk geworden dat het een verzameling van hoge kwaliteit betreft, met een focus op Hervormde kerken in de drie noordelijke provincies, die weliswaar in aanleg overeenkomsten vertoont met de dispositie-

verzameling van Van 't Kruijs, maar waarin Van Meurs qua uitwerking van de gegevens een eigen lijn heeft gevolgd.

APPENDICES

1. Dispositievoorbeelden van kleine orgels gebouwd naar de traditie van de Orgelbewegung
2. Nadere informatie over de Groninger orgelmakersfamilie Doornbos
3. Nadere informatie over de firma Meek uit Assen
4. Nadere informatie over de orgelhersteller Neuhäuser uit Assen
5. Nadere informatie over de firma Spiering uit Dordrecht
6. Overzichten van mogelijke opdrachten
7. Plannen rond de bouw van een nieuw orgel in de Torenkerk van Winsum
8. Conceptbrief van Van Meurs van 3 september 1938 rond de Geref. Kerk te Grijpskerk
9. Rapport van Van Meurs over het orgel van de Kandelaarkerk in Assen
10. Plannen rond het orgel van de Stephanuskerk te Beilen
11. Kostenopgave van Doornbos van 10 juli 1941 voor het orgel van Eppenhuisen
12. Rapport van Van Meurs over het orgel van de Zuiderkerk in Assen
13. Een ongedateerde (concept-)opgave in het archief van Van Meurs van gebreken met betrekking tot het orgel in Uithuisen
14. Vergelijking van een aantal dispositieverzamelingen
15. Index bij de dispositieverzameling van Van Meurs
16. Van Meurs' dispositieverzameling geannoteerd

Appendix 1

Dispositievoorbeelden van kleine orgels gebouwd naar de traditie van de Orgelbeweging

Buitenlandse voorbeelden in chronologische volgorde

Hamburg-Altona [D], Gemeindesaal der Paulusgemeinde⁸⁹³
1926, Klassmeyer (Kirchheide).

<i>Hauptwerk</i>	<i>Oberwerk</i>
Flautado 8'	Gedackt 8'
Italienisches Principal 4'	Offene Blockflöte 4'
Rauschpfeife 2 2/3'+2'	Glöckleinton 2'+1'
<i>Pedal</i>	<i>Speelhulpen</i>
Dulcian 16'	Koppel Oberwerk zum Hauptwerk
Nachthorn 2'	Koppel Hauptwerk zum Pedal

Tractuur
mechanisch

Pahlen [D], Dorfkirche⁸⁹⁴
1931, Furtwängler & Hammer (Hannover).

<i>Hauptwerk</i>	<i>Oberwerk</i>
Holzflöte 8'	Singend Gedackt 8'
Prinzival 4'	Blockflöte 4'
Rauschpfeife 2fach	Waldflöte 2'
Krummhorn 8'	Schweizerpfeife 1'

Pedal
Subbass 16'
Holzflöte 8' (transmissie)
Prinzival 4' (transmissie)

⁸⁹³ Alfred Reichling 1995, 35.

⁸⁹⁴ Alfred Reichling 1995, 61. Het dispositieontwerp is van de hand van Chr. Mahrenholz.

Gierslev [Dk] Kirke

1935, Starup (København), met gebruikmaking van enig ouder materiaal.⁸⁹⁵

Manual

Bordun 16'

Principal 8'

Salicional 8'

Octav 4'

Fløite 4'

Quartian 2' - 1 1/3'

Cymbel 2/3' III

Pedal

aangehangen

Tractuur

mechanisch⁸⁹⁶

Oksbøl [Dk, op het eiland Als], Vor Frue Kirke

1937, Marcussen (Åbenrå), 1988 vervangen door een nieuw instrument.

Manual (C-f³)

Quintatøn 16'

Principal 8'

Gedackt 8'

Oktav 4'

Rørfløjte 4'

Rauschquint II (2 2/3'-2')

Mixtur III

Pedal (C-d¹)

Subbas 16'

Speelhulp

Pedaalkoppel

Tractuur

Pneumatisch

⁸⁹⁵ Ontleend aan een beschrijving van deze kerk, opgesteld door het Deense Nationale Museum.

⁸⁹⁶ De keuze voor deze tractuur is mogelijk een gevolg van het gebruik van een bestaande windlade uit 1893 (Knud Olsen [København], voorheen in Løgstor Kirke).

Vesterborg [Dk], **Kirke**⁸⁹⁷

1938, Frobenius (Kongens Lynby).

<i>Hovedværk</i> (C-g ³)	<i>Svelleværk</i> (C-g ³)	<i>Pedal</i>
Quintatøn 16'	Gedakt 8'	aangehangen
Principal 8'	Fløjte 4'	
Oktav 4'	Mixtur 1' III	<i>Speelhulp</i>
Quartian 2 2/3'-2'		Pedal-kobbel

Tractuur

pneumatisch

Opmerkelijk is dat bij dit orgel beide werken vanaf één klavier bespeeld worden. Dit instrument lijkt welhaast een twee-werks uitvoering van het hierboven beschreven orgel van Oksbøl.

Kloster [D, op het eiland Hiddensee], **Dorfkirche**⁸⁹⁸

1943, A. Schuke (Berlin-Potsdam).

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Gedackt 8'	Quintatön 8'	Subbass 16'
Principal 4'	Rohrflöte 4'	
Mixtur IV	Nachthorn 2'	<i>Speelhulpen</i>
	Sesquialtera II	3 gebruikelijke koppelingen

Tractuur

mechanisch

⁸⁹⁷ Ontleend aan de site van de orgelmaker Troels Krohn (www.krohn-orgler.dk), die aan dit instrument in 2006 groot onderhoud heeft uitgevoerd en aangevuld met door hem verstrekte informatie.

⁸⁹⁸ Orgelkalender 2000, uitg. J. Stinkens (Zeist).

*Nederlandse voorbeelden in chronologische volgorde.*⁸⁹⁹

Heiloo, Protestantse Witte Kerk

1936, Flentrop (nieuw binnenwerk in de bestaande 18^e-eeuwse kast).

Dit binnenwerk is in 1968 vervangen door een nieuw en overgeplaatst naar de Katholieke kerk Maria Ten Hemelopneming in Rheden - De Steeg.

<i>Manuaal (C-f³)</i>	<i>Pedaal (C-d¹)</i>
Prestant 8'	Bourdon 16'
Holpijp 8'	
Gamba 8'	<i>Speelhulpen</i>
Voix Celeste 8'	Superkoppel Manuaal
Octaaf 4'	Koppel Pedaal-Manuaal
Roerfluit 4'	Tremolo
Mixtuur III	

Tractuur

Pneumatische kegellade

Aerdenhout, Religieuze Kring

1937, Flentrop.

<i>Manuaal (C-g³)</i>	<i>Pedaal (C-d¹)</i>
Holfluit 8'	Subbas 16'
Viola 8'	
Voix Celeste 8'	<i>Speelhulpen</i>
Prestant 4'	Pedaalkoppel
Nasard 2 2/3'	Sub-/Superkoppel
Mixtuur III	Tremolo

Tractuur

pneumatisch

⁸⁹⁹ De voorbeelden van Flentrop-orgels zijn deels ontleend aan de site www.flentrop.nl, geraadpleegd 21 december 2012.

Heemstede, Nederlandse Protestantenbond⁹⁰⁰

1937, Flentrop.

<i>Manuaal I (C-g³)</i>	<i>Manuaal II (C-g³)</i>
Holfluit 8'	Salicionaal 8'
Prestant 4'	Roerfluit 4'
Sesquialter II-III	Flageolet 2'
	Mixtuur III
<i>Pedaal (C-f¹)</i>	<i>Speelhulpen</i>
Subbas 16'	Koppel I-II
Gedekt 8' (transmissie)	Koppel P-I
	Koppel P-II
<i>Tractuur</i>	Subkoppel I-II
Elektrische kegelladen	Tremulant

Parijs [F], Wereldtentoonstelling: 'Salle de l'art religieux'

1937, Flentrop. In 1938 aangekocht door de Nederlandse Bachvereniging en opgesteld in het koor van de Protestantse Vituskerk te Naarden.⁹⁰¹ Bij plaatsing was de dispositie:

<i>Hoofdwerk (C-g³)</i>	<i>Positief (C-g³)</i>
Roerfluit 8'	Quintadeen 8'
Prestant 4'	Openfluit 4'
Mixtuur IV	Prestant 2'
Schalmei 8'	Scherp III-IV
<i>Pedaal (C-f¹)</i>	<i>Speelhulpen</i>
Subbas 16'	Koppel I-Pedaal
Prestant 8'	Koppel II-Pedaal
Gedekt 8'	Koppel II-I
Octaaf 4' (transmissie)	Subkoppel II-I
Flageolet 2' (transmissie)	Vaste combinaties
	Vrije combinatie
	Volle werk
<i>Tractuur</i>	
Elektro-pneumatische kegelladen	

⁹⁰⁰ In dit gebouw kerkt thans de Doopsgezinde Broederschap. Het heet nu de 'Kleine Vermaning'.

⁹⁰¹ De grote waarde van dit instrument werd niet direct ingezien en het heeft wat moeite gekost voor er, in de vorm van Naarden, een nieuwe standplaats werd gevonden. Eerder werd het o.m. tevergeefs aangeboden t.b.v. plaatsing in de aula van de Nieuwe Oosterbegraafplaats te Amsterdam. Mogelijk werd de bijzondere vormgeving ervan daar als een beperkende factor ervaren.

Amsterdam, (voormalige) Bethelkapel

1939, Flentrop; begin jaren zestig vervangen.

<i>Manuaal</i> (C-f ³)	<i>Pedaal</i> (C-d ¹)
Holpijp 8'	Subbas 16'
Prestant 4'	
Fluit 4'	<i>Speelhulpen</i>
Nasard 2 2/3' disc.	Pedaalkoppel
Dolce 2' bas	Sub- en Superoctaafkoppel
Mixtuur III-IV	Tremulant

Tractuur

Pneumatische kegellade

Amsterdam-Durgerdam, Protestantse Dorpskerk

1939, Flentrop.

Rond 1993 geplaatst in de Hervormde kerk van Amsterdam-Schellingwoude.

<i>Manuaal</i> (C-f ³)	<i>Pedaal</i> (C-g ⁰)
Prestant 8'	aangehangen
Holpijp 8'	
Viola 8'	<i>Speelhulp</i>
Voix Celeste 8'	Tremolo
Octaaf 4'	
Fluit 4'	
Roerfluit 2'	<i>Tractuur</i>
Mixtuur II-III	mechanisch ⁹⁰²

⁹⁰² Net als het hierboven aangehaalde orgel in het Deense Gierslev werd ook hier de tractuur mogelijk opgelegd door het gebruik van een bestaande windlade (1836, voorheen Monnickendam, Evang. Luth. Kerk)

Appendix 2

*Nadere informatie over de Groninger orgelmakersfamilie Doornbos*⁹⁰³

Jan Doornbos (Garsthuizen, 1847 - Groningen, 1925), zoon van landbouwer Klaas Jan Doornbos en Angeniet Leenderts Veldhuis, was achtereenvolgens werkzaam als boerenknecht, smidsknecht en uurwerkmaker. Hij had interesse in orgelbouw en had eens een orgelpijp gemaakt van een kraantjespot. In 1871 ging hij in de leer bij Roelf Meijer in Veendam om zich al in 1873 als zelfstandig orgelmaker te vestigen in Groningen. Hij paste hij al snel de mechanische kegellade toe, zoals bijvoorbeeld in Den Ham, voormalige Hervormde kerk (1899), Noordhorn, Protestantse kerk (1899) en Zuidwolde [Dr], Protestantse kerk (1902).⁹⁰⁴ Daarnaast was één van de eerste orgelmakers die in het noorden Röhren-Pneumatik toepaste. Rond de eeuwwisseling was hij in felle concurrentieslag gewikkeld met de Gebr. Van Oeckelen. Doornbos' gunstige prijsstelling won het echter in toenemende mate van de goede reputatie van de Van Oeckelens.⁹⁰⁵ In het bedrijf werkten ook zijn beide zonen Andreas (ook wel André) (1880 - 1944) en Klaas (1888 - Groningen, 1951). Na het overlijden van Jan in 1925 zette Klaas voor zijn moeder het bedrijf voort.

Andreas had korte tijd bij Adema (Amsterdam) gewerkt. Hij begon na het overlijden van zijn vader een eigen orgelmakerij en deed hij voorkomen alsof hij de voortzetter van diens bedrijf was.⁹⁰⁶ Zo suggereerde hij in een advertentie dat zijn bedrijf in 1902 in het Martiniorgel de pneumatiek had aangebracht.⁹⁰⁷ Zijn werkplaats was eerst gevestigd aan de Riouwstraat 2, later aan de Lindehof 5.⁹⁰⁸

Bijzonder binnen het oeuvre van Klaas Doornbos zijn de restauratie van het orgel te Nieuwolda (1951) en de uitbreiding van het orgel van Ruinerwold met een rugpositief in oude stijl (1951). De Nederlands/Zwitserse orgelmaker Bernhardt Edskes vertelde in 2006 over de activiteiten van Klaas Doornbos het volgende: 'Daar leefde het oude ambacht nog voort, daar zag je het traditionele handwerk nog. Die man had een enorme liefde voor het vak'.⁹⁰⁹ Klaas' werkplaats was gevestigd aan de Singelweg 58. Van Meurs was zeer op hem gesteld en hield

⁹⁰³ Grotendeels ontleend aan: Frans Talstra, *Langs Nederlandse orgels, Groningen Friesland Drenthe*, (Baarn 1979), 53.

⁹⁰⁴ Van deze drie instrumenten is alleen dat van Den Ham nog in de oorspronkelijke staat.

⁹⁰⁵ Hans Fidom (red.), *Het Historische Orgel in Nederland 1902-1910*, deel 14 (Amsterdam 2010), 116.

⁹⁰⁶ *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 juli 1926, 14.

⁹⁰⁷ Als dat al zo was, dan had hij dit als werknemer van zijn vader gedaan. Hij vergist zich in deze advertentie overigens in het jaar van oplevering; dat moet zijn: 1904.

⁹⁰⁸ Victor Timmer, 'Werklijst van een kleine orgelbouwer (Jan Doornbos)', *De Mixtuur* 23 (1977), 524.

⁹⁰⁹ Erik van der Heijden, *Bernhardt Edskes, Schnitger & Bach in Dordrecht*, www.orgelnieuws.nl (2006). Ook orgelbouwer Ernst Leeftang (1906-1994) was verrassend mild over de orgelbouw in de dertiger jaren. Over zijn opleidingstijd bij Standaard en Blaisse & Strunk stelde hij: 'Men zegt nogal eens, dat de orgelbouwers in die tijd maar slecht werk leverden. Ze beheersten echter wel degelijk het ambacht, maar wisten niet goed meer wat een orgel was'.

14 februari 1951 onderstaande rede bij diens graflegging op de begraafplaats Selwerderhof. Doornbos en hij deelden de zoektocht naar de oude orgelklank.

Wat ons in het leven van vriend Doornbos opvalt, was zijn opgewektheid van geest en vooral zijn Groote ijver voor zijn arbeid. Hij had het ambt van zijn vader gekozen een heerlijk ambt, doch ook moeizaam en zwaar.

Doch te weten, dat zijn arbeid ook was geplaatst in de eeredienst der Kerk, doet ons zien dat ook hij was een werktuig in dienst der Kerk.

Moeilijke jaren heeft hij moeten doormaken. Als zijn vader hem ontvalt, moet hij alléén verder. In het begin is het hem zwaar, doch het gelukt hem met groote Krachtsinspanning zijn eigen zaak op te bouwen.

Het Kerkorgel, zijn levensinstrument, moet het beste zijn wat in de Kerk ter eere Gods zal klinken. Uren aan uren, dagen, weken en jaren heeft hij in de Kerk doorgebracht. Niets was hem teveel, de Koning der instrumenten moet een lofwaardig speeltuig zijn.

Wij zien, dan ook hoe zijn werk groeit en ook gezegend wordt. De opdrachten worden groter en met steeds meer liefde geeft Klaas zich aan zijn arbeid. Ontelbaar zijn de orgels waaraan zijn naam verbonden is.

En dan komt eindelijk zijn laatste aardsche opdracht. Het geheel restaureeren en vernieuwen van het orgel der Herv. Kerk te Nieuwolda.

Maanden lang is hier gezwoegd doch hier is ook een orgel met een Klassieke toon bereikt, waaraan zijn naam als orgelbouwer voor altijd verbonden zal blijven.

Zoo rust hij dan nu ook bevrijd van aardsche zorgen, totdat ook eenmaal de bazuin van hoogere orde over deze groeve zal klinken.

Veel is er dit leven geweest, waarvoor wij dankbaar mogen zijn. Daarom past ons ook bij dit graf tenslotte een danktoon, ja een danktoon aan God, die ons dit rijke leven schonk.

Hem zij de lof tot in eeuwigheid.⁹¹⁰

⁹¹⁰ Van Meurs' plakboeken.

Appendix 3

Nadere informatie over de firma Meek uit Assen

Bij zijn advieswerkzaamheden in de Noorderkerk van Assen werkte Van Meurs als adviseur samen met Johannes Meek, muziekhandelaar, organist en orgelhersteller te Assen. De heren waren goed bevriend. Van Meurs gaf Meek's zoon Albert orgelles en een andere zoon van Meek, Harry, gaf later Van Meurs' kleinkinderen tekenles. Meek's naam wordt in de Drentse orgelhistorie enkele keren genoemd, maar er is vrijwel niets over hem en zijn bedrijf gepubliceerd.⁹¹¹

Johannes Meek (Assen, 1875 - 1970) was eerst, net als zijn vader, schoenmaker. Rond 1900 stichtte hij een piano- en harmoniumhandel in Assen. Op het terrein van de muziek-instrumentenbouw was hij autodidact. Muzieklessen kreeg hij ondermeer van Jan Zwart. Daartoe ging hij naar Amsterdam, maar geregeld kwam het voor dat Zwart hem in Assen les gaf als hij voor een concert in de regio was. Meek was organist van de Gereformeerde Zuiderkerk in Assen. Uit zijn op 1 juni 1899 gesloten huwelijk met Christina Hendrica Koster (Assen, 1875 - Assen, 1942) werden veertien kinderen geboren, waarvan twee kort na de geboorte overleden.

Het bedrijf werd gevestigd aan de Kerkstraat 8. Later kon daar het pand op nummer 6 bijgetrokken worden.⁹¹² Meek had in een voormalige zeepfabriek aan de Vaart in Assen zijn werkplaats. Op een onbekend moment werd in de stad Groningen een filiaal geopend in de Gelkingestraat. Meek kocht instrumenten in eerste instantie in Duitsland. Veelal ging hij zelf naar Leipzig en Dresden om die daar ter plekke te selecteren. Hij slaagde erin om voor wat betreft harmoniums van de Theodor Mannborg Harmonium-Fabrik te Leipzig de alleenverkoop voor Assen en omgeving te verwerven.⁹¹³ Later verhandelde hij ook in de Verenigde Staten vervaardigde harmoniums. Naast piano's en harmoniums verkocht hij ook vleugels, accordeons, bladmuziek en gitaren. Stemmen en onderhoud aan kerkorgels deed hij bij voorkeur op de zaterdagen. Zijn zoons assisteerden hem hierbij, één van hen was Jurjen Meek (Assen, 1901 - Assen, 1923), die in zijn overlijdensacte 'orgelmaker' genoemd werd. Een enkele keer verhandelde hij oude huispijporgels. De laatste activiteit op dit gebied was in 1932. Blijkens een naamplaatje op een door hem geleverd harmonium ging hij later ook radio's verkopen.⁹¹⁴ Meek had niet verder gedocumenteerde contacten met de orgelmakers Pannekoek & Vermeux in Leeuwarden. Mogelijk dat de laatsten in zijn opdracht grotere werkzaamheden uitvoerden. In opdracht van Verschuieren plaatste hij in 1929 een nieuw dan wel bestaand orgel in de Gereformeerde kerk van Schoonoord.⁹¹⁵ Naast zijn muziekhandel was hij was op andere terreinen actief, zo handelde hij ook in onroerend goed.

⁹¹¹ Zie o.m. www.orgelsindrenthe.nl, geraadpleegd 17 oktober 2015.

⁹¹² Op de gevelstenen van het pand staan muziekinstrumenten afgebeeld. Oorspronkelijk waren ze in terracotta en bruin ingekleurd, nu zijn ze helaas in gebroken wit overgeschilderd.

⁹¹³ Mededeling Wim Olthof, 22 augustus 2012.

⁹¹⁴ Dit naamplaatje bevindt zich in de collectie van Sicco Steendam in Roodeschool.

⁹¹⁵ www.orgelsindrenthe.nl, geraadpleegd, 16 november 2014.

In 1938 nam een zoon van Meek het bedrijf over en later raakte ook een dochter bij de zaak betrokken.⁹¹⁶ Zoals bij veel zaken op muziekt terrein, kreeg ook de firma Meek last van het feit dat er in huiselijke sfeer minder behoefte bestond aan muziekinstrumenten en werden de activiteiten in 1971 of kort daarna noodgedwongen beëindigd.⁹¹⁷ In het bedrijfspand is momenteel een reisbureau gevestigd.

Een andere zoon van de stichter, Eelke Everhardus (Harry) (Assen, 1922 - Apeldoorn, 2012), groeide als het ware op tussen de muziekinstrumenten.⁹¹⁸ Hij koos weliswaar voor het beroep van beeldend kunstenaar, maar muziekinstrumenten bleven hem verder altijd boeien: voor een aantal orgels van de firma Leeflang ontwierp hij de versiering, zoals die van de Paaskerk te Amstelveen (1961), de Open Hofkerk te Apeldoorn (1967),⁹¹⁹ de Protestantse kerk, locatie Nic Grijpstraat te Grijpskerk (1967), de pedagogische academie Nijenborg te Groningen (1969),⁹²⁰ de Zuiderkerk te Middelburg (1975), de Goede Herderkerk in Apeldoorn (1976) en de Sionkerk te Vlaardingen (1977).

⁹¹⁶ *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 maart 1938, 18. Johannes bleef nog tot halverwege 1969 bij zijn winkel wonen.

⁹¹⁷ Bij een foto uit augustus 1971 in het Drents Fotoarchief (nr. AG03193) staat de volgende inhoudsbeschrijving: ‘De muziekwinkel van Joh. Meek, Kerkstraat 6 te Assen waar binnenkort reisbureau Hogeling zijn intrek neemt’.

⁹¹⁸ Harry Meek † volgde zijn opleiding aan de Rijksacademie van beeldende kunst te Amsterdam en werd beeldend kunstenaar/tekenleraar te Apeldoorn. Hij verstrekke mij 1 mei 2010 gegevens over het bedrijf van zijn vader.

⁹¹⁹ Dit orgel is in 1989 geplaatst in de Protestantse Kruispuntkerk te Apeldoorn en staat sinds 2015 in de Gereformeerde kerk vrijgemaakt in Assen-Peelo.

⁹²⁰ Dit orgel staat sinds 1991 in de voormalige Protestantse kerk van Kropswolde.

Appendix 4

Nadere informatie over de orgelhersteller Neuhäuser uit Assen

Over Emil Neuhäuser (Unter-Kratzau [Tsj], 1886 - Lingen [D], 1950), tot nu toe enkel bekend als restaurateur van het orgel van de Stephanuskerk van Beilen, zijn maar weinig gegevens voorhanden.⁹²¹ Vermoedelijk heeft hij in zijn geboorteplaats zijn opleiding genoten in het bedrijf van de Gebr. Riemer, waar draaiorgels en piano's vervaardigd werden. In 1924 huwde hij in Assen met Friederike Charlotte Thede Uhde (Lingen [D], 1899 - Lingen [D], 1995). Hij werd in zijn huwelijksakte 'orgelmaker' genoemd.⁹²² Uit een advertentie in 1928 blijkt dat hij in Assen op het adres Beilerstraat 49 woonde. In die advertentie biedt hij t.b.v. 'H.H. KASTELEINS. Een prachtige mooie elektrische **Piano**, merk Popper, met xylophon en mandoline (eiken kast)' aan.⁹²³ In 1929 wordt zijn dochter Margarethe geboren.⁹²⁴ De gemeente Assen schreef hem op 26 augustus 1946 ambtshalve uit, zijn nieuwe woonplaats was onbekend.⁹²⁵ Kennelijk is hij naar Duitsland vertrokken, waar hij na zijn overlijden op het 'Alte Friedhof' in Lingen werd begraven. Op zijn grafmonument staat als beroep vermeld: 'Orgelbauer'.⁹²⁶

⁹²¹ Zijn geboorteplaats Unter-Kratzau heet thans Chrastava.

⁹²² Gemeente Assen, huwelijksakte, 6 december 1924, nr. 124.

⁹²³ *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 juli 1928, 8. Deze advertentie is mogelijke bevestiging van Neuhäusers opleiding bij de gebr. Riemer.

⁹²⁴ *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 september 1929, 10.

⁹²⁵ Mededeling Asser Historische Vereniging, 28 november 2013.

⁹²⁶ Ortsfamilienbuch Lingen, op www.ortsfamilienbuecher.de, geraadpleegd 4 mei 2012.

Appendix 5

Nadere informatie over de firma Spiering uit Dordrecht

De firma Spiering is in Groningen en Drenthe zeer actief geweest.⁹²⁷ In een conceptbrief aan Spiering, schrijft Van Meurs (hij voorzag die brief later van het opschrift ‘Roden’): ‘Gedurende de restauratiewerkzaamheden hoop ik gedurig te komen, teneinde samenwerking te verzekeren’.⁹²⁸ Uit bewaard gebleven correspondentie blijkt dat Spiering Van Meurs op de hoogte hield van zijn werkzaamheden in de regio.

De firma werd in 1890 gesticht door Machiel Spiering (1868-1926), zoon van een steenkolenhandelaar.⁹²⁹ Spiering was aanvankelijk als houtvlotter werkzaam. Hoe hij met de orgelbouw in contact kwam, is nog onduidelijk. In eerste instantie was zijn orgelhandel gevestigd op het adres Boogjes 59. Na 1899 had men de beschikking over twee panden: Voorstraat 405 voor piano’s en orgels en Voorstraat 386 voor overige muziekinstrumenten. In de huwelijksakte van de oprichter (1899) wordt als zijn beroep ‘orgelhandelaar’ opgegeven. In de beginjaren handelde Spiering ook in mechanische muziekinstrumenten.⁹³⁰

Zijn bedrijf leunde, net als zoveel andere in die tijd, zwaar op Duitse toeleveringsbedrijven. Zo werd van rond 1910 tot 1923 samen gewerkt met collega Link uit Giengen an der Brenz, die Spiering zo’n 25 orgels leverde.⁹³¹ De kleinere kregen een eigen naamplaatje van Spiering, de grote mochten wel voor Link-orgel doorgaan.⁹³² De grootste productiviteit van de firma Spiering ligt in de jaren dertig en aan het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw, de periode van de wederopbouw. Na 1945 bouwde Spiering ook mechanische orgels zoals Oostburg, Gereformeerde kerk (1949) en Onnen, Hervormde kapel (1957), maar het grootste aandeel bestond toch uit (elektro-) pneumatische orgels. De Hervormde Orgelcommissie was niet gecharmeerd van zijn werk, vandaar dat Spiering na de Tweede wereldoorlog in Hervormde kerken niet of nauwelijks kansen kreeg. Spierings kennis van de historische orgelbouw was misschien ook beperkt, vandaar dat Van Meurs hem bij de voorbereidingen

⁹²⁷ Bijvoorbeeld: Dwingelo, Herv. Kerk (1924); Kornhorn, Chr. Geref. Kerk (1926); Kommerzijl, Geref. Kerk (1927, met bijzonder front: door de drie enigszins convexe frontdelen doet dit orgel denken aan het historische huisorgel dat nu in de kerk van Foudgum staat); Spijk, Geref. Kerk (1932) en Groningen, Jeruzalemkerk (1935).

⁹²⁸ Vermoedelijk is deze conceptbrief bedoeld als reactie op Spierings brief van 24 september 1932. In deze brief worden door de orgelfabrikant werkzaamheden in Laren, Eenrum, Drachten en Spijk genoemd.

⁹²⁹ Het jaar 1890 is het jaar van inschrijving in de Kamer van Koophandel. Volgens haar eigen postpapier bestond de firma al in 1888. Dit blijkt ook uit rekeningen voor stemmen en onderhoud van vóór 1890.

⁹³⁰ *Nieuws van den Dag*, 7 juni 1894, 16.

⁹³¹ In een advertentie in *De Tijd*, 30 september 1900, 7, waarin Spiering aangeeft ‘Hoofdvertegenwoordiger van Nederland’ te zijn, wordt in dit kader abusievelijk over de ‘Gebrüder Pink’ gesproken.

⁹³² Aart de Kort, ‘Het orgel van de Gereformeerde kerk te Rotterdam-Charlois’, *Het Orgel* 100/4 (2004), 50-51.

van de werkzaamheden in Eenrum in 1932 gedetailleerd moest aangeven hoe hij een opgebankte Cornet uitgevoerd wilde hebben.

De leiding was na het overlijden van de stichter in handen van achtereenvolgens Wijnand Pieter (1900-1960), Machiel (1917-1985) en Machiel (1946). Het bedrijf Spiering was in de orgelbouw actief tot circa 1960. Vlak daarvoor was bij een brand in de werkplaats ondermeer het volledige archief verloren gegaan.⁹³³ In de huidige Muziekhandel Spiering aan de Voorstraat 330, is sinds 2005 niemand van de familie van de stichter meer werkzaam. Vermoedelijk was het adres Postbox 30 Groningen dat Spiering lange tijd op zijn briefpapier had staan, een postbusnummer van zijn Groningse agent Thys. Na sluiting van het bedrijf van Thys, is Spiering gaan samenwerken met Rinkema.⁹³⁴

Hoewel er steeds meer waardering komt voor orgels uit de jaren twintig en dertig, geldt dit tot nu toe nog nauwelijks voor het werk van Spiering. Kennelijk keken vakgenoten destijds anders tegen het werk van Spiering aan dan wij nu. Zo plaatsten Valckx & van Kouteren in 1931 een nieuw orgel in de Gereformeerde kerk van Ommen. Achttien jaar na de oplevering ervan, bleek dat het in feite door Spiering was gemaakt.⁹³⁵ Valckx & van Kouteren, wier werk intussen wel gewaardeerd wordt, hadden kennelijk voldoende vertrouwen in collega Spiering.

Vergelijking van Spierings productie van nieuwe instrumenten over de jaren 1930 t/m 1939 met bijvoorbeeld die van de orgelmakers Flentrop (Zaandam), Van Leeuwen (destijds Leiderdorp), Pels (destijds Alkmaar) en Verschueren (destijds Heythuysen) levert het volgende beeld op:⁹³⁶

Productie nieuwbouw 1930 t/m 1939:

Orgelmaker	Aantal nieuwbouw⁹³⁷
Flentrop ⁹³⁸	32
van Leeuwen ⁹³⁹	41
Pels ⁹⁴⁰	78

⁹³³ Mondelinge mededeling van de laatste firmant dd 28 juli 1997.

⁹³⁴ Zo plaatste Rinkema in opdracht van Spiering in 1937 een windmotor voor het orgel van de Doopsgezinde kerk van Uithuizen.

⁹³⁵ Victor Timmer en Ton van Eck, 'Gebruikte orgels, geleverd door de fa. A.S.J. Dekker. Waar zijn ze gebleven...?' dl. I, *Het Orgel* 89/3 (1993), 82-91.

⁹³⁶ Van niet alle in die periode werkzame orgelmakers zijn werklijsten bekend. Van een vergelijking met de zeer actieve firma Standaard is afgezien, omdat die firma tweede helft jaren dertig failliet ging en diens werklijst daarom geen representatief beeld geeft.

⁹³⁷ Deze score is inclusief nieuwbouw in bestaande kasten. Het jaar van oplevering is maatgevend genomen voor het bouwjaar.

⁹³⁸ Gegeven ontleend aan de werklijst van Flentrop op www.flentrop.nl, geraadpleegd 19 januari 2012, met correcties aan de hand van mijn eigen gegevensverzameling.

⁹³⁹ Wim van der Kleij, 'Gegevens betreffende de orgelmakersfamilie Van Leeuwen te Leiden en Leiderdorp', *De Mixtuur*, nr. 80 (1995), 1002-1013, met correcties aan de hand van mijn eigen gegevensverzameling.

Spiering ⁹⁴¹	≥ 39
Verschueren ⁹⁴²	74

Het enige Spiering-orgel dat in de Orgelencyclopedie vermeld wordt, is dat van de Gereformeerde kerk van Andijk (1930), waar kerkgebouw en orgelfront ontworpen werden door de architect Egbert Reitsma (1892-1976).⁹⁴³ Bij de bouw was Reinhart Crevecoeur als adviseur betrokken. Dit instrument heeft intussen monumentale status.⁹⁴⁴

Enkele Spiering-orgels waren voorzien van bijzondere fronten, die ongetwijfeld in Duitsland werden aangekocht. Een voorbeeld hiervan is de kast van het orgel van de Gereformeerde kerk van Wilnis (1920).⁹⁴⁵ Het jaar erop gebruikte hij dit kasttype nogmaals, nu voor de Hervormde kerk van Waverveen.⁹⁴⁶

Hoe het contact tussen Van Meurs en Spiering tot stand is gekomen, is niet duidelijk. Mogelijk heeft Thys, met wie hij in ieder geval al vanaf 1926 te maken heeft gehad, hierin een rol gespeeld. Mogelijk heeft Van Meurs ook bewust naar een orgelmaker buiten de regio gezocht omdat – zoals hierboven aangegeven – op dat moment in Groningen en Drenthe geen orgelmaker van formaat meer gevestigd was, dan wel geen sprake was van gezonde concurrentie.

⁹⁴⁰ Gegeven ontleend aan de werkljst van Pels op www.pelsenvanleeuwen.nl, geraadpleegd 19 januari 2012, met correcties aan de hand van mijn eigen gegevensverzameling.

⁹⁴¹ Spiering heeft ondermeer in *De Banier* overzichten gepubliceerd van onderhanden werk, maar heeft verder nooit een integrale werkljst gepubliceerd. Niet uit te sluiten valt dat het in de overzichten in *De Banier* hier en daar ook niet om een pijporgel, maar om een ‘zaalorgel’ (harmonium) ging. De in bovenstaande tabel vermelde score is gebaseerd op mijn eigen gegevensverzameling, het betreft hier dan ook een minimum score.

⁹⁴² Gegevens ontleend aan de werkljst van Verschueren op www.verschuerenorgelbouw.nl, geraadpleegd 8 maart 2012, met correcties aan de hand van mijn eigen gegevensverzameling.

⁹⁴³ Peter van Dijk (red.), *Het Historische Orgel in Nederland, Supplement* (Amsterdam 2010), 243-244.

⁹⁴⁴ De voorganger van het Spiering-orgel, een instrument van Proper uit 1892, is vrijwel geheel in het nieuwe orgel opgenomen.

⁹⁴⁵ Dit instrument is intussen gesloopt.

⁹⁴⁶ De kast ervan bevindt zich nu in de Protestantse Sionskerk te Epe. Ook collega Van Leeuwen uit Leiderdorp paste deze kast toe, bijvoorbeeld in Oud-Loosdrecht, Hervormde kerk. Die kast bevindt zich nu in de Protestantse Koepelkerk te Renswoude.

Appendix 6

Drie overzichten Opgave zaken in behandeling (al dan niet later doorgestreept)

Mei 1937:

Zuidlaren, Ger. kerk
Stedum, Herv. kerk
Beilen
Uithuizermeeden
Anlo
Assen
Zuidbroek
Haren, Vrijz.Herv.
Baflo
Twijzel
Uithuizen, Doopsgez. Kerk
Nes (WD)
Enschede, Lok. Bethel
Scheemda
Engelbert
Haskerdijken (Fr) wordt niets
Nieuw Weerdingen, Vrijz.Herv. (n.a.v. krantenbericht 30 juni 1937)
West-Terschelling
Sellingen, Ger. Kerk (vernieuwd gebouw)
Den Hoorn (Texel), Herv. kerk

Tweede overzicht:

Kollumerzwaag (Ds Hokwerda, orgel omhoog brengen)
Groningen, Baptisten (orgelfonds)
Birdaard (bazar sept. '39)
Wetsinge, Herv. kerk (Doornbos-Vegter)
Delfzijl, Ger. kerk, nieuwbouw begonnen
Grijpskerk, „ „
Bedum, „ „
Groningen, Militair Tehuis⁹⁴⁷
Zuidlaren, Ger. kerk (Denkt nog wel over een nieuw orgel. Nieuw front en nieuwe

⁹⁴⁷ Bedoeld wordt hier het vroegere zalencomplex 'Het Tehuis' aan de Lutkenieuwstraat. Dit centrum was in 1891 door de 'Christelijke jongelingsvereniging Onze Hulp Zij In Den Naam Des Heeren' gesticht als 'tehuis voor militairen en burgerjongelingen'. Het zalencomplex bestaat nog steeds, maar is nu elders in het centrum gevestigd.

Trompet (1937))
Avondlicht Haren⁹⁴⁸
Eppenuizen ? opgedragen aan Spiering⁹⁴⁹
Niebert, Herv. kerk (doorgestreept) orgel gekocht juli 1941
Huizinge (Herv.) kerkrestauratie
Assen, Chr. Ger. kerk
Zevenhuizen? Legaat f 1000
Gieter, Herv. kerk, bezocht 10-03-1939, orgel schoonmaken
Wehe, kerkrestauratie
Assen, Ger. kerk Molenstraat (kerkrest. + orgeluitbreiding)
Loppersum Trompet orgel 19-04-1939
Garmerwolde
Huizum (Fr), Gebouw vrijz.Herv, klein pijporgel, opening 3 mei 1939
Leeuwarden, Vrijz.Herv.
Meeden (motor??)

Derde overzicht:

Appingedam, Herv. kerk, krantenknipsel, 29 oktober 1939
Wirdum, Herv. kerk, restauratie eind oct. '39
Zuidhorn, Ger. kerk, krantenknipsel d.d .4 maart 1940⁹⁵⁰
Vries, Kerkrestauratie, 21 maart 1940
Diaconessenhuis, Huiskapel (orgel), Bouw klaar 1943 eind.⁹⁵¹
Assen, Herv. kerk, Jan 1940, Centraal. verwarming schaden
Anlo, Kerkrestauratie. Bericht op 7 juli 1940 dat de kerkrestauratie doorgaat.
Garmerwolde, Juli 1940, zegt, gaat door.
Finsterwolde (Dec. 1940) Monumentenzorg.
Zandweer, Juli 1941 rep. Doornbos
Wildervank, geschreven 29-8-1941, gaat niet door
Noordwolde (Gr), 16-9-1941 (K.Doornbos, blaasbalg-schoonmaak+stemmen)
Ulrum, Herv. kerk, 3-1-1942, geschreven

⁹⁴⁸ Avondlicht te Haren was het 'Tehuis voor ouden van dagen van de Ned. Hervormde Gemeente te Groningen'. Van Meurs werd ongetwijfeld getriggerd door krantenberichten rond van de bouw van een nieuwe kerk- en recreatiezaal bij dit complex.

⁹⁴⁹ Dit is onjuist, de restauratie zou worden uitgevoerd door Doornbos.

⁹⁵⁰ Op dit bericht is in Hoofdstuk IV.3 uitgebreid ingegaan.

⁹⁵¹ Het Groningse Diaconessenhuis (inmiddels opgegaan in het Martiniziekenhuis), kreeg haar eerste pijporgel uiteindelijk pas in 1971.

Appendix 7

Plannen rond de bouw van een nieuw orgel in de Torenkerk van Winsum

Plan orgelrestauratie Ned. Herv. Kerk Winsum (Gron)

Het orgel heeft 2 klavieren, 12 sprekende stemmen, aangehangen pedaal en een magazijnbalg. Omvang klavier C-d³. het bovenklavier is hoofdklavier,

Dispositie van het tegenwoordige instrument.

<u>1^e klavier</u>	<u>2^e klavier</u>
1 Prestant 4' (in 't front)	8 Holpijp 8' (alles hout)
2 Holpijp 8' (alles hout)	9 Viola di Gamba 8' disc
3. Fluit traves 8' disc (hout)	(een gedekte metalen holpijp)
4. Fluit 4'	10 Fluit 4'
5. Quintfluit 2 2/3'	11 Octaaf 4' disc
6. Octaaf 2'	12 Woudfluit 2'
7. Quint 1 1/3' disc	

Plan I Het verrichten van de noodzakelijke herstellingen aan het tegenwoordige instrument.

Betreffende mechaniek, klavieren en stemming. Twee geheel nieuwe klavieren (51 toetsen), de witte toetsen belegd met elfenit, de zwarte toetsen van ebbenhout, toetsen lopen in stiften. Klavierverbindingen verbeteren, ruimte wegnemen. Pedaaltoetsen invoeren, pedaalabstractuur verbeteren, ruimte wegnemen, kleppen wegnemen, voor zoover mogelijk geruischloos doen werken. De windlade waar nodig onderzijde beplakken. Doorspraak voor zoover mogelijk wegnemen. Draaipunten beleeren, ventielen waarnoodig opnieuw beleeren, ventielveeren nazien. Koppelijng opnieuw inbrengen. Onzuivere stemming wegnemen.

Plan II Het inruilen van bovengenoemd instrument tegen een solied degelijk 1 klaviers kerkorgel. Hierover worden nadere gegevens tegemoet gezien. Eventueel kan de bestaande windvoorziening wellicht behouden blijven.

Plan III Het geheele instrument ombouwen tot een modern Kerkorgel.

Het nieuwe instrument zal 8 sprekende stemmen hebben, verdeeld in bas en discant, zoodat het eene imitatie van een 2 klaviersorgel wordt. In dit nieuwe instrument zullen eenige groepen van het bestaande pijpwerk worden verwerkt, tevens zal het orgel met eenige nieuwe stemmen worden uitgebreid (b.v. Bourdon 16', Aeoline 8', Prestant 8' en Hobo 8' disc.)

Speeltafel. Vervaardigen van een geheel nieuwe speeltafel uit massief Slavonisch eikenhout, voorts met een z.g. Schrijfbureausluiting, waardoor het klavier, registers enz stofvrij worden afgesloten., voorts met verschuifbare lessenaar en nieuwe orgelbank. Plaatsing speeltafel aan een der zijanten, dus betere plaatsing voor den organist.

PEDAAL. Een nieuw voetklavier van eikenhout van C-d¹ (27 toetsen) Congresmaat.

REGISTERS. Als wippen boven het klavier geplaatst.

KLAVIER. Klavier van rechtdradig pijnhout, witte toetsen met zwaar elfenit, voorts alle volgens de bekende internationale congresmaat. Klavier bstaat uit uit 56 Toetsen (C-g³).

BUISLEIDINGEN. Naadloos vertind hard looden buis.

WINDKANALEN van vurenhout, verdicht en de hoeken met leer beplakt.

WINDLADEN. Nieuwe windladen van Russisch eikenhout met cancellen van grenenhout. De pijpstocken belegd met mahoniehout, pijprekken ook van mahoniehout. De windladen volgens pneumatisch kegelladesysteem met dubbel relais, dus zeer snelle aanspraak. Breedte iedere windlade 15 cm en lengte ca 2.85 M.

RELAIS snel functioneerend

PIJPWERK. Al het pijpwerk nazien en waar noodig vervangen door anderen, voorts nieuwe groepen als Prestant 8', Aeoline 8', Bourdon 16' enz. Zie verder onder de dispositie en uitbreiden, ieder register tot 56 pijpen.

GARANTIE. Na deze volledige ombouw eene garantie van 20 jaren, alle fouten en gebreken, die zich in deze tijd voordoen, gratis hersteld.

Dispositie van het nieuwe instrument totaal 8 stemmen.

1. Vioolprestant 8'. Bas en Discant Nieuw 56 pijpen. De frontpijpen van geallumineerd zink, de binnenstaande van 60 % tin.

Mensuur C – 118 m.m.

Wanneer een geschikt front aanwezig is, kan dit ook worden opgegeven. De Prestant moet dan van middelmatige mensuur zijn.

2. Bourdon 16' Bas en Discant. Groot Oct (12 pijpen) nieuw van grenenhout en afgelakt. Mensuur C is 155 m.m. 56 Pijpen. De resterende gebruiken van Holpijp 8' van Manuaal I (houtenp)

3. Holpijp 8' Bas en Discant 56 pijpen Bas van Holpijp 8' van Klavier II, de discant van de z.g. Viola di Gamba (gedekte metalen pijpen)

4. Aeoline 8' doorlopend. Nieuw 44 pijpen. Van af klein C. groot Oct. Als transmissie van holpijp. Mensuren kl c is 40 m.m. Intonatie zeer zacht strijkend. Een zeer zachte solostem, Gemaakt van 50 % tin.

5. OCTAAF 4' Bas en discant. 56 pijpen. Is de bestaande Prestant 4' van klavier I.

6. Quint 2 2/3' Bas en discant 56 pijpen. Is de bestaande Quintfluit 3' van klavier I

7. OCTAAF 2' of WOUDFLUIT 2' Bas en discant 56 pijpen. Is het bestaande pijpwerk.

8. Fluit 4' Bas en Hobo of Clarinet of Vox humana 8' Discant. Samen 56 pijpen. Fluit 4' is het bestaande pijpwerk van klavier I. Tongwerk van 50 % tin, nieuw, 32 pijpen. Dit tongwerk disc. kan als solostem dienst doen, waardoor schitterende effecten worden verkregen. Mensuren nader te bepalen.

9. SUBBAS 16' Pedaal transmissie van Nr 2.

10. PEDAALKOPPELING.

11. SUPEROCTAAFKOPPELING. Manuaal

12. Tremulant. Drukknoppen. p.p., p., mf, f, Oplosser.

ORGELKAST. Front Nieuw of gebruikt. Zijwanden van vurenhout met triplexpaneelen. Breedte orgelfront ca 3.15 M. Diepte kast ca 1.80 M., Hoogte ca 3.50 M.

Magazijnbalg. De aanwezige balg wordt nu onder de windladen geplaatst, dus geen plaatsruimte.

WINDVOORZIENING Als afzonderlijke post dient te worden opgegeven, wanneer de bestaande smidsventilator wordt ingeruild tegen een gebruikte orgelventilator met tevens aanleg van ruimere zinken buis en aanbrengen van lederen zak. Plaatsing van orgelventilator eveneens in den toren. Garantie als boven.

Prijsopgave van ieder plan afzonderlijk, tevens van plan III, ook de windvoorziening afzonderlijk.

In dezelfde archiefmap bevindt zich een opgave van Spiering: *vervolg 2*:

Samenstelling Kerkorgel voor de Ned. Herv. Kerk Winsum

Klavier tot g ³	1. Viool=Prestant	8' Basc.	nieuw.
	2. Viool=Prestant	8' Disc.	nieuw.
	3. Bourdon	16' Basc.	1 ^e octaaf nieuw.
	4. Bourdon	16' Disc.	2 ^{de} en derde Oct aanwezig
	5. Holpyp	8' Basc.	aanwezig.
	6. Holpyp	8' Disc.	aanwezig.
	7. Aeoline	8' Basc.	nieuw.
	8. Aeoline	8' Disc.	nieuw.
	9. Octaaf	4' Basc.	aanwezig.
	10. Octaaf	4' Disc.	aanwezig.
	11. Quint	2 2/3' Basc.	aanwezig.
	12. Quint	2 2/3' Disc.	aanwezig.
	13. Woudfluit	2' Basc.	aanwezig.
	14. Woudfluit	2' Disc.	aanwezig.
	15. Fluit	4' Basc.	aanwezig.
	16. Hoorn	8' Disc.	nieuw.
	17. Subbas	16' p.tr. /rest disc	nieuw.
	18. Pedaal Koppeling		
	19. S.Oct.		
	20. Tremulant.		
	5 drukknoppen.		

[met pen is bijgeschreven f 1890]

Kast en Front worden geheel nieuw. Dus Front naar keus. Windladen en speeltafel Pneumatisch en dus geheel nieuw. Kanalen aanleg en Pneumatische tractuur geheel nieuw. Frontwindlade, lagers enz. allen nieuw. Blaasbalg geheel nagezien en zonder schep gebruikt. Pypwerk gedeeltelyk , nadat het geheel is nagezien en opnieuw gevormd zoomede waar noodig hersteld, gebruikt. Groote Pypen, als 1 ste Octaaf Bourdon 16' en Prestant geheel nieuw, dispositie [de rest van het papier is helaas afgeknipt].

Appendix 8

Conceptbrief van Van Meurs van 3 september 1938 rond de Geref. Kerk te Grijpskerk⁹⁵²

Over de restauratie van Uw Kerkorgel heb ik nog eens ernstig nagedacht en ben ik zoo vrij U nog een en ander mede te deelen. Wanneer het mogelijk zou zijn het bestaande front te handhaven (in overleg met de architect) zou deze besparing zeer ten goede komen aan de nieuwe dispositie van het orgel. Een fout in Uw dispositie (zoals bestaand) is, dat er véél te véél 8vts registers zijn, en veel te weinig vulstemmen. Daardoor wordt het geluid dik en eentonig. Met het ook op de acoustiek van de nieuwe kerk zal het zeer gewenscht zijn 'helderheid' te brengen in de nieuwe dispositie, dus meer vulstemmen.

Nu is mijn plan het volgende:

Van de 8vts registers wordt de bas van de bestaande Viola di Gamba overgeplaatst op een aparte pneumatische kegellade voor het Pedaal. Het pedaal wordt dan vrij, met 1 stem. De discant van de Gamba wordt op de bas geplaatst en op de vrijgekomen discant komt in overeenkomst met de bas verder 2 vts pijpen. Kortom: Het register Viola di gamba 8 wordt een Octaaf 2' of Openfluit 2'

De bestaande Woudfluit 2' wordt een quint lager gezet en omgezet in en Nasard 2 2/3' Dit is een mooie quintstem en nasaal in klank.

De mixtuur wordt bas 3 sterk
discant 4 sterk.

De samenstelling van het orgel wordt dan:

1. Prest 8'
2. Bourdon 16'
3. Aeoline 8'
4. Vox Celeste 8'
5. Octaaf 4'
6. Roerfluit 4'
7. Nasard 2 2/3' (d.i. ~~dus de zachter en verplaatste woudfluit 2'~~)
8. ~~Octaaf 2'~~ Woudfluit 2' (blijft)

De zachter geïntoneerde V.d.G. + aanvul.

⁹⁵² GrA, toegang 1618, inv. nr. 15.

- 9. Holfluit 4'
- 10. Mixtuur 3 en 4 sterk (een nieuwe en frissere samenstelling) aan.pas.
- 11. Trompet 8'

Pedaal

- 12. Cello (eigen stem)
- 13. Subbas (transmissie)

Het is ook nog mogelijk om langere pijpvoeten aan de bestaande pijpen te solderen, zoodat het geheel dan hooger wordt wat het front betreft.

Naar ik meen, zal deze dispositie U meer besparing in kosten geven en tevens U meer mogelijkheden bieden, dan onze opzet van donderdagavond inzake prestant overplaatsen naar pedaal.

U hebt zeker de foto's al gevraagd bij Valckx? Mocht hij zelf komen, zou u hem dan even in Groningen bij mij willen laten komen?

Gaarne zie ik uw berichten en teekening enz. tegemoet.

Mocht het noodig zijn, dan kom

Ik gaarne even bij U. Liefst des morgens.

met bel. Groeten

Uw dw.

J.B. van Meurs

PS De combinatie 8', 4', 2 2/3' is zeer helder, ook voor Bachspel. De Mixtuur zal ik in de bas ook Nog iets hooger laten beginnen. Zeer duidelijk dan voor polyfoon spel.

Gaarne zou ik de heer Valckx ook eens de vraag willen stellen, de kosten tot ombouw tot kegellade-systeem.'

Appendix 9

Rapport van Van Meurs over het orgel van de Noorderkerk (thans Kandelaarkerk) in Assen

Algemeen:

Dit orgel bestaat uit een oud gedeelte pijpwerk en een aantal stemmen dat later bij uitbreiding van het orgel tot een 2 klaviers orgels is aangewend.⁹⁵³

Jammer genoeg moet gezegd worden dat de verbinding van het oude en het nieuwe pijpwerk niet als een homogeen geheel gezien kan worden.

De onderlinge mensuren (= maten) van het oude pijpwerk en het nieuwe pijpwerk kloppen niet met elkaar. Daardoor is de intonatie en de dispositie van dit orgel niet erg geslaagd te heeten.

Gebreeken.

1 De pneumatiek van het pedaal is zeer slecht.

2 De winddruk is te hoog.

3 Opstelling van het tweede manuaal is niet gunstig voor de klank in de kerk.

4 Mixtuur ~~en Trompet zijn~~ is slecht samengesteld en te laag.

5 Trompet is niet bruikbaar, tevens ontbreken de 12 baspijpen.

Daar wellicht te weinig klank door het orgel wordt ontwikkeld voor een geheel gevulde kerk zou het orgel sterker geïntoneerd kunnen worden.

De Mixtuur moet hoger in samenstelling worden. De Trompet kan misschien van andere tongen worden voorzien.

Tenslotte zou ik u willen raden aan dit orgel geén grote kosten te besteden om de grondredenen onder 'Algemeen' vermeld.

Advies werkzaamheden.

1 pneumatiek nazien en schoonmaken tevens gelijkstellen voor pedaal.

2 eenige stemmen sterker intoneren (nader op te geven).

3 offerte vragen voor Nieuwe Mixtuur en Trompet verbeteren is zeer wenselijk.

(Punt 1 en 2 zijn als noodzakelijk te beschouwen)

⁹⁵³ Afkomstig uit het vroegere orgel, gebouwd door de Gebr. Van Oeckelen in 1884.

Appendix 10

Plannen rond het orgel van de Stephanuskerk te Beilen

Demonteren, laden dicht bij elkaar opstellen
Kast verkleinen
Nieuwe frontpijpen
Prestant 16' vervangen door Voix Celeste
Nieuwe Trompet 8'
Andere Mixtuursamenstelling

Prestant 8' front nieuw, binnen oud
Holpijp 8' oud
Octaaf 4' oud
Nachthoorn 4' oud
Bourdon 16' oud
Celeste 8' nieuw (44 pijpen)
Octaaf 2' oud
Nasard 2 2/3' (is de zachter geworden Quint)
Mixtuur 4-5 (anders samengesteld)
Trompet 8'
(pedaal) Subbas 16' nieuw

Prestant 8' front nieuw, rest oud
Holpijp 8' B/D oud
Octaaf 4' B/D oud
Nachthoorn 4' Bas oud
Nasard 2 2/3' Disc oud
Viola di Gamba 8' oud
Voix Celeste 8' nieuw
Octaaf 2' oud
Mixtuur 4-5 nieuwe samenstelling
Trompet 8' B/D nieuw
(pedaal) Subbas 16' nieuw

1° klavier
Prestant 8' front nieuw, rest oud
Holpijp 8' oud
Octaaf 4' oud
Octaaf 2' oud
Mixtuur 4-5 nieuwe samenstelling
Trompet 8' nieuw
2° klavier

Prestant 4' (uit 16', rest aangevuld)
Bourdon 8' (uit 16', rest aangevuld)
Voix Celeste 8' 44p nieuw
Viola di Gamba 8' oud
Nachthoorn 4' oud
Nasard 2 2/3'
Pedaal
Subbas 16' nieuw
Tremulant

Getuige de vele speelhulpen zou de registertractuur niet meer mechanisch zijn.⁹⁵⁴

Later stelde Van Meurs een ongedateerd plan in drie fasen op.⁹⁵⁵

I, schoonmaak, technisch herstel, klavier 6-8 cm hoger aanbrengen, aanspraak Prestant 16' en 8' verbeteren en aanbrengen Tremulant.

II, de Bourdon 16' C-c^o plaatsen op 2 kleine pneumatische laden. Bas/discantdeling aanbrengen op C-c^o/cis^o-g^{'''}.

III, Prestant 16' vervangen door Voix Celeste 8' af c^o, 65% tin.

⁹⁵⁴ Mogelijk heeft Van Meurs in dit laatste ontwerp creatief gebruik willen maken van het feit dat dit orgel twee ventielenkasten heeft.

⁹⁵⁵ GrA, toegang 1618, inv. nr. 12.

Appendix 11

Kostenopgave van Doornbos van 10 juli 1941 voor het orgel van Eppenhuisen

Eppenhuisen

- 1^e Prest 4' zink 54 pijpen
 - 2^e Holpijp 8' 12 zink rest 40% tin
 - 3^e 24 baspijpen Fluit 4' gedakt 40%.
 - 4^e 54 pijpen Octaaf 2' 45% tin
 - 5^e Prest. 8 grondig restaureren
 - 6^e een nieuwe pneum. lade met register Nasat 2 2/3 40% tin⁹⁵⁶
 - 7^e blaasbalg opnieuw beleeren
 - 8^e nieuwe aanhangdraden van welraam windlade
 - 9^e nieuwe pijprooster van eikenhout of multiplex
- Prijs v/h totaal Post 1 t/m 9 f 1465,-⁹⁵⁷

⁹⁵⁶ Later is hier bijgeschreven 'niet'.

⁹⁵⁷ Later is hier bijgeschreven zonder punt 6 ± f 1160?

Appendix 12

Rapportage van Van Meurs over het orgel van de Zuiderkerk in Assen

Allereerst dient vermeld te worden, dat in de tijd van bouw van dit orgel (\pm 1925) een andere gedachtengang van orgelbouw gevolgd werd dan bij de tegenwoordige samenstelling van een orgel (\pm 1950).

Scherper belicht zou men kunnen zeggen, dat deze opvattingen van orgelbouw (de pneumatische kegellade en de samenstelling van het pijpwerk) niet meer aan de huidige eisen beantwoord.

Echter wil dit niet zeggen, dat aan dit orgel geen goeds gevonden is, temeer daar men in zijn oorsprong een orkestraal karakter aan het instrument wil geven.

Het orgel zou echter nog beter kunnen klinken door verbetering van onder vermelde fouten.

Aanspraak en verbinding toets tot pijp.

Over het algemeen komt de aanspraak van het pijpwerk te laat. Dit komt omdat de pneumatiek ongelijk en te langzaam werkt en ook vuil is.

De pneumatiek (d.i. de verbindingsweg van de toets tot de pijp) moet geheel opnieuw afgesteld worden (bijstellen van schroefjes enz). Verder schoonblazen van de pneumatiek.

De pijpen in het front spreken veel te laat aan. Dit komt vanwege de lange verbinding, omdat de frontpijpen te ver van de voedingslade verwijderd zijn. De bassen komen in het algemeen te traag.

Pijpwerk.

Van het pijpwerk zijn in het algemeen de voeten te veel dichtgemaakt. Hierdoor geen frisse intonatie mogelijk.

Concertfluit 8'

Staat achter het front op een aparte lade, Krijgt te weinig wind, hierdoor is dit register onbruikbaar vanwege de tremulerende (= trillende) windtoevoer.

Probeeren met wijdere luchtkanalen aan te brengen.

Mixtuur

Is veel te wijd in samenstelling en te laag. Een nieuwe Mixtuur is wenselijk doch kostbaar.

Octaaf 4'

Komt op de Salicionaallade (ook pedaal).

Salicionaal 8'

Wordt afgesneden tot Quint 2 2/3' en komt op de Octaaf 4' lade

Balgen

Bevinden zich in prima staat.

Korte samenvatting voor verbetering van dit orgel te verdeelen in volgende punten.

Herstellingen.

1. De intonatie van het gehele orgel herzien en opfrissen.
2. pneumatiek en koppelingen gelijk stellen en sneller reageeren.
3. eenige veranderingen in het pijpwerk. Betere wind Concertfluit.
 - a. Salicionaal wordt Quint 2 2/3'
 - b. Octaaf 4' op Salicionaallade.

4. Zoo mogelijk Nieuwe Mixtuur.
5. het bedrag aan kosten niet als restauratie zien doch een grote onderhoudspost voor dit instrument.
6. Offerte aanvragen aan een soliede orgelmaker bijv. fa. Flentrop Zaandam en Mense Ruiters Groningen of andere.

Opmerking:

Dit rapport geeft een overzicht van het onderhoud van dit orgel. Een algehele restauratie lijkt mij niet wenselijk om de grote kosten en het systeem in 't begin vermeld.

Appendix 13

Een ongedateerde (concept-)opgave in het archief van Van Meurs van gebreken met betrekking tot het orgel in Uithuizen

Uithuizen gebreken

1. Beide windladen doorspraak bas en discant. Door centrale verw. Op rugpos. Spelen met 8 en 4 niet mogelijk. Pulpeten in beide windladen zijn hard en verteerd, hierdoor veel wind verloren.
2. Ventielveren en schakels geoxideerd door de vroegere gasverl.
3. Regeerwerk is onzuiver afgesteld en heeft veel speling.
4. Koper- en ijzerwerk met name de windlade oxydeerd en uitgesloten. hierdoor rammelen. Manuaaltoetsen kleppen, pedaal klopt. Toetsen hebben onjuiste lastverdeling, te dun materiaal, te groote diepgang, te dun materiaal, te groote diepgang en ongelijke speelaard.
5. Koppeling werkt niet goed door. pedaalkoppel werkt niet goed. Bij inschakelen toetsen vastzetten.
6. Meeste registers niet goed afgesteld en vertonen speling, andere lopen te zwaar. Afsluiting rugp. lekt en werkt daarom niet.
7. De manualen 13 cm. te laag, orgelbank te laag, voorover gebogen spelen. Verscheidene manuaal en pedaaltoetsen weigeren na het neerdrukken weer naar boven te gaan. Manuaaltoetsen enkele uitgesloten.
8. Tongwerken meerendeel onbruikbaar en vertoonen veel ongelijkheden in intonatie en zwijgers,
Bazuin 16 ongelijk
Trompet 8' ped. ratelt en ongelijk
Cornet 2' ped. zwijgt op 3 na
Hfdm
Trompet 8 zeer dik, blatende toon
Vox Humana onbruikbaar
Rugp.
Dulciaan 8 Veel zwijgers en veel geratel
Tevens zijn alle tongen, lepels en stemkrukken geoxideerd.
9. Van het andere pijpwerk bij het onderhoud veel gescheurd, en veel gate v/d pijpen om de doorspraak weg te nemen. Veel pijpvoeten verkankerd en afgebrokkeld waardoor ze niet spreken. Tevens veel tinpest. Bij het meeste pijpwerk ontbreken stemrollen. Disp. vertoont verschillende gebreken. V di G. moet Quintadeen worden Hierdoor meer grond v/h positief Prest 4 is te zacht en strijkerig – Hoort meer op een Salicet 4'. Carillon onstemd moet Scherp 4st worden. Hfdm Van de Muxt 4st in eene twee.... De 4 bovenste 38 pijpen in getal, vele zwijgers. Slecht geïntoneerd. Prestant 8 is van 2 orgelbouwers, Onderste te zacht geïntoneerd, Te dunne wanddikte. Bourdon 16 hoort niet thuis in dit instrument (Sifflet 1 1/3'). Er breekt een Oct 2

Pedaal Subbas is te zacht en te laat, doordat dit register niet op de windlade staat. In het pedaal ontbreekt een Mixt. waardoor het pedaal niet zelfstandig gebruikt kan worden.

10. Het instrument verkeert in algehele vervuiling en tevens een zeer gebrekkige intonatie.
11. [dit punt ontbreekt in de tekst]
12. Er ontbreekt een tremulant (Flageolet 1' wordt Quint 1 1/3')

Appendix 14

Vergelijking van een aantal dispositieverzamelingen

Hess

Historische beschrijving: Hess beschikte niet altijd over gegevens als bouwer en bouwjaar;
Disposities: hij vermeldde vrijwel altijd een dispositie. Daar waar deze ontbrak, stond het betreffende orgel veelal een kleinere kerk waarvan de beschrijving volgde op die van het orgel van de hoofdkerk van die plaats. Daarnaast geeft hij van sommige provincies een opsomming van de plaatsen waar volgens hem een orgel aanwezig is.

Windvoorziening: hij vermeldde meestal het aantal balgen.

Traktuur: niet van toepassing.

Verdere details: soms vermeldde hij informatie met betrekking tot de ingebruikneming of voegde hij de geraadpleegde bron toe.

Waardeoordeel : sporadisch.

Knock

Historische beschrijving: Knock beschikte niet altijd over gegevens als bouwer en bouwjaar.

Disposities: hij vermeldde vrijwel altijd een dispositie.

Windvoorziening: sporadisch vermeldde hij het aantal balgen.

Traktuur : niet van toepassing.

Verdere details: slechts een enkele keer vermeldde hij aanvullende gegevens.

Waardeoordeel : sporadisch gaf hij een waardeoordeel; zo leverde hij zware kritiek op de bouwers van het orgel van Stavoren.⁹⁵⁸ Van het orgel in Zweins gaf hij hoog op.⁹⁵⁹

Hess-vervolg

Historische beschrijving: Hess beschikte veelal over gegevens als bouwer en bouwjaar.

Disposities: hij vermeldde vrijwel altijd een dispositie.

Windvoorziening: het aantal balgen was in deze publicatie kennelijk geen issue.

Traktuur : niet van toepassing.

Verdere details: slechts een enkele keer vermeldde hij aanvullende gegevens.

Waardeoordeel: in deze uitgave werd minder vaak een waardeoordeel gegeven dan in die van 1774.

Van Eem

Historische beschrijving: Van Eem beschikte veelal over gegevens als bouwer en bouwjaar.

Disposities: in de geraadpleegde uitgave gaf hij, op zeven verwijzingen naar *de Boekzaal* na, overal de disposities.⁹⁶⁰ Bij de dispositie van het orgel van de Laurenskerk te Rotterdam

⁹⁵⁸ Nicolaas Arnoldi Knock 1788, 8 (in de originele uitgave van diens verzameling).

⁹⁵⁹ Nicolaas Arnoldi Knock 1788, 33 en 34.

⁹⁶⁰ In het originele manuscript zijn alle disposities wél opgenomen (mededeling Victor Timmer).

vermeldde hij ‘mij aldus toegezonden’ hetgeen ons wat leert over zijn wijze van verzamelen.⁹⁶¹

Windvoorziening: sporadisch vermeldde hij het aantal balgen.

Traktuur: niet van toepassing.

Verdere details: slechts een enkele keer vermeldde hij aanvullende gegevens. Daarnaast geeft hij vijftig voorbeelden van mogelijke disposities voor huis- en kerkorgels.

Waardeoordeel: sporadisch.

Lohman

Historische beschrijving: Lohman beschikte vrijwel overal over gegevens met betrekking tot de bouwer/restaurateur en het bouwjaar/jaar van restauratie.

Disposities: hij vermeldde consequent de disposities.

Windvoorziening: veelal vermeldde hij het aantal balgen.

Traktuur: niet van toepassing.

Verdere details: slechts een enkele keer vermeldde hij aanvullende gegevens.

Waardeoordeel: hij onthield zich consequent van een waardeoordeel.

Broekhuizen

De wijze van verzamelen van Broekhuizen vraagt om nadere toelichting. Hij hanteerde ten behoeve van zijn correspondenten een vaste vragenlijst. Een exemplaar van deze vragenlijst is later teruggevonden in het archief van de Oud-Katholieke H. Michael en Johannes de Doperkerk te Oudewater. De verzameling-Broekhuizen is als gevolg van deze werkwijze in vergelijking tot eerdere verzamelingen vrij consequent qua opzet.

Historische beschrijving: Broekhuizen beschikte veelal over gegevens over de bouwer/restaurateur en het bouwjaar/jaar van restauratie.

Disposities: hij vermeldde vrijwel altijd de dispositie.

Windvoorziening: hij vermeldde vrijwel altijd het aantal balgen en soms zelfs met de afmetingen ervan.

Traktuur: niet van toepassing.

Verdere details: slechts een enkele keer vermeldde hij aanvullende gegevens.

Waardeoordeel: sporadisch gaf hij een waardeoordeel.

Van 't Kruijs

Historische beschrijving: Van 't Kruijs vermeldde vrijwel altijd iets over de historie van het betreffende orgel.

Disposities: hij vermeldde altijd de dispositie.

Windvoorziening: dit was voor hem kennelijk geen issue.

Traktuur: het is jammer dat juist hij hier niet op ingegaan is, omdat ten tijde van de publicatie van zijn boek ook andere traktuursystemen in zwang kwamen. Het door hem beschreven Walckerorgel van de Christelijke Gereformeerde kerk aan de Hoveniersstraat in Rotterdam

⁹⁶¹ Egbertus van Eem ca. 1930, 8.

bijvoorbeeld, had mechanische kegelladen en beschikte over combinatietreden. Hij vermeldde dergelijke informatie helaas echter niet.

Verdere details: in tegenstelling tot de andere opstellers vermeldde hij altijd de naam van de organist.

Waardeoordeel: afgezien van een lovend verhaal over zijn eigen Laurens-orgel, heeft Van 't Kruijs zich consequent onthouden van een waardeoordeel.

Hoewel de verzamelingen bij eerste lezing op elkaar lijken, blijken er op basis van dit format toch significante verschillen.

Appendix 15

Index bij de dispositieverzameling van Van Meurs

In dit overzicht zijn zo veel mogelijk de hedendaagse namen van de kerkgebouwen gehanteerd. Op twee locaties in de stad Groningen betreft de beschrijving een koororgel. Deze zijn aangegeven met '(ko)'.

Locatie	Paginnummer in manuscript
Adorp, voormalige Hervormde kerk	[4]
Aduard, Protestantse Abdijkerk	[8]
Anjum, Protestantse Michaëlskerk	[79-80]
Anloo, Protestantse Magnuskerk	[47]
Appingedam, Gereformeerde kerk vrijgemaakt	[156]
Appingedam, Protestantse Nicolaïkerk	[49]
Assen, Christelijk Gereformeerde kerk	[155]
Assen, Protestantse Jozefkerk	[58]
Bad Nieuweschans, Protestantse Garnizoenskerk	[129]
Baflo, voormalige Protestantse Laurentiuskerk	[38]
Bedum, Protestantse Maranathakerk	[33]
Bedum, Protestantse Walfriduskerk	[20]
Beerta, voormalige Hervormde kerk	[24]
Beilen, Protestantse Stephanuskerk	[62]
Bergum, Protestantse Kruiskerk	[99]
Bierum, voormalige Protestantse Sebastiaanskerk	[38], [148]
Blaricum, Protestantse Dorpskerk	[74]
Blessum, Protestantse Mariakerk	[150]
Blija, Protestantse Nicolaaskerk	[34]
Boksum, Protestantse Margarethakerk	[152]
Borger, Protestantse Willibrorduskerk	[117]
Borgsweer, voormalige Hervormde kerk	[85]
Borne, Protestantse Oude kerk	[57]
Bovensmilde, Protestantse kerk	[139]
Bozum, Protestantse Martinuskerk	[145]
Brede, voormalige Hervormde kerk	[32]
Broek in Waterland, Protestantse Nicolaaskerk	[111]
Buitenpost, Protestantse Mariakerk	[63]
Burum, Protestantse kerk	[62]
Delden, Protestantse Blasiuskerk	[57]
Delfzijl, voormalige Hervormde kerk	[50]
Den Anhel, voormalige Protestantse kerk	[31]
Den Ham, voormalige Hervormde kerk	[81]
Den Horn, voormalige Doopsgezinde kerk	[87]
Den Horn, voormalige Hervormde kerk	[87]
De Wilp, Protestantse kerk	[107]

Diever, Protestantse Pancratiuskerk	[69]
Doezum, Protestantse Vituskerk	[10]
Dokkum, Protestantse Martinuskerk	[64]
Dongjum, Protestantse kerk	[152]
Dorkwerd, Protestantse kerk	[9]
Dwingeloo, Protestantse Nicolaaskerk	[69]
Edam, Protestantse Nicolaaskerk	[165]
Eelde, Protestantse Dorpskerk	[14-15]
Een, Protestantse (Gereformeerde) kerk	[157]
Eenum, voormalige Hervormde kerk	[26]
Eexta, voormalige Protestantse kerk	[42]
Eibergen, Protestantse Oude Mattheüskerk	[55]
Emmen, Protestantse Pancratiuskerk	[94-95]
Engelbert, voormalige Hervormde kerk	[16], [125]
Engwierum, Protestantse kerk	[79]
Enschede, Protestantse Grote kerk	[56]
Enschede, Nederlands Gereformeerde Lasonderkerk	[56]
Enschede, voormalige Vrijzinnig Hervormde Oosterkerk	[56]
Enumatil, voormalige Hervormde kerk	[80], [87]
Eppenhuisen, voormalige Hervormde kerk	[110]
Ezinge, voormalige Gereformeerde Eben Haëzerkerk	[157]
Ezinge, Protestantse Torenkerk	[41]
Farmsum, Protestantse kerk	[50]
Feerwerd, voormalige Hervormde Jacobuskerk	[41]
Finsterwolde, Protestantse kerk	[23]
Franeker, Protestantse Martinikerk	[67-68]
Fransum, voormalige Hervormde kerk	[10]
Garmerwolde, voormalige Hervormde kerk	[22]
Garnwerd, voormalige Hervormde Liudgerkerk	[7]
Garrelsweer, Protestantse (Gereformeerde) kerk	[34]
Garrelsweer, voormalige Protestantse Oude Kerkje	[131]
Garsthuizen, voormalige Hervormde kerk	[102]
Gasselternijveen, Protestantse kerk	[153]
Gerkesklooster, voormalige Hervormde kerk	[92]
Gieten, Protestantse kerk	[71]
Godlinze, voormalige Hervormde Pancratiuskerk	[102]
Grollo, Protestantse kerk	[118]
Groningen, voormalige Hervormde Der Aa-kerk	[2], [158-164]
Groningen, Doopsgezinde kerk	[18-19]
Groningen, Evangelisch-Lutherse kerk	[1]
Groningen, voormalige concertzaal De Harmonie	[39-40]
Groningen, Evangelische Gemeente Helperkerk	[18]
Groningen, St.-Jozefkathedraal (ko)	[140-141]
Groningen, voormalige Hervormde Martinikerk (ko)	[127-128]
Groningen, voormalige Hervormde Oosterkerk	[37]
Groningen, voormalige Rooms-katholieke Paterskerk	[28-29], [134-135]

Groningen, voormalige Remonstrantse kerk	[1]
Groningen, voormalige Gereformeerde Sionskerk	[75]
Groningen, voormalige Baptisten Zuiderkerk	[133], [142-143]
Grootevast, Protestantse Witte kerkje	[10]
Grijpskerk, Protestantse (Hervormde) kerk	[33]
Grijpskerk, Protestantse kerk, loc. Nic. Grijpstraat	[122]
Haren, protestantse Dorpskerk	[6]
Harkstede, Protestantse Monumentale kerk	[16]
Havelte, Protestantse Clemenskerk	[70]
Hellum, Protestantse Walfriduskerk	[83]
Heveskes, voormalige Hervormde kerk	[86]
Hilversum, Protestantse Grote kerk	[74]
Hindeloopen, Protestantse kerk	[98-99]
Hollum, Protestantse Magnuskerk	[134]
Holwierde, voormalige Protestantse Stephanuskerk	[103], [150]
Hoogezand, Protestantse Damkerk	[12], [72-73]
Hoogkerk, Protestantse kerk	[27]
Hornhuizen, voormalige Hervormde kerk	[124]
Huizinge, Protestantse Johannes de Doperkerk	[101]
Jukwerd, voormalige Hervormde kerk	[45]
Kantens, Protestantse Antoniuskerk	[22]
Klein Wetsinge, voormalige Hervormde kerk	[49]
Kloosterburen, voormalige Hervormde kerk	[123]
Kolham, Protestantse kerk	[77]
Kollum, Protestantse Maartenskerk	[63]
Kollumerzwaag, Protestantse kerk	[122]
Krewerd, voormalige Hervormde Mariakerk	[46-47]
Kropswolde, voormalige Protestantse kerk	[87]
Leegkerk, voormalige Hervormde kerk	[24]
Leek, Protestantse kerk op de Dam	[89]
Leermens, voormalige Protestantse Donatuskerk	[25], [149]
Leeuwarden, Protestantse Jacobijnerkerk	[116]
Lellens, Protestantse kerk	[120]
Lettelbert, voormalige Hervormde kerk	[88]
Lochem, Protestantse Gudulakerk	[123]
Loppersum, Protestantse Petrus- en Pauluskerk	[8]
Losdorp, voormalige Protestantse kerk	[44]
Lutjegast, Protestantse (Gereformeerde) kerk	[35]
Lutjegast, Protestantse (Hervormde) kerk	[91]
Marssum, Protestantse Pontianuskerk	[65]
Marsum, voormalige Hervormde kerk	[45]
Marum, voormalige Hervormde kerk	[90]
Meeden, Protestantse kerk	[109]
Meedhuizen, voormalige Hervormde kerk	[104]

Menaldum, Protestantse kerk	[66]
Mensingeweer, voormalige Doopsgezinde kerk	[30], [82]
Mensingeweer, voormalige Hervormde Michaëlkskerk	[131-132]
Middelbert, voormalige Hervormde kerk	[15]
Middelstum, Protestantse Burchtstraatkerk	[77]
Middelstum, Doopsgezinde kerk	[154]
Middelstum, voormalige Protestantse Hippolytuskerk	[5], [100]
Midwolda, voormalige Protestantse kerk	[12]
Midwolde, voormalige Hervormde kerk	[88]
Naarden, Protestantse Vituskerk	[73]
Niebert, voormalige Hervormde kerk	[90]
Niehove, voormalige Hervormde kerk	[29]
Niekerk [Westerkwartier], Protestantse kerk	[4]
Niekerk [Hunsingo], voormalige Protestantse kerk	[72]
Nieuw Beerta, voormalige Hervormde kerk	[135], [138]
Nieuwe Pekela, Protestantse kerk	[42-43]
Nieuwolda, Protestantse kerk	[61], [144]
Niezijl, voormalige Hervormde kerk	[60]
Norg, Protestantse Margarethakerk	[48]
Noordbroek, voormalige Protestantse kerk	[12-13]
Noorddijk, Protestantse Stefanuskerk	[5]
Noordhorn, Protestantse kerk	[60]
Noordlaren, Protestantse Bartholomeuskerk	[17]
Nieuw Scheemda, voormalige Hervormde kerk	[104]
Noordwolde, Protestantse kerk	[6]
Noordwijk, voormalige Hervormde kerk	[91]
Nuis, voormalige Hervormde kerk	[90]
Nijega, Protestantse kerk	[130]
Obergum, voormalige Hervormde Nicolaaskerk	[30]
Odoorn, Protestantse Margarethakerk	[107]
Oenkerk, Protestantse Mariakerk	[125]
Oldehove, voormalige Protestantse Ludgeruskerk	[61]
Oldekerk, Protestantse (Gereformeerde) kerk	[115]
Oldenzijl, voormalige Hervormde Nicolaaskerk	[43]
Onderdendam, Protestantse kerk	[95]
Oosteinde, Protestantse kerk	[43]
Oosterhesselen, Protestantse kerk	[127]
Oostermeer, Protestantse kerk	[137]
Oosternieland, voormalige Hervormde Nicolaaskerk	[110]
Oosterwiltwerd, voormalige Hervormde kerk	[105]
Oostum, voormalige Hervormde kerk	[10]
Oostwold [Oldambt], Protestantse kerk	[14]
Oostwold [Westerkwartier], Protestantse kerk	[88]
Opende, Protestantse kerk	[90]
Opwierde, voormalige Hervormde kerk	[87]
Oterdum, voormalige Hervormde kerk	[85]
Oudega, Protestantse Agathakerk	[129]

Oude Pekela, voormalige Protestantse Wedderwegkerk	[12]
Oudeschans, voormalige Hervormde kerk	[129]
Oudeschoot, Protestantse Skoatter Tsjerke	[97]
Oudkerk, Protestantse Pauluskerk	[124]
Overschild, voormalige Hervormde kerk	[76]
Peize, Protestantse Johannes de Doperkerk	[28]
Pieterburen, voormalige Hervormde Petruskerk	[9]
Ried, Protestantse Walburgiskerk	[151]
Rinsumageest, Protestantse Alexanderkerk	[65]
Roden, Protestantse Catharinakerk	[3], [39]
Roderwolde, Protestantse Jacobskerk	[27]
Rolde, Protestantse Jacobuskerk	[119]
Roordahuizum, Protestantse Vincentiuskerk	[96]
Rotterdam, Rooms-katholieke H. Laurentiuskathedraal	[112]
Rotterdam, Gereformeerde Nieuwe Oosterkerk	[114]
Rottum, voormalige Hervormde Julianakerk	[110]
Ruinen, Protestantse Mariakerk	[71]
Ruinerwold, Protestantse Bartholomeuskerk	[70]
Saaksum, Protestantse kerk	[41], [51]
Saaxumhuizen, voormalige Hervormde kerk	[31]
Sappemeer, Doopsgezinde kerk	[108-109]
Sappemeer, voormalige Protestantse Koepelkerk	[12]
Scheemda, voormalige Hervormde kerk	[13], [126-127]
Scherpenzeel, Protestantse Antoniuskerk	[166]
Schiermonnikoog, Protestantse kerk	[81]
Schildwolde, Protestantse (Hervormde) kerk	[78]
Sebaldeburen, Protestantse kerk	[7]
Sellingen, Protestantse kerk	[93]
Sexbierum, Protestantse Sixtuskerk	[67]
Siddeburen, Protestantse (Hervormde) kerk	[83]
Silvolde, Protestantse Mauritiuserkerk	[148]
Sleen, Protestantse Dorpskerk	[135]
Slochteren, Protestantse kerk	[78]
Sloten [Friesland], Protestantse kerk	[98], [146]
Sloten [Noord-Holland], Protestantse Slotkerk	[112]
Smilde, Protestantse Koepelkerk	[68]
Solwerd, voormalige Hervormde kerk	[45], [138]
Spijk, voormalige Protestantse Andreaskerk	[44]
St. Annen, voormalige Hervormde kerk	[80]
Stadskanaal, Protestantse Oosterkadekerk	[154]
Stedum, Protestantse Bartholomeuskerk	[19], [141]
Stitswerd, voormalige Hervormde Georgiuskerk	[110]
Surhuisterveen, Protestantse kerk	[129]
Ten Boer, Protestantse Kloosterkerk	[120]
Ten Post, Protestantse kerk	[80]

Ter Apel, Protestantse Kloosterkerk	[94]
Termunten, voormalige Protestantse Ursuskerk	[84]
Thesinge, voormalige Hervormde Kloosterkerk	[21]
Tinallinge, voormalige Hervormde O.L.V.-kerk	[93]
Tjamsweer, Protestantse kerk	[45]
Tolbert, voormalige Hervormde kerk	[89]
Twijzel, Protestantse Petruskerk	[97]
Tzum, Protestantse Johanneskerk	[151]
Uithuizen, Doopsgezinde kerk	[111]
Uithuizen, Rooms-katholieke H. Jacobuskerk	[117]
Uithuizermeeden, Protestantse Mariakerk	[24-25]
Uitwierde, Protestantse Dorpskerk	[105]
Ulrum, Protestantse (Gereformeerde) kerk	[115]
Ulrum, voormalige Protestantse (Hervormde) kerk	[3]
Usquert, voormalige Hervormde Petruskerk	[37]
Vierhuizen, voormalige Protestantse Dorpskerk	[121]
Visvliet, voormalige Hervormde Gangulfuskerk	[92]
Vledder, Protestantse Johannes de Doperkerk	[142]
Vlissingen, Protestantse Jacobskerk	[36]
Vries, Protestantse Bonifatiuskerk	[48]
Wagenborgen, Protestantse Petruskerk	[84]
Warffum, Protestantse kerk	[11]
Warffum, Protestantse kerk Pro Rege	[35]
Warffhuizen, klooster O.L.V. van de besloten Tuin	[106]
Wedde, Protestantse kerk	[107]
Wehe den Hoorn, voormalige Hervormde kerk	[82], [153]
Weiwerd, voormalige Hervormde kerk	[86]
Westerbork, Protestantse Stefanuskerk	[118], [150]
Westerbroek, Protestantse kerk	[11]
Westeremden, voormalige Hervormde Andreaskerk	[101]
Westergeest, Protestantse Oude kerk	[64]
Westerlee, voormalige Hervormde Joriskerk	[109]
Westernieland, voormalige Protestantse kerk	[30-31]
Westerwijtwerd, voormalige Protestantse Mariakerk	[41]
Wieuwerd, Protestantse Nicolaaskerk	[146]
Winschoten, Evangelisch-Lutherse kerk	[136]
Winsum, Protestantse Centrumkerk	[93]
Winsum, Protestantse Torenkerk	[32], [76], [106]
Wirdum, voormalige Hervormde kerk	[46]
Wittewierum, voormalige Hervormde kerk	[80]
Woldendorp, Protestantse kerk	[87], [145]
Woltersum, voormalige Hervormde kerk	[4], [130-131]
Wijckel, Protestantse Vaste Burchtkerk	[96]
IJmuiden, voormalige Hervormde Bethlehemkerk	[113]

Zaandam, Protestantse Westzijderkerk	[113]
Zandweer, Protestantse kerk	[23]
't Zandt, voormalige Protestantse kerk	[26]
Zeerijp, voormalige Protestantse Jacobuskerk	[21], [51-55]
Zelhem, Protestantse Lambertikerk	[147]
Zevenhuizen, Protestantse kerk	[108]
Zuidbroek, Protestantse Petruskerk	[12]
Zuidhorn, Protestantse Gastkerk	[133]
Zuidhorn, Protestantse Sebastiaan- en Fabiuskerk	[59]
Zuidlaren, Protestantse Dorpskerk	[17], [121]
Zuidwolde, voormalige Hervormde kerk	[20]
Zuurdijk, voormalige Hervormde kerk	[137]
Zweeloo, Protestantse kerk	[149]
Zijldijk, Doopsgezinde kerk	[136], [139]

Appendix 16

Van Meurs' dispositieverzameling geannoteerd

In deze Appendix worden Van Meurs' cahiers op hoofdlijnen geannoteerd op een wijze die zijn bruikbaarheid al heeft bewezen, namelijk in Giervelds *Commentaar* op Broekhuijzen (1993).⁹⁶² Bij annotatie komen de volgende facetten aan de orde:

- eventueel gewijzigde naam van het kerkgebouw;⁹⁶³
- commentaar en/of correcties op de notities, voor zover mogelijk met (een indicatie van) de datering ervan;
- globaal overzicht van de lotgevallen van het orgel na beschrijving door Van Meurs;
- de voornaamste hiervoor gebruikte literatuur en eventuele overige bronnen.

Op de harmonia ga ik in dit overzicht niet gedetailleerd in. Van Meurs is hier in zijn beschrijvingen zelf sober in en vermeldt soms alleen maar de leverancier. Of een thans nog aanwezig harmonium hetzelfde instrument is als door van Meurs bedoeld, zal zeker niet altijd met zekerheid vast te stellen zijn. Alleen van de harmoniums in Feerwerd en Stitswerd weten we ook dat het om hetzelfde instrument gaat als in de cahiers.⁹⁶⁴ De cijfers tussen de teksthaken, verwijzen naar de door Van Meurs gebruikte paginering.

De annotatie betreft alleen de platte tekst, op latere bijgeplakte of tussengevoegde informatie wordt alleen maar ingegaan voor zover die aanvullende waarde heeft. Als bronmateriaal is voor wat betreft de nog bestaande Groningse orgels – tenzij anders aangegeven – gebruik gemaakt van *Het Groninger Orgelbezit van Adorp tot Zijldijk*. Onvermijdelijk wordt hierbij in een aantal gevallen in herhaling gevallen; bij andere instrumenten daarentegen is sprake van nieuwe informatie en wordt een voorschot genomen op de geplande verschijning van de tweede 'update' van de Groninger orgelinventarisatie.

Met betrekking tot de instrumenten in Drenthe is de internetsite [www.orgelsindrenthe](http://www.orgelsindrenthe.nl) geraadpleegd, samengesteld door Geert Jan Pottjewijd aan de hand van gegevens die in oorsprong door Wim van der Kleij (1920-1999) en Willem Hendrik Zwart (1926-1997) zijn verzameld. Deze site is in het verleden al eens geactualiseerd aan de hand van de cahiers van Van Meurs. Bij instrumenten die in Hoofdstuk V de revue passeerden, wordt het bronmateriaal niet herhaald.

⁹⁶² Arend Jan Gierveld publiceerde dat jaar zijn *commentaar* op Broekhuijzen. Per instrument gaf hij hierin de verdere wetenswaardigheden van na de beschrijving door Broekhuijzen aan.

⁹⁶³ Dit is niet altijd even eenvoudig. Door de komst van de Protestantse Kerk Nederland kunnen benamingen als Hervormde en Gereformeerde kerk eigenlijk niet meer gebruikt worden. Toch hebben de gebouwen niet overal nieuwe benamingen gekregen. Ook komt het voor dat wel bedachte nieuwe namen in de praktijk maar nauwelijks gebruikt worden en de kerkgangers de oude blijven gebruiken. Er is in dit kader nog duidelijk sprake van een grijs veld.

⁹⁶⁴ Mededeling van Van Meurs-zelf tijdens de eerste bijeenkomst van de orgelcommissie van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN in 1977.

DEEL 1

[1]

Groningen, voormalige Remonstrantse kerk

De tekst heeft in eerste instantie betrekking op de dispositie tot de verbouwing in 1933. De aangebrachte correcties hierop geven de wijzigingen uit dat jaar weer.

Verdere lotgevallen:

1945 : het orgel loopt oorlogsschade op.

1967 : het loze orgelfront vervalt tijdens de interieurvernieuwing van de kerk.

1979 : Mense Ruiter, in verband met een plafondrestauratie werd het pijpwerk uitgenomen.

Na afloop werden laden en mechaniek hersteld en het pijpwerk herplaatst.

2005 : Mense Ruiter, reconstructie zwelwand.

Groningen, Evangelisch Lutherse kerk

De tekst heeft in eerste instantie betrekking op de dispositie na de wijziging van 1925. De aangebrachte correcties hierop geven de wijziging van 1937 weer.

Verdere lotgevallen:

1953 : Mense Ruiter, dispositiewijziging.

1966 : Opten en Verschueren, restauratie Pedaallade.

1975 : Opten en Verschueren, restauratie Bovenwerklade en dispositiewijziging.

1994 : Mense Ruiter, demontage in verband met de kerkrestauratie.

2005 : Mense Ruiter, restauratie, herstel dispositie van 1896.

[2]

Groningen, voormalige Hervormde Der Aa-kerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging van 1924. De aangebrachte correcties hierop geven de wijzigingen van 1935 en 1939 weer.

De wijziging uit 1928 van de Violoncello 8' (Pedaal) in een Holpijp 8', is over het hoofd gezien.

Verdere lotgevallen :

1946 : Doornbos en Ruiter, plaatsing Quintfluit 1 1/3' op het Bovenwerk.

1952 : Doornbos, Terts 1 3/5' (Rugwerk) verschoven tot Sifflet 1 1/3'.

1953 : Flentrop, werkzaamheden aan de Bazuin 16'.

1959 : Mense Ruiter, Quintfluit 1 1/3' (Bovenwerk) verschoven tot Flageolet 1'.

1977 : Taylor & Boody, gedeeltelijke demontage in verband met de slechte toestand van de kerk.

1990 : Reil, herplaatsing na restauratie van de Schnitgerladen (Pedaal en Rugwerk) en van de Van Oeckelenklaviatuur. Nieuwe Bazuin 16', echter met behoud van de bestaande bekers.

1997 : Reil, demontage in verband met het opnieuw bepleisteren van het kerkinterieur.

2011 : Reil, conserverende restauratie.

2015 : Reil, uitbreiding met Cornet 2' op het Pedaal.

[3]

Roden, protestantse Catharinakerk

De genoteerde dispositie is die van voor de wijziging van 1932. Van Meurs heeft later gegevens uit Knock toegevoegd.

Verdere lotgevallen:

1932 : Spiering en Thys, restauratie, dispositiewijziging.

1955 : Mense Ruiters, restauratie, herstel van de dispositie van 1780.

1998 : Bakker & Timmenga, deelrestauratie.

2006 : Bakker & Timmenga, afronding restauratie, nieuwe windvoorziening.

Ulrum, voormalige Protestantse (Hervormde) kerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging van 1873. Van Meurs constateert 'orgel zeer oud'. Ook in andere bronnen wordt gesuggereerd dat dit orgel ouder zou zijn dan 1806; dit is echter onjuist. Van Meurs heeft later Hess geraadpleegd.

Verdere lotgevallen:

1984 : Bakker & Timmenga, restauratie, dispositiewijziging.

[4]

Adorp, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. De wijziging door Van Meurs van *Maker* in *restauratie* ligt voor de hand, omdat Eertman bij de bouw ruimhartig gebruik maakte van pijpwerk uit het in 1815 in deze kerk geplaatste gebruikte instrument. Ook maakte deze gebruik van snijwerk afkomstig van een ouder orgel. Het bouwjaar van het orgel is 1899.

Verdere lotgevallen :

1987 : Mense Ruiters slaat in verband met de start van de restauratie van het kerkinterieur het pijpwerk op. Na de voltooiing van de interieurrestauratie zijn slechts de frontpijpen teruggeplaatst.

1996 : Mense Ruiters, conserverende restauratie.

2004 : Mense Ruiters, herstelling.

Niekerk [Westerkwartier], Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die van voor de wijziging van 1955.

Verdere lotgevallen :

1955 : Opten, Violon 16' disc. vervangen door Quint 2 2/3' disc. De Violonpijpen bleven op het orgel bewaard.

1963 : Opten, demontage in verband met aanvang kerkrestauratie.

1969 : Mense Ruiters, herstel en herplaatsing, Violon weer teruggeplaatst.

1977 : Opten, Violon 16' disc. wederom vervangen door Quint 2 2/3'. De Violonpijpen kwamen weer op de kast te liggen.

1993 : Mense Ruiters, restauratie ten gevolge van een verzakte balustrade. Herstel oorspronkelijke dispositie en uitbreiding met Cornet V disc.

Woltersum, voormalige Protestantse kerk

Zie de annotatie van de herziene opgave op [130-131].

[5]

Noorddijk, Protestantse Stefanuskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Mogelijk is hier sprake van een orgel dat voor een andere locatie, dan wel op voorraad was gemaakt. Het oorspronkelijke Bovenwerk is in Noorddijk min of meer als Nevenwerk geplaatst.

Verdere lotgevallen :

1948 : Vegter, herstelling.

2006 : Mense Ruiters, restauratie, op de open plaats op het Bovenwerk een Clarinet 8' geplaatst, door Van Oeckelen in 1860 gemaakt voor de kerk van Oostwold en daar in 1989 overbodig geworden.

Middelstum, voormalige Protestantse Hippolytuskerk

Zie de annotatie van de herziene opgave op [100].

[6]

Noordwolde, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging van 1903.

Verdere lotgevallen:

±1950 : Mense Ruiters, herstelling.

1984 : Mense Ruiters, Bourdon 16' uitgenomen.

2006 : Mense Ruiters, restauratie, nieuwe Fluit 2' op het Hoofdwerk.

Haren, Protestantse Dorpskerk

De genoteerde dispositie is die van voor de werkzaamheden van 1937. De correcties op de tekst hebben betrekking op de wijzigingen in dat jaar.

Verdere lotgevallen :

1958 : van Leeuwen, restauratie, tevens uitbreiding met Borstwerk en vrij Pedaal.

2002 : Reil, restauratie, Borstwerk verwijderd, nieuw passender vrij pedaal.

[7]

Garnwerd, voormalige Hervormde Liudgerkerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Van Meurs citeert 'Broekhuizen', waarin onjuist wordt vermeld dat Van Dam het orgel in 1834 met een Rugwerk uitbreidde. Dit moet zijn een Dwarswerk, aangebracht boven de klaviatuur.

Verdere lotgevallen :

1986 : Mense Ruiter, restauratie Dwarswerk.

1987 : Mense Ruiter, restauratie Hoofdwerk.

Sebaldeburen, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1979 : Opten, herstelling.

[8]

Loppersum, Protestantse Petrus- en Pauluskerk

De genoteerde dispositie is die van na 1939.

Verdere lotgevallen :

1956 : Van Vulpen, demontage in verband met de kerkrestauratie.

1964 : Van Vulpen, restauratie.

1987 : snijwerk Rugpositief gecompleteerd.

Aduard, Protestantse Abdijkerk

De genoteerde dispositie is die van na 1949. Het orgel werd in 1908 gebouwd door M. Eertman. In 1923 is het na de kerkrestauratie herplaatst door Holtman & Leemhuis.

Verdere lotgevallen :

1979 : Mense Ruiter, herstelling.

1992 : Sicco Steendam, schoonmaak.

[9]

Dorkwerd, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Dit orgel werd in 1909 door gebr. Van Oeckelen gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1982 : Schuitema, Bourdon 16' vervangen door een Quint 2 2/3' van bestaand pijpwerk.

2015 : Mense Ruiter, restauratie en herstel oorspronkelijke situatie.

Pieterburen, voormalige Hervormde Petruskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke, echter de Quint is een Quintfluit en de Trompet is verdeeld in bas/disc.

Verdere lotgevallen :

1939 : Mense Ruiter, herstelling.

19?? : Bakker & Timmenga, herstelling na kerkrestauratie.

1996 : Mense Ruiter, herstel Trompet en wijziging windvoorziening.

1999 : Mense Ruiter, herstel speeltafel en Cello, nieuwe conducten.

2006 : Mense Ruiter, groot onderhoud.

[10]

Oostum, voormalige Hervormde kerk

Geen verdere informatie bekend.

Fransum, voormalige Hervormde kerk

In 1971 werd in deze kerk een vier-stems Pels & van Leeuwen-kistorgel geplaatst. Dit instrument verdween in 1976 toen een vier-stems Pels & van Leeuwen-positief uit 1974 werd geplaatst.

Grootegast, Protestantse Witte kerkje

Ooit bezat deze kerk een Köhler-harmonium achter een loos pijpenfront. Of dit hetzelfde instrument is als het door Van Meurs vermelde, is onduidelijk.

Verdere lotgevallen :

Voor wat betreft het harmonium: onbekend.

1988 : Feenstra, plaatsing van een drie-stems Flentrop-positief uit 1976.

Doezum, Protestantse Vituskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1937 : Vegter, herstelling.

1946 : Mense Ruiter, herstelling.

1954 : Mense Ruiter, demontage in verbnd met de restauratie van het kerkgebouw.

1957 : Faber, restauratie en herpaatsing.

1992 : Bakker & Timmenga, restauratie.

[11]

Warffum, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die van na 1931; op het Hoofdwerk is in plaats van een Fluit 4' en een Quint 3' sprake van een Speelfluit en een Quintfluit.

Verdere lotgevallen :

1987 : Reil, restauratie Hoofdwerk.

2004 : de doorslaande Klarinet 8' (van Oeckelen, 1895) afgestaan ter completering van het orgel van de Lutherse kerk in Groningen.

Westerbroek, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het bouwjaar van het orgel is 1904.

Verdere lotgevallen :

2003 : Mense Ruiters, herstelling enkele frontpijpen.

[12]

Hoogezand, Protestantse Damkerk

De genoteerde dispositie is die tot 1934. Op p. [72-73] staat de situatie na 1934 beschreven.

Verdere lotgevallen :

1934 : De Koff, nieuw binnenwerk in de Kruse-kast.

2008 : De Wit, restauratie en wijziging met name voor wat betreft het Pedaal.

Dirk Molenaar, 'Orgelbouw in kort bestek, Hoogezand, Damkerk', *De Orgelvriend* 51/3 (2009), 16-18.

Sappemeer, voormalige Protestantse Koepelkerk

Geen daadwerkelijke beschrijving. Van Meurs verwijst hier naar Van 't Kruijs.

Zuidbroek, Protestantse Petruskerk

Geen daadwerkelijke beschrijving. Van Meurs verwijst hier naar Van 't Kruijs.

Oude Pekela, voormalige Protestantse Wedderwegkerk

Geen daadwerkelijke beschrijving. Van Meurs verwijst hier naar Van 't Kruijs.

Midwolda, voormalige Protestantse kerk

Geen daadwerkelijke beschrijving. Van Meurs verwijst hier naar Van 't Kruijs.

Noordbroek, voormalige Protestantse kerk

De genoteerde dispositie geeft de situatie weer tot 1953. De aangebrachte correcties hebben betrekking op de wijzigingen door Cor Edskes en Simon Graafhuis (1926-2006) in dat jaar.

Verdere lotgevallen :

1953 : Flentrop, wijziging Bourdon 16' in Quintadena 16'.

195? : Ruiters, gebruikte pneumatische Tremulant aangebracht.

1983 : v.d.Putten & Veger, gedeeltelijke restauratie tongwerken.

1994 : v.d.Putten & Veger, herstel pedaalladen.

1995 : v.d.Putten & Veger, mechanische trekkinrichting op de vier spaanbalgen aangebracht.

2001 : Mense Ruiters, restauratie spaanbalgen.

2002 : Mense Ruiters, herintonatie registers uit 1955 van het Rugpositief.

2015 : Mense Ruiters, restauratie windladen.

[13]

Scheemda, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie geeft de situatie weer tot 1939.

Op p. [126-127] staat de situatie na 1939 beschreven.

Verdere lotgevallen :

1939 : Bergmeijer, Bourdon 16' verschoven tot 8'.

1982 : Mense Ruiters, restauratie van de windladen.

1986 : Mense Ruiters, restauratie pijpwerk, verschuiving Bourdon 8' tot 16', open plaatsen (Hoofdwerk 1, Bovenwerk 3) bezet met nieuwe registers.

[14]

Oostwold [Oldambt], Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die na 1883.

Verdere lotgevallen :

1947 : Spanjaard (Amsterdam), wijziging windvoorziening.

1989 : A.H. de Graaf, restauratie, herstel van de situatie van 1811.

Eelde, Protestantse O.L.V.-, St.-Gangulphus- of Dorpskerk

De genoteerde dispositie is die tot 1968.

Verdere lotgevallen :

1968 : Verschueren, wijziging windvoorziening, dispositiewijziging en uitbreiding met vrij Pedaal

1983 : Mense Ruiters, restauratie, nieuwe Bovenwerkklade, dispositiewijzigingen meer in aansluiting op de bouw tijd.

2009 : Mense Ruiters, restauratie Hoofdwerk- en Pedaallade.

[15]

Middelbert, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. In de tekst ontbreekt de naam van de herstellende van 1946 : Holtman & Leemhuis.

Verdere lotgevallen :

1977 : Mense Ruiters, restauratie, verplaatsing balgen.

1985 : Mense Ruiters, nieuwe opvallende Tremulant.

[16]

Engelbert, voormalige Hervormde kerk

De gegevens hebben betrekking op het vroegere orgel, dat kort na 1870 werd geplaatst.

Deze beschrijving is de enige die bekend is met betrekking tot dit orgel. Gezien het feit dat geciseleerde frontpijpen (afgezien binnen het oeuvre van de gebr. Smits) in de negentiende

eeuw niet meer toegepast werden, hebben we hier vermoedelijk te maken met een aanzienlijk ouder instrument dan het door Van Meurs vermelde ± 1860.

Verdere lotgevallen :

1938 : Gesloopt en vervangen door een nieuw instrument.

Met dank aan Hans Fidom die gegevens rond het moment van aanschaf heeft achterhaald.

Op p. [125] staan gegevens over het orgel van 1938.

Harkstede, Protestantse Monumentale kerk

De genoteerde dispositie is die van na 1907.

Verdere lotgevallen :

Geen.

Naast de beschrijving van het orgel van Harkstede heeft Van Meurs een brief tussengevoegd van dhr Hakvoort uit Groningen aan wie hij hulp gevraagd had bij de vertaling van een tekst in Latijn op het orgel van Harkstede. Deze tekst is inmiddels niet meer aanwezig.

[17]

Noordlaren, Protestantse Bartholomeuskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het bouwjaar van dit orgel is 1876.

Verdere lotgevallen :

1976 : Mense Ruiters, herstelling.

Zuidlaren, Protestantse Dorpskerk

De genoteerde dispositie is die van voor de wijzigingen van 1936. De gewijzigde situatie is terug te vinden op p. [121].

Verdere lotgevallen :

1936 : Spiering, verbouwing en pneumatisering.

Tussen 1936 en 1981 kleine dispositiewijzigingen in eigen beheer.

1981 : Blank, restauratie naar de situatie van 1845.

[18]

Groningen-Helpman, Evangelische Gemeente Helperkerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

Geen.

Groningen, Doopsgezinde kerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging van 1936. Op een aanvulling, onderaan de pagina, geeft Van Meurs in het kort de wijzigingen in 1941 aan. De oorspronkelijke bouwer is niet Van Oeckelen maar Timpe. Deze leverde het instrument in 1816 op en vergrootte het vervolgens in 1825.

Verdere lotgevallen :

1941 : Spiering, dispositiewijziging en elektrificatie van de tractuur.

1961 : Nieuw orgel, Timpe-orgel gesloopt.

[19]

Stedum, Protestantse Bartholomeuskerk

De genoteerde dispositie is die van na de verbouwing van 1931. Blijkens zijn aantekeningen is ook Van Meurs op zoek geweest naar de oorspronkelijke bouwer van dit orgel en had hij er tevergeefs 'Hess' en 'Broekhuysen' op nageslagen.

Verdere lotgevallen :

1939 : J.W. Dekker en Verschueren, dispositiewijziging en nieuwe magazijnbalg.

1946 : Mense Ruiter, wijziging en uitbereiding met unit-pedaal.

Tussen [19] en [20] is een brief van 22 april 1939 tussengevoegd van J.W. Dekker, waarin deze de dispositie opgaf van de situatie na de wijziging van 1939. Op die brief schreef Van Meurs nog wat nadere informatie over de historie van het instrument.

[20]

Bedum, protestantse Walfriduskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het bouw jaar is 1922. Vegter was vermoedelijk niet de *maker*, maar de *leverancier* en heeft dit instrument bij zijn vroegere werkgever A.S.J. Dekker gekocht. Op het Bovenwerk was nog een lege sleep.

Verdere lotgevallen :

1975 : Pels & van Leeuwen, wijziging van traktuur en dispositie, tevens uitbreiding met vrij Pedaal.

1993 : Pels & van Leeuwen, plaatsing van een gebruikt tongwerk op de vrije Bovenwerksleep.

1995 : Steendam, gedemonteerd in verband met de kerkrestauratie.

1997 : Steendam, ongewijzigd herplaatst.

Onbekend moment, onbekende bouwer : kleine dispositiewijziging.

Zuidwolde, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging door Doornbos in 1895.

Verdere lotgevallen :

1979 : Mense Ruiter, herstelling.

1999 : Mense Ruiter, herstelling.

2010 : Mense Ruiter, restauratie.

[21]

Zeerijp, voormalige Protestantse Jacobuskerk

De genoteerde dispositie is die van voor de wijziging van 1933. De dubbele vermelding van de Holpijp Disc. op het Rugwerk, lijkt een verschrijving, echter de eerst vermelde Holpijp op dat klavier is een 8' en de tweede is een 4'.

Verdere lotgevallen :

1933 : Spiering, verbouwing.

1963 : Bakker & Timmenga, demontage in verband met de kerkrestauratie.

1966 : Fama & Raadgever, provisorische bespeelbaar maken van het Rugwerk.

1979 : B.Edskes en Blank, reconstructie naar de toestand van 1645.

2000 : Van Eeken, herstelling.

Thesinge, voormalige Hervormde Klooster- of Felicitaskerk

De genoteerde dispositie is die van voor de restauratie van 1974. De Hobo werd door Meyer in 1876 geplaatst.

Verdere lotgevallen :

1973 : Bakker & Timmenga, demontage in verband met de kerkrestauratie.

1974 : Reil, restauratie en dispositiewijziging.

1993 : Reil, herstelling.

[22]

Garmerwolde, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. De aanvullingen slaan op de werkzaamheden van 1943.

Verdere lotgevallen :

1964 : Vierdag, herstelling, tongwerken van het Hoofdwerk zijn toen verdwenen.

1996 : Mense Ruiters, deelrestauratie.

1998 : Mense Ruiters, deelrestauratie, plaatsing van twee historische tongwerken.

Kantens, protestantse Antoniuskerk

De genoteerde dispositie was die van tot de demontage in 1955.

Verdere lotgevallen :

1955 : Mense Ruiters, demontage in verband met de kerkrestauratie.

1973 : Ahrend, herstel frontpijpen.

1986 : Ahrend, restauratie Hoofdwerk.

2007 : Ahrend, nieuw binnenwerk Rugwerk.

[23]

Finsterwolde, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. In de kantlijn is later een krantenbericht geplakt rond heringebruikneming van de kerk na de restauratie van 1932.

Verdere lotgevallen :

1967 : Demontage in verband met de kerkrestauratie.

1972 : A.H. de Graaf, technisch herstel.

2013 : Van der Putten, groot onderhoud.

Zandeweer, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is zoals die gold na werkzaamheden in 1902.

Verdere lotgevallen :

1987 : werkzaamheden aan het Rugwerk door drie orgelmakers:

A.H. de Graaf, reconstructie 2 registers;

Mense Ruiten, reconstructie registermechaniek;

Metzler, reconstructie tongwerk.

2008 : Reil, restauratie, reconstructie windvoorziening.

[24]

Beerta, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1961 : Mense Ruiten, herstelling.

Leegkerk, voormalige Hervormde kerk

Geen verdere informatie bekend.

Uithuizermeeden, Protestantse Mariakerk

De genoteerde dispositie is die van voor 1931. De correcties erop hebben betrekking op de wijzigingen in 1931.

Verdere lotgevallen :

1970 : Van Vulpen, restauratie en herstel van de situatie 1785.

2015 : Reil, restauratie.

[25]

Leermens, voormalige Protestantse Donatuskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel is in 1873 of 1874 gebouwd. Van Meurs heeft de tekst tweemaal aangevuld. De eerste maal had betrekking op de werkzaamheden uit 1940; de tweede maal betrof de grote kerkbrand, waarbij dit orgel verloren ging.

Verdere lotgevallen :

Geen.

1964 : Van Vulpen, nieuw orgel in de herbouwde kerk.

[26]

't Zandt, voormalige Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging van 1907.

De verwijzingen naar Jan Helman en Arp Schnitger zijn onjuist. Het orgel werd vermoedelijk in 1662 vervaardigd door Hendrick Huis.

Verdere lotgevallen :

1962 : Bakker & Timmenga, demontage in verband met de kerkrestauratie.

1966 : Bakker & Timmenga, Rugwerk weer bespeelbaar gemaakt.

1990 : Bakker & Timmenga, restauratie naar de toestand van 1792.

Eenum, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is die zoals die was sinds het midden van de 19^e eeuw.

Verdere lotgevallen :

1983 : Reil, restauratie naar de situatie van 1704.

[27]

Hoogkerk, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het bouwjaar van dit orgel is 1923.

Verdere lotgevallen :

1963 : Bij de aanvang van de kerkrestauratie gedemonteerd en verkocht aan een amateur-orgelbouwer in Stadskanaal. Na afronding van de kerkrestauratie in 1967 is een elektronisch orgel geplaatst.

1988 : Historisch Van Dam-orgel geplaatst.

Geert L.Smids e.a. 1972, 23-29.

Roderwolde, Protestantse Jacobskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het bouwjaar van dit orgel is 1911.

Verdere lotgevallen :

2003 : Mense Ruiter, restauratie.

[28]

Peize, Protestantse Johannes de Doperkerk

De genoteerde dispositie is die van voor 1935. De correcties erop hebben betrekking op de wijzigingen in 1935. Het orgel werd in 1631 door Anthonie Verbeeck gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1956 : ??, demontage binnenwerk.

1973 : Van Vulpen, restauratie.
1981 : Van Vulpen, intonatiecorrectie.

Groningen, voormalige O.L.V.-, Jezuiten- of Paterskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke, echter op het eerste klavier is abusievelijk de Viola di Gamba 8' weggelaten en op het bovenklavier wordt ten onrechte tweemaal een Fluit 8' genoemd. Het bouwjaar is 1897.

Verdere lotgevallen

1956 : Verschueren, wijziging en opgesteld in de Pius X-kerk te Tilburg-Broekhoven.

De Groningse kerk dat jaar gesloten en in 1962 gesloopt.

1986 : Clercx, restauratie.

1999 : Pels & van Leeuwen, demontage in verband met de sluiting van de kerk en opslag in 's-Hertogenbosch.

2008 : Pels & van Leeuwen, restauratie naar de situatie van 1897 en plaatsing in de kerk van O.L.V. ten Hemelopneming te Apeldoorn.

[29]

Niehove, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is die van 1908. Het orgel, in circa 1557 gebouwd voor de Mariakerk van Uithuizermeeden, werd in 1781 in Uithuizen geplaatst en in 1908 in Niehove.

Verdere lotgevallen :

2001 : A.H. de Graaf, restauratie naar de toestand van 1816 (na de verbouwing door Wenthin).

[30]

Mensingeweer, voormalige Doopsgezinde kerk

1936 : Spiering, levering van een gebruikt orgel. Het Doornbos-orgel werd ingenomen, verdere lotgevallen onbekend.

Obergum, voormalige Hervormde Nicolaaskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. De Trompet is door Van Meurs vermoedelijk op een later moment onderstreept, omdat hij het register toen niet meer had aangetroffen.

Verdere lotgevallen :

195? : Vos, Trompet 8' uitgenomen.

1964 : D. Mulder, demontage, opdracht tot restauratie. De restauratiewerkzaamheden vertraagden ondermeer door de bouwkundige situatie van de kerk en daarna de eigendomsoverdracht van het gebouw aan de net opgerichte STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN. Mulder zou het orgel overnemen, maar zag daar later vanaf. Hij werd uiteindelijk betaald voor de tot dat moment uitgevoerde werkzaamheden, waarna het orgel op de zolder van de Obergumer kerk werd opgeslagen.

1977 : Verkocht aan de Hervormde kerk van Noordhorn en gebruikt bij de vergroting van het daar aanwezige orgel.

Westernieland, voormalige Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1986 : Sicco Steendam, restauratie klaviatuur.

1997 : Mense Ruiten, schoonmaak.

2003 : Mense Ruiten, herstelling na kerkrestauratie.

[31]

Saaxumhuizen, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1978 : Johan van Meurs en Melle Buruma, herstelling.

1984 : Wim Modderkolk, herstelling.

1987 : Mense Ruiten, restauratie.

Den Andel, voormalige Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het bouwjaar van dit orgel is 1879.

Verdere lotgevallen :

1999 : Mense Ruiten, herstelling.

[32]

Winsum, protestantse Torenkerk

De genoteerde dispositie is door Van Meurs doorgehaald in verband met de aanschaf van een nieuw orgel in 1937, zie p. [106]⁹⁶⁵. Het betrof hier een huisorgel, dat dankzij een verbreed front en een schijn-Rugpositief visueel fors vergroot was. De tekst is deels ontleend aan 'Broekhuizen'.

Verdere lotgevallen :

1868 : Lohman, herstelling.

1937 : Spiering, nieuw orgel met daarin enig pijpwerk uit het vroegere instrument. Deze nieuwbouw is opmerkelijk omdat het oude orgel op de voorlopige monumentenlijst stond.

Brede, voormalige Hervormde kerk

⁹⁶⁵ In de verzameling Broekhuizen staan 2 fouten in de dispositie van dit orgel. Deze zijn in het 'commentaar' op deze verzameling niet opgemerkt: De Fluit Travers van het Manuaal is 8' en de Woudfluit van het Positief 2'.

De genoteerde dispositie is die van 1849.

Verdere lotgevallen :

1983 : Bakker & Timmenga, restauratie.

1993 : Steendam, herstelling.

[33]

Bedum, Protestantse Maranathakerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1966 : Pels & van Leeuwen, dispositiewijziging.

1971 : Dispositiewijziging.

1979 : Pels & van Leeuwen, nieuw binnenwerk met gedeeltelijke gebruikmaking van het bestaande pijpwerk.

2010 : Pels & van Leeuwen, herstelling.

Grijpskerk, Protestantse (Hervormde) kerk

De genoteerde dispositie is die van na 1868. Op het Benedenklavier is een Holfluit 8' disc. vergeten. Op het Bovenklavier is de Holfluit 8' disc. een Fluit Doux 8' disc. Het orgel werd door van Dam gebouwd en in 1868 door Van Oeckelen hersteld na een kerkbrand. In de kantlijn verbeterde Van Meurs later de tekst.

Verdere lotgevallen :

1927 : K. Doornbos, herstelling, Enkele registers van nieuw pijpwerk voorzien.

1963 : Mense Ruiters, deelrestauratie.

1965 : Mense Ruiters, deelrestauratie.

2010 : Reil, restauratie.

[34]

Garrelswaer, Protestantse (Gereformeerde) kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1991 : Sicco Steendam, restauratie windlade, balg en mechanieken, vervanging van het pijpwerk.

1991 : Sicco Steendam, herstel na ernstige waterschade.

2007 : Sicco Steendam, herstel Trompet.

Blija, Protestantse Nicolaaskerk

De genoteerde dispositie is die van na 1930.

Verdere lotgevallen :

1963 : Bakker & Timmenga, restauratie windladen.

Jan Jongepier 2004, 179.

[35]

Lutjegast, Protestantse (Gereformeerde) kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het opusnummer van Rohlfing is 188. De beide Pedaalstemmen waren transmissies.

Verdere lotgevallen :

197? : In eigen beheer nieuw front aangebracht.

1983 : Fama & Raadgever, nieuw orgel. Het oude kwam terecht bij een particulier in Tjerkwerd.

Warffum, Protestantse kerk Pro Rege

De genoteerde dispositie is die van 1906.

Verdere lotgevallen :

1949 : Reil, uitbreiding met 2^e klavier en vrij pedaal.

1958 : Reil, herstelling.

196? : Wijziging in eigen beheer.

1979 : Mense Ruiters, nieuwe balg.

2008 : Reil, restauratie, 2^e klavier vervallen, nieuw vrij pedaal aangebracht.

[36]

Vlissingen, Protestantse Jacobskerk

De dispositie is vermoedelijk genoteerd in 1931 tijdens Van Meurs' huwelijksreis. Het orgel is in 1916 gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1933 : Flentrop, dispositiewijziging.

1944 : Als gevolg van oorlogshandelingen inregenschade.

1953 : Zoutafzetting na de watersnoodramp.

1965 : Orgel gesloopt.

1968 : Flentrop, nieuw orgel.

Aart de Kort, 'Het voormalige orgel van de Grote Kerk te Vlissingen', *Het Orgel* 100/2 (2004), 46-48.

DEEL 2

[37]

Groningen, voormalige Hervormde Oosterkerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel is in 1901 door M.Vermeulen gebouwd.

Verdere lotgevallen :

19?? : dispositiewijziging door een onbekende orgelmaker in de periode dat het orgel in Groningen stond.

1987 : Sicco Steendam, deelrestauratie en plaatsing in de Gereformeerde kerk Vrijgemaakt

van Harkstede.
1996 : Sicco Steendam, afronding restauratie.

Usquert, voormalige Hervormde Petruskerk

Van Meurs noteerde in eerste instantie de oorspronkelijke dispositie en corrigeerde die aan de hand van de wijziging van 1940. In de kantlijn schreef hij later summiere gegevens over het vroegere orgel, ontleend aan de verzamelingen Broekhuysen en Lohman.

Verdere lotgevallen :

1967 : Opten, herstelling.

1979 : Bakker & Timmenga, herstelling.

2007 : Mense Ruiter, restauratie naar de oorspronkelijke toestand.

[38]

Bierum, voormalige Protestantse Sebastiaanskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Waarom op deze tekst correcties zijn aangebracht is onduidelijk, omdat dit orgel nooit is gewijzigd. Van Meurs voegde later informatie over het vroegere orgel toe en meldde de restauratie van 1954.

Verdere lotgevallen :

1982 : Mense Ruiter, herstelling.

Baflo, voormalige Protestantse Laurentiuskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. De correcties erop hebben betrekking op de wijzigingen van 1938. Het bouwjaar is 1877.

Verdere lotgevallen :

1947 : Vegter, schoonmaak na kerkbrand.

1979 : Herstelling door twee liefhebbers.

2010 : Mense Ruiter, restauratie naar de oorspronkelijke toestand.

[39]

Roden, Protestantse Catharinakerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijzigingen van 1932.

Verdere lotgevallen:

1932 : Spiering en Thys, restauratie, dispositiewijziging.

1955 : Mense Ruiter, restauratie, herstel van de dispositie van 1780.

1998 : Bakker & Timmenga, deelrestauratie.

2006 : Bakker & Timmenga, afronding restauratie, nieuwe windvoorziening.

Groningen, voormalige concertzaal De Harmonie

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. De correcties erop hebben betrekking op de wijzigingen van 1948.

Verdere lotgevallen :

1973 : Verschueren, sloop. De Bazuin 16' is in Groningen achtergebleven en zou gebruikt worden bij een geplande uitbreiding van het orgel van de Lutherse kerk; die uitbreiding heeft echter niet plaatsgevonden. Het register is later geplaatst in het orgel van de Goede Herderkerk te Bedum.

[41]

Ezinge, Protestantse Torenkerk

De genoteerde dispositie is die van voor de wijzigingen van 1958. De correcties erop hebben betrekking op de wijzigingen van dat jaar.

Verdere lotgevallen :

199? : Mense Ruiter, herstelling.

2015 : Mense Ruiter, restauratie.

Feerwerd, voormalige Hervormde kerk

Het door Van Meurs beschreven harmonium is nog steeds aanwezig

Saaksum, Protestantse kerk

Van Meurs heeft de beschrijving van het harmonium doorgehaald in verband met de aanschaf van een pijporgel in 1933, zie onder p. [51].

Verdere lotgevallen :

1933 : vervangen door een gebruikt instrument.

Westerwijtwerd, voormalige Protestantse Mariakerk

Het loze orgelfront is in 1902 aangebracht.

Verdere lotgevallen :

Geen.

[42]

Eexta, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie was die van voor de wijzigingen van 1936. De correcties erop hebben betrekking op de werkzaamheden dat jaar. Het orgel was niet oorspronkelijk tweeklaviers. In 1858 bracht H.E. Freytag een twee-manuaals klaviatuur aan, mogelijk in verband met een geplande uitbreiding. De geschiedenis van dit orgel is nog lang niet ontrafeld, maar duidelijk is wel dat Van Meurs' opmerking 'front nieuw v. Oeckelen' onjuist moet zijn. Het front dateert vermoedelijk uit 1733 en is van de hand van Amoor. Freytag vergrootte het in 1858 aan weerszijden met een veld.

Verdere lotgevallen :

1987 : Reil, restauratie.

2011 : Reil, overgeplaatst naar het nieuwe kerkgebouw en met een tweede klavier vergroot.

Nieuwe Pekela. Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die van 1912.

Verdere lotgevallen :

1964 : Mense Ruiter, herstelling.

1973 : Opten & Verschueren, wijziging.

1985 : Kaat & Tijhuis, nieuw orgel in oude kast met gebruikmaking van zoveel mogelijk van het bestaande pijpwerk.

1988 : Kaat & Tijhuis, nieuwe front-Prestant aangebracht.

[43]

Oldenzijl, voormalige Hervormde Nicolaaskerk

Geen verdere informatie bekend.

2000 : Baar & Meedendorp, nieuw kistorgel. Onduidelijk is of het harmonium dat tot dat moment links op de gaanderij stond, het in 1920 door Van Meurs in gebruik genomen instrument was.

Oosteinde [Roodeschool], Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het bouwjaar is 1874.

Verdere lotgevallen :

1959 : D. Mulder, restauratie.

[44]

Spijk, voormalige Protestantse Andreaskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Datum ingebruikneming en aanschafprijs zijn later bijgeschreven.

Verdere lotgevallen :

1918 : Van Dam, herstelling.

1970 : Opten & Verschueren, verplaatst naar de westzijde. Nieuwe windvoorziening.

Losdorp, voormalige Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die van voor de wijziging in 1983. Bakker & Timmenga voerden geen restauratie uit, maar vervingen in 1922 het binnenwerk.

Verdere lotgevallen :

1928 : Bakker & Timmenga, herstelling na renovatiewerk aan het kerkgebouw.

1978 : Vos, demontage ter voorbereiding van restauratie.

1983 : Haarsma, afronding restauratie.

[45]

Solwerd, voormalige Hervormde kerk

Geen verdere informatie bekend.

1942 : Adema plaatste een gebruikt orgel, afkomstig uit het Pensioonaat St.-Anna te Oudenbosch (zie ook de annotatie op blz. [138]).

Marsum, voormalige Hervormde kerk

Geen verdere informatie bekend.

Jukwerd, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1981 : kerk ingericht tot woonhuis/atelier, orgel aangekocht door een particulier te Appingedam

1989 : pijpwerk aangekocht door de Gereformeerde Kerk van Enumatil en door Steendam verwerkt in een nieuw orgel voor die kerk.

Tjamsweer, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1978 : J. Vermeulen, herstelling.

[46]

Wirdum, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het bouwjaar is 1879.

Verdere lotgevallen :

1962 : Mulder, restauratie en verwijdering van snijwerk aan de zijkanten en dat van de bekroning.

1999 : Van der Putten, windlade-restauratie.

2000 : Replica's van de verdwenen beelden geplaatst.

2002 : Van der Putten, deelrestauratie.

Krewerd, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging van 1857. Van Meurs' datering van de Holpijp 8' is onjuist. Dit register is uit de 16^e eeuw.

Verdere lotgevallen :

1968 : A.H. de Graaf, orgel gedemonteerd in verband met de kerkrestauratie en opgeslagen in de kerk van Holwierde.

1975 : A.H. de Graaf, restauratie.

1993 : A.H. de Graaf, herstelling.

[47]

Anloo, Protestantse Magnuskerk

De genoteerde dispositie is die van voor de restauratie van 1948. Van Meurs heeft de tekst later aangevuld, mogelijk ook n.a.v. zijn bezoek aan dit orgel begin 1937. De door hem genoemde restauratie van 1933 is nergens gedocumenteerd.

Verdere lotgevallen :

- 1948 : Mense Ruiter, restauratie, gedeeltelijke reconstructie naar de situatie van 1718.
- 1995 : De klaviatuur en een deel van het pijpwerk gingen verloren bij de brand van de werkplaats van Van Eeken in Leusden.
- 1999 : Van Eeken, restauratie.
- 2001 : Van Eeken, uitbreiding met vrij Pedaal.

[48]

Norg, Protestantse Margarethakerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Van Meurs noteerde in eerste instantie dat dit orgel pneumatische tractuur had, maar haalde die opmerking later door. Het orgel heeft een mechanisch kegellade.

Verdere lotgevallen :

- 1969 : Mense Ruiter, demontage in verband met de kerkrestauratie.
- 1971 : Mense Ruiter, herplaatsing en herstelling.
- 2005 : Nijssse en plaatselijke vrijwilligers, conserverende restauratie.

Vries, Protestantse Bonifatiuskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

- 1946 : Demontage in verband met de kerkrestauratie.
- 1949 : Vegter, herplaatsing.
- 1978 : Mense Ruiter, windlade-restauratie.
- 2007 : Mense Ruiter, restauratie.

[49]

Klein Wetsinge, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Van Meurs vulde de tekst later aan met gegevens over de werkzaamheden van 1939. Het bouwjaar van het orgel is 1914.

Verdere lotgevallen :

- 197? : De gemeente schaft een elektronisch orgel aan. Om dit instrument te kunnen plaatsen, werd de speeltafel van het Doornbosorgel verwijderd en in de torenruimte geplaatst. Bij deze demontage zijn de speel- en registertractuur doorgebroken cq doorgezaagd.
- 1984-5 : Twee gemeenteleden starten met orgelherstel. De kanalisering werd hersteld en de windmachine op correcte wijze aangesloten. Uiteindelijk bleek de windlade in een te slechte staat om de werkzaamheden in eigen beheer succesvol te kunnen afronden.

Appingedam, Protestantse Nicolaïkerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging door Jan Doornbos (onbekend wanneer) en van voor de demontage van 1954.

Verdere lotgevallen :

1954 : Mense Ruiter, demontage in verband met de kerkrestauratie.
1970 : Van Vulpen, restauratie.
1988 : Mense Ruiter, wijziging winddruk en temperatuur.

[50]

Delfzijl, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is die tot de wijziging in 1964.

Verdere lotgevallen :

1964 : Mense Ruiter, restauratie en dispositiewijziging.

Farmsum, Protestantse kerk

Geen informatie verstrekt. Van Meurs verwijst hier naar Van 't Kruijs.

[51]

Saaksum, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die bij plaatsing in 1933.

Verdere lotgevallen :

1942 : Kamphuis, nieuwe Tremulant.

1952 : Kamphuis, dispositiewijziging.

1983 : A.H. de Graaf, restauratie.

2006 : Schuitema & Meier, herstel na waterschade.

Zeerijp, voormalige Protestantse Jacobuskerk

In deze tekst geeft Van Meurs de dispositie weer van na de wijziging van 1933.

Verdere lotgevallen :

1963 : Bakker & Timmenga, gedemonteerd in verband met de kerkrestauratie.

1966 : Fama & Raadgever, provisorische bespeelbaar maken van het Rugwerk.

1979 : B. Edskes en Blank, reconstructie naar de toestand van 1645.

2000 : Van Eeken, herstelling.

[55]

Eibergen, Protestantse Oude Mattheüskerk

Het orgel is gebouwd door Joost Derck Jalinck. De genoteerde dispositie is die van na de restauratie van 1931.

Verdere lotgevallen :

1959 : Van Leeuwen, restauratie en overplaatsing naar de Werenfriduskerk in Westervoort.

1994 : Blank, restauratie.

Hans van Os 2004, 161-164.

[56]

Enschede, Protestantse Grote Kerk

Het bouwjaar van dit orgel is 1892.

Verdere lotgevallen :

1953 : Flentrop, restauratie en wijziging.

197? : Vierdag, kleine wijziging.

1997 : Flentrop, restauratie, herstel van de situatie 1892.

Enschede, Nederlands Gereformeerde Lasonderkerk

Het bouwjaar van dit orgel is 1931. Een plaatselijke krant meldt Van Dam als bouwer, Dekker was echter in 1926 eigenaar van de firma Van Dam geworden.

Verdere lotgevallen :

Onbekend moment : wijziging

2003 : Steendam, balgrestauratie.

2009 : Vervangen door een elektronisch orgel. Binnenwerk door Steendam aangekocht.

Enschede, voormalige Vrijzinnig Hervormde Oosterkerk

Het orgel werd vermoedelijk in 1916 door De Koff gebouwd en in 1929 te Enschede geplaatst. De genoteerde dispositie is die van voor de wijziging van 1960.

Verdere lotgevallen :

1960 : Flentrop, wijziging.

1994 : BAG, restauratie.

2006 : In eigen beheer overgebracht naar de Gereformeerde Gemeente van Westkapelle, nawerk door BAG.

De Orgelkrant 11/11 (2006), 13.

[57]

Borne, Protestantse Oude kerk

Het orgel werd in 1841 door Holtgräve gebouwd. Rond 1900 werd het door Haupt gewijzigd.

De genoteerde dispositie is die van na die wijziging.

Verdere lotgevallen :

1942 : Steunmann & Vierdag, herstelling.

1962 : Koch, verbouwd, van de galerij afgehaald en op de kerkvloer opgesteld.

1983 : Slooff, vergroting.

Albert Slijkhuis 1996, 12-16.

Delden, Protestantse Blasiuskerk

Het orgel werd in 1847 door Naber gemaakt. In 1891, 1898 en 1921 werd het door Haupt gewijzigd. De genoteerde dispositie is die van na 1921.

Verdere lotgevallen :

1970 : Flentrop, restauratie, situatie van 1847 hersteld.

2002 : Flentrop, herstelling

Matthijs ten Thije e.a. 1996, 37-41 en 45-48.

Internetsite www.flentrop.nl, geraadpleegd 24 december 2003.

[58]

Assen, Protestantse Jozefkerk

De genoteerde dispositie is die van 1897. De restauratie van 1934 werd uitgevoerd door Vaas & Bron.

Verdere lotgevallen :

1956 : Koch, wijziging.

1983 : Mense Ruiter, restauratie.

1994 : Mense Ruiter, plaatsing van een door Van Dam gemaakte Klarinet, afkomstig van elders.

[59]

Zuidhorn, Protestantse Sebastiaan- en Fabiuskerk

De genoteerde dispositie is die van na 1924. De latere aanvulling 'Nasard?' berust op een misverstand. Het orgel werd in 1793 door Schnitger & Freytag gemaakt.

Verdere lotgevallen :

Tussen de jaren zestig en negentig talrijke herstellingen door Harkema.

2012 : Mense Ruiter, reconstructie naar de situatie van 1793.

[60]

Noordhorn, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die van voor de verbouwing van 1975-78. Het orgel werd in 1899 door J. Doornbos gebouwd. Het instrument had geen mechanisch-pneumatisch systeem, maar een mechanische kegellade.

Verdere lotgevallen :

1978 : Schuitema, uitbreiding met een 2^e klavier (materiaal afkomstig van het vroegere orgel van de Hervormde kerk van Obergum).

1994 : Schuitema, andere pedaallade aangebracht.

Niezijl, voormalige Hervormde kerk

Het orgel werd in 1871 door E. Leichel geleverd aan de Hervormde kerk van Eerbeek.

Eertman plaatste het in 1920 in Niezijl. In de genoteerde dispositie ontbreekt een (doorslaande) Vagot 8'.

Verdere lotgevallen :

Geen.

[61]

Oldehove, voormalige Protestantse Ludgeruskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1971 : Mense Ruiter, herstelling.

Nieuwolda, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die van 1904 tot de wijziging van 1950.

Verdere lotgevallen :

1950 : K. Doornbos, restauratie en dispositiewijziging.

1978 : Mense Ruiter, herstelling.

1997 : Mense Ruiter, deelrestauratie.

2001 : Mense Ruiter, deelrestauratie.

[62]

Beilen, Protestantse Stephanuskerk

Het orgel werd in 1829 door Timpe geleverd aan de rk Broederkerk in Groningen. In 1840 plaatste B. Kerkhoff het over naar Beilen, waar het na een brand in 1862 door Van Oeckelen werd verbouwd. De genoteerde dispositie is die vanaf 1862.

Verdere lotgevallen :

1969 : Flentrop, restauratie.

1991 : Flentrop, herstelling.

2013 : Heideveld, herstelling.

Burum, Protestantse kerk

Het bouwjaar is 1876. De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

Geen.

Jan Jongepier 2004, 181.

[63]

Kollum, Protestantse Maartenskerk

Het bouwjaar is 1841.

De genoteerde dispositie is die van voor de wijziging van 1939.

Verdere lotgevallen :

1939 : Van Leeuwen, Bourdon 16' ook bespeelbaar gemaakt in het pedaal. Pijpwerk Viola di Gamba vervangen.

1971 : Bakker & Timmenga, restauratie. Situatie van 1841 hersteld.

R. Bosgraaf, *De Maartenskerk te Kollum* (Kollum 1973), 47-52.

Buitenpost, Protestantse Oude- of Mariakerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging van ± 1915 en van voor de restauratie van 1973.

Verdere lotgevallen :

1973 : Fama & Raadgever, restauratie. Situatie van 1877 hersteld, zij het met vrij pedaal.

Het Orgel 70/5 (1974), 184-185.

[64]

Westergeest, Protestantse Oude kerk

Het bouwjaar van het orgel is 1891. De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1979 : Hendriksen & Reitsma, restauratie.

Jan Jongepier 2004, 213.

Dokkum, Protestantse Grote of Martinuskerk

De genoteerde dispositie is die van 1895.

Verdere lotgevallen :

1965 : Flentrop, demontage binnenwerk in verband met de kerkrestauratie.

1969 : Flentrop, herplaatsing hoofdwerk.

1979 : Flentrop, nieuw binnenwerk in de oude kast. Het oude Van Dam-binnenwerk werd in een nieuwe kast door Hendriksen & Reitsma geplaatst in de Geref. Gemeente te Nunspeet.

1984 : Complementering snijwerk.

[65]

Rinsumageest, Protestantse Alexanderkerk

De genoteerde dispositie is die van 1892.

Verdere lotgevallen :

1966 : Kamp, restauratie.

1995 : Bakker & Timmenga, restauratie. Beide ontbrekende tongwerken geplaatst.

Jan Jongepier 2004, 205.

Marssum, Protestantse Pontianuskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1984 : Bakker & Timmenga, restauratie.

De Mixtuur, nr. 49 (1985), 788, Kroniek.

[66]

Menaldum, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging door Bakker & Timmenga in 1929.

Verdere lotgevallen :

1989 : Bakker & Timmenga, deelrestauratie.

De Mixtuur, nr. 68 (1991), 459-461, Kroniek.

[67]

Sexbierum, Protestanse Sixtuskerk

De genoteerde dispositie is die van 1924, echter op het Hoofdwerk is de Gemshoorn niet 4' maar 2 2/3' en ontbreekt de Octaaf 4', op het 2° klavier ontbreekt een Gedekt 8'.

Verdere lotgevallen :

1948 : herstelling.

1964 : herstelling.

2010 : Mense Ruiters & Kirschner, restauratie en uitbreiding.

Internetsite www.menseruiter.nl, geraadpleegd 17 november 2015.

Franeker, Protestantse Martinikerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging door P. van Dam in 1915.

Verdere lotgevallen :

1938 : Pannekoek, restauratie.

1952 : Van Leeuwen, dispositiewijziging.

1996 : Bakker & Timmenga, deelrestauratie.

1998 : Bakker & Timmenga, deelrestauratie.

Dirk Molenaar, 'Het Van Dam-orgel in de Martinikerk te Franeker gerestaureerd', *De Orgelvriend* 41/1 (1999), 7-11.

[68]

Smilde, Protestantse Grote of Koepelkerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging door Van Oeckelen in 1895, zij het dat 'nog een Fluit 4'' op het Bovenwerk niet gedocumenteerd is.

Verdere lotgevallen :

1958 : Flentrop, restauratie, dispositiewijziging.

1998 : Flentrop, restauratie.

[69]

Dwingeloo, Protestantse Nicolaaskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1965 : orgel vervangen door een historisch instrument van elders.

Diever, Protestantse Pancratiuskerk

Het bouwjaar van dit orgel is 1882. De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1955 : Rinkema, demontage in verband met de kerkrestauratie.

1959 : Rinkema, herplaatsing.

1982 : Mense Ruiter, herstelling.

1992 : Mense Ruiter, restauratie; uitbreiding met Cornet IV disc.

[70]

Havelte, Protestantse Clemenskerk

Gezien Van Meurs' constatering met betrekking tot de toestand van het orgel en de aanwezigheid van schepbalgen, moet de dispositie genoteerd zijn voor de restauratie van 1940.

Verdere lotgevallen :

1940 : Mense Ruiter, restauratie.

1984 : Mense Ruiter, deelrestauratie.

1992 : Mense Ruiter, deelrestauratie.

2014 : Mense Ruiter, deelrestauratie.

Ruinerwold-Blijdenstein, Protestantse Bartholomeuskerk

Het orgel werd in 1872 gebouwd. De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1980 : Reil, restauratie.

[71]

Ruinen, Protestantse Mariakerk

Het bouwjaar van dit orgel is 1901. De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

192? : A. Doornbos, Bourdon 16' toegevoegd.

1981 : Mense Ruiter, restauratie.

Nieuwsblad van het Noorden, 15 nov. 1928, 7.

Gieten, Protestantse kerk

Het bouwjaar van dit orgel is 1894. De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1975 : Reil, restauratie.

[72]

Niekerk [Ulrum], voormalige Protestantse kerk

Het bouwjaar van dit orgel is 1883. De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

Geen.

Hoogezand, Protestantse Damkerk

Van Meurs noteerde de dispositie van na de verbouwing van 1934.

Verdere lotgevallen :

Zie de annotatie op [12].

[73]

Naarden, Protestantse Grote of Vituskerk

Het bouwjaar van dit orgel is 1862.

Verdere lotgevallen :

1966 : de Koff, demontage in verband met de kerkrestauratie.

1979 : Flentrop, restauratie.

1992 : Flentrop, herstelling.

Teus den Toom, *'De orgelmakers Witte' dl. II* (Heerenveen 1997), 1160-1163.

[74]

Hilversum, Protestantse Grote kerk

Het bouwjaar van dit orgel is 1903.

Verdere lotgevallen :

Onbekend moment : wijziging.

1971 : door brand verwoest.

1979 : Leefflang, plaatsing van een historisch orgel, afkomstig van elders.

Nieuwe Haagsche Courant, 4 december 1971, 1.

Blaricum, Protestantse Dorpskerk

Vermoedelijk memoreert Van Meurs hier aan een artikel over de plaatsing van het nieuwe Flentrop-orgel in 1935.

[75]

Groningen, voormalige Gereformeerde Sionskerk

De genoteerde dispositie is die bij aflevering.

Verdere lotgevallen :

197? : Oosterhuis, dispositiewijziging.

198? : gedemonteerd na verkoop kerkgebouw.

1988 : Harkema, plaatsing in de Geref. kerk van Zevenhuizen [Gr].

[76]

Overschild, voormalige Hervormde kerk

Geen verdere informatie bekend.

1952 : Mense Ruiter, plaatsing van een enkele jaren daarvoor door hem gebouwd huisorgel.

Winsum, Protestantse Torenkerk

Zie de annotatie op [32].

[77]

Middelstum, Protestantse Burchtstraatkerk

Het orgel werd in 1901 gebouwd.

De genoteerde dispositie is die van na de verbouwing van 1936.

Verdere lotgevallen :

1981 : van Dellen & Koch, dispositiewijziging.

2006 : Mense Ruiter, herstelling.

Kolham, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1974 : Mense Ruiter, restauratie.

1996 : Van der Putten, demontage.

2003 : Van der Putten, restauratie en uitbreiding.

[78]

Slochteren, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1936 : Holtman & Leemhuis, schoonmaak.

2010 : Pels & van Leeuwen, restauratie.

Schildwolde, Protestantse (Hervormde) kerk

Het orgel dateert uit 1868. Meijer voegde in 1873 de Trompet toe.

De genoteerde dispositie is die van 1873.

Verdere lotgevallen:

1945 : Doornbos, wijziging.

1953 : Mateboer, wijziging.

1977 : Opten, restauratie.

[79]

Engwierum, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1958 : Bakker & Timmenga, restauratie en wijziging.

2015 : Bakker & Timmenga, restauratie.

Programma heringebruikneming 28 februari 2015.

Anjum, Protestantse Michaëlskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke, met dien verstande dat de Violon 16' disc. een 8'-register was.

Verdere lotgevallen :

1977 : Bakker & Timmenga i.s.m. van Vulpen, deelrestauratie.

1985 : Bakker & Timmenga, deelrestauratie.

Het Orgel 81/9 (1985), 402-403.

[80]

Wittewierum, voormalige Hervormde kerk

Geen verdere informatie bekend.

Ten Post, Protestantse kerk

Geen verdere informatie bekend.

St. Annen, voormalige Hervormde kerk

Geen verdere informatie bekend. De kerk is gesloten.

Enumatil, voormalige Hervormde kerk

Geen verdere informatie bekend. De kerk is geruime tijd geleden verbouwd tot woonhuis.

[81]

Den Ham, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. De werkzaamheden uit 1944 zijn later aan de tekst toegevoegd.

Verdere lotgevallen :

2002 : Mense Ruiter, restauratie.

Schiermonnikoog, Protestantse kerk

Het orgel werd in 1897 door Proper gebouwd voor de Gereformeerde kerk van Culemborg. In 1927 plaatste Dekker het op Schiermonnikoog. De mededeling 'gebruikt orgel uit Zeeland' is dan ook niet juist. De genoteerde dispositie is die van 1927.

Verdere lotgevallen :

1978 : Mense Ruiters, herstelling.

1991 : Mense Ruiters, restauratie en dispositiewijziging.

De Mixtuur, nr. 76 (1994), 834-836, Kroniek.

[82]

Mensingeweer, voormalige Doopsgezinde kerk

De genoteerde dispositie is die bij plaatsing in 1936.

Verdere lotgevallen :

1958 : Harkema, orgel ingenomen na sluiting kerk. Verdere lotgevallen onbekend.

Wehe den Hoorn, voormalige Hervormde kerk

Het orgel dateert uit 1923. Bij de bouw maakte Doornbos gebruik van enig ouder materiaal.

Verdere lotgevallen :

1986 : Bakker & Timmenga, herstelling.

[83]

Hellum, Protestantse Walfriduskerk

De genoteerde dispositie is die van na de verbouwing in 1819.

Van Meurs voegde later gegevens uit andere bronnen aan de dispositie toe.

Verdere lotgevallen :

1847 : Lohman, herstelling.

1856 : Lohman, herstelling.

1962 : Bakker & Timmenga, demontage in verband met de kerkrestauratie.

1975 : Bakker & Timmenga, restauratie.

Siddeburen, Protestantse (Hervormde) kerk

De genoteerde dispositie is die van voor de restauratie van 1956.

Verdere lotgevallen :

1927 : Holtman & Leemhuis, herstelling

1956 : Pels, restauratie.

???? : Trompet uitgenomen.

[84]

Wagenborgen, Protestantse Petruskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Martinus Vermeulen leverde dit orgel in 1914.

Verdere lotgevallen :

1978 : Mense Ruiters, restauratie.

1994 : ??, uitbreiding met Tremulant.

Termunten, voormalige Protestantse Ursuskerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging door Beukema, rond 1930.

Van Meurs voegde later gegevens uit Broekhuizen en andere bron toe.

Verdere lotgevallen :

1945 : orgel door oorlogsgeweld verwoest.

2010 : Mense Ruiters, plaatsing van een gebruikt orgel, oorspronkelijk gemaakt voor de Doopsgezinde kerk van Nieuw Scheemda.

[85]

Borgweer, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel is rond 1906 geplaatst.

Verdere lotgevallen :

1945 : oorlogsschade.

1954 : Mense Ruiters, herstelling.

±1985 : Harkema, herstelling.

Oterdum, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1969 : Flentrop, orgel gedemonteerd in verband met de sloop van kerk en dorp (ten behoeve van de aanleg van de Eemshaven).

1974 : Flentrop, restauratie en plaatsing in de Hervormde Dorpskerk van Heinenoord.

2000 : Flentrop, herstelling.

[86]

Heveskes, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1889 gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1975 : A.H. de Graaf, gerestaureerd en overgebracht naar de Herv. kerk van Uitwierde.

Weiwerd, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1878 gebouwd voor een tot dusver onbekende locatie en kwam in 1914 in Weiwerd te staan.

Verdere lotgevallen :

1945 : oorlogsschade

1947 : Holtman & Leemhuis, herstelling

1982 : Ellens & Zn, demontage en opbouw in de hervormde kerk van Farmsum.

[87]

Woldendorp, Protestantse kerk

Geen verdere informatie bekend.

1952 : Mense Ruiter, nieuw orgel geplaatst.

Kropswolde, voormalige Protestantse kerk

Op een onbekend moment vervangen door een elektronisch orgel.

Opwierde, voormalige Hervormde kerk

Het harmonium werd in 1924 door Vegter geleverd.

Verdere lotgevallen :

Onbekend.

Enumatil, voormalige Hervormde kerk

Van Meurs heeft de tekst later doorgestreept, vermoedelijk omdat hij dit gegeven al eerder vermeld had, zie de annotatie op [80].

Den Horn, voormalige Hervormde kerk

Verdere lotgevallen :

Onbekend.

Den Horn, voormalige Doopsgezinde kerk

Het orgel werd in 1908 gebouwd of geleverd. In het laatste geval was het rond 1850 gebouwd door Rosema uit Groningen.

Verdere lotgevallen :

1968 : Harkema, orgel aangekocht in verband met de sluiting van de kerk.

19?? : Harkema, gewijzigd geplaatst in Halle, Protestantse Koorenaarkerk.

1979 : Nieuw orgel in Halle, lot oude orgel onbekend.

[88]

Oostwold [Westerkwartier], Protestantse (Hervormde) kerk

Geen verdere informatie bekend.

Lettelbert, voormalige Hervormde kerk

Geen verdere informatie bekend.

Midwolde, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is die van na de verbouwing van 1912.

Verdere lotgevallen :

1986 : A.H. de Graaf, restauratie.

1989 : A.H. de Graaf, uitbreiding met een Tremulant.
1995 : A.H. de Graaf, aanbrengen andere Tremulant.
2013 : Van der Putten, groot onderhoud.

[89]

Tolbert, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

2001 : Mense Ruiter, restauratie.

Leek, Protestantse Kerk op de Dam

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1967 : Mense Ruiter, restauratie.

2000 : Brandschade.

2002 : Mense Ruiter, restauratie.

[90]

Niebert, voormalige Hervormde kerk

De herstelling door Vegter vond plaats in 1922. Van Meurs voegde later, in verband met de vervanging van dit orgel, gegevens toe.

Verdere lotgevallen :

1941 : Spanjaard (Amsterdam), vervanging door een gebruikt orgel afkomstig uit de Doopsgezinde kerk van St.-Annaparochie.

Nuis, voormalige Hervormde kerk

Het harmonium werd in 1928 door Vegter geleverd.

Verdere lotgevallen :

Onbekend.

1953 : Van der Blik, plaatsing van een gebruikt orgel, afkomstig uit de Hervormde Evangelisatie 'Pniël' te Leeuwarden-Huizum.

Marum, voormalige Hervormde kerk

Geen verdere informatie bekend.

1939 : Valckx & van Kouteren, plaatsing van een gebruikt orgel afkomstig uit de Hervormde kerk van Ginneken.

Opende, Protestantse kerk

Geen verdere informatie bekend.

1966 : Bakker & Timmenga, nieuw orgel.

[91]

Noordwijk, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1871 geplaatst.

Verdere lotgevallen :

1983 : door vrijwilligers weer bespeelbaar gemaakt.

2005 : Mense Ruiter, herstelling.

2010 : Elbertse, restauratie.

Lutjegast, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1911 geplaatst.

Verdere lotgevallen :

1944 : Holtman, herstelling.

1969 : Harkema, herstelling.

1971 : Mense Ruiter, herstelling.

1985 : Pels & van Leeuwen, restauratie.

[92]

Gerkesklooster, voormalige Hervormde kerk

Geen verdere informatie bekend.

+2000 : Wijnands, plaatsing van een gebruikt Flentrop-huisorgel, afkomstig van elders.

Visvliet, voormalige Hervormde Gangulfuskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. De door Van Meurs later bijgeschreven restauratie vond plaats in 1967.

Verdere lotgevallen :

1978 : Mense Ruiter, demontage in verband met de kerkrestauratie.

1980 : Mense Ruiter, herplaatsing.

[93]

Tinallinge, voormalige Hervormde O.L.V.-kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

2014 : Elbertse, restauratie.

Sellingen, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1952 : van Vulpen, nieuw orgel. Het oude gekocht door een particulier en later doorverkocht aan Reil, die materiaal uit Sellingen gebruikt zou hebben t.b.v. een instrument in Hoogeveen.

Winsum, Protestantse Centrumkerk

Het orgel werd in 1911 geplaatst. De dispositie is die van voor de wijziging van 1961.

Verdere lotgevallen:

1961 : Pels, met behoud van al het bestaande pijpwerk uitgebreid tot 19 stemmen, verdeeld over 2 klavieren en vrij pedaal.

1978 : Mense Ruiter, kleine dispositiewijziging.

1993 : Verkocht aan de Oud Gereformeerde Gemeente te Doornspijk en door deze gemeente in eigen beheer overgeplaatst.

't *Venster* (periodiek van de plaatselijke kerkgemeente), juli 1993, 5.

[94]

Ter Apel, Protestantse Kloosterkerk

De dispositie is die van na de wijziging van 1932. Het orgel werd in 1905 geplaatst.

Verdere lotgevallen:

1932 : Valckx & van Kouteren, restauratie en verplaatsing.

1995 : Mense Ruiter, restauratie en uitbreiding.

Emmen, Protestantse Grote of Pancratiuskerk

De dispositie is die van na de wijziging van 1931 door Flentrop. Het orgel werd in 1873 door Meijer geleverd.

Verdere lotgevallen :

1949 : Flentrop, wijziging.

1966 : Ottes, wijziging.

2004 : Mense Ruiter, deelrestauratie.

2005 : Mense Ruiter, deelrestauratie.

[95]

Onderdendam, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. De Dulciaan was gereserveerd.

Verdere lotgevallen :

1958 : Mense Ruiter, restauratie.

1997 : Steendam, restauratie en plaatsing Dulciaan.

[96]

Wijckel, Protestantse Vaste Burchtkerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1900 geleverd.

Verdere lotgevallen :

1985 : Bakker & Timmenga, restauratie en plaatsing Trompet.
Het Orgel 82/1 (1986), 8.

Roordahuizum, Protestantse Vincentiuskerk

De dispositie is die van na de wijziging van 1860.

Verdere lotgevallen :

1995 : Bakker & Timmenga, restauratie.
Peter van Dijk 1997, 19-23.

[97]

Twijzel, Protestantse Petruskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1947 : Bakker & Timmenga, uitbreiding met een Tremulant.

1985 : Bakker & Timmenga, restauratie.

Jan Jongepier, 'Drie gerestaureerde vroeg 20^e-eeuwse orgels', *Het Orgel* 81/10 (1985), 446-450.

Oudeschoot, protestantse Skoatter Tsjerke

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd door Hardorff gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1972 : Verschueren, deelrestauratie.

Orgelnieuws (Heythuysen 1972), 5.

[98]

Sloten [Friesland], Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging van 1934.

Verdere lotgevallen :

1969 : Bakker & Timmenga, demontage in verband met de kerkrestauratie.

1976 : Ahrend, restauratie.

Peter van Dijk, 'Het orgel in de Ned.Herv.Kerk te Sloten (Fr.)', *Het Orgel* 75/6 (1979), 222-225.

Hindeloopen, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die van na de werkzaamheden van 1868. Het orgel heeft overigens geen Rugwerk maar een Bovenwerk. De geschiedenis is door Van Meurs niet geheel juist weergegeven. Het instrument werd in 1719 door Kamp gebouwd voor de kerk van Oosterbierum. In 1813 werd het overgeplaatst naar Hindeloopen, waarna Van Dam in 1868 een nieuw binnenwerk plaatste.

Verdere lotgevallen :

1980 : Bakker & Timmenga, restauratie.

Jan Jongepier 2004, 191.

[99]

Bergum, Protestantse Kruiskerk

De genoteerde dispositie is die van voor de werkzaamheden in 1956.

Verdere lotgevallen :

1956 : v.d.Bliek, restauratie.

1965 : Flentrop, wijziging windvoorziening.

2010 : Bakker & Timmenga, restauratie.

Jan Jongepier 2004, 181.

[100]

Middelstum, voormalige Protestantse Hippolytuskerk

De genoteerde dispositie is die van na de werkzaamheden van 1936.

Verdere lotgevallen :

1983 : Mense Ruiter, restauratie.

1986 : Mense Ruiter, uitbreiding met vrij Pedaal.

[101]

Huizinge, Protestantse Johannes de Doperkerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Van Meurs heeft later een notitie toegevoegd n.a.v. de restauratie door Vos.

Verdere lotgevallen :

1960 : Demontage in verband met de kerkrestauratie.

1963 : Herplaatsing

1967 : Vos, herstelling.

1999 : Mense Ruiter, restauratie.

Westeremden, voormalige Hervormde Andreaskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke, al heeft Van Meurs later de hoogte van de Terts aangepast in verband met een wijziging van het orgel.

Het orgel werd door Van Oeckelen gemaakt. Door de aanwezigheid van een binnen het oeuvre van Van Oeckelen (en zonen) niet veel voorkomende neo-gotische kast, raakte Van Meurs kennelijk in verwarring en vroeg hij zich – ten onrechte – af of hier sprake was van een gemoderniseerd front. Op een losse notitie vermeldde Van Meurs dat dit instrument afkomstig was uit de rk Maria Tenhemelopneming te Bedum en na verbouwing door Van Oeckelen in Westeremden geplaatst zou zijn. Dit moet op een misverstand berusten.

Verdere lotgevallen :

19?? : de Terts is in eerste instantie verschoven tot 2 2/3' en later tot 1 3/5' .

1989 : Mense Ruiter, restauratie. Terts weer als 3 1/5' gedisponeerd.

Victor Timmer, 'Rooms-katholiek orgelbezit in Groningen en Drenthe in het midden van de 19^e eeuw', *Het Orgel* 98/1 (2002), 20-31.

[102]

Garsthuizen, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

2015 : Mense Ruiter, demontage en opslag.

Godlinze, voormalige Hervormde Pancratiuskerk

De genoteerde dispositie is die van na de verbouwing van 1919.

Verdere lotgevallen :

1986 : Reil, restauratie, reconstructie naar de situatie van 1785.

[103]

Holwierde, voormalige Protestantse Stephanuskerk

Het orgel werd in 1945 niet vernield, wel liep het forse schade op.

De genoteerde dispositie is die van na de vernieuwing van 1924.

Verdere lotgevallen :

1945 : oorlogsschade.

1950 : kast leeggehaald en van het oxaal verplaatst naar een gaanderij aan westzijde.

1955 : Van Vulpen, nieuw binnenwerk.

1977 : A.H. de Graaf, herstelling.

[104]

Nieuw Scheemda, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is die van voor de restauratie van 1968. Van Meurs heeft later aan Hess ontleende gegevens toegevoegd. De mededeling met betrekking tot nieuwbouw door Meijer moet op een misverstand berusten, mogelijk heeft hij Nieuw Scheemda verward met Scheemda.

Verdere lotgevallen :

1968 : Metzler & Edskes, restauratie.

1989 : Edskes, herintonatie.

1991 : Blindvleugels aangebracht, afkomstig van het vroegere orgel van de kerk van Eppenhuizen.

2008 : Edskes, schoonmaak.

Meedhuizen, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het instrument werd in 1906 door Eertman gemaakt.

Verdere lotgevallen :

1985 : Mense Ruiter, windlade-restauratie.

[105]

Uitwierde, Protestantse Dorpskerk

Het Hinkelharmonium werd opgesteld achter het front van het in 1858 geplaatste orgel.

Verdere lotgevallen :

1945 : orgelfront door oorlogsgeweld verloren gegaan.

1975 : plaatsing van het uit Heveskes afkomstige Van Dam-orgel, zie de annotatie op [86].

Oosterwiltwerd, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is die van voor de wijziging van 1950. Van Meurs heeft zijn tekst later aangevuld met gegevens o.m. ontleend aan Broekhuyzen.

Verdere lotgevallen :

1950 : Mense Ruiter, herstelling na waterschade, wijziging.

1996 : A.H. de Graaf, restauratie.

[106]

Warfhuizen, Klooster O.L.V. van de besloten Tuin

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1954 : Mense Ruiter, restauratie, wijziging.

2001 : Cor Dijkstra, herstelling.

Winsum, Protestantse Torenkerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1975 : in eigen beheer gesloopt, historische bestanddelen verkocht.

[107]

Odoorn, Protestantse Margarethakerk

De gegevens over het vroegere orgel heeft Van Meurs vermoedelijk ontleend aan een bijdrage over de kerk in Odoorn in het Nieuwsblad van het Noorden van 20 februari 1937, 29.

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke, met dien verstande dat de Roerfluit 4' van het Hoofdwerk een Roerfluit 8' moet zijn. Later voegde Van Meurs gegevens toe naar aanleiding van de in 1940 uitgevoerde werkzaamheden.

Verdere lotgevallen :

1971 : Opten & Verschueren, restauratie.

Wedde, Protestantse kerk

In 1904 werd boven de toegang een galerij aangebracht, waarop een groot harmonium werd geplaatst. Of dit hetzelfde instrument is als door Van Meurs bedoeld is onduidelijk.

Verdere lotgevallen :

Onbekend

1979 : Flentrop, nieuw orgel.

De Wilp, Protestantse kerk

Het orgel werd in 1809 door Gerstenhauer gemaakt voor de Doopsgezinde kerk van Hoorn; in 1831 breidde Knipscheer het uit met een Bovenwerk (een oud huisorgel); in 1871 plaatste Hardorff het instrument – zonder de Bovenwerkuitbreiding – in De Wilp.

De genoteerde dispositie is die van voor de restauratie van 1976. Op de sleep van de 1-sterke Cornet stond voor die tijd een Bourdon 16' disc.

Verdere lotgevallen :

1932 : Sijbesma, herstelling

1949 : Reil, herstelling.

1976 : Haarsma, restauratie, wijziging.

[108]

Zevenhuizen, Protestantse kerk

Het harmonium werd in 1900 aangeschaft

Verdere lotgevallen :

Geen. Het instrument is nog wel aanwezig, maar de diensten worden begeleid op een elektronisch instrument.

Met dank aan VictorTimmer, die mij deze informatie verstrekke.

Sappemeer, Doopsgezinde kerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging in 1935.

Verdere lotgevallen :

1990 : Mense Ruiter, afronding laatste restauratiefase, wijziging.

[109]

Meeden, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die van 1751.

Verdere lotgevallen :

2010 : Momenteel in restauratie bij Van Eeken.

Westerlee, voormalige Hervormde Joriskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel is in 1873 gebouwd. Later voegde Van Meurs in de kantlijn een gegeven met betrekking tot de plaatsing van het vroegere orgel toe.

Verdere lotgevallen :

Geen.

[110]

Rottum, voormalige Hervormde Julianakerk

In 1862 plaatste Lohman een oud huisorgel in het vroegere kerkgebouw. Op een aantal pijpen komt het jaartal 1836 voor. In 1889 bracht Doornbos het instrument over naar het nieuwe kerkgebouw en voorzag het van een nieuwe kast. De genoteerde dispositie is die van 1862.

Verdere lotgevallen :

1979 : Haarsma, herstelling windvoorziening.

2002 : Baar & Medendorp, restauratie lade en completering pijpwerk met materiaal van elders.

Eppenuizen, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is in eerste instantie die van voor de wijziging van 1943. De correcties hebben betrekking op de veranderingen in dat jaar.

De historie van dit orgel is in nevelen gehuld. Bekend is dat Lohman in 1861 een gebruikt orgel plaatste. Vermoedelijk heeft dit orgel bij plaatsing in het huidige kerkgebouw, dan wel later, een nieuwe kast gekregen.

Verdere lotgevallen :

1976 : Kerk buiten gebruik gesteld.

1990 : Mense Ruiten, demontage en opslag.

Oosternieland, voormalige Hervormde Nicolaaskerk

Dit kabinetorgel is in 1805 door Van Gruisen gemaakt. De genoteerde dispositie is die van na de verbouwing van 1928.

Verdere lotgevallen :

1938 : J.W. Dekker, herstelling.

1946 : Vegter, herstelling.

1965 : Mulder, herstelling

1990 : Reil, reconstructie naar de situatie van 1805.

Stitswerd, voormalige Hervormde Georgiuskerk

Verdere lotgevallen :

Bakker & Timmenga heeft diverse afgebroken tongen vervangen.

[111]

Broek in Waterland, Protestantse Nicolaaskerk

De genoteerde dispositie is die van na de verbouwing in 1929 door A. Bik. Het orgel werd in 1832 gebouwd door Beekes.

Verdere lotgevallen :

1989 : Flentrop, restauratie en gedeeltelijke reconstructie.

Uithuizen, Doopsgezinde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel is in 1916 gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1999 : Mense Ruiter, deelrestauratie.

[112]

Amsterdam-Osdorp-Sloten, Protestantse Sloterkerk

De genoteerde dispositie is die van na de verbouwing in 1934 door Verweij.

Verdere lotgevallen :

1964 : opgelopen schade a.g.v. torenrestauratie.

1964 : Fonteyn, herstelling en dispositiewijziging.

1980 : Leeftang, restauratie, reconstructie van de toestand van 1851.

Gerard Leegwater, *De orgelmakers Knipscheer* (typoscript Utrecht 1993), 91-92.

Rotterdam, Rooms-Katholieke H.Laurentiuskathedraal

De genoteerde dispositie is die van na de plaatsing in de H.Ignatiuskerk (later verheven tot H.Laurentiuskathedraal) in 1904.

De vermelding O.L.V.-kerk is onjuist, in die kerk stond het orgel tot 1904.

Verdere lotgevallen :

1939 : Strunk, herstelling.

1956 : Valckx & van Kouteren, wijziging.

1968 : kerk gesloten. Orgel door Steevens overgebracht naar de St.-Augustinuskerk van Lutterade-Krawinkel.

1992 : Verschueren, restauratie.

Jan van Bommel 1965, 98.

Hans van der Harst, 'Het Loret/Maarschalkerweerd-orgel in de Sint Augustinuskerk te Geleen-Lutterade', *Het Orgel* 90/4 (1994), 143-152.

[113]

IJmuiden, voormalige Hervormde Bethlehemkerk

De genoteerde dispositie is die tussen 1933 en 1960. Het orgel is door H.W. Flentrop gebouwd in 1930 en werd in 1933 gewijzigd door hem in IJmuiden geplaatst.

Verdere lotgevallen :

1943 : Flentrop, demontage in verband met het door de bezetter inrichten van het 'Sperrgebiet'. Het orgel werd opgeslagen in de Noorderkerk te Hoorn.

1948 : Flentrop, plaatsing in het gebouw voor Christelijke belangen (ook wel 'Jeugdkerk') te IJmuiden.

1960 : Fonteyn & Gaal, plaatsing in de nieuwe Bethlehemkerk te IJmuiden, wijziging.

2005 : Kerk gesloten, materiaal van het orgel is gebruikt ten behoeve van twee andere

instrumenten.

Jan Jongepier, '75 jaar Flentrop Orgelbouw' (Zaandam 1978), 51-52.

Internetsite www.flentrop.nl, geraadpleegd 17 november 2015.

Zaandam, Protestantse Westzijderkerk

De genoteerde dispositie is die van voor de wijziging van 1936. De correcties geven de wijzigingen uit dat jaar aan. Het orgel werd in 1711 door Duyschot gebouwd. In 1900 voorzag Steenkuyll het van een nieuw binnenwerk.

Verdere lotgevallen :

1976 : Flentrop, reconstructie naar de situatie van 1711, met toevoeging van enkele manuaalstemmen en een vrij Pedaal.

J. Boogaard, 'Het orgel in de Ned. Herv. Westzijderkerk te Zaandam', *Kerk en Muziek* 26/4 (1977), 7-14.

[114]

Rotterdam, Gereformeerde Nieuwe Oosterkerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1940 : Bij het bombardement van Rotterdam op 14 mei verwoest.

Jan van Bommel 1965, 116-117.

[115]

Oldekerk, Protestantse (Gereformeerde) kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1927 geplaatst.

Verdere lotgevallen :

1967 : Harkema, demontage.

1968 : Harkema, plaatsing in de Geref. kerk vrijgemaakt te Sauwerd, uitgebreid met 2^e klavier.

1983 : verkocht aan een particulier. Enig materiaal is in een huisorgel verwerkt.

Ulrum, Protestantse (Gereformeerde) kerk

De genoteerde dispositie is die van na de uitbreiding van 1900. Het orgel werd in 1889 door Van Dam gemaakt.

Verdere lotgevallen :

1967 : Mense Ruiters, restauratie, uitbreiding met Dwarswerk en vrij Pedaal.

[116]

Leeuwarden, Protestantse Jacobijnerkerk

De genoteerde dispositie is die tot de wijziging van 1938. De correcties erop hebben betrekking op de wijzigingen in dat jaar.

Verdere lotgevallen :

1941 : Vaas & Bron, herstelling.
1944 : Vaas & Bron, herstelling.
1978 : Bakker & Timmenga, restauratie.
1989 : Bakker & Timmenga, herstelling.
1996 : Bakker & Timmenga, herstelling.
Jan Jongepier 2004, 196.

DEEL 3

[117]

Uithuizen, Rooms-Katholieke H.Jacobuskerk

De genoteerde dispositie is die van voor de wijziging in 1977. Het orgel werd in 1908 door Maarschalkerweerd & Zoon gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1977 : J. Vermeulen, restauratie, wijziging.
1996 : Steendam, herstelling.

Borger, Protestantse Willibrorduskerk

De genoteerde dispositie is die van voor de restauratie van 1979. Het orgel werd in 1852 door Freytag gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1975 : orgel gedemonteerd in verband met de kerkrestauratie.
1979 : Leeftang, restauratie, wijziging.

[118]

Grollo, Protestantse kerk

Geen verdere informatie bekend.

1983 : Ruiter plaatst een oud orgel (van Leeuwen, 1934), afkomstig uit de kerkzaal van de Psychiatrische Inrichting 'Licht en Kracht' te Assen.
De Mixtuur, nr. 44 (1983), 574, Kroniek.

Westerbork, Protestantse Stefanuskerk

De dispositie is die van voor de restauratie in 1953. De aanvullingen op de tekst hebben betrekking op de werkzaamheden in dat jaar. Het orgel werd in 1726 door Chr. Müller gebouwd voor de Herv. kerk van Beetgum. Van Oeckelen plaatste het in 1862 te Westerbork.

Verdere lotgevallen :

1987 : A.H. de Graaf, restauratie.
Jan Jongepier, 'Het orgel in de hervormde kerk te Westerbork', *Het Orgel* 84/1 (1988), 23-30.
Meidert van der Galiën, 'Müller en Schwartzburg – vondsten en vragen', *De Mixtuur*, nr. 26 (1978), 629-630.

[119]

Rolde, Protestantse Jacobuskerk

De genoteerde dispositie is die van voor de wijziging van 1954. Op het tweede klavier is de Prestant 4' vergeten en is de Spitsfluit 4' alléén in de discant. Het instrument is rond 1820 vermoedelijk door Ambrost gebouwd voor een nog onbekende locatie. In 1847 plaatste Langendijk het, in opdracht van Van Oeckelen, te Rolde.

Verdere lotgevallen :

1981 : Koch, restauratie, wijziging.

2002 : Mense Ruiter, deelrestauratie.

2012 : Mense Ruiter, afronding restauratie.

[120]

Ten Boer, Protestantse Kloosterkerk

De genoteerde dispositie is die van voor de wijziging in 1946. De correcties/aanvullingen hebben betrekking op de activiteiten in dat jaar. Het orgel werd in 1894 door Doornbos gemaakt.

Verdere lotgevallen :

1982 : Mense Ruiter, restauratie, wijziging.

Lellens, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is vermoedelijk die van 1860. In dat jaar plaatste Dik een kabinetorgel van de hand van Freytag.

Verdere lotgevallen :

1949 : Holtman & Leemhuis, herstelling.

2014 : Mense Ruiter, restauratie.

[121]

Zuidlaren, Protestantse Dorpskerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging in 1936. Het orgel werd in 1787 door Meere gemaakt voor de Hervormde kerk van Beusichem en werd in 1859 door Van Oeckelen in Zuidlaren geplaatst.

Verdere lotgevallen ;

19?? : dispositiewijziging.

1981 : Blank, restauratie, reconstructie naar de toestand van 1845.

Vierhuizen, Protestantse Dorpskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1892 gebouwd.

Verdere lotgevallen :

2007 : Mense Ruiter, restauratie.

[122]

Kollumerzwaag, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1940 : Bakker & Timmenga, demontage in verband met werkzaamheden aan het kerkgebouw.

1940 : Bakker & Timmenga, herplaatsing.

1950 : Bakker & Timmenga, herstelling

1980 : Haarsma, restauratie.

Jan Jongepier 2004, 195.

Organist & Eredienst 1981, nr 1, 17.

Grijpskerk, Protestantse kerk, locatie Nic.Grijpstraat

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. De later aangebrachte wijzigingen hebben betrekking op de werkzaamheden uit 1938.

Verdere lotgevallen :

1967 : Leefflang, nieuw orgel. Het Rohlfing orgel is in handen gekomen van Bak die het heeft verwerkt in een orgel voor de Hervormde kerk van Zuiderwoude.

Gerard Verloop, *Het orgel van Zuiderwoude* (Schagen 2000), 10.

[123]

Lochem, Protestantse Gudulakerk

De genoteerde dispositie is die van na de verbouwing van 1933, al is op het Hoofdwerk de Gedekt 8' niet vermeld. Het orgel werd in 1807 door Nolting gebouwd en in 1916 door Standaart van een nieuw binnenwerk voorzien. Van Leeuwen voorzag het instrument van een nieuw front in open opstelling.

Verdere lotgevallen :

1978 : Flentrop, plaatsing van een gerestaureerd orgel, in oorsprong gemaakt voor de Dominicanerkerk van Alkmaar. Het hier beschreven orgel afgebroken.

Hans van Os 2004, 123-124.

Kloosterburen, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1993 : Bakker & Timmenga, afsluiting derde en laatste restauratiefase.

[124]

Hornhuizen, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is die van voor de restauratie van 1962. Het orgel is in oorsprong een huisorgel dat in 1820 door het Instituut tot Onderwijs van Blinden uit Amsterdam is

aangekocht. In 1833 is het in Hornhuizen geplaatst. Rond 1900 verwijderde Doornbos het Onderwerk en plaatste dit als zelfstandig orgel in de Doopsgezinde kerk van Noordhorn. De verwijzing naar een Vrijmetslaarsloge van Amsterdam moet op een misverstand berusten.

Verdere lotgevallen :

1962 : Vierdag, restauratie en dispositiewijziging.

1997 : Restauratie van de beide beschadigde musicerende engelen op de zijtorens.

Oudkerk, Protestantse Pauluskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1882 gemaakt.

Verdere lotgevallen :

2002 : Bakker & Timmenga, restauratie.

Jan Jongepier 2004, 176.

[125]

Oenkerk, Protestantse Mariakerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1871 door Van Oeckelen gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1976 : Vos, restauratie.

2005 : Bakker & Timmenga, restauratie.

Garhard Bakker, 'Van Oeckelenorgel uit 1871 in Oentsjerk gerestaureerd', *Friesch Dagblad*, 4 maart 2005.

Engelbert, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1972 : Bos, schoonmaak.

1991 : Flentrop, herstelling.

2005 : gaanderij verdiept waardoor het Flentrop-orgel visueel meer naar achteren is komen te staan.

2013 : Flentrop, restauratie. Orgel weer vooraan op de verdiepte gaanderij geplaatst.

[126]

Scheemda, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging van 1939.

Verdere lotgevallen :

1982 : Mense Ruiters, deelrestauratie.

1987 : Mense Ruiters, deelrestauratie, invulling gereserveerde plaatsen.

1992 : Mense Ruiters, wijziging Trompet 8'.

[127]

Oosterhesselen, Protestantse kerk

Het orgel werd door J.M.W. Stoker & N.A. van Dam gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1982 : overgeplaatst naar Kampen, Gereformeerde Gemeente, zaal 'de Beukelaar'. Tevens vergroot met een 2^e manuaal en vrij Pedaal.

Groningen, Martinikerk, koororgel

De genoteerde dispositie is die van na de plaatsing in 1939. Het orgel werd door Le Picard gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1962 : Mense Ruiter, demontage in verband met de kerkrestauratie.

2001 : Verschueren, restauratie.

[129]

Oudeschans, voormalige Hervormde kerk

Boven de preekstoel is een balkon getimmerd, waarop een orgelfront geschilderd is.

Bad Nieuweschans, Protestantse Garnizoenskerk

Geen verdere informatie bekend.

In 1925 plaatst Bergmeijer een in 1871 door Knipscheer gebouwd orgel, afkomstig uit de Gereformeerde kerk A te Schoonhoven.

Verdere lotgevallen:

2008 : Van der Putten, restauratie en dispositiewijziging.

Surhuisterveen, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1928 door N.V. vh Van Dam geleverd, maar was door Dekker gemaakt.

Verdere lotgevallen :

1982 : Bakker & Timmenga, nieuw orgel.

Het Orgel 80/2 (1984), 48.

Oudega, Protestantse Agathakerk

De genoteerde dispositie is die van na de verbouwing van 1922. Het orgel werd in 1875 door van Dam gemaakt en in 1922 door Bakker & Timmenga met een bovenwerk vergroot.

Verdere lotgevallen :

1989 : Haarsma, restauratie en dispositiewijziging.

De Mixtuur, nr. 70 (1992), 564-565, Kroniek.

[130]

Nijega, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

2003 : Bakker & Timmenga, restauratie.

De Orgelkrant 8/12 (2003), 9.

Woltersum, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1894 gemaakt.

Verdere lotgevallen :

1969 : Mense Ruiter, herstelling.

2006 : Mense Ruiter, deelrestauratie.

[131]

Garrelsweer, voormalige Protestantse Oude Kerkje

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1922 als gebruikt instrument door Holtman & Leemhuis in opdracht van Rohlfing geplaatst.

Verdere lotgevallen :

1980 : Van Zanten & Bosma, restauratie.

Mensingeweer, voormalige Hervormde Michaëlskerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging van 1867.

Verdere lotgevallen :

1982 : van Vulpen, schoonmaak en herstelling.

1995 : Mense Ruiter, herstelling snijwerk.

2003 : Schijnpositief verwijderd.

2011 : Mense Ruiter, conserverende restauratie.

[133]

Deze pagina begint met een notitie over een restauratie in 1940 waarvan onduidelijk is of die bij de beschrijving van Mensingeweer of Groningen hoort.

Groningen, voormalige Zuiderkerk (Baptistenkerk)

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. De correcties hebben betrekking op de wijzigingen in 1940.

Verdere lotgevallen :

1950 : Mateboer in opdracht van Mense Ruiter, dispositiewijziging.

1971 : Binnenwerk gedemonteerd ten gunste van de luidsprekers van een elektronisch orgel.

2012 : Laatste restanten weggehaald in het kader van de kerkrenovatie. In het gebouw zijn nu appartementen aangebracht.

Peter van Dijk, 'Het kan verkeren', *Het Orgel* 100/4 (2004), 27-46.

Zuidhorn, Protestantse Gastkerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1955 : In verband met de sluiting van de kerk aangekocht door Harkema.

[134]

Hollum, Protestantse Magnuskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. De correcties hebben betrekking op de uitbreiding in 1978.

Verdere lotgevallen :

±1960 : Faber, herstelling.

1978 : Reil, uitbreiding met 2° klavier.

2003 : Mense Ruiter, restauratie .

De Orgelkrant 8/10 (2003), 10-11.

Groningen, O.L.V.-, Jezuïten- of Paterskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke, echter het pedaal had geen Bourdon 8'.

Op p. [28-29] is dit orgel ook vermeld.

Verdere lotgevallen :

Zie de annotatie op [28-29].

[135]

Sleen, Protestantse Dorpskerk

Geen verdere informatie bekend.

1949 : Hoogenboezem, plaatsing van een Vollebregt-orgel uit 1846.

Nieuw-Beerta, voormalige Hervormde kerk

Zie de annotatie op [138].

[136]

Winschoten, Lutherse kerk

Verdere lotgevallen :

1975 : A.H. de Graaf, restauratie.

Zijldijk, Doopsgezinde kerk

Verdere lotgevallen :

1935 : Mulder, plaatsing in de Menkemaborg te Uithuizen.

1983 : Restauratie kast.

2011 : Mense Ruiter, restauratie.

[137]

Zuurdijk, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Op 8 december 1979 bezocht Van Meurs dit orgel in opdracht van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN, in verband met opgelopen inwateringsschade.

Verdere lotgevallen :

2010 : Elbertse, restauratie.

Oostermeer, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

1980 : Haarsma, restauratie en uitbreiding.

Jan Jongepier 2004, 184.

[138]

Solwerd, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is die van na de plaatsing in 1942.

Verdere lotgevallen :

1993 : Veger & Van der Putten, herstelling.

NieuwBeerta, voormalige Hervormde kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel is in 1857 gebouwd.

Verdere lotgevallen :

2015 : Van der Putten, restauratie.

[139]

Bovensmilde, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die uit de periode 1897-1988. Het orgel is in 1684 gebouwd voor de Waalse Kerk van Kampen, mogelijk door Cloutman. In 1897 plaatste Proper het in Bovensmilde.

Verdere lotgevallen :

1968 : Opten, herstelling.

1988 : Reil, restauratie.

Auke Vlagstra, 'Drie viervoets-orgels uit de periode 1680-1725', *Het Orgel* 106/1 (2010), 20-35.

Zijldijk, Doopsgezinde kerk

De genoteerde dispositie was de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1935 gebouwd.

Verdere lotgevallen :

197? : Mense Ruiters, herstelling.

2005 : Gesloopt.

2006 : Feenstra, nieuw orgel.

[140]

Groningen, St.-Jozefkathedraal, koororgel

De genoteerde dispositie was de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1944 gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1958 : Adema, herstelling.

200? : gesloopt.

2003 : plaatsing van twee van elders afkomstige instrumenten bij resp. het Jozef- en het Maria-altaar

[141]

Stedum, Protestantse Bartholomeuskerk

De genoteerde dispositie is die in 1944. De correcties hebben betrekking op de wijzigingen van 1946.

Verdere lotgevallen :

Zie de annotatie op blz. [19].

[142]

Vledder, Protestantse Johannes de Doperkerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke, al is de aanwezige Cornet I-III niet vermeld. Het orgel werd in 1905 door Van den Bijlaardt gebouwd voor de Oosterkerk van Rotterdam en werd in 1931 geplaatst.

Verdere lotgevallen :

1954 : Reil, verplaatsing tegen de torenwand, dispositiewijziging.

1976 : binnenwerk gesloopt, elektronisch orgel geplaatst.

1984 : achter het front een gebruikt Standaard-orgel geplaatst.

1999 : BAG, nieuw orgel; oude front ingenomen.

Groningen, voormalige Zuiderkerk (Baptistenkerk)

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging in 1950.

Verdere lotgevallen :

Zie de annotatie op blz. [133].

[144]

Nieuwolda, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is die van na de werkzaamheden van 1950.

Verdere lotgevallen :

Zie de annotatie op blz. [61].

[145]

Woldendorp, Protestantse Petruskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke en is kennelijk door Van Meurs genoteerd tijdens zijn bezoek van 20 mei 1953.

Verdere lotgevallen :

Geen.

Bozum, Protestantse Martinuskerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging van 1911.

Verdere lotgevallen :

1941 : Vaas & Bron, gedemonteerd in verband met de kerkrestauratie en later herplaatst.

196? : Eppinga, herstelling.

1986 : Bakker & Timmenga, herstelling.

2012 : Bakker & Timmenga, restauratie.

Jan Jongepier 2004, 179.

Internetsite www.orgelnieuws.nl, geraadpleegd 3 januari 2014.

[146]

Wieuwerd, Protestantse Nicolaaskerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging in 1860, toen Van Dam een Bovenwerk aanbracht. De aanwezige Fluit 4' van het Hoofdwerk is door Van Meurs niet vermeld.

Verdere lotgevallen :

1970 : Eppinga, start restauratie.

1973 : Flentrop, restauratie.

Jan Jongepier 2004, 213.

Sloten [Friesland], Protestantse kerk

Zie de annotatie op blz. [98].

[147]

Zelhem, Protestantse Lambertikerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

2003 : Reil, schoonmaak Hoofdwerk en bescheiden herintonatie.

Internetsite www.lambertikerk.nl, geraadpleegd 1 maart 2005.

[148]

Silvolde, Protestantse Mauritiuserk

De genoteerde dispositie is die van de periode 1952-1975. Het orgel werd in 1855 door Naber gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1975 : Flentrop, restauratie en reconstructie naar de situatie van 1855.

Han van Os 2004, 139-140.

Bierum, voormalige Protestantse Sebastiaanskerk

Zie de annotatie op blz. [38].

[149]

Zweeloo, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het ontbrekende registerplaatje was van de Viola di Gamba 8'. Het orgel is in 1904 gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1976 : Opten, herstelling.

2013 : Reil, restauratie.

Leermens, voormalige Protestantse Donatuskerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke.

Verdere lotgevallen :

Geen.

[150]

Holwierde, voormalige Protestantse Stephanuskerk

De genoteerde dispositie is die van 1955. Het jaartal 1950 heeft betrekking op de verwijdering van het oude binnenwerk en verplaatsing van de kast naar de westkant.

Verdere lotgevallen :

Zie de annotatie op blz. [103].

Westerbork, Protestantse Stephanuskerk

Zie de annotatie op blz. [118].

Blessum, Protestantse Mariakerk

De genoteerde dispositie is die van de periode ±1900-1997. Het orgel werd in 1659 door Meynderts gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1997 : Bakker & Timmenga, restauratie naar de situatie van 1789 met handhaving van een Viola di gamba 8' uit 1809 en de balg uit ±1900.

Peter van Dijk 1997, 19-23.

[151]

Tzum, Protestantse Johanneskerk

De genoteerde dispositie is die van de periode 1919-1985.

Verdere lotgevallen :

1985 : Reil, restauratie en reconstructie van de oorspronkelijke toestand.

Jan Jongepier, 'Het orgel in de Hervormde kerk van Tzum', *Het Orgel* 82/11 (1986), 415-422.

Ried, Protestantse Walburgiskerk

De genoteerde dispositie is die van na de wijziging van 1829. Het orgel werd in 1713 door Fransen gemaakt.

Verdere lotgevallen :

1996 : Steendam, restauratie windlade.

Mondelinge informatie Sicco Steendam.

[152]

Dongjum, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1848 door Van Dam gemaakt met gebruikmaking van ouder materiaal. Het instrument bevat veel meer pijpwerk uit 1848 dan de twee registers die door Van Meurs als 'nieuwer' zijn aangeduid.

Verdere lotgevallen :

1986 : Steendam, schoonmaak, herstelling.

Jan Jongepier 2004, 183.

Boksum, Protestantse Margarethakerk

De genoteerde dispositie is die van na de verbouwing van 1913. Het orgel werd in 1675 door Jan Harmens Kamp gebouwd en in 1726 door Franssen van een rugpositief voorzien.

Verdere lotgevallen :

2013 : Pels & van Leeuwen, restauratie

Aart van Beek, *De restauratie van het orgel in de Sint Margarethakerk te Boksum 2011-2013*, uitg. STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN, 2013.

[153]

Gasselternijveen, Protestantse kerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke, al is hierin de Holpijp 8' vergeten. Het orgel werd in 1900 door Van Oeckelen geplaatst en is het vroegere Freytag-Rugwerk (1852) van de Lutherse kerk van Groningen.

Verdere lotgevallen :

2009 : Mense Ruiters, restauratie.

Wehe den Hoorn, voormalige Hervormde kerk

Van Meurs noteerde deze dispositie tijdens een werkbezoek van de orgelcommissie van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN op 8 december 1979.

Verdere lotgevallen :

Zie de annotatie op blz. [82].

[154]

Stadskanaal-Oost, Protestantse Oosterkadekerk

De genoteerde dispositie is de oorspronkelijke. Het orgel werd in 1876 gebouwd.

Verdere lotgevallen :

Geen

Middelstum, Doopsgezinde kerk

De genoteerde dispositie is die van na de restauratie van 1984. De Holpijp 8' b/d is niet vermeld. Het instrument is voor 1760 door Onderhorst gemaakt met gebruik met een lade en pijpwerk van Duyschot.

Verdere lotgevallen :

Geen.

[155]

Assen, Christelijke Gereformeerde kerk

De vermelde dispositie is die uit 1945.

Verdere lotgevallen :

1980 : orgel vermoedelijk samen met het kerkgebouw gesloopt.

[156]

Appingedam, Gereformeerde kerk vrijgemaakt

De genoteerde dispositie is een ontwerp en is niet op deze wijze uitgevoerd. Het vroegere orgel was niet door Eertman, maar door Van der Molen gebouwd.

Verdere lotgevallen :

1949 : Pels, nieuw orgel met gebruikmaking van pijpwerk en windladen van het oude orgel.

2011 : kerkgebouw is overgegaan in handen van de Gereformeerde kerk vrijgemaakt.

[157]

Een, Protestantse (Gereformeerde) kerk

De genoteerde dispositie is die na plaatsing in Een in 1928.

Verdere lotgevallen :

±1952 : De Wit, verbouwing tot elektro-pneumatisch unit-orgel.

1983 : BAG, nieuw orgel.

Ezinge, voormalige Gereformeerde Eben-Haëzerkerk

Het betreft hier geen eigen beschrijving maar uitsluitend een knipsel uit een onbekende krant uit juli 1953.

Verdere lotgevallen :

1958 : Kamphuis, verplaatsing speeltafel.

±1975 : Verschueren, wijziging.

±1990 : Kuiper, wijziging.

2007 : Kerk buiten gebruik gesteld.

2013 : De Wit, met gewijzigd front herplaatst in Kralendijk [Bonaire], St.-Bernardokerk.

[158]

Groningen, voormalige Hervormde Der Aakerk, hoofdorgel

De genoteerde gegevens hebben betrekking op een fantasie-ontwerp met het Der Aa-kerk-orgel als uitgangspunt (zie Hoofdstuk VII).

[165]

Edam, Protestantse Nicolaaskerk, hoofdorgel

De genoteerde dispositie is die van na de restauratie van 1934. Op het Hoofdwerk ontbreekt de Octaaf 4'. Van Meurs bespeelde dit orgel in augustus 1939.

Verdere lotgevallen :

1980 : Flentrop, restauratie en reconstructie naar de situatie van 1716.

Jan Jongepier, Hans van Nieuwkoop en Willem Poot, *Orgels in Noord-Holland* (Schoorl 1996), 201-202.

[166]

Scherpenzeel, Protestantse Antoniuskerk

Het is onduidelijk welke bron Van Meurs heeft gebruikt, want het bestond niet meer op het moment dat hij deze gegevens noteerde.

Verdere lotgevallen :

1945 : verwoest toen de Duitsers de kerktoren opbliezen.

SAMENVATTING

Johan van Meurs (1903-1986) had op muziek- en orgelgebied een brede staat van dienst. Als bestuurslid was hij veelal trekker. Dankzij zijn bestuurlijke activiteiten was hij goed op de hoogte van hetgeen er op het (inter)nationale orgelgebied speelde en hij deelde die kennis met zijn leerlingen. Hij was een netwerker waarbij hij echter niet zichzelf, maar de muziek centraal stelde. Van Meurs leefde in een tijdperk waarin veel nieuwe ontwikkelingen op orgelgebied plaatsvonden. Vanuit zijn netwerk bundelde hij de juiste krachten om deze ontwikkelingen in het noorden te initiëren. De kennismaking met het orgelspel van Albert Schweitzer moet een dusdanige omslag in zijn wijze van registreren teweeg hebben gebracht, dat zelfs na tientallen jaren andere vernieuwingen op uitvoeringspraktisch gebied geen vat op hem kregen. Vijftig jaar later was hij nog steeds lyrisch over Schweitzers registraties.

Als docent stond bij hem het plezier hebben in musiceren centraal. Daarnaast zette hij fors in op het ontwikkelen van muzikale smaak. Dat deed hij door zijn leerlingen kennis te laten maken met het inwendige van orgels en hen vervolgens de diverse registergroepen auditief te leren onderscheiden en benoemen. Deze aanpak wordt dertig jaar na Van Meurs' overlijden door diens oud-leerlingen nog steeds geroemd. Aan het nationale orgelleven in het algemeen en het Groninger orgelleven in het bijzonder, heeft hij zowel via zijn grote kring van leerlingen als door de concerten die hij organiseerde een forse bijdrage geleverd.

Als orgeldeskundige was hij onder meer betrokken bij de mede door hem opgerichte STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN. Wanneer in vergaderingen van de orgelcommissie van die Stichting zaken met een mogelijk controversieel karakter aan de orde kwamen, wist hij veelal direct de angel uit het gesprek te halen, waardoor hij in hoge mate bijdroeg aan de kwaliteit van de besluitvorming. De orgeladviseur Klaas Bolt, een leerling van Van Meurs, prees zijn leermeester vanwege diens parate kennis over de Groninger orgelgeschiedenis en nam hem geregeld mee wanneer hij ten behoeve van adviesopdrachten in Groningen instrumenten moest bezoeken.

Van Meurs leefde in een op orgelgebied buitengewoon gecompliceerde eeuw, waarin internationaal en nationaal veel gebeurde. Ontwikkelingen als de Orgelreform, Orgelbewegung, Neobarok en de historiserende richting volgden elkaar niet alleen snel op maar overlappen elkaar ook; bovendien werd over die ontwikkelingen na relatief korte tijd heel anders geoordeeld. Deze complexiteit had niet alleen gevolgen voor de orgelmakers maar ook voor de bij nieuwbouw en restauratie betrokken orgeladviseurs zoals Van Meurs.

Ook in Groningen en Drenthe waren in de vooroorlogse jaren orgeladviseurs werkzaam. Het betrof zowel individuele adviseurs, veelal Van Meurs' collega-organisten, als institutionele adviesorganen. Een opleiding op orgeladviesterrein bestond niet: iedereen moest het vak in de praktijk leren. De belangrijkste institutionele spelers op dit terrein waren voor de Tweede Wereldoorlog de Nederlandse Klokken- en Orgelraad en in de periode daarna de Hervormde Orgelcommissie. Waren kerkbesturen voor de oorlog vrij in hun keuze vóór een bepaalde adviseur, na de oorlog was met name op het Hervormde kerkerf sprake van gedwongen beroep op de eigen orgelcommissie. Dit laatste had grote gevolgen voor het aantal door Van Meurs uitgebrachte adviezen.

Naar het werk van individuele orgeladviseurs is nog nauwelijks onderzoek uitgevoerd. De archieven van twee belangrijke spelers op dit terrein, Lambert Erné en Klaas Bolt, zijn weliswaar door de Universiteit Utrecht in excerpt-vorm digitaal ontsloten, maar een analyse van hun werk ontbreekt vooralsnog. Aan de hand van de ontsluiting in deze vorm kan duidelijk worden, wie bij welke projecten betrokken is geweest en/of welke informatie zij interessant genoeg vonden om te bewaren.

Om voldoende kennis op het gebied van orgelbouw en -advisering te kunnen vergaren had Van Meurs contacten met tal van andere orgeldeskundigen in Nederland, België en Duitsland. Aan de hand van archivalia valt niet alleen te reconstrueren op welke systematische wijze hij mogelijke opdrachtgevers benaderde, maar ook hoe anderen zijn deskundigheid beoordeelden. Minder eenvoudig blijkt het te zijn om het beeld dat Schweitzer en Van Meurs van het begrip ‘oude orgelklank’ hadden concreet te maken. Bij Schweitzer lijkt in diens beeld een verschuiving te zijn opgetreden, die bij Van Meurs niet kon worden aangetoond.

Vervolgens passeren orgels de revue waarbij Van Meurs in de ruimste zin betrokken was; hierbij is ook naar de aard van zijn inbreng gekeken. Het spectrum van zijn activiteiten blijkt breed: adviseurschap, beoogd adviseurschap, keuringen, ingebruiknemingen en zelfs eigenhandig herstel omdat er om Financiële redenen geen alternatieven meer waren. Soms vervulde hij zijn rol nadat het totstandkomingstraject van een orgel was vastgelopen. In een ander geval wist de Hervormde Orgelcommissie niet van wijken en moest een situationeel samenwerkingsverband gecreëerd worden. Van Meurs’ inbreng illustreert een grote mate van betrokkenheid waarbij het contact met gemeenten waarvoor hij gewerkt had nog jarenlang in stand bleef.

Op basis van de bestudeerde advieswerkzaamheden is Van Meurs’ werk als orgeladviseur geanalyseerd. In vergelijking tot tijdgenoten in de regio, was hij een veel gevraagd en gewaardeerd deskundige. Op basis van twee uitgangspunten, de manier van acquisitie en zijn inspiratiebron, kunnen in zijn werk vier fases onderscheiden worden. In de tweede fase, ruwweg de periode circa 1935 tot circa 1950 was hij als adviseur het meest actief. Bijzonder is dat hij in de jaren dertig in de Der Aa-kerk, geheel in stijl met de recente ontwikkelingen in Duitsland, een bescheiden poging ondernam om – gefaseerd – te komen tot een Schnitger-rehabilitatie. In de jaren zestig ontwikkelde hij rond hetzelfde instrument een nieuw vooruitstrevend restauratiemodel, dat later meer zou worden toegepast. In zijn beginjaren deed hij vooral zaken met orgelmakers uit de regio; later verruimde hij zijn blik aanmerkelijk. Tot de belangrijkste instrumenten waarbij hij als adviseur betrokken was, behoren zowel orgels die volgens de principes van de Orgelbewegung werden gebouwd als instrumentarium dat volgens de uitgangspunten van de ‘historiserende richting’ werd vervaardigd.

Van Meurs legde een eigen dispositieverzameling aan, die binnen de gepubliceerde verzamelingen een unieke plaats inneemt. Vanwege de hierin – zoals uit dit onderzoek is gebleken – deels unieke informatie en de vrijwel onberispelijke beschrijving van data moet deze collectie als een cruciale schakel binnen het orgelhistorisch onderzoek worden beschouwd.

SUMMARY

Johan van Meurs (1903-1986) had a broad record of service in the field of the organ and its music. In his capacity as a member of several boards he usually served as a stimulator. Due to his administrative activities, he was well informed about what was going on in the (inter)national field of the organ, and he shared this knowledge with his students. He liked networking without focusing attention on himself: music was at the centre. Van Meurs lived in an era in which many new developments in the field of organ took place. By means of his personal and business connections, he combined the necessary forces to initiate these developments in the North. Albert Schweitzer's organ performances must have had such a profound impact on his own way of using stops that the decades to follow, during which innovations in the field of performance practice took place, seemed to be wasted on him. Fifty years later he still waxed lyrical about Schweitzer's registrations.

As a teacher, the mere pleasure of making music was most important to Van Meurs. In addition he dedicated himself to the development of musical taste. Within this context he introduced his students to the interior of the organ and taught them to distinguish and name the various families of stops in an aural manner. Thirty years after his death, this method is still being praised by his former students. As a result of his large number of students and also of the concerts he organized, he made a valuable contribution to the national organ life in general and to the organ life in Groningen in particular.

Being an organ expert, Van Meurs was, among other things, concerned with the STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN, which he co-founded. He contributed in considerable measure to the quality of decision-making during meetings of the organ committee. Whenever controversial matters came up, he immediately took the sting out of the conversation. Klaas Bolt, organ advisor and student of Van Meurs, praised his teacher because of his ready knowledge of Groningen's organ history. When Bolt had to visit instruments in Groningen for the purpose of consulting assignments, he regularly asked Van Meurs to join him.

As for the field of organ, the times in which Van Meurs lived were extremely complicated, both nationally and internationally. Developments such as the Organ reform, Organ movement (*Orgelbewegung*), Neobaroque, and the historicizing movement not only took place in rapid succession, but they also overlapped each other. Moreover, these developments were judged entirely different already after only a short period of time. This complexity had consequences for both organ builders and organ advisors, such as Van Meurs, who were involved in building new organs and restoring existing instruments.

During the pre-war years, other organ advisors were also active in Groningen and Drenthe. These were both individual advisors – mostly Van Meurs' fellow-organists – and institutional advisory bodies. Institutional education within this field did not exist: one had to learn on the job. The most important institutional representatives in this area were the Nederlandse Klokken- en Orgelraad (before World War II) and (in the period to follow) the Hervormde Orgelcommissie. Before the war, church councils were free to choose a particular advisor. After the war, especially within the Reformed Church, one was forced to make an appeal to one's own organ committee. The latter had serious consequences for the number of reports by Van Meurs.

Research into the work of individual organ advisors has hardly been carried out so far. It is true that the archives of two important figures in this area – Lambert Ern  and Klaas Bolt – are digitized in excerpt form by Utrecht University, but an analysis of their work is still lacking. Research into this digital excerpt form could prove who was involved in what kind of projects, and/or which information they considered important enough to preserve.

In order to gather sufficient knowledge in the field of organ building and advising, Van Meurs had contacts with numerous other organ experts in the Netherlands, Belgium, and Germany. By means of archives, one can reconstruct the way in which he approached potential clients, as well as how others judged his expertise. It proves to be less easy, however, to reconstruct the notion of the ‘early sound of the organ’ that Schweitzer and Van Meurs may have had in mind. Schweitzer’s view seems to have shifted, which cannot be shown in the case of Van Meurs.

Next, organs in which Van Meurs was involved in the broadest sense are highlighted, including the nature of his contribution. The spectrum of his activities turns out to be broad and includes (intended) consultancy, inspection, commissioning, and even repairs made with his own hands due to the absence of alternatives because of financial reasons. Sometimes he performed his duty after the project of realisation of an organ got stuck. In another case the Hervormde Orgelcommissie stood his ground and situational collaboration needed to be arranged. Van Meurs’ contribution demonstrates a strong involvement; contacts with municipalities for which he worked were preserved for many years.

By using the investigated advisory activities, Van Meurs’ work as an organ advisor has been analysed. Compared to contemporaries in the region, he was a much sought-after and appreciated expert. Considering two starting points, namely the way of acquisition and his source of inspiration, one can distinguish four phases in his work. During the second phase, approximately the period 1935-1950, he was mainly active as an advisor. Remarkable was his modest and gradual attempt to achieve a Schnitger-rehabilitation in the Der Aa-church (Groningen) in the thirties, consistent with recent developments in Germany. For the same instrument he developed a new, advanced restoration model in the sixties, which would be used more often in later times. In his early years he mostly did business with organ builders from the region; later he had a broader outlook. The most important instruments about which he advised included organs that were built according to the principles of the Orgelbewegung, as well as instruments that were made according to the basic principles of the historicising movement.

The personal collection of organ dispositions put together by Van Meurs occupies a unique place within the published collections. As has been demonstrated in the present study, this personal collection contains partly unique information and an almost perfect description of data. Therefore, this collection must be considered as a vital link within historical organ research.

BIBLIOGRAFIE

- Abraham J. van der Aa 1839-1851 *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* (Gorinchem 1839-1851).
- Paul Bollen 1984 ‘Martini-orgel: terug naar 1740. Een “Franse” vergissing uit de jaren dertig’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 1 juni 1984, 26.
- Paul Bollen 1985 ‘Johan van Meurs: de organistenmaker’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 20 december 1985, 29.
- Jan van Bommel 1965 *Daar kerkte Rotterdam* (Leiden 1965).
- Arie Bouman 1941 *De orgels in de Grootte of Martinikerk te Groningen* (Amsterdam 1941).
- Arie Bouman 1943 *Orgels in Nederland* (Amsterdam 1943).
- Abraham Brom Jr. e.a. 1932 Brom Jr A, J.F. Rootlieb en H. Rutters, *Gedenkboek van het Congres der Nederlandsche Organisten-Vereeniging gehouden 3-5 September 1931 te Amsterdam ter gelegenheid van haar veertig-jarig bestaan* (Steenwijk 1932).
- Frans Brouwer 1981 *Orgelbewegung und Gegenbewegung* (Utrecht 1981).
- Jaap Brouwer e.a. 1994-1998 en 2009 J. Brouwer, D. Molenaar, A. Rots, F. Talstra en V. Timmer, *Het Groninger Orgelbezit van Adorp tot Zijldijk*, dl. I-V (Groningen resp. 1994, 1995, 1996, 1997 en 1998) en J. Brouwer, D. Molenaar en V. Timmer, *Het Groninger Orgelbezit van Adorp tot Zijldijk*, dl. VI (Groningen 2009).
- Bart van Buitenen 2003 ‘Het non-plus-ultra-werk der Nieuwe Zuiderkerk’, Willem J. Cevaal (red.), *Orgelreform in Nederland* (Zutphen 2003), 113-186.
- Peter van Dijk 1997 ‘De orgels in Blessum en Reduzum’, *Het Orgel* 93/7-8 (1997), 19-23.
- Peter van Dijk 1999 ‘Orgelbouw in Nederland tussen 1965 en 1970, van neo barok tot historiserend’, *Het Orgel* 95/4 (1999), 30-42.
- Peter van Dijk 2012 ‘Het restauratiebeleid tussen 1970 en 2011 met name in de provincie Groningen’, *Het Orgel* 108/1 (2012), 6-13.
- Egbertus van Eem ca. 1930 *Aantekening van zommige Vernieuwde en Verbeterde Dispositiën van eenige Kerk- Cabinet en Bureau Orgels en eindelijk Verscheidene Schetsen tot zodanige kerk en cabinet-orgels van onderscheide groote* [eerste uitgave - in stencilvorm] (Leeuwarden ca. 1930).
- Hans Fidom 2008 *Het Flentrop-orgel in de Dorpskerk van Engelbert, rapport* [typoscript] (Houwerzijl 2008).
- Lex Gunnink 1990 *Repertorium van de orgels gebouwd door Petrus van Oecke-*

- len, *orgelmaker te Harendermolen (Groningen)* (Zwolle 1990).
- Jan van 't Hul z.j. 'Klaas Bolt, een Groninger zonder humbug', www.klaasbolt.nl, geraadpleegd 30 december 2012.
- Frans Jespers e.a. 1985 Frans Jespers en Wout van Kuilenburg, 'Broeder Gregorius van Dijk, een negentiende-eeuws orgeldeskundige', Victor Timmer en Ton van Eck (red.), *Abraham zien en andere artikelen over het orgel* (Voorburg 1985), 35-51.
- Jongepier 2004 *Vijf eeuwen Friese orgelbouw* (Leeuwarden 2004).
- Willem H.C. Knapp 1952 *Het Orgel* (Amsterdam 1952).
- Knock 1788 *Dispositien der merkwaardigste KERK-ORGELEN, welken in de Provincie Friesland, Groningen en Elders aangetroffen worden. Kunnende dit Werk verstrekken tot een vervolg van het Werk van den Heer J.Hess* (Groningen 1788).
- Jaco van der Knijff 2011 'Orgelproject Gerben Mourik: nieuw licht op neobarok', *Reformatorisch Dagblad*, 15 april 2011.
- Renske Koning 1974/1 'Feestconcert Johan van Meurs met hulde en humor gekruid', *Nieuwsblad van het Noorden*, 2 september 1974, 10.
- Renske Koning 1974/2 'Nieuw orgel in kerkzaal Trefkoel', *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 september 1974, 5.
- Renske Koning 1978 'Noodorgel in kerk Garnwerd', *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 juni 1978, 5.
- Hans Kriek e.a. 1964 Hans Kriek en Herman Zandt, *Organum Novum, Orgelbeweging in Nederland sinds 1945* (Arnhem 1964).
- Marinus van 't Kruijs 1885 *Verzameling van Disposities der verschillende Orgels in Nederland* (Rotterdam 1885).
- Lukas D. Kwant z.j. *Rapport over het orgel van De Kandelaar te Assen* [typo-script z.j.].
- Jan Luth (red.) 2011 *Wereldberoemde klanken. Het Schnitgerorgel in de Der Aa-kerk te Groningen en zijn voorgangers* (Zutphen 2011).
- Ulrich Martini 1975 *Die Orgeldispositionssammlungen bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (Kassel 1975).
- Jan Minderhoud 2008 *De Harmonie, eens het culturele centrum van Groningen* (Bedum 2008).
- Hans van Nieuwkoop 1988 *Haarlemse orgelkunst van 1400 tot heden* (Utrecht 1988).
- Hans van Os 1998/2004 *Overzicht van stukken uit het orgelarchief van Lambert Erné* (internetpublicatie Universiteit Utrecht 1998/2004).
- Hans van Os 2004 *Oude orgels in Oost-Gelderland* (Elburg 2004).
- Ynskje Penning - van Staalduinen 1986 'J.B. van Meurs, organist van de der Aa-kerk, in memoriam. Een impressie van een leerling', *De Mixtuur* 54 (1986), 161-

- 163.
- Alfred Reichling 1995 'Die ersten zwei Jahrzehnte der Orgelbewegung – widergespiegelt in kirchmusikalischen Zeitschriften', in: Alfred Reichling (red.), *Aspekte der Orgelbewegung* (Kassel 1995).
- Albert Slijkhuis 1996 'De bewogen geschiedenis van het Holtgräve-orgel in Borne', *De Orgelvriend* 38/5 (1996), 12-16.
- Geert Smid e.a. 1972 G.L. Smid, P.L.Vrieze en G.v.d.Wal, *Kerk op hoogte. Geschiedenis van de grote kerk van Hoogkerk* (Groningen 1972).
- Ben Stagge 1980 *Ingebruikneming van het concertorgel in de Oosterpoort Groningen 14 maart 1980* [brochure].
- Roman Summereder 1995 *Aufbruch der Klänge* (Innsbruck 1995).
- Frans Talstra 1972-1974 F. Talstra, m.m.v. S.Tuinstra, "t Lopster örgelspul", deel 1, *Het Orgel* 68/5 (1972), 112-118; deel 2, *Het Orgel* 68/6 (1972), 146-150; deel 3, *Het Orgel* 68/7-8 (1972), 181-185; deel 4, *Het Orgel* 68/11 (1972), 271-274; deel 5, *Het Orgel* 68/12 (1972), 309-311; deel 6, *Het Orgel* 69/1 (1973), 9-14; deel 7, *Het Orgel* 69/3 (1973), 71-81; deel 8, *Het Orgel* 69/5 (1973), 136-139; deel 9, *Het Orgel* 69/6 (1973), 174-180; deel 10, *Het Orgel* 69/7-8 (1973), 210-214; deel 11, *Het Orgel* 69/9 (1973), 242-255 en deel 12, *Het Orgel* 70/12 (1974), 409-414.
- Jean Telder 1990 'In memoriam Klaas Bolt', *Organist & Eredienst*, juni 1990, nr. 6, 141-142.
- Matthijs ten Thije e.a 1996 Matthijs ten Thije en André Jansen, *Orgelgeschiedenis van de Oude Blasiuskerk te Delden vanaf de zestiende eeuw tot heden* (Delden 1996).
- Stef Tuinstra 1986 'In memoriam Johannes Bernardus van Meurs', *Het Orgel* 82/11 (1986), 401-403.
- Willem van Twillert 1990 'In Memoriam Klaas Bolt (6 maart 1927 – 11 april 1990)', *De Orgelvriend* 32/5 (1990), 3.
- Peter Westerbrink 2011 'De organisten van de Der Aa-kerk', Jan Luth (red.), 'Wereldberoemde klanken. Het Schnitgerorgel in de Der Aa-kerk te Groningen en zijn voorgangers' (Zutphen 2011), 175-221.
- Evert Westra 1983 *Kerk voor Jan Rap en zijn maat. Geschiedenis van de Nieuwe- of Noorderkerk te Groningen* (Groningen 1983).

CURRICULUM VITAE

Na de opleiding HBS-B aan het Johan de Wittlyceum te Scheveningen (1971) en zijn militaire dienstplicht trad Jaap Brouwer in dienst bij de rijksoverheid. Hij doorliep alle stappen van archiefmedewerker tot afdelingshoofd en is momenteel werkzaam als tactisch adviseur informatiebeveiliging. Na tal van bedrijfsopleidingen, onder meer bij IBM en Siemens, rondde hij in 2002 de post-HBO-opleiding Bedrijfskunde af aan Hanze Connect (Hanze Hogeschool Groningen).

Muziekonderwijs ontving hij vanaf zijn vierde levensjaar, allereerst van Lily van Vloten (piano), daarna van Riek van der Vlies (piano en orgel), Ben Fey (orgel) en tenslotte van Dirk Molenaar (orgel). Na van 1970-1973 als plaatsvervangend organist verbonden te zijn geweest aan de Zorgvlietkerk in Scheveningen, was hij organist van de Hervormde kerk te Winsum (1977-1979) en organist-cantor van de Hervormde kerk van Adorp (1980-1986). Van 1977-1996 maakte hij deel uit van de orgelcommissie van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN, eerst als lid, later als secretaris.

Jaap Brouwer schreef bijdragen op orgelgebied in *De Orgelvriend*, *De Mixtuur*, *Het Orgel* en de *Friese Orgelkrant*. Hij was betrokken bij de samenstelling van de orgelinventarisatie van de provincie Groningen: *Het Groninger Orgelbezit van Adorp tot Zijldijk* (1994-1998 en 2009). In 2004 publiceerde hij een Duitstalige biografie over de orgelbouwer Julius Strobel.